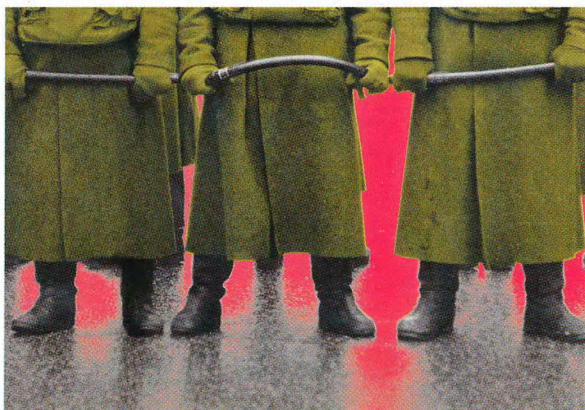

Hélène Carrère d'Encausse

Blestemul rușilor

Eseu despre
asasinatul politic

Seria *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu

Această ediție a fost publicată cu sprijinul Central European Translation Project, finanțat de OSI-Zug Foundation, și cu contribuția Center for Publishing Development din cadrul Open Society Institute – Budapesta, precum și a Fundației pentru o Societate Deschisă România.

Hélène Carrère d'Encausse este membră a Academiei Franceze. De același autor : *Réforme et Révolution chez les musulmans de l'Empire russe*, Paris ; *L'Empire éclaté*, Paris, Flammarion, 1978 ; *Lénine, la révolution et le pouvoir*, Paris, Flammarion, 1979 ; *Staline, l'ordre par la terreur*, Paris, Flammarion, 1979 ; *Le Pouvoir confisqué*, Paris, Flammarion, 1980 ; *Le Grand Frère*, Paris, Flammarion, 1983 ; *La Déstalinisation commence*, Paris, Bruxelles, Complexe, 1986 ; *Ni paix ni guerre*, Paris, Flammarion, 1986 ; *Le Grand Défi*, Paris, Flammarion, 1987 ; *La gloire des nations*, Fayard, 1990.

Redactor : Gabriela Scurtu Ilovan

Coperta colecției : Angela Rotaru-Serbenco

Tehnoredactare : Dorin Vasiliuță

Hélène Carrère d'Encausse – *Le Malheur russe. Essai sur le meurtre politique*

© 1988, Librairie Arthème Fayard

© 2000 by Editura POLIROM Iași pentru prezenta traducere

Editura POLIROM

Iași, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600

București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale :

CARRÈRE D'ENCAUSSE, HÉLÈNE

Blestemul rușilor : eseu despre asasinatul politic / Hélène Carrère d'Encausse ;

trad. de Felicia Ileana Ștefano – Iași : Polirom, 2000

304 p. ; 24 cm (Historia)

ISBN : 973-683-438-7

I. Ștefano, Felicia Ileana (trad.)

94(47)

Printed in ROMANIA

Hélène Carrère d'Encausse

Blestemul rușilor

Eseu despre asasinatul politic

Traducere de Felicia Ileana Ștefano

Cuvînt înainte

Prezenta carte nu este o cronică a asasinatului politic de-a lungul timpului : pentru așa ceva, o sută de volume n-ar fi de ajuns. Dacă națiunea, cultura, poporul rus oferă esențialul materialului ce ilustrează dezvoltările și analizele sale, lucrarea de față nu pretinde, nici pe departe, statutul unei istorii a Rusiei și apoi a Uniunii Sovietice.

Această țară, atît de năpăstuită, constituie o enigmă pentru cei care îi scrutează destinul. Încercînd să elucidăm resorturile profunde ale blestemului său secular am descoperit o legătură specifică ce pare să unească întotdeauna cucerirea sau păstrarea puterii de asasinatul politic, individual sau în masă, real sau simbolic.

Așa s-a născut eseul nostru, modalitate de lectură a unei istorii pe care unii au știut s-o povestească, alții au făcut-o sau au crezut că o fac și pe parcursul căreia mulți au murit.

H.C.E.

Introducere

Asasinatul este o artă, dar nu toate asasinatele sînt capodopere și nu toți asasinii sînt artiști, spunea cu cinism Thomas De Quincey, care nu s-a preocupat doar de crima obișnuită, ci și de „o ramură a asasinatului ce înflorește în accese intermitente, asasinatul politic” – al cărei prim model, prea puțin genial pentru gustul lui, a fost Cain, „părinte al artei”. O mulțime de capodopere ale acestui gen se succedă în timp, alimentînd deopotrivă istoria, arta și reflecția! De la Romulus – care prin uciderea fratelui său, Remus, conferă asasinatului politic deplina sa semnificație: evicțiunea rivalului, inviolabilitatea Romei, războiul civil ca prezență permanentă, sacrificiile făcute zeilor pentru a scăpa de amenințările lor, pentru a le domoli furia și blestemul – la Macbeth și „glorioasa pleiadă de crime” cărora le cad victimă, la intervale scurte de timp, Wilhelm Taciturnul și francezii Henric, duce de Guise, Henric al III-lea și Henric al IV-lea. „Asasinarea acestor principii și importanți oameni de stat nu are nimic uimitor: de moartea lor depind adesea schimbări importante, iar de la înălțimea poziției lor ei sînt expuși vederii oricărui artist posedat de dorința arzătoare de a obține un efect teatral.”

Cum să nu aderi la această concepție atît de justă, la această preștiință uimitoare a legăturii dintre putere și crimă, a formelor aberante pe care le va lua în timp și spațiu cuplul acesta de nedespărțit? Dacă spiritului i-a devenit familiară ideea că deținătorul puterii poate fi ucis pentru a i se lua această putere – vezi Macbeth –, sau că tocmai cel aflat la putere – cazul lui Sylla – își poate ucide un potențial rival, ori că poate fi ucis cel care a transformat puterea în tiranie – cauza pieirii lui Cezar –, nu mai puțin prezente sînt unele iluzii pe care îndelungata istorie a societăților omenești n-a încetat să le dezminț. Ațiția filosofi au încercat să confere raționalitate asasinatului politic! Unii sperau că progresul rațiunii, al științei și al ordinii politice îl vor transforma pe lup în ființă civilizată, îi vor tempera raporturile de forță cu semenii, încercînd să-l desemneze pe deținătorul puterii în cadrul unor norme stabilite de comun acord, capabile să-i fixeze o autoritate limitată de interesul tuturor. Alții au crezut în existența *Cetății ideale*, unde – forța dispărînd, iar oamenii devenind cu toții egali – raporturile de forță nu-și mai au justificarea și, prin urmare, crima dispare la rîndul ei. În fine, pentru adepții unei istorii în progres continuu, o dată depășite cauzele conflictului uman – lupta de clasă –, armonia va înlocui puterea, iar legăturile frățești, omorul.

Istoria a dezmințit crunt visul Vîrstei de Aur – proiecție în viitor a Paradisului pierdut – în care puterea să nu mai fie o sursă predilectă a crimelor. Dimpotrivă, a adăugat la omorurile simple din epoca primitivă omoruri complexe, teatrul atît de drag lui Thomas De Quincey îmbogățindu-se astfel cu teme noi, cu actori neprevăzuți, iar numărul morților devenind un criteriu determinant al iscusinței ucigașului. De acum înainte, artistul se va interesa mai mult de efectele spectaculoase decît de subtilitatea planului, de perfecțiunea capodoperei. Crima pierde în calitate, dar cîștigă adesea în eficacitate.

La crima justificată, legitimată prin datorie pe care am putea-o numi crimă ideologică – să-l uciți pe opresor –, se adaugă foarte curînd crima funcțională, aceea care

domină lumea prin teroare. Artistul care, în Evul Mediu, a inventat acest gen merită să fie salutat. Este vorba de *Bătrînul de pe munte*, întemeietorul unei secte stranie, așa-numiții *hașașin*, din care provine în mod justificat sau nu cuvîntul *asasin*. Proveniți din lumea islamului, membrii sectei care îi teroriza pe cruciații creștini, dar și pe musulmani, au crescut într-un pămînt prielnic. Islamul, ca spațiu politic, acordă crimei un loc privilegiat. Trei dintre primii patru califi, care i-au urmat Profetului și i-au păstrat moștenirea, au fost asasinați. Foarte curînd, islamul își va pune problema datoriei credincioșilor față de conducătorii îndepărtați de la calea cea dreaptă. Poate că acesta este motivul pentru care terorismul, ca utilizare a uciderii în masă planificate, sistematice, pusă în slujba unui proiect politic, s-a născut pe pămînt islamic. L-a creat *Bătrînul de pe munte*, așa cum Cain a inventat omorul. Uciderea în masă în vederea distrugerii ordinii existente – nu numai a unui tiran –, o organizare perfectă, secretă, ierarhizată, înzestrată cu reguli, slujind un proiect politic pe termen lung, o ideologie care să legitimeze teroarea – toate acestea au fost înfăptuite în „Orientul îndepărtat”, în vremurile de demult.

La omorul individual servind un scop personal, la tiranucidul comis de un individ sau de cîțiva conjurați, apoi la terorismul înflorit inițial în Evul Mediu, la toate aceste forme de asasinat timpurile moderne adaugă doar două variante: prima își are fără îndoială locul în arborele genealogic al omorului originar, iar cealaltă aparține imaginației exuberante a lui Thomas De Quincey. Distrugerea în masă a unor grupuri umane și teroarea oprînd în mod nediferențiat fiecare individ, paralizîndu-i reflexele și personalitatea, așa cum au fost practicate de Hitler, Stalin și cîțiva epigoni – Mao Zedong, khmerii roșii... –, contrastează puternic cu diversele mode de asasinat politic cunoscute. Teroarea cu scop precis – dorința „asasinilor” de a distruge ordinul sunnit, o patrie pentru palestinieni, rezolvarea problemei irlandeze... –, cînd acțiunea teroristă se înscrie în timpul necesar atingerii scopului vizat și este, într-o măsură mai mare sau mai mică, expresia disperării celor aflați în dificultate a fost înlocuită de cei doi mari ucigași ai secolului XX cu terorismul puterii: teroarea n-a reprezentat pentru ei decît un instrument politic a cărui finalitate era lărgirea nemăsurată a limitelor propriei puteri. Ambii maeștri ai homicidului au făurit același proiect, același vis nebunesc: o omenire în acord cu propria lor concepție despre Vîrsta de Aur. Împlinirea lui ceră ca fiecare om să fie supus terorii. Între terorismul în beneficiul celor excluși – motivație care nu-l justifică nicidecum – și terorismul vizînd subordonarea oamenilor unei utopii, se află o prăpastie de proporții. O întregă civilizație a fost la un pas de a se prăbuși în ea.

Dar mai există o variantă a omorului politic, care constituie deocamdată o excepție și care naște întrebări legate de viitorul ei. Ucigașii nu i-au cruțat nici pe președinții americani. Pînă în prezent însă, de la Lincoln pînă la Kennedy, cei care i-au luat drept țintă își bazau demersul pe anumite rațiuni politice. Ultima tentativă de acest fel, cea din 1981, cînd Ronald Reagan a fost pe punctul de a-și pierde viața, stabilește măsura drumului parcurs și a schimbărilor intervenite în ordinea politică. Atentatorul a făcut o revelație stupefiantă, care riscă, pe bună dreptate, să deruteze pe orice om interesat de politică. La întrebarea „De ce ai vrut să-l asasinezi pe președinte?”, răspunsul a venit fără ocolișuri: pentru „a impresiona o femeie printr-un act neobișnuit”. Și cine altul dacă nu un președinte puternic, centru al atenției mondiale, a cărui ucidere ar fi mobilizat în întregime mass-media, putea să ofere un pretext mai bun unei acțiuni atît de răsunătoare. Actul unui nebun? Nu, desigur. Iată-l! Proiectul artistului desăvîrșit care, dorînd să-i ofere iubitei o capodoperă de neegalat, a căutat în lumea modernă tot ce

putea fi mai neobișnuit, mai reușit și mai mediatizat. De la crima lui Romulus la atentatul ratat asupra președintelui Reagan s-a perfectat o întreagă fază a parcursului crimei politice. Odinioară se ucidea pentru putere. Astăzi, puterea poate atrage omorul nu pentru puterea pe care i-ar conferi-o, la rîndul ei, ucigașului, ci pentru simplul motiv că, într-o lume supermediatizată, nimeni nu este mai mediatizat ca deținătorul puterii. El devine astfel victima ideală a crimei-spectacol. Să uciți ca să concentrați atenția asupra ta, ca să te ridici o clipă la înălțimea celui care are puterea – putere care contează cu mult mai puțin decît imaginea puterii, pe care i-o creează mass-media. Iată nu numai un omor gratuit din perspectiva schimbării politice, ci și un semnal: politicul coboară și este surclasat de puterea făurită de mass-media. Dar merită să reflectăm la puterea devenită simplu pretext al gloriei semenului...

Omorul politic a cunoscut o altă evoluție. Vreme îndelungată el nu a vizat decît puterea în cadrul cetății. Între cetăți, în funcție de țară, raportul de forțe se definea mai degrabă prin războaie, prin înfruntări globale. În acest ultim caz trebuie să trasăm o frontieră în timp între asasinarea conducătorilor, rareori substituit al funcției războaielor, și terorism. Exceptîndu-i pe discipolii *Bătrînului de pe munte*, fenomenul acesta aparține îndeosebi lumii contemporane. Războiul din 1914-1918 a început, fără îndoială, prin asasinarea unui arhiduce al Austriei. Este îndoielnic însă faptul că omorul în sine a avut drept efect declanșarea unui război ale cărui elemente se acumula, sau că a dus în cele din urmă la prăbușirea dublei monarhii. Gavriilo Prințip și ceilalți conjurați, ucigașii arhiducelui Franz Ferdinand, nu erau mițați de dorința de a modifica ordinea internațională, ci de revendicări de ordin național în interiorul Imperiului Habsburgic. Terorismul contemporan, în intenția sa de a face presiuni asupra politicii externe a statelor – ca în cazul ostaticilor americani și francezi din Liban – se înrudește de departe cu activitatea asasinilor, care doreau distrugerea ortodoxiei islamice de pretutindeni și totodată conturarea puterii pămîntești a Imperiului Selgiucid. În perioada interbelică, în special pe parcursul anului 1934, variante „individuale” însîngerează Franța și Austria, țări în care sînt omorîți regele Iugoslaviei și Louis Barthou, respectiv cancelarul Dolfuss. Dincolo de diferențele ce separă aceste tragedii se întrevide ceea ce le unește în momentul decisiv în care Europa oscilează între democrație și tentația totalitarismului: cei care călăuzesc mîna asasinilor au sentimentul că dau lovituri bătrînei Europe pregătind totodată *Noua Ordine*.

Celui care încearcă să stabilească un atlas și o cronologie a asasinatului politic i se impun trei certitudini. Nici o societate nu s-a aflat în permanență la adăpost de crima politică sub diferitele sale aspecte. Există perioade istorice în care crima cunoaște un succes remarcabil: de exemplu, secolul al XVI-lea european; sau secolul XX, cînd omorul, sub formă de teroare în masă sau de mișcări teroriste, cuprinde, într-o măsură mai mare sau mai mică, toate continentele. În unele momente asasinatul politic regresează și apare numai ca o modalitate excepțională de a rezolva conflicte de putere. Thomas De Quincey, în viziunea sa „artistică” asupra fenomenului, are dreptate să-i sublinieze discontinuitatea, intermitențele. În general, progresul politic al societăților contribuie la înlocuirea crimei politice cu alte forme de rezolvare a conflictelor. Totuși, concepția care situează într-un moment sau altul toate cetățile pe același plan și transformă asasinatul politic în cheia episoadelor tragice din istoria lor este dezmințită de o țară: Rusia. Poate nu este singura, dar ea ne oferă cel mai strălucit exemplu, dată fiind mărimea ei.

Istoria acestei țări – despre care Tocqueville, scrutînd viitorul, crede că este chemată, „printr-un plan secret al Providenței să fină, într-o zi, în miinile sale o jumătate de

lume", la egalitate doar cu Statele Unite, și ale cărei naștere și grandoare „Lumea le va descoperi deopotrivă” este înainte de toate o *istorie continuă a asasinatului politic*. Din momentul întemeierii Rusiei în secolul al IX-lea, când începe creștinarea ei, pînă la apogeul prevăzut de Tocqueville, nu există generație care să nu fi fost martoră, împietrită, la eterna legătură dintre omor și politică. Momentele de răgaz le reprezintă aici doar războaiele și invaziile ce le urmează, alte forme de violență și moarte, al căror avantaj îl constituie însă faptul că, acționînd din exterior, ele unesc pentru o vreme puterea și societatea împotriva dușmanului aducător de moarte. Dacă românii, obsedați de crima originară care l-a costat viața pe Remus, nu s-au împăcat niciodată cu zeii, urmașii lor în cetatea întemeiată pe acest omor l-au uitat de multă vreme. Numai legenda i-a păstrat amintirea. Rușii se pot întreba pe bună dreptate : ce blestem îi apasă ? ce crimă ieșită din comun au comis, încît omorul să nu se îndepărteze la ei de politică ?

Îndelungata tradiție homicidă a modelat fără îndoială o conștiință colectivă în care speranța într-un univers politic pacificat ocupă un spațiu infim, în timp ce violența și teama de ea sînt adînc ancorate. Ne putem întreba unde este cauza, unde este efectul nefericirii resimțite din plin, în toate perioadele și la orice vîrstă pe care mințile superficiale o numesc *sufletul rus*. Să fi fost oare asasinatul politic, atît de utilizat, cel care a produs o conștiință socială nefericită și supusă, incapabilă prin urmare să impună un alt curs politicii, ca în alte părți ale lumii ? Sau tocmai această conștiință nefericită, înspăimîntată, este cea care-și atrage, dacă nu mînia zeilor, cel puțin dezmățul criminalilor ?

CAPITOLUL I

ORDINEA FRATRICIDĂ

Alegerea unui Dumnezeu

În anul 882, un prinț legendar, ivit nu se știe de unde, sosește pe malul Niprului și întemeiază un stat. La prima vedere, locul este bine ales. Kievul – nume dat atât orașului, cât și cnezatului care se organizează în jurul lui – se situează între doi poli puternici: Europa de Nord și Bizanțul. Niprul, sursă de viață, constituie prin aceasta și o sursă de bogăție. Luînd în considerare toți factorii, locul este de fapt periculos. Imperiile și triburile aflate în stepa din jur îi jinduiesc poziția strategică.

Pentru a se apăra, Kievul are zei nenumărați. Altarele celui mai venerat, Perun, zeu al tunetului și al trăznetului, se înalță pretutindeni. El domină Niprul de pe înălțimea falezelor care înconjoară orașul. La întoarcerea din lupte, pe aceste altare sînt sacrificați prizonierii. Mai tîrziu, domnia Kievului îi revine unei femei, Olga. Ea îi urmează la conducere soțului său, Igor, căruia dușmanii îi sfirtecaseră trupul. Olga, femeie extrem de energică, este obsedată de dorința de a-și răzbuna bărbatul. Va da dovadă de multă inventivitate în acest scop, îngropîndu-i de vii pe unii, arzîndu-i în sala ei de baie pe alții, incendiînd un oraș întreg. Focul lui Perun se află la loc de cinste în planul ei de răzbunare. Dar, după ce își potolește mînia, cneaghina păgînă îi va întoarce spatele lui Perun și va îmbrățișa creștinismul. Gestul ei, probabil politic, pecetluiește încheierea conflictelor cu Bizanțul. Înainte de această convertire, în timpul războaielor împotriva Imperiului Roman de Răsărit, soldații Olgai dădeau pradă focului lui Perun toate bisericile întîlnite în cale și băteau cuie în capul prelaților aflați în acele lăcașuri de cult. Obiceiul, fără să fi împiedicat convertirea Olgai, se dovedește de rău augur pentru supușii ei. Este prea devreme să li se impună un Dumnezeu unic.

Rolul acesta îi va reveni lui Vladimir, nepotul ei, care își va conduce întregul popor spre Hristos. Dar, asemenea bunicii sale, nici el nu se va face remarcat prin blîndețe înainte de propria convertire. Este adevărat că în acea vreme, la Kiev, singurul mijloc de a ajunge la putere era suprimarea oricui stătea în cale. Aici domnea o lege de succesiune extrem de simplă: legea clanului. Întîiul născut urmează după tată; ceilalți fii, în ordinea descrescătoare a vîrstei, primesc în administrare teritoriile cucerite: acesta este „apanajul” lor. Dacă moare unul dintre ei, urmașii urcă o treaptă. Dat fiind că toți rîvnesc domnia Kievului în locul vasalității față de cneaz, nu le rămîne decît să se ucidă între ei. Legăturile de sînge nu-i apără de rivalii sîngeroși, afecțiunea sau respectul nu guvernează raporturile din sînul clanului. În lupta sa fratricidă de obținere a puterii supreme, Vladimir și-a mobilizat toate rezervele de sălbăticie. Nu l-a ucis decît pe unul dintre cei doi frați mai mari, deoarece victima își ucisese anterior mezinul, însușindu-și bunurile acestuia din urmă. În afara fratelui mai mare, Vladimir va trebui să-și ucidă socrul și pe cumnatul

acestuia. I-a masacrat pe toți și a mai adăugat o concubină la sutele deja existente : o călugăriță frumoasă, răpită odinioară din Bizanț, iubita fratelui ucis de curînd și care purta copilul acestuia. Desfrînat, criminal, Vladimir depune un zel pe măsură în adorarea zeilor Kievului. Și totuși, același Vladimir își va pune brusc rîvna în slujba unui Dumnezeu unic, acela al creștinilor, căruia îi va oferi și întregul popor al cnezatului.

Soldatul lui Dumnezeu

La sfîrșitul mileniului trecut, marile popoare cinsteau un singur Dumnezeu. Scăpat de frații lui, avînd puteri din ce în ce mai mari, Vladimir se hotărîște să le urmeze exemplul. Dar ce fel de Dumnezeu? Pe malurile Niprului, alegerea nu se face ușor : imperiile din jur respectă un Dumnezeu unic, dar nu pe același. Cronicarii ne înfățișează un Vladimir perplex, hotărît să-și aleagă Dumnezeul în cunoștință de cauză. El trimite grabnic adevărate solii la credincioșii din statele vecine ca să afle ce este fiecare religie. Trimișii lui s-au întors foarte descumpăniți de la musulmanii bulgari. Circumcizia, interdicția consumului de alcool, deja contrară uzanțelor rusești, le-au displicut foarte mult. Vizita la evreii khazari a fost la fel de nereușită. Vladimir cuceritorul, unificatorul, putea oare îmbrățișa religia unui popor învins, fără țară, rătăcind împrăștiat prin lume? Rămîneau creștinii. Desigur, trimișii lui Vladimir n-au agreat strictețea și sobrietatea ritului latin descoperit pe pămînt german. În schimb, splendoarea, bogăția Bisericii din Bizanț și a riturilor sale i-au uimit; nu le-a fost greu să-l convingă pe Vladimir că religia, sub această formă triumfală, merita cinstea convertirii marelui cneaz.

Botezul lui Vladimir, rezultatul a unei opțiuni naționale și politice, poate fi redat în două variante. Una, în culori vii, aparține cronicarilor; este mai aproape de legendă decît de adevăr. Dar ce legendă superbă! Vladimir cuceritorul considera botezul o nouă victorie, drept pentru care ia în stăpînire cetatea bizantină Kerson, din Crimeea. Apoi, devenit mai puternic în urma unui succes menit să-l impresioneze pe împăratul Bizanțului, l-a informat pe acesta că voia să obțină, o dată cu botezul, și mîna Annei, sora sa. După creștinare se întoarce la Kiev însoțit de Anna, avînd în suită, ca pradă, preoți și odoare bisericești, și se ocupă imediat, plin de ardoare, de convertirea supușilor.

Cealaltă variantă, exactă, adevărată, fără nici o îndoială, este adoptată de Vladimir Vodov în *Apariția creștinătății ruse*. Împăratul Bizanțului, Vasile al II-lea, confruntat cu pericolul extern, ar fi căutat ajutor la puternicul său dușman, Vladimir. Pentru a și-l face părtaș la cauză, i-ar fi propus pe sora sa drept soție. Alianță utilă bazileului, dar cît de prestigioasă pentru cneazul Kievului! S-a creștinat pentru că o prințesă bizantină nu se putea căsători cu un prinț păgîn.

Urmarea este aceeași, fie că am reținut legenda, fie că am reținut adevărul istoric. Întors la Kiev, Vladimir cuceritorul și-a pus întreaga violență în slujba lui Dumnezeu. A fost violent și față de numeroșii zei venerați pînă mai ieri : toți idolii au fost sfărîmați : statuia uriașă a lui Perun a fost biciuită în public și apoi prăvălită în apele Niprului. La fel de violent a fost și cu poporul în momentul botezării acestuia. Vladimir, soldatul lui Dumnezeu, și-a forțat toți supușii să intre în Nipru. În acest timp el, în picioare, pe mal, recita rugăciuni de botez în rînd cu preoții. Intrînd în creștinism ca soldat, Vladimir devine mai apoi soldatul lui Dumnezeu. La antipodul lui Clovis, pe care botezul nu l-a împiedicat să-i lichideze ulterior pe regii franci, rudele sale, Vladimir s-a schimbat radical în urma

botezului. După repudierea concubinelor – n-o păstrează decît pe Anna, prințesa bizantină care i-a stat alături în timpul convertirii – desfrînatul și violentul de odinioară devine un model de virtute și de blîndețe. S-a dedicat fericirii supușilor săi impunîndu-și ca primă regulă, niciodată încălcată, să nu-și ucidă aproapele. Faptul explică de ce, de-a lungul secolelor, imaginea tînărului cneaz furios a cedat locul imaginii sfințului botezător al întregului popor : *Vladimir cel Mare, Vladimir cel Frumos ca Soarele*.

Convertirea lui, politică la origine, a avut și consecințe politice de durată. Taină impusă poporului de stăpînul cnezatului, botezul unește de atunci încolo statul cu Biserica, recunoscînd oarecum primatul celui dintîi.

Creștinătatea incidentală

Vladimir a ales să urmeze religia Bizanțului, nu și politica sa. Sistemul de succesiune imperial transmitea fiului atît puterea, cît și proprietățile neștirbite ale tatălui, apărînd tronul de rivalitățile succesoriale și statul de nimicire. Neînțelegîndu-l și continuînd să asculte de regulile clanului, Vladimir, acela care a unit cnezatele plătînd un preț atît de mare, poartă vina diviziunii lor și a revenirii la conflictele sîngeroase dintre frații rivali, fapt ce confirmă precaritatea creștinării Kievului.

Tată a numeroși băieți, Vladimir le-a împărțit uriașele averi agonisite. Opt moștenitori, șapte fii și un nepot, se vor angaja, după moartea sa, în 1015, într-o luptă necruțătoare, sîngeroasă, ca și cum cuvintele lui Hristos, pe care Vladimir încercase să le insereze în practica morală a cnezatelor sale, n-ar fi pătruns niciodată în acele locuri. Societatea clanurilor avînd forța drept normă, dominată pentru un timp de puternicul Vladimir, își regăsește astfel toate drepturile și pare să anuleze întreaga operă a celui Frumos ca Soarele.

De altfel, înainte de a părăsi lumea celor vii, Vladimir putuse constata precaritatea faptei sale. Unul dintre fii, Iaroslav, căruia îi dăduse ca apanaj Novgorodul, s-a ridicat dintr-o dată împotriva lui, refuzînd să-și plătească tributul de vasal. Mai mult, fiul denaturat apelează la ajutorul extern al varegilor. Pentru reglarea conflictului tată – fiu nu exista decît calea armelor și a trădării. Vladimir, creștinul, care de la convertirea sa repeta într-una : „Cine sînt eu ca să dispun de viața unui om ?”, a fost nevoit să ia armele în mîini împotriva fiului. Moartea, care l-a doborât în drum către acesta, după patruzeci și cinci de ani de domnie, l-a cruțat de o înfruntare directă ; era evident : cine poruncise odinioară moartea fratelui fusese pe punctul de a-și încheia viața vărsînd sîngele fiului.

Copiii nu i-au fost cruțați în aceeași măsură. Moartea lui declanșează ambiții personale și intrigi. Cel mai mare dintre moștenitori, fiul său adoptiv, băiatul lui Iaropolk, cel care își asasinase în trecut fratele și pe care îl ucisese la rîndul său în împrejurări atît de cumplite, îi provocase cea mai adîncă îngrijorare. Instinctele violente ale lui Sviatopolk, pe care istoria îl va numi *cel Blestemat*, se dezlănțuie instantaneu. Deși Vladimir îi dăruise cnezatul Turov, din regiunea Minsk, splendidul Kiev, aproape egalul Bizanțului, îl fascinează. Or, Kievul trebuia să-i revină mult iubitului fiu al lui Vladimir, acela care îl însoțise în ultimul război și care i-a primit ultima suflare, Boris, cneaz al Rostovului. Ca să-l îndepărteze pe acest rival, Sviatopolk nu are decît o soluție : omorul, permanent eliberator al drumului către putere. Prin șiretenie și violență, Sviatopolk pune stăpînire pe Kiev și-și trimite asasinii să-l scape de Boris. Omorul este semnificativ pentru cruzimea incommensurabilă a Blestematului. Învîingătorul, ocupantul tronului înalt,

află că spadasinii său s-au dovedit incapabili să ducă pînă la capăt misiunea și că victima, grav rănită, încă mai trăiește. Ucigașii au fost cuprinși brusc de milă față de muribund. Sviatopolk nu înțelege sentimentul și numește pe loc alți ucigași : nu-și află liniștea pînă cînd nu scapă definitiv de acela care i-a fost totuși, pe tot parcursul adolescenței, un adevărat frate.

Ascultînd de logica unui sistem care îl constrînge să împartă puterea cu ai săi sau să-i elimine pe toți fără excepție, Sviatopolk încearcă să-i suprimă, unul după altul, pe urmașii lui Vladimir și să reunească pămînturile separate la un moment dat. Scăpat de Boris, îi întinde o cursă lui Gleb, cneaz al Muromului, alt fiu al lui Vladimir : îl cheamă la căpățiul tatălui lor, pretins muribund, în realitate mort deja. Gleb află simultan de moartea tatălui lui și de asasinarea fratelui, Boris. Vrea să se întoarcă din drum, dar este prea tîrziu. Slujitorii, conștientizînd puterea Blestematului, îl trădează și trec în slujba învingătorului : propriul său bucătar își asumă sarcina de a-l sugruma. Urmează apoi Sviatoslav, al cărui apanaj era țara drevlenilor. Înștiințat din timp de planurile ucigașe ale lui Sviatopolk, el încearcă, pentru a scăpa, să se refugieze la polonezi. În zadar : asasinii lansați pe urmele lui îl ajung și-l măcelăresc.

La scurt timp, Sviatopolk, la adăpostul puternic al zidurilor Kievului, obține asasinarea a trei dintre fiii lui Vladimir. Rămîne Iaroslav, cneaz al Novgorodului, acela care se răzvrătise împotriva tatălui. Situația lui, urmare a dispariției fraților, nu este prea strălucită. Este, desigur, stăpînul Novgorodului ai cărui locuitori, alarmați de zvonurile privitoare la pornirile ucigașe ale lui Sviatopolk, n-au nici un chef să cadă în mîinile unui cneaz atît de crud. Nici Iaroslav nu s-a arătat însă mai milostiv față de ei. Varegii, chemați la început să-i dea ajutor împotriva tatălui său, l-au făcut să le plătească scump serviciile, impunînd cnezatelor tot felul de biruri. Crimele, violurile, jafurile țin de viața zilnică a novgorodenilor. Realități cu atît mai intolerabile, cu cît orașul nu se află în stare de război. Pretențiile injuste ale varegilor, prețul slăbiciunii cneazului nu par să ia vreodată sfîrșit. Așa se explică hotărîrea locuitorilor exasperați de a-și lua soarta în mîini și de a se răzvrăti, în acele vremuri tulburi pentru întreaga Rusie, nu numai împotriva varegilor, ci și împotriva cneazului.

Răzbumarea lui Iaroslav este cumplită. Ajutat de trupele care i-au rămas credincioase, își măcelărește supușii. Abia în ziua următoare sîngeroasei reglări de conturi cneazul află de amenințarea ce planează asupra lui. Ca să se salveze, trebuie să recurgă la singurii lui susținători posibili : aceiași novgorodeni pe care-i martirizase în ajun. În ciuda recentului masacru comis asupra lor, ei îi acordă sprijin : Iaroslav a știut să se umilească îndeajuns și să se angajeze că pe viitor va acționa cu dreptate și moderație ; în plus, furia ucigașă a lui Sviatopolk li se părea mai periculoasă decît aceea a propriului lor cneaz.

Ultima etapă a succesiunii jalonate de morți o constituie confruntarea sîngeroasă dintre supraviețuitori și armatele lor. Sviatopolk obține sprijinul regelui Poloniei, Boleslav cel Viteaz, socrul său, care întrevăde, firește, prilejul de a cîștiga teren în Rusia. Dar reușita va fi de partea lui Iaroslav. Sviatopolk cel Blestemat, orbit de victoriile lui succesive asupra rivalilor, abrutizat de consumul abuziv de alcool, se dovedește a fi și laș. La ceasul greutăților nu știe decît să fugă căutînd adăpost la protectorul lui, Boleslav. Sfîrșește lamentabil, pe jumătate nebun, în exil, după ce mai comisese cîteva masacre și își trădase socrul ca să iasă din încurcătură. Legenda colportată în Polonia pe seama acestui cneaz fioros și poltron afirmă că pămîntul, indignat de nenumăratele lui crime monstruoase, s-ar fi deschis într-o zi și l-ar fi înghițit pentru vecie.

A sosit în sfârșit ceasul lui Iaroslav. Kievul îi revenea. Va domni peste pământurile lui Vladimir de la 1019 la 1054 sub numele de *Iaroslav cel Înțelept*. Numele demonstrează că a știut, asemenea tatălui său, să se transforme într-o zi din războinicul ambițios, lipsit de orice respect față de drepturile aceloră din familie și ale supușilor, într-un suveran imparțial și venerat, un Carol cel Mare al Rusiei.

Lunga perioadă de omucideri încheiată astfel naște o întrebare. Ce se întâmplase cu religia adoptată de Olga și de Vladimir pe parcursul luptelor fratricide? Nu lăsase ea nici o urmă în adâncul conștiinței moștenitorilor unor cneji creștini? Istoria abundă în exemple de adepți ai credinței lui Hristos care i-au uitat învățătura și s-au gândit doar la exterminarea rivalilor. În cazul de față, exemplul soldatului lui Dumnezeu pare să se fi estompat cu totul și să fi lăsat loc universului sîngeros care i-a precedat convertirea.

Și totuși, opera de transformare a conștiințelor se dovedește a fi mai puțin superficială decît pare. În timp ce cnejii își rezolvă problemele successorale după tradiția antică a omorului, societatea kieveană, așa cum ne-o prezintă cronică, aruncă priviri, în parte deja creștine, spre actorii îndelungatei tragedii familiale. Rusia mică și botezată vede în permanență idolii și convingerile universului păgîn făcîndu-și loc, pe neașteptate, în interstițiile universului creștin. Totuși, separarea sfinților de păcătoși se face în termenii învățăturii lui Hristos. Boris și Gleb, două dintre victimele lui Sviatopolk, devin sfinți în conștiința populară înainte de 1072, anul canonizării lor de către Biserică. Tinerețea și inocența lor suscită emoție, ceea ce nu se întâmplă și în cazul lui Sviatoslav, a treia victimă din serie. Boris și Gleb sînt primii sfinți văzuți ca atare în Rusia, cu mult înainte ca Olga și Vladimir să atingă același statut – după toate probabilitățile în secolul al XIII-lea. Legenda nu va reține calitățile lor excepționale, ci credința unanimă că ei sînt victimele necesare mîntuirii familiei lor și pămîntului rus. Ei acceptă martiriul așa cum îl acceptase Hristos, mai înainte. Umilința, supunerea în fața unui destin ineluctabil, compasiunea, tot atîtea trăsături de caracter ce explică votul unanim al poporului în favoarea sanctificării celor doi cneji, tot atîtea calități pe care cultura populară le va vehicula ulterior; Boris și Gleb sînt venerați încă din acea perioadă pentru că se instituie o concepție populară privind raporturile dintre putere și popor. Tragediile din lumea puterii și vidul din sistemul politic duc la apariția credinței că sfinții mijlocitori trebuie să pledeze pe lîngă prima – puterea nu are limite pentru că a fost cucerită prin violență și sînge – cauza celui de-al doilea. În absența oricăror norme politice, intermedierea sfinților constituie un prim jalon în stabilirea unui sistem de putere previzibil și normalizat.

Apogeul Rusiei kievene : puterea pacificată

Iaroslav cel Înțelept s-a lăsat numai o dată posedat de nebunia ucigașă care domina cursa pentru putere în Rusia mică: atunci cînd s-a răzvrătit împotriva tatălui său. Moartea subită a lui Vladimir l-a ferit de paricid. Ajuns la cîrma Kievului, Iaroslav va întruchipa conceptul de autoritate pacificată. Firește, domnia i-a fost presărată cu războaie. Și n-au fost puține! Dar Kievul era mereu înconjurat de dușmani: hoardele venite din Asia continuau să se reverse în stepă; polonezii profitau de sprijinul acordat odinioară lui Sviatopolk cel Blestemat ca să pună stăpînire pe teritoriile din sud-vestul statului; Bizanțul, cu lăcomia lui fără saț, trezea o permanentă îngrijorare. Dușmanilor din exterior li se adaugă războiul civil, nestins încă. Împotriva lui Iaroslav, stăpînul Kievului, s-a ridicat un alt frate revendicînd puterea.

Mstislav cel Viteaz, cneaz al Tvertarkanului, în regiunea Kuban, distins în luptele cu khazarii, nu era un rival de neglijat. În acest moment avem măsura distanței dintre Iaroslav și ceilalți cneji, prezenți din abundență în această istorie agitată. În loc să apeleze la asasinat, ca să rezolve cearta cu Mstislav, el impune o soluție demnă de Solomon. În 1026, cade la învoială cu fratele lui în ceea ce privește împărțirea cnezatului : își păstrează Kievul și pământurile aflate la vest de Nipru și îi lasă lui Mstislav domnia Cernigovului și a spațiilor din estul fluviului. Înțelegerea durează până în 1036, când Mstislav moare ; Iaroslav redevine atunci singurul cneaz al Rusiei mici.

Deși nu s-a putut bucura de o pace absolută – revoltele locale alternează cu răscările triburilor credincioase păgînismului prohibit –, Iaroslav n-a făcut niciodată, în lunga sa domnie, vărsare de sînge în sînul propriului clan. Puterea, întărită numai prin negocieri – războaiele sînt o altă poveste, inevitabilă – i-a slujit la conducerea Kievului spre o strălucire fără precedent. Asemenea lui Carol cel Mare, el s-a vrut fondatorul unui stat dominat de drept și de cunoaștere și a nutrit ambiția de a conferi Kievului o strălucire care s-o depășească pe cea a Romei de la Răsărit. Capitala lui s-a fălit cu Sfînta Sofia, catedrală ale cărei mozaicuri splendide erau demne de cele din Bizanț. Iaroslav i-a adăugat o *Poartă de Aur*, mănăstiri, palate și metereze. Orașul care domina Niprul a fost invadat de negustori din toate părțile, sosiți pe calea regală a fluviului sau pe cale terestră. Sute de biserici proclamau cu trufie forța creștinătății în această cetate, rivală a metropolei strîmtorilor în care veneau artiștii greci ca să decoreze edificii publice și religioase. Lavra Pecerskaia atrăgea mulțimea de pelerini și de vraci : unii se zideau de vii în chilia lor, care devenea astfel mormînt. Cît de departe ne aflăm de creștinismul confuz din vremea lui Vladimir ! Iaroslav, împins de zelul creștinesc, și-a dezgropat unchiul păgîn, pe Iaropolk și pe Oleg, pentru a le boteza osemintele și a le asigura în acest fel mîntuirea.

Asemenea lui Carol cel Mare, Iaroslav a construit școli printre care cea de la Novgorod, cu 300 de locuri. A bătut monedă pe care apărea în dubla sa calitate de cneaz al Kievului și de creștin : pe avers se afla numele lui slav – Iaroslav – scris în slavonă, pe revers numele creștin – Georgios – în grecește. Limba greacă mai apărea în toate inscripțiile de la Sfînta Sofia și din biserici.

Creștinul acesta, încă barbar în manifestările lui pasionale de credință, este în același timp legiuitor. Kievul avea deja legi, dar Iaroslav îl înzestrează, în 1017, cu un cod adevărat, *Ruskaia pravda* (Justiția rusă), care încearcă să organizeze societatea kieveană. Merită să subliniem aici modul în care erau dispuse pedepsele și răzbunările. Iaroslav include în codul lui pedeapsa supremă – cea capitală – în caz de crimă cu vărsare de sînge. Mai apoi, fiii lui vor hotărî să cruțe viața supușilor și vor exclude din cod pedeapsa cu moartea. Dispoziții precise, minuțioase chiar, codifică dreptul la răzbunare al cuiva. În caz de omor, numai fiul, tatăl, fratele sau nepotul victimei au drept la legea talionului ! Cînd dreptul de a dispune de viața semenului – fie de dreptul statului, fie că este vorba de dreptul la răzbunare – va fi suprimat, „prețul singelui” va fi înlocuit cu o compensație financiară a cărei valoare, definită cu grijă, va fi fixată în funcție de condiția victimei. Ierarhia condițiilor sociale constituie una dintre curiozitățile de seamă ale codului. În vîrfurile scării, înalții demnitari ai statului ; la baza ei, sclavii. Femeia sclavă este mai scumpă decît bărbatul de aceeași condiție ; muncitorii sînt mai bine cotați decît lucrătorii pămîntului ; persoanele care se ocupă de copii (doici sau preceptorii), chiar dacă sînt sclavi, sînt răscumpărați cu sume mari. Există legitima apărare. Îți este permis să-l omori pe acela care te amenință sau vrea să te fure pe timp de noapte. La vreme de zi,

făptașul trebuie deferit tribunalului cneazului. Duelul judiciar, proba fierului roșu și a apei clocotite sînt legale. Dar dacă acuzatorul se vedește incapabil să-și dovedească acuzațiile, va trebui să se supună el însuși probelor amintite. Dorința de a proteja viața, tratată pînă atunci cu atîta brutalitate, face din Kiev, patria fratricidului, un spațiu al legalității, foarte apropiată în secolul al XI-lea de aceea a Europei occidentale.

Politica omenoasă, „luminată” a lui Iaroslav explică poziția lui eminentă printre suveranii epocii. Pe vremea lui Vladimir era căutată alianța cu Bizanțul, pe vremea lui Iaroslav cel Înțelept de mare prestigiu se bucura alianța cu Rusia kieveană. Fetele lui Iaroslav se căsătoresc : Maria, cu regele Cazimir al Poloniei ; Anna devine regina Franței alături de Henric I ; Elizaveta este măritată cu Harold cel Viteaz, regele Norvegiei ; ultima, Anastasia, cu Andrei I, regele Ungariei. Nu este prima oară cînd cnejii Kievului se asociază cu familii străine ; sub Iaroslav însă, alianțele acestea generalizate denotă apartenența Rusiei kievene la lumea principatelor ilustre. Atunci ea era cu adevărat un mare stat creștin al Europei ; Iaroslav cel Înțelept, Iaroslav cel Șchiop, de al cărui mers sîntic își băteau joc odinioară soldații, a desăvîrșit opera începută de strămoșii lui creștinători, Olga și Vladimir. Lumea clanurilor destrămate sfîrșește într-un stat puternic angajat, se pare, pe calea transformării într-un stat de drept. Firește, marile slăbiciuni ale statului persistă. El mai menține încă două concepții diferite. Una ar fi vechea regulă a clanului, a conducătorului războinic, a șefului de bandă învingător al rivalilor, înconjurat de *drujina* (credincioșii) lui și ridicînd tribut de la vasali. Însă evoluează și concepția politică a Bizanțului, adusă la Kiev de preoții greci : aceea a bazileului, vicarul lui Dumnezeu pe pămînt, căruia poporul i-a delegat suveranitatea. El nu este șeful unei bande, ci stăpînul unui imperiu pe care nimeni nu i-l poate contesta și pe care nu-l poate împărți la moștenitori. Imperiul trebuie transmis succesorului în totalitate.

Dar suveranul și elitele Rusiei kievene din secolul al XI-lea abia întrezăresc ideea imperiului indivizibil, care li se impune oamenilor în perenitatea și integritatea ei și este susținută de cohorta funcționarilor și de armată. Clerul venit din Bizanț, urmat îndeaproape de clerul rus, începe să susțină noua concepție, chiar dacă vechea Rusie a clanurilor, slăbită temporar, umbrită de strălucirea domniei lui Iaroslav, n-a murit încă. Coexistența celor două concepții opuse despre putere anunță deja timpuri noi, în cursul cărora tradiția veche va trebui să dea întîietate unei viziuni politice unitare.

Redeșteptarea clanurilor

Puternica personalitate a lui Iaroslav, deși a asigurat Kievului o perioadă de strălucire excepțională, n-a fost totuși capabilă să-și conducă statul la finalizarea unei schimbări palpabile. Eterna problemă a succesiunii îi va distruge întreaga operă. Kievul va reveni la discordiile care îi vor grăbi sfîrșitul și vor contribui la prăbușirea finală. Iaroslav, la fel ca bunicul său Sviatoslav și ca tatăl său Vladimir, a comis greșeala de a-și împărți pămînturile la cei cinci feciori. Dreptul bizantin care transmitea întîiului născut întreaga moștenire paternă nu pătrunsesse destul în conștiințe. Străbuna practică slavă a partajului s-a impus ca și în trecut. Practica aceasta era, la urma urmelor, foarte complexă. Pe de o parte, ea afirma primatul întîiului născut, cneaz al Kievului, asupra fraților săi, care, pînă la un anume punct, îi erau vasali. Pe de altă parte, ea implica succesiunea între frați : moartea unui cneaz îl făcea moștenitor pe fratele imediat următor lui, nu pe fiu.

Așa încât fiecare frate dispărut îi făcea pe frații din urma lui să urce o treaptă în ierarhia apanajelor, excluzînd de la moștenire pe fiul celui în cauză. La moartea sa, Iaroslav credea, la fel ca predecesorii săi, că perioada de stabilitate pe care i-o asigurase țării ar fi determinat progresul a două principii : capacitatea de arbitraj a primului născut, cneaz al Kievului, și înțelegerea dintre frați. Nici unul dintre cele două principii n-a fost respectat ; moartea lui a deschis o nouă eră de omoruri între frați și de războaie civile crîncene din care va rezulta dezastrul final : apusul strălucirii Rusiei kievene.

Succesiunea debutase totuși sub auspicii fericite. La moartea tatălui, cei cinci fii s-au întîlnit pentru a hotărî împreună soarta unuia dintre unchii lor, întemnițat de douăzeci și patru de ani. Pașnicului Iaroslav i-a repugnat să se descotorosească de un rival prin vărsare de sînge, dar a ales o variantă la fel de crudă. Nepoții au căzut de acord să-i ofere unchiului un apanaj. După o detenție în lanțuri atît de lungă, prizonierul ajunsese să disprețuiască bunurile lumești sau să se teamă de ele ; le-a preferat mănăstirea, în care s-a închis pentru totdeauna. În spatele acestui episod plin de bunăvoință pare să se contureze o realitate : rivalii de moarte recunosc faptul că o înțelegere – în termeni contemporani, o colegialitate – poate avea aspecte benefice și protectoare. Dar acordul a fost efemer, iar demonii obișnuți au avut, în curînd, cîștig de cauză. Împărțirea hotărîită de tată stîrnea numai nemulțumiri, ca de obicei, iar pentru a le remedia, se impunea să-ți omori aproapele.

Prima victimă a reîntoarcerii la tradiție a fost Iazislav, mare cneaz al Kievului, fiul cel mare al lui Iaroslav, căruia frații mai mici îi datorau respectul cuvenit unui tată – așa sunase recomandarea cneazului defunct. După o scurtă acceptare a ordinii normale a succesiunii, al doilea fiu al lui Iaroslav s-a hotărît s-o răstoarne și să îi ia fratelui mai mare puterea. În 1073 – după o pace îndelungată între frați, datorată luptelor de apărare a cnezatelor de ambiția triburilor străine din jur – Sviatoslav, cneaz al Cernigovului, pornește campania împotriva fratelui său și cucerește Kievul cu arma în mînă. Numai o întîmplare îl împiedică să îl omoare pe Iazislav – nu este vorba de clemență fraternală. Fericita circumstanță va mai dura un timp. Cneazul detronat s-a refugiat la împăratul Germaniei, Henric al IV-lea, dar acesta nu-i putea reda scaunul. Între 1073 și 1113, moștenirea lui Iaroslav cel Mare este răvășită în luptele dintre frați și nepoți. Asistăm totuși la un obicei nou : frații dușmani, cu gîndul la prețul luptelor interne, reveneau periodic la ideea de a-și supune conflictele unei reflecții în comun. Atunci se reuneau într-un mic congres de pace ca să găsească o ieșire și să supraviețuiască rivalităților aducătoare de moarte. Într-un mod confuz, ei își dădeau seama că nici unul nu va ieși teafăr din șirul neîntrerupt de omoruri dacă nu vor ajunge la practici noi, bazate pe o decizie comună, deci pe împărțirea liber consimțită a puterii.

Dar, vai, intuițiile lor – a căror revenire periodică arată clar că nici unul nu mai este mulțumit de practica barbară aflată în vigoare – erau foarte efemere. De abia se încheia întîlnirea și cineva organiza capcana care să-l scape de cel mai apropiat rival sau de acela care îi oprea drumul către cele mai prestigioase cnezate. Cînd războaiele interne au pus capăt vieții tuturor fiilor lui Iaroslav, le vine rîndul nepoților, cu năravuri la fel de războinice. În 1097, noii moștenitori țin și ei congresul lor la Lubici, în Volînia. Jură că vor trăi în pace și nu vor rezolva nici un conflict prin vărsare de sînge. Imediat ce a fost rostit jurămîntul, unul dintre „depunători”, David, se hotărăște să-și elimine un văr, nepot al lui Iaroslav cel Înțelept, Vasilko, și dorește să-l atragă de partea lui pe marele cneaz care domnea atunci la Kiev, Sviatopolk al II-lea, fiul lui Iazislav. Drept pentru care

îi spune acestuia că Vasilko voia să-i cucerească orașul prin trădare. Marele cneaz, obsedat de jurământul de pace făcut de curînd, grijiu să nu reînvie omorurile fără șir, înconjurat de boieri și preoți care îl îndemnau la clemență, a refuzat să intervină. Nu l-a oprit însă pe David, cu toate că urmarea era previzibilă. Omorul comis atunci arată cît de precară era concilierea atrizilor de pe malul Niprului. David a pus mîna pe vărul lui, dotat cu o forță herculeană, și l-a tîrît într-o casă goală. Aici, patru vlăjgani solizi l-au imobilizat, așezîndu-se pe o scîndură aflată pe pieptul lui, unul dintre ei i-a scos ochii și l-a sugrumat pe jumătate. Istoria vrea ca nefericitul cneaz să-și revină din leșinul provocat de durere și de pierderea de sînge, în timp ce asasinul îl transporta spre cnezatul propriu unde îi putea veni de hac în voie. Călăii îi smulseseră pînă și cămașa însîngerată. Constatîndu-i lipsa, el a mai putut să articuleze, înainte de a-și da sufletul : „Aș fi vrut să apar dinaintea celui Veșnic în cămașa supliciului meu”.

Indignați de crima comisă, ceilalți cnejii au hotărît să îl priveze pe asasin de beneficiile victoriei și s-au aliat împotriva lui. Ca să se apere, David a apelat, conform obiceiului, la alte neamuri, mai întîi la polonezi, apoi la unguri. Spirala infernală a fratricidului și războiului civil, pe scurt a războiului, se declanșa din nou, contribuind la slăbirea neînteruptă a Kievului. Cnejii resimțeau declinul, chiar dacă îl favorizau prin conflictele dintre ei. Din acest motiv, cu toate pendulările între ostilitate și dorința de înțelegere, s-au mai întîlnit o dată, în 1100, pe malul stîng al Niprului și au încercat să soluționeze pașnic toate diferendele acumulate. Așa s-a ivit figura ilustră a lui Vladimir Monomahul, ultimul înțelept al Kievului.

Ultimele licăriri ale unei puteri în declin

Vladimir, numit Monomahul, a urcat pe tronul Kievului în condiții deosebite. Mai întîi, scaunul nu i se cuvenea. Tatăl lui, Sviatopolk, îl ocupase pînă în 1113 și îl avusese pe Vladimir ca asociat la domnie. Conform normelor succesoriale, tronul trebuia să revină fiilor unchilor lui Vladimir, care erau mai în vîrstă decît propriul lui tată. Respectuos față de dreptul național, acesta s-a retras din fața verilor săi și au fost necesare toate rugămintele kievenilor, credincioși acestui cneaz, ale cărui virtuți le-au putut aprecia, pentru ca el să accepte, în sfîrșit, încălcarea ordinii succesoriale. Presiunea populară în favoarea unui cneaz dovedește deja o oarecare evoluție a moravurilor. Desigur, din cînd în cînd, popoarele intervin în plină ceartă pentru putere, dar, în general, numai la capătul unui șir de omoruri cumplite, deoarece fiecare dintre rivali își caută un sprijin în societate. Locuitorii Kievului încercau atunci să facă să triumfe cauza aceluia dintre ei care li se părea mai receptiv la nevoile poporului. În 1113 a fost altceva : cnejii nu se mai sfîșiau între ei, dar tulburările interne de la Kiev, străine de rivalitățile succesoriale, impuneau o soluție rapidă.

Orașul era răvășit de o criză socială. Numeroșii bogătași erau plini de datorii, iar furia lor s-a întors atunci împotriva evreilor, cămătari prin tradiție, al căror rol comercial și fiscal crescuse și care voiau să-și recupereze creanțele. Simboluri ale noii distribuii a averilor, evreii erau foarte indicați să concentreze asupra lor mînia poporului. Masacrați, jefuiți și, pe deasupra, alungați din țară după venirea la putere a lui Vladimir, ei nu se vor mai întoarce în zonă decît peste veacuri. Izgonindu-i de pe pămînturile sale, Vladimir credea că dă dovadă de mărinimie : voia să le apere viața și se străduia totodată să pună capăt puterii lor economice.

Ferit de conflictele familiale – din acest punct de vedere domnia sa a fost liniștită –, Vladimir Monomahul n-a fost în schimb la adăpost de amenințările externe ale războaielor. A trebuit să lupte cu polonezii, ungurii și, pe deasupra, cu polovțienii, care, asemenea pecenegilor de odinioară, își înmulțeau năvălirile asupra cnezatelor sale. În pofida acestor războaie, Vladimir Monomahul a restaurat câte ceva din splendoarea pierdută a Kievului în cei doisprezece ani de domnie. Impunându-și autoritatea asupra cnejilor proprietari de apanaje, a fost pentru ei *Tatăl* pe care toți predecesorii lui n-au știut să-l înfrumusețeze. În urma războaielor și-a extins mult influența. A reluat opera legislativă a Marelui Iaroslav, interesându-se mai ales de problemele comerțului și ale finanțării lui și precizând statutul condiției de sclav. Le-a adresat fiilor săi o *Învățătură* de seamă în care le recomanda milostenia și binefacerea drept chei ale vieții veșnice: „Nu dați morții nici pe vinovat, nici pe nevinovat, căci nimic nu este mai sacru decât viața și sufletul unui creștin”. Să fii tată pentru orfani, protector pentru văduve și să respecti cunoașterea, iată sfaturile sale. A pledat și în favoarea îmbogățirii cunoștințelor: „Fără să fi ieșit din palat, tatăl meu vorbea cinci limbi, iar străinii ne admiră pentru așa ceva”. Iată testamentul lui Vladimir și iată, în același timp, ce reprezenta un mare cneaz al Kievului, idealul propus alor săi în zorii secolului al XII-lea. Se observă că Rusia mică, exceptând omorurile ce îi jalonau istoria, nu avea motiv să invidieze Franța, unde Ludovic al VI-lea se războia să-și impună autoritatea în fața baronilor din Île-de-France, sau orice alt stat european.

Și totuși, domnia lui fericită, restaurând vremelnice mărirea Kievului, anunța deja sfârșitul. În 1124, un eveniment tragic a prevestit zilele întunecate ce aveau să vină. Un incendiu uriaș a devastat Kievul, distrugând aproape 600 de biserici și marea majoritate a clădirilor. Știm ce reprezenta în conștiința populară focul, creație a zeului Perun, alungat de Vladimir din Kiev, dar niciodată uitat complet. Putem deci ghici ușor în ce măsură a afectat incendiul imaginația, dincolo de ravagiile provocate. Oare incendiul nu era semnul miniei zeului față de aceia care îi încălcau în mod constant legile? Nu anunța el nenorociri mult mai mari, prețul tuturor crimelor comise pentru cucerirea puterii la Kiev? Îngrijorarea confuză a kievenilor era justificată. În anul următor, Vladimir Monomahul murea, iar dispariția sa avea să reînvie tradiția războaielor interne ce duc la prăbușirea Kievului.

La început, totul părea favorabil unei soluționări pașnice a succesiunii. Vladimir Monomahul nu avea frați și, în mod foarte firesc, tronul trebuia să revină întîiului său născut. Se părea că partajul, certurile inevitabile și capcanele decurgînd din ele puteau fi evitate de astă dată. Dar existau mai mulți fii și, imediat, frații și nepoții s-au întors la vechii demoni, chemînd în ajutor popoarele vecine. Principiile pacifiste, predicate de Vladimir Monomahul urmașilor, au fost repede uitate. Orașe incendiate, ochi scoși, limbi smulse, așa arăta spectacolul oferit în mod constant kievenilor de rivalitățile reînnoite neîncetat de toți aceia care puteau avea pretenții la stăpînirea orașului aflat într-un proces accelerat de decădere.

La mijlocul secolului al XII-lea, unul dintre nepoții lui Vladimir, Iuri Dolgoruki (Gheorghe Brațe-Lungi), pe atunci cneaz al Suzdalului, a decretat că i se cuvine domnia Kievului, dat fiind că provine din ramura vîrstnică a familiei. În spatele bătăliei dintre două concepții succesoriale – de la frate la frate și de la tată la fiu – se profila o alta: între pădurile din nord-est, în care se revărsaseră triburile finice, și stepa din sud. Ambiția lui Iuri de a fi mare cneaz nu viza domnia propriu-zisă, ci titlul, simbol al trecutului glorios

al „părintelui orașelor rusești”. În ultima luptă pentru cucerirea cnezatului în declin, fiecare dintre rivali face apel la triburile mercenare ce devastau dintotdeauna orașul și pe care le încînta profitul. Iuri s-a aliat cu polovțienii, iar marele cneaz al timpului, unchiul lui, cu pecenegii și torcii. Iuri a suferit o înfrîngere dureroasă și Kievul a cunoscut succesiunea marilor cneji care-și transmiteau puterea locală ca pe un obiect stîmjenitor.

În sfîrșit, în 1155, la capătul unor noi lupte, Iuri obține atît de rîvnitul titlu. Ce victorie amară ! Avea șaizeci și trei de ani, era istovit de plăcerile excesive trupului și ale meselor copioase, precum și de războaie. Campaniile lui de cucerire a puterii făcuseră să se verse valuri de sînge, ruinaseră cnezatele, îi fixaseră trainic pe polovțieni, dușmani tradiționali, pe pămînturile Kievului. În capitala atît de prosperă altădată, brusc totul atrage atenția asupra declinului : aventurierii care l-au însoțit pe Iuri în marșul său către succes se dedau fără scrupule la jaf, terorizînd locuitorii, luîndu-le fetele, nevestele și bunurile. Părăsit în trei rînduri de cei aflați sub administrația lui, Iuri a murit în 1157, moment în care ura față de el și exasperarea atinseseră cota cea mai înaltă. Abia și-a dat sufletul că orășenii au început să îi jefuiască palatele, edificiile publice și să îi masacreze pe apropiații și susținătorii lui. Iuri Dolgoruki nu este totuși un cneaz care să merite uitarea. A fost un întemeietor, un constructor de orașe care vor rezista în timp și mai ales al Moscovei.

După el, Kievul a cunoscut haosul unor domnii efemere, care s-au succedat într-un ritm infernal. Unii cneji reveneau pe tronul de pe care fuseseră alungați cu puțin timp în urmă, dar nici unul nu a dus o politică în stare să redea strălucirea capitalei aflate în ruină. Orașul primește lovitura de grație în 1169. I-o dă Andrei, cneaz în Bogoliubovo, suveran al Suzdalului – tot nord-estul ! – și fiul lui Iuri Dolgoruki. Avid, ca tatăl lui, să se îmbogățească și cu titlul de mare-cneaz de Kiev, ultimă rămășiță a splendorii apuse, el preia conducerea unei confederații de cneji pe care o împinge la asaltul orașului Sfîntului Vladimir. Urbea cucerită a fost supusă unui jaf fără frîu, care n-a cruțat nici palate, nici biserici, nici biblioteci și nici măcar viața locuitorilor ei.

Asaltul asupra Kievului și brutalitățile care i-au urmat nu trebuie să minimalizeze ceea ce a reprezentat Andrei în istoria unei Rusii care căuta stabilitatea și progresul politic. Cneazul Suzdalului a fost în multe privințe un om în afara timpului său, conștient de exigențele politicii. El a întrevăzut foarte curînd că viitorul Rusiei va lăsa pustii malurile Niprului : succesele militare i-ar fi permis să solicite domnia Kievului, dar el alege un cneazat din nord. Acolo va pune în practică o nouă concepție despre putere. Locuitorii Suzdalului l-au adus cneaz, dar el n-a vrut să depindă de adunarea locuitorilor (*vecea*). A pretins să-și creeze și să-și contureze el însuși centrul puterii. Așa s-a născut orașul Vladimir. Puterea sa pămînteană și spirituală va distruge primatul Kievului. Andrei s-a arătat ostil mai ales sistemului apanajului și a refuzat orice partaj cu frații și nepoții lui. Ba chiar și-a alungat frații din cnezat, încălcînd ultimele recomandări ale tatălui lor : unitatea triumfă. A desființat *drujina* : boierii nu mai erau partenerii lui, ci *supuși* care îi datorau ascultare. Pentru o legitimă autoritate unificatoare, centralizatoare, totală, pe care voia s-o reprezinte, s-a aliat cu clerul și s-a sprijinit pe Biserică. Trebuie să ne mire urmarea ? Andrei era cu mult înaintea timpului său, iar concepția lui despre statul centralizat n-a triumfat. Timpul l-a ajuns din urmă : în 1174, boierii exasperați l-au asasinat la reședința lui din Bogoliubovo. Pentru ei Andrei era un tiran, nu erau pregătiți să recunoască în persoana lui omul de stat al timpurilor viitoare ; s-au ocupat deci cu ardoare de suprimarea lui ca să reinstaureze norma unei puteri împărțite.

Pentru Kiev, epoca lui Andrei a fost o tragedie. Cetatea prin care pătrunsese creștinismul în Rusia a cunoscut numeroase atacuri dușmănoase. Dar faptul că era cucerită și

devastată de cneji creștini, coborâtori din Vladimir, însemna sfârșitul unei întregi istorii glorioase. Mai însemna triumful pădurii asupra stepei, al unor căi de comunicație diferite. În locul malurilor devastate ale Niprului, cnejii victorioși preferau nordul, Suzdalul și prestigiul său crescând, apoi orașul Vladimir, devenit noua capitală. Din cauza decăderii, hoardele nomade, pe care Kievul știuse pînă atunci să le respingă, nu s-au oprit pînă nu și-au însușit rămășițele bogăției lui apuse. Toți aceia care se gîndeau la viitor preferau bazinul Volgăi, universul pădurilor protectoare, în locul împrejurimilor neprimitoare și nesigure ale Niprului. În 1240, cînd mongolii s-au năpustit asupra Kievului pentru a-i „desăvîrși” distrugerea și a impune bir regiunii, nu s-au mai întîlnit cu centrul Rusiei creștine și nici cu gloria ei. Orașul se afla deja departe de lumea progresului. Trei secole de războaie fratricide, trei secole în care asasinatul a fost calea cea mai sigură de obținere sau de menținere a puterii au pus capăt splendorii.

Slăbit de luptele neîncetate dintre cneji și de libertățile pe care acestea le ofereau triburilor străine, Kievul n-a scăpat nici măcar de criza religioasă. În 1147, la alegerea unui mitropolit rus în persoana călugărului Climent, nu s-a ținut cont de regulile și de autoritatea Bizanțului, fapt ce a provocat o schismă. După cîțiva ani de nesiguranță, înțelepciunea mitropolitului contestat – care și-a dat demisia de bunăvoie și s-a închis într-o mănăstire – a permis Bisericii să-și regăsească unitatea. Faptul că prima schismă din Rusia s-a manifestat aici, la izvoarele creștinătății ruse, era foarte sugestiv pentru decadența kieveană.

Căderea Kievului

În vremea gloriei sale, Kievul fusese o extraordinară vatră de civilizație. În secolele ei de glorie, Rusia kieveană nu era cu nimic mai prejos față de statele ce se constituiau în acea vreme în Europa occidentală. Ba chiar, pe unele dintre ele, le întrecea în civilizație din mai multe puncte de vedere. Statul acesta înfloritor stăpînea un teritoriu vast, cu multe orașe prospere, controlînd nenumărate căi de comunicație. Se deosebea totuși de statele Europei: cunoștea sclavia, cu un rol de seamă în exporturile Kievului. Comerțul și agricultura constituiau cei doi stîlpi ai prosperității, fapt care ne explică de ce autoritatea statului s-a exercitat asupra unei populații numeroase, evaluată adesea la șapte, chiar opt milioane de locuitori. Structura socială era foarte riguroasă: în frunte cneazul și slujitorii lui – *druhina* –, dominînd nobilimea (boierii), o burghezie a orașelor și o parte a țărănimii, iar la baza scării sociale, sclavii. În sfîrșit, instituții puternice, începînd cu cneazul și continuînd cu duma boierilor și cu *vecea* sau consiliul orașelor, permiteau principiului democratic să se manifeste în vederea moderării puterii cneazului. Dezvoltarea organizării sociale și politice favorizează remarcabilul avînt cultural al Kievului. La sosirea ei la curtea Franței, Anna a Rusiei s-a mirat că nu găsește aici nici cărți, nici oameni învățați, ci o realitate contrară aceleia din patrie.

Astfel organizată, Rusia kieveană părea, pînă în secolul al XII-lea, destinată unei lungi perioade de glorie. Dar n-a fost așa: două cauze generatoare de slăbiciune, dominante în întreaga istorie a statului kievean, au pregătit temeinic dezastrul final.

Mai întîi, năvălirile constante ale popoarelor nomade din stepă, prefigurînd ultima și cea mai funestă dintre invazii: aceea a mongolilor (sau a tătarilor, cum vreți). Cu mult înainte ca mongolii să ajungă la cel dintîi stat rus, populațiile din stepă l-au amenințat

permanent. Istoria Rusiei kievene reprezintă înainte de toate istoria unei permanente lupte de respingere a khazarilor, pecenegilor, polovțienilor, ca să nu-i amintim decât pe cei mai numeroși. Cnejii Kievului și-au văzut mare parte din energii înghițite de lupte de respingere a valurilor succesive de cuceritori. Apărarea s-a făcut cu un curaj fără margini, dar în detrimentul progresului politic intern și al coeziunii sociale. Pentru societate, o asemenea presiune era într-adevăr de nesuportat. De-a lungul secolelor a crescut ispita de a merge să-și caute adăpost în nord, către zona împădurită, mai puțin expusă.

Cealaltă nenorocire a Rusiei kievene, niciodată amintită îndeajuns, a constatat în sistemul feudal al clanurilor, determinant în împărțirea statului în apanaje. Inegalitatea statutului și a bunurilor îi transforma pe frați în rivali necruțători. Statutul proeminent al cnezatului Kiev, suzeranitatea teoretică a stăpînului său erau surse indispensabile ale unității naționale, depășind diviziunea în apanaje. Dar simbolul unității era mereu pus în discuție de partajul cnezatelor și agravat de instabilitatea puterii descendenților asupra fiecăruia dintre ele. Jocul acesta de tip „găsește-ți locul”, care deplasa frații la fiecare succesiune, nu putea nici să-i lege pe cneji de cnezatul lor, nici să lege popoarele de un cneaz sau de o anumită ramură descendentă, nici să imprime adînc în sufletul cnejilor sentimentul lor de dependență și de vasalitate față de cel mai mare dintre frați, deoarece ei înșiși i se puteau substitui acestuia în orice moment. Celei dinții Rusii îi lipsea stabilitatea relației tată – fiu, fapt ce înrăutățește relațiile dintre frați.

În acest univers instabil și amenințător, se remarcă un fapt : personalitățile ieșite din comun au putut, o vreme, să respingă tradiția diviziunii și a omorurilor și să instaureze un spațiu al unității și păcii. Vladimir de după convertire, Iaroslav cel Mare, Vladimir Monomahul și apoi, pe ultimul loc și într-un mod diferit, Andrei Bogoliubski au început să întruchipeze unitatea națională. Cu ei, atît tradiția de pace și de omenie a creștinismului, cît și tradiția națională, puternică și unificatoare a Bizanțului par să împingă într-un trecut precresțin universul necruțător al clanurilor. Bărbații aceștia au reprezentat un progres politic sigur, dar, vai, trecător. Ei nu și-au putut înscrie în viitor concepția despre putere deoarece, la ceasul reflecției asupra transmiterii sarcinilor, au revenit la vechiul sistem al apanajelor. Gestul lor a neutralizat unitatea națională redescoperită pentru un timp și o va anula într-o zi. Oameni de excepție într-o istorie agitată, ei simbolizează de fapt dubla povară a Kievului : a tradiției trecute, a unei societăți în care puterea este o afacere de familie sau, mai degrabă, de clan ; a viitorului, căruia Bizanțul i-a arătat drumul, în care statul se impune în fața intereselor personale, iar deținătorul puterii simbolizează unitatea și interesele întregii națiuni. Dacă marii cneji, de la Vladimir la Andrei, au întruchipat tensiunea celor două tradiții și n-au asigurat trecerea de la una la alta, dacă ei nu și-au putut desăvîrși opera de a cărei necesitate erau totuși conștienți, cel puțin au indicat urmașilor calea. După vremurile întunecate ale dominației mongole, cnejii Moscovei, reluînd făclia pierdută de Kiev, se vor inspira din lecțiile lăsate moștenire de strămoșii lor îndepărtați, făcînd în sfîrșit ca unitatea să triumfe asupra diviziunii. Dar, așa cum diviziunea a avut drept efect omorul permanent, marșul către unitate va atrage după sine folosirea nu mai puțin constantă a omorului.

CAPITOLUL AL II-LEA

RENAȘTEREA RUSIEI DIN VREMEA RENAȘTERII

În 1480, marele cneaz al Moscovei, Ivan al III-lea, devenit mult mai târziu „cel Mare”, proclamă sfârșitul dominației mongole. Istoviți de invazii, cuceritorii, care au oprimat și devastat Rusia începînd cu jumătatea secolului al XIII-lea, au fost incapabili să se opună voinței de emancipare. La finele secolului al XV-lea, care marchează decăderea Hoardei de Aur, în lumea rusă se impune primatul Moscovei. Din punct de vedere politic, de aici pornește „unificarea pămînturilor” rusești. Ca să-și atingă țelul, cnejii care s-au succedat la Moscova au știut să profite atît de sistemul dezastruos al apanajelor, cît și de prezența mongolilor. Pentru că apanajele slăbeau cnezatele, fărîmîndu-le, Moscova le-a înghițit progresiv pe cele mai slabe dintre ele. Atîta vreme cît mongolii au fost puternici, ea li s-a alăturat, pentru a obține în schimb recunoașterea unui primat efectiv asupra altor cnezate rusești. Cînd puterea mongolilor a slăbit, ea își desăvîrșește confirmarea primatului agitînd stîndardul răscoalei.

A treia Romă

Biserica, de asemenea, deține un foarte mare rol în schimbarea echilibrelor politice. Încă de la începutul secolului al XIV-lea, Moscova devine reședința mitropolitului, deci capitala Rusiei creștine, poziție ocupată pînă atunci de Vladimir. În acele vremuri de opresiune, creștinismul oferă poporului rus, stăpînit de un cuceritor străin și ostil religiei sale, un element decisiv de identificare. Mănăstirile înființate în nordul țării devin refugiile populației însămîntate, unicele păstrătoare de cultură națională. Catedrala Miracolelor din Kremlin, Lavra Sfintei Treimi, aflată în pădure, în afara Moscovei, întemeiate concomitent de Serghie din Radonej, vor oferi Rusiei puternice repere religioase și naționale. Nu întîmplător, tot atunci, țăranul rus începe să folosească, pentru a se defini, termenul – niciodată uitat – de *krestianin*, practic identic celui ce-l desemna pe creștin, *hristianin*.

Numărul mănăstirilor crește, rolul lor cultural și de alinare a popoarelor deznădăjduite este dublat de un rol mobilizator. Serghie din Radonej nu se mulțumește numai cu rugăciunile făcute pentru luptătorii împotriva mongolilor. El pune la dispoziția combatanților resursele mănăstirii și trimite doi călugări să recruteze trupe. În 1380, ele vor obține victoria la Kulikovo, sub comanda lui Dmitri Donskoi. Mongolii se retrag. Legătura dintre Biserică și națiunea distrusă de invadator, aflată în căutarea identității, devine astfel indestructibilă.

Nenorocirile Bizanțului din secolul al XV-lea vor conferi Bisericii un prestigiu nemăsurat de care va beneficia și Moscova. Eșecul unirii Bisericilor, încercată de Conciliul de la Florența, din 1439, consacră existența și importanța Bisericii din Orient, aflată în afara lumii romane. Căderea Bizanțului, în 1453, sub loviturile lui Mahomed al II-lea, transferă întreaga autoritate celei de-a „doua Rome” Moscovei, devenită astfel centrul creștinismului oriental. Țarul creștin nu mai este împăratul Bizanțului; rolul i-a revenit suveranului care domnea la Moscova, a cărui putere va crește. Ivan al III-lea o confirmă prin căsătoria sa din 1472, puțin înainte de a-i sfida pe mongoli, cu Sofia Paleolog, nepoata lui Constantin Paleolog, ultimul împărat al Bizanțului. Prin unirea lor se stabilește o legătură subtilă între „mama Bisericilor din Orient”, care a strălucit îndelung deasupra lumii creștine, și Moscova. Circumstanțele externe, ca și progresul propriei Biserici naționale promovează orașul la rangul de a treia Romă. Totul confirmă permanentul progres istoric și cultural. Moskovia, în ciuda dezastrului provocat de jugul mongol atât de mult suportat, devine un stat apropiat în multe privințe de civilizația din restul Europei. Să ne gândim la nobila figură din plan spiritual, Serghie din Radonej, care va deveni unul dintre cei mai venerați sfinți ai Rusiei și care-l evoca mai mult decât oricare altul pe Francisc din Assisi. Între Moskovia și modernitatea politică se înalță încă un obstacol: puterea. Eliberat de jugul mongol, statul n-a atins încă adevărata dimensiune națională. Vechile certuri pentru succesiune, urmare a sistemului feudal și a distribuirii de apanaje, au frânat constant autoritatea marilor cneji de Moscova. Ivan al III-lea o ilustrează din plin: propriul său tată și-a împărțit moșiile la cei cinci feciori. Conștient totuși de inconvenientele sistemului, a vrut să le neutralizeze: a asigurat deci supremația marelui cneaz asupra celorlalți și a instaurat succesiunea în linie directă. Încă din timpul vieții și-a asociat la domnie pe Ivan, întâiul născut. Ivan al III-lea întruchipează astfel două sisteme opuse de autoritate și de transmitere a puterii. Aflat într-o situație ambiguă, el respectă obiceiul tradițional și totodată îl respinge. Își suprimă rivalii și își manifestă în același timp grija de a dezvolta o practică unitară. La moartea fratelui său, Gheorghe, în loc să împartă apanajul, și-l însușește, sfidând protestele celorlalți frați. Apoi aruncă în închisoare pe un alt frate, îl omoară printr-un regim dur de detenție și își mărește și mai mult cnezatul. Se poartă la fel și cu un al treilea frate și ajunge astfel să adune întreaga moștenire paternă. Concomitent, mărturisește Bisericii toată purtarea lui plină de cruzime, prezentându-se înlăcrimat în fața mitropolitului și a episcopilor și cerându-le pedeapsă pentru lipsa de sentimente fraterne. După ce a ascultat apelurile la milostenie și și-a regăsit pacea sufletească, urmare a absolvirii de păcate, s-a grăbit să-și mai extindă domeniile. La drept vorbind nu și-a exercitat nemilos dreptul de moarte doar asupra fraților. Îi plăcea să asiste la torturi și le ordona cu plăcere numai ca să se distreze. Oricine i se împotrivesc, fără excepție, riscă imediat tortura: biciuiește în public un arhimandrit, îi mutilează pe sfetnicii fiului său, îi arde de vii, într-o cușcă, pe doi conspiratori. Biserica, susținătoarea sa, nu-i îmblânzește nărvurile. Viziunea lui politică este însă lucidă: dozându-și concesiile impuse de mentalitățile epocii și pretențiile cerute de viitoarea unitate, își reglează succesiunea într-un mod subtil. Va împărți, desigur, apanaje copiilor; dar ele își vor pierde în realitate concretețea. Preluând dorița tatălui său, confirmă succesiunea întâiului născut și a descendenților acestuia în linie dreaptă. Aceeași lege le-o impune și deținătorilor de apanaje. Ei trebuie să se supună marelui cneaz și nu pot avea nici finanțe, nici diplomatie proprie. S-a sfârșit cu independența lor! În multe privințe, Ivan al III-lea ni-l amintește pe contemporanul său francez, Ludovic

al XI-lea. Ambii au combătut feudalismul chiar și în propria lor familie, au asigurat încheierea năvălirilor mongole și, respectiv, engleze, au căutat să armonizeze legile cu noua ordine : în 1497, Ivan emite un cod (*Ulojenie*). Apropiati ca temperament și ambiții, ambii bărbați s-au dedicat măririi țării, dovedind neîndurare față de toți aceia care le stăteau în cale. Dar, în Rusia, problema succesiunii rămâne încă în suspensie din punct de vedere legal, în ciuda soluțiilor de compromis adoptate. Reglementarea ei va atrage un nou cortegiu de omoruri și de intrigi. Un alt Ivan, numit cel Groaznic, va desăvârși, în secolul al XVI-lea, dar prin sînge și teroare, opera acelor care l-au precedat.

Renașterea : Rusia face parte din Europa ?

Pentru Europa, secolul al XVI-lea este, înainte de toate, secolul Renașterii, al umanismului, al unui univers ce se secularizează. Expresia evocă întîi de toate miracolul cultural al Europei occidentale, splendoarea Italiei, măreția regilor Franței. Totuși, chiar și în această parte privilegiată a Europei, a cărei istorie națională n-a fost confiscată pe parcursul a trei secole de un cuceritor distrugător, Renașterea nu este pașnică : secolul al XVI-lea a fost însîngerat ori de cîte ori s-a pus problema puterii. Nu strică să aruncăm o privire și să comparăm Europa cu starea politică din Rusia. În momentul în care renaște la viața națională și în care începe să-și desfășoare geniul propriu, Rusia este în ruină.

Lista italienilor care, la începutul secolului, vor acoperi cu singele semenilor pămîntul patriei Renașterii, chiar dacă isprăvile lor sinistre țin deopotrivă de legendă și de istorie, este nesfîrșită. Cezar Borgia, eroul cronicii lui Machiavelli, se înalță ca figură emblematică a epocii în care triumful artei a asigurat prin secole reputația celor mai înspăimîntători asasini din istorie. Fie că se numeau Borgia, Sforza sau Medici, principii italieni au dat atunci dovadă de cel mai mare dispreț pentru viața semenilor. Multe din omorurile provocate de pasiune au avut drept teatru locuri de cult catolic, deși Biserica medievală se străduise atît de mult să tempereze moravurile și să exercite un anume control asupra violenței politice. Este drept că, în epocă, nici un alt loc nu era mai favorabil comiterii unui proiect criminal. Într-o biserică, victima era încrezătoare și dezarmată, pregătită pentru sacrificare. Vremea umanismului aparține în egală măsură și asasinilor.

În afara granițelor Italiei, războaiele religioase au avut consecințe la fel de sîngeroase ca cele provocate de rivalitățile personale dintre principii italieni. Curios lucru, în epocă, recordul în materie de asasinat politic îl dețin Anglia și Franța. Le secondează posesiunile spaniole din Flandra. Tot atunci lumea germanică pare ferită de furia omuciderii. Puține secole vor egala acest record. În vremurile tulburi de atunci, omorul este înainte de toate o afacere de stat, a aceluia care conduce statul. El își afirmă dreptul absolut de a reprima orice manifestare ostilă, calificată în general ca trădare.

Henric al VIII-lea și Elisabeta I au mărit numărul execuțiilor bazate pe acuzația de trădare. Cel mai adesea era însă vorba de omoruri pur și simplu : începînd cu Thomas Morus, decapitat în 1535, și sfîrșind cu Maria Stuart, omorîată în același mod, în 1587. În Franța, regii preferă să-și ucidă rivalii, pe motiv și sub pretextul ereziei (Etienne Dolet în 1564, amiralul Coligny în 1572 etc.), dar și pentru trădare (ducele și cardinalul de Guise în 1588, la Blois). Ca o revanșă a sortii, ei înșiși au fost asasinați cînd s-a ivit ocazia, de către fanatici : Henric al III-lea cade răpus de loviturile călugărului Clément în 1589, prefigurînd asasinarea lui Henric al IV-lea de la începutul secolului următor.

Una dintre trăsăturile importante ale perioadei homicide în cauză: dreptul de a-l ucide pe suveran nu mai este doar privilegiul altor suverani sau rezultatul luptelor succesoriale între rivali; el decurge adesea dintr-un raționament al supușilor pe tema inviolabilității alesului lui Dumnezeu. Până atunci Biserica garantase legitimitatea puterii regale și deci securitatea ei. În secolul al XVI-lea, credincioșii își pun, în numele aceleiași credințe, întrebări privitoare la dreptul de a scăpa de un suveran de îndată ce văd în persoana lui un trădător al adevăratei Biserici. Noțiunea de trădare, care justifică uciderea unui adversar de către suveran, justifică acum moartea suveranului. În primul caz, victima, opunându-se puterii regale, este acuzată că s-a opus naturii divine a puterii; în al doilea caz, suveranul este perceput ca trădător al propriei sale naturi divine. Pierzându-și în felul acesta legitimitatea, el riscă să fie suprimat. În secolul al XVI-lea, puterea și religia continuă să fie asociate, dar religia nu mai asigură puterii o protecție absolută. Dreptul la critică, descoperit de Reformă, are efecte revoluționare asupra concepției despre putere din Europa.

În consecință, nu este de mirare că secolul al XVI-lea a fost marcat de o dezbatere pe problema spinoasă a tiranicidului. Tiranul trebuie să fie la adăpost de furia celor dreți? Protestanții francezi au sporit numărul reflecțiilor pe această temă, dând naștere unei adevărate școli de gândire, a *monarhomahilor*. Pentru ei, un principe care trădează legea divină este părăsit de Dumnezeu și predat justiției oamenilor. În *Vindictae contra tyrannos*, publicat în Franța în 1579 sub pseudonimul Junius Brutus, autorul, fără a ajunge pînă la justificarea violenței împotriva tiranului, îi descrie puterea cu atîta minie, încît se impune concluzia: cea mai mare parte a societății – ofițerii și guvernatorii de regiuni sau orașe – se poate răscula. În Anglia, George Buchanan ridică aceeași problemă într-o carte scandalosă: *De jure regni apud Scotos*. Parlamentul dă ordin să fie arsă. La rîndul său, iezuitul Juan de Marina, a cărui învățătură este la acea vreme celebră în întreaga Europă, merge pînă la a-și pune întrebări privind rolul otrăvii în astfel de circumstanțe. Nimeni nu afirmă clar că uciderea tiranului este o obligație sau cel puțin un drept, dar toți pun o dublă problemă: a judecării pe care societatea o poate emite cu privire la tiran și a diferenței dintre tiranul legitim și impostor. Concluzia? Ultimul trebuie să fie suprimat în mod sistematic și prin toate mijloacele.

Această „desanctificare” a persoanei suveranului, sub privirea critică a supușilor, este caracteristica evoluției europene din secolul al XVI-lea. Ea este deja însoțită de o oarecare slăbire a Bisericii. Divizată de marile conflicte generate de contestarea lui Luther și Calvin, prea adînc implicată sau folosită în conflictele politice, Biserica nu mai este, de odinioară, garanta absolută a puterii regale. Iar regii nu mai au încredere în ea, nemaifiind garanția drepturilor lor.

Evoluția aceasta se află la antipodii dezvoltării concepției monarhice, care preva-lează în Rusia acelei epoci: în perioada ce separă cucerirea emancipării de domnia lui Ivan al IV-lea, se impune o idee despre putere strîns legată de statutul Bisericii și de devenirea ei.

A treia Romă și puterea

Biserica, cu rol activ în timpul opresiunii și al luptelor de eliberare, cunoaște, începînd cu sfîrșitul secolului al XV-lea, o schimbare profundă, cu repercusiuni durabile în cultura națională rusă.

Rusia acelor vremuri pare, la prima vedere, caracterizată de o spiritualitate în progres constant. S-au înmulțit mănăstirile, de al căror rol în secolul precedent ne-am ocupat. Prestigiul lor este mare: în timpul diviziunii politice, rezultat al neînțelegerilor dintre stăpîinii apanajelor și al ocupației mongole, ele au reprezentat oaze în care sentimentul național rus și-a putut afla rațiunile și simbolurile necesare supraviețuirii. Această funcție națională îi îndeamnă curînd pe cneji să caute o legitimitate, dincolo de limitele apanajelor lor, pe lîngă mănăstiri. Fac pelerinaje în mod constant, acceptă părerea celor mai renumiți călugări, ba chiar binecuvîntarea lor, înaintea oricărui demers mai important. Autoritatea monastică întărește îndeosebi ambiția cneazului Moscovei: tendința acestuia de a unifica lumea destrămată a cnezatelor rivale se întîlnește cu voința unificatoare și cu funcția națională exprimate de monahismul rus. Biserica, în primul rînd partea ei monastică, bucurîndu-se de cel mai înalt prestigiu, îi conferă legitimitatea ce îi va permite cneazului moscovit să-și impună, prin orice mijloace, autoritatea în fața celorlalți cneji. În acest scop, ea afirmă reconcilierea principiilor lui Dumnezeu cu acelea ale Cezarului, în persoana suveranului.

Marele teoretician al legitimității cneazului de la începutul secolului al XVI-lea a fost un călugăr, întemeietorul și superiorul (*igumen*) mării lavre de la Volokolamsk. Iosif Voloșk a jucat un rol central în definirea raporturilor dintre Biserică și putere, permițînd celei de-a doua să se sprijine pe cea dintîi. El și-a expus cu pasiune ideile în fața altei mari figuri a monahismului vremii, Nil Sorski: comunitățile cărora le-a impus un rigorism strict trebuiau să fie *alături* de stat – și nu în afara lumii – în slujba tuturor. Cugetînd la necesitatea autorității Bisericii față de statul în continuă creștere, avînd conștiința acută a noilor realități politice și sociale ale epocii, Iosif înțelege obligativitatea creării unei puteri economice, care să asigure independența Bisericii. Raționamentul său se clădise în jurul unei constatări: statul, în dezvoltarea lui, nu mai are decît parțial nevoie de Biserică, iar această nevoie descrește. A scăpat de mongoli, legitimitatea i-a fost consolidată și totul s-a datorat Bisericii. Dar stadiul necesității sprijinului este pe cale de a se încheia. Iosif vizionarul este obsedat de faptul că Biserica trebuie să-și mențină statutul de partener al statului și al suveranului. În consecință, se va bate pentru bogăția, considerată indispensabilă, a Bisericii și va combate teoria sărăciei monastice, apărută de Nil Sorski.

Controversa dintre partizanii și adversarii bogăției eclesiastice nu este numai o dispută de ordin religios, care opune două concepții despre viața monastică, ci un proces prin excelență politic. În ultim plan se află echilibrul relațiilor dintre Biserică și stat. Conștient de semnificația adîncă a disputei, Ivan al III-lea tinde să valideze juridic teza susținută de Nil Sorski, teză care îi permitea să-și însușească bunurile abandonate în acest mod și să-și subordoneze o Biserică săracă. Teoria lui Iosif are însă cîștig de cauză, dat fiind că ea avea rădăcini în credința populară – Biserica se identifică de multă vreme cu națiunea – iar susținătorii tezei adverse, Ivan al III-lea și Nil Sorski, mor aproape simultan (în 1505

și 1508). Ideile rigoriste și organizatorice ale lui Iosif primează nu numai la nivel monastic, ci și la nivel politic și social.

Iosif recomandă austeritatea până și în aspectele exterioare ale vieții, o permanentă disciplină corporală și sufletească, în vederea atingerii rigorii interioare, ba chiar a perfecțiunii. Autoritatea centralizatoare și organizatoare a Egumenului trebuia să li se impună tuturor. Sub patronajul său, mănăstirile devin adevărate modele de guvernare politică. Transferul acestui model către stat este de o mare importanță. Întăriți prin păstrarea independenței economice, Iosif și urmașii lui de după 1515, anul morții sale, au influențat concepția despre stat pe care o va îmbrățișa sistemul de organizare monastică. Potrivit lor, Rusia moscovită este un grup religios asupra căruia domnește marele cneaz, asemenea Egumenului asupra comunității sale. Investit astfel cu autoritatea divină, suveranul beneficiază în ochii poporului de autoritatea din lumea monastică, ale cărei misiune și învățătură pare să le continue. Limitele dintre stat și mănăstire, dintre societate și comunitatea religioasă tind să se șteargă, principiile de disciplină, de autoritate centrală, impuse în numele unei intenții depășind existența materială, al unei hotărâri divine, pun bazele raporturilor dintre societate și stat. Să te supui marelui cneaz, să-i accepți puterea înseamnă, în ultimă instanță, să te supui lui Dumnezeu, să-I accepți voința. Rusia secolului al XVI-lea a devenit o uriașă mănăstire. În schimb, mănăstirile slujesc drept închisoare celor ce nu respectă regulile comune lui Dumnezeu și suveranului, cărora teoria lui Iosif le permite să se confunde. Nu este de mirare că, pe parcursul transformării puterii și a societății, cneazul, sprijinit de mănăstiri, ia obiceiul să le încredințeze acestora paza tuturor persoanelor – soții renegate, fii răzvrățiți, rivali, dușmani declarați – de care are intenția să scape, fie că sînt sau nu vinovate de vreo crimă.

În timp ce se manifestă influența lui Iosif Voloțk, moștenirea rivalului său, Nil Sorski, avînd în spate profunda moștenire spirituală a lui Serghie din Radonej, își află de asemenea locul în conștiința socială și în viața religioasă.

Este evidentă în acea vreme dezvoltarea a două forme extreme de spiritualitate, ambele cu un efect persistent în cultura rusă. „Nebunii pentru Hristos” (*iurodivie*) nu pot fi separați de istoria religioasă a Rusiei, mai exact de istoria ei. Logica lor este aceea a Sfîntului Pavel, care afirmă în Prima epistolă către corinteni (IV, 10): „*Noi sîntem nebuni pentru Hristos*”. Nebunul pentru Hristos refuză să accepte rațiunea lumii în numele adevărului creștin și se refugiază, pentru a rezolva contradicția în cauză, în spatele paravanului nebuliei. Dar nu este un nebun, iar creștinătatea rusă considera specia lor ciudată drept oameni ai lui Dumnezeu (*bojii liudi*) sau martiri ai milosteniei. Nebunii pentru Hristos se oferă drept jertfă, combat răul fără frică și în tot locul: doriința de a salva păcătosul îi determină să se sacrifice pentru o cauză disperată. Nimeni nu scapă țintei lor, fie el tilhar adevărat sau suveran respectat. Venerația poporului față de acești nebuni pentru Hristos va fi consfințită de Biserică prin canonizarea unora dintre ei, de-a lungul secolelor. La locurile de pelerinaj, permanentul lor vagabondaj va fi validat drept slujire a lui Dumnezeu.

La capitolul spiritualitate a timpului care este înscrisă în memoria colectivă, se cuvine să adăugăm asceții contemplativi, practicanți ai imobilității absolute, asemenea lui Ilia Muromet, care a rămas, se spune, nemișcat în vîrfurile stîlpului de rugăciune timp de treizeci de ani.

Astfel, încet-încet, se dezvoltă în Rusia deja impregnată de religie o conștiință colectivă în care se amestecă viziunea autoritară și organizată a tradiției lui Iosif,

învățătura ascetică individuală a lui Nil Sorski și mesajul sacrificial al nebulilor pentru Hristos și al contemplativilor. Așa încît Biserica oferă cnejilor moscoviți, lipsiți de experiență în materie de organizare politică – erau moștenitorii unei tradiții solide vizînd lupta de cucerire a puterii politice, dar nu dispuneau de nici o referință de îndată ce se punea problema înzestrării cu structuri a puterii politice –, soluții capabile să le redea siguranța, pe care lumea monahală le verificase deja, încărcate de principii acceptate de popor, înscrise practic în memoria lui.

Conștiința populară, ale cărei componente au fost deja evocate, urma să simplifice sarcina autorităților politice, în măsura în care prevalează elementele de supunere din cadrul ei, fiind confirmate de experiență și întărite de Biserică. Modelele sale ideale erau primii sfinți naționali, oferiți de Biserică spre cinstire de Biserică : tinerii cneji sacrificați odinioară în cursa pentru putere, Boris și Gleb, cneji care, trebuie să reamintim, au murit fără să se apere, canonizați datorită simbolismului întrupat, acela de victime predestinate ispășirii, în numele lui Hristos și ca imitare a sacrificiului acestuia. În Rusia ei au fost numiți *strastoterpfi*, însemnînd purtător de chinuri. Nu rostise Boris în timp ce-și dădea sufletul : „*Doamne, Iisuse Hristoase..., ai acceptat Patimile ca să ne răscumperi păcatele, ajută-mă să le accept pe ale mele*”? Cultul celor doi martiri a fost primul care s-a dezvoltat în Rusia. În fervoarea poporului, exemplul lor semnifica sfințenia puterii, necesitatea supunerii în fața ei, așa cum te supui lui Dumnezeu, și totodată valoarea absolută a sacrificiului după modelul lui Hristos. M. Cerniavski, autor al unei reflecții interesante asupra miturilor rusești, a subliniat repeziciunea cu care sînt sanctificați cnejii ruși. Obiceiul nu prea ține cont de meritele lor personale, dar conferă substanță sentimentului național aflat în curs de dezvoltare. Din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XVI-lea, șapte dintre cei doisprezece cneji ai Moscovei au deveniți sfinți pe o listă deja lungă cuprinzîndu-i pe aceia din Rusia kieveană. Deplasarea puterii către Moscova atrage deplasarea sanctificării pe același drum. Biserica își recruta sfinții din lumea puterii, nu din rîndul poporului, fapt din care decurge referința permanentă a deținătorilor puterii din secolul al XVI-lea la Biserică. Aceasta, la rîndul ei, le justifică puternic autoritatea, făcînd din ei sfinți-cneji. De aici rezultă concepția populară referitoare la religie : numai umilință, compasiune și supunere la chinuri în vederea ispășirii păcatelor, dar și supunere față de autoritatea dorită și garantată de Dumnezeu. Conștiința națională rusă se făurește acum în jurul *memoriei* colective ale cărei trăsături devin componentele principale ale celei dintîi.

În acest punct se naște o întrebare. Mongolii, prezenți pe parcursul a trei secole în Rusia, n-au marcat prin nimic conștiința populară și concepțiile politice ? Pușkin oferă un răspuns parțial : „*Tătarii, scrie el, se deosebeau de mauri. Au cucerit Rusia, dar n-au adus cu ei nici pe Aristotel, nici algebra*”, afirmație ce evidențiază aportul cultural sărac al mongolilor. Năvălirile lor au contribuit, firește, la răspîndirea spiritului de supunere și a ideii consolatoare a ajutorului lui Dumnezeu. În acel timp, creștinismul simboliza libertatea pierdută, o lume mai bună decît aceea a invadatorilor. Rolul mănăstirilor din perioada renașterii naționale, crucea ca podoabă a flamurilor purtate în luptele de eliberare au contribuit la cristalizarea conștiinței naționale în jurul ideii creștine. Influența culturii mongole a constat tocmai în modul de ancorare a creștinismului în miezul sentimentului de identitate națională. Neîncrederea și nesiguranța față de tot ceea ce vine din exterior, în tot ceea ce vehiculează străinul vor face parte din moștenirea celor trei veacuri de umilință.

Mai rămîne să precizăm influența cuceritorului asupra sistemului politic. Mongolii au propagat modelul unui stat autoritar, centralizator, purtător al unei ideologii mondiale. Ei încercau să instaureze prin războaie un imperiu, extinzîndu-și astfel principiile asupra tuturor popoarelor cucerite : autoritatea supremă a hanului și ordinea socială bazată pe justiție și dreptate. Statul mongol nu era primul stat ideologic cunoscut în istorie. Imperiul lui Mahomed îl precedase deja. Deși nu a fost primul propagator al unei astfel de concepții mondiale, a fost cel puțin unul de durată. Și-a exercitat în mod sigur influența asupra cnejilor certăreți. „Legea hanului” le-a impus un început de unitate sub aspectul unei politici echilibrate între rivali și al apelurilor la cooperare – și chiar la colaborare – a unora dintre ei pe care hanul îi răsplătea cu recunoașterea ambițiilor personale. În ceea ce privește modelul politic propriu-zis, perioadele următoare vor revela influențele receptate atunci.

În Renaștere, suveranul rus urmează prea puțin calea unui rege francez. La începutul secolului al XVI-lea, conflictele politice se rezolvă prin vărsare de sînge de la un capăt la altul al Europei. Puterea rusă, în curs de afirmare, o apucă totuși pe un drum propriu. Prin ceea ce se află la temelie ei, prin ceea ce se înscrie în memoria socială a timpului, ea se îndepărtează de trăsăturile care marchează, la aceeași dată, evoluția puterii în Europa. Renașterea Rusiei, renașterea statului independent o ia într-o cu totul altă direcție decît restul Europei. Singura trăsătură comună ce mai poate fi reținută este respectul minim acordat vieții umane, de îndată ce se pune problema puterii.

CAPITOLUL AL III-LEA

TIRANIA INCIPIENTĂ

Domnia lui Ivan al IV-lea, care acoperă o jumătate de secol (1533-1584), a fost cea mai lungă, cea mai hotărâtoare din întreaga istorie a Rusiei. În timpul ei au loc toate schimbările pe care domnitorii dinainte le-au schițat sau le-au început. Puterea rusă își dobândește forma perfectă și particularitățile proprii care își mai exercită influența și după scurgerea a patru secole.

Accesul lui Ivan la tron este revelator pentru noul context politic rus și tensiunile aferente. Lupta puterii centrale împotriva forțelor centrifuge ale cnejilor înfeudați și-a schimbat caracterul. Cnezatele aflate îndelung pe poziții adverse cu Moscova sau republicile nordice, Novgorod, Pslov, Vratka, și-au pierdut independența. Acțiunea continuă a marilor cneji moscoviți și-a atins țelul: de acum încolo, toate cnezatele vecine sînt reunite sub autoritatea lor. Războaiele interne și-au schimbat brusc direcția, a venit vremea războaielor externe, care să elibereze Rusia de pericolele din afară – lituanienii, tătarii, suedezii, cavalerii gladiferi. Ele vor ocupa cea mai mare parte a secolului al XVI-lea. Cnejii care distrugeau odinioară orice tentativă de unitate, lipsiți acum de independență, își vor îndrepta ambițiile către inima puterii centrale, Moscova.

Anihilați de voința unificatoare a marilor cneji, cnejii mai mici n-au dispărut totuși. Forța armelor și aceea a banilor au pus capăt puterii lor, și nu existenței lor ca atare; ei se regăsesc, din obligație, la curtea marelui cneaz, în slujba Moscovei. Unificarea a trecut prin faza integrării tuturor cnejilor adversari. Aceștia din urmă sînt departe de a accepta noua ordine a lucrurilor. Ei și-au păstrat ambițiile, rivalitățile, numai că le-au luat împreună cu ei la Moscova, iar curtea va reproduce intrigile și ura din trecut. Cnejii foarte mîndri de ascendența lor riuricidă – Belski, Șuiski, Kurbski –, alții nu mai puțin orgolioși de înrudirea cu descendenții lituanianului Gedeminas și prinții tătari – mongoli creștinați și integrați Rusiei – sînt de acum încolo reduși la statutul de boieri ai marelui cneaz, la egalitate cu foștii boieri. Au desigur un destin strălucit, dar nu de invidiat, dat fiind faptul că le este interzisă orice opțiune politică. În vremea fărîmîțării statale a pămîntului rus, ei puteau hotărî cui să slujească, cărui principe să îi jure credință. La începutul secolului al XVI-lea nu mai existau decît cnezatele marelui cneaz al Moscovei, fapt ce îi condamnă la supunere față de acesta. Alternativa se plasează acum în afara Rusiei, la regii străini, dușmanii tradiționali ai poporului rus. Schimbările de alianță și de stăpîn, atît de frecvente în trecut, cînd ostilitățile interne găseau un sprijin în conducătorii statelor vecine, îmbracă în prezent, concomitent cu crearea statului rus, o cu totul altă semnificație. A sluji la altă curte înseamnă a-l sluji pe străin, pe dușman, deci a *trăda*. Noțiunea de trădare, atît de vagă odinioară, în timpul deplasării permanente a legitimității, capătă un conținut precis. Îndepărtarea de marele cneaz, opoziția manifestată față de el, semnifică mai mult decît simpla lui trădare, înseamnă trădarea cauzei ruse. Noua definiție a noțiunii va avea consecințe importante asupra conduitei suveranului.

Încă o dată, vocabularul ne permite să măsurăm evoluția din ultimele secole. Verbul *izmenit*, cu sensul „a schimba”, a dat naștere substantivului *izmenik*, cu un sens foarte dur : „trădător”. Dintre toate statele vecine, doar unul îi mai poate primi pe aceia care nu acceptă centralizarea : Lituania. Deținând teritorii poloneze în vest și rusești în est, statul respectiv își delimitează cu greu posesiunile dinspre Moscova. Eterna poveste a frontierelor naturale inexistente și a frontierelor politice instabile explică atracția periculoasă pe care Lituania o exercită asupra tuturor persoanelor care nu recunosc autoritatea crescândă a Moscovei. Cneazul moscovit nu ignoră pericolul. Între Rusia și Lituania nu poate exista decît o luptă necruțătoare, împărțirea pămînturilor și a oamenilor între ele nefiind de durată, trebuind să se încheie într-o bună zi cu înfrîngerea definitivă a uneia dintre părți.

Luptele interne de la curtea marelui cneaz se bazează atît pe amărăciunea și ura născute din pierderea independenței, cît și pe dorința cnejilor de a opri creșterea puterii autocratice în favoarea propriei lor puteri. Incapabili să scape de noul lor stăpîn, cnejii dominați vor să-și creeze o poziție puternică de la înălțimea căreia să trateze cu marele cneaz de pe picior de egalitate. Odinioară, Carol al VII-lea, Ludovic al XI-lea, Carol al VIII-lea, regi din dinastia Capețienilor, au trebuit să-și impună autoritatea în fața nobililor prin luptă, instalîndu-și tabăra pe pămînturile acestora în Burgundia și Orléans, devenite adevărate fortărețe. În prezent, marele cneaz al Moscovei trebuie să lupte cu toate rudele sale de la curte – frați, unchi, nepoți – care își apără pozițiile cu ghearele și cu dinții, așa cum făcuseră altădată în propriile lor cnezate. Lupte și coaliții ce dezvăluie o ordine politică deja perimată, dar care nu amenință mai puțin edificiul încă fragil al statului rus unificat.

O regență singeroasă

În condițiile existenței unei curți instabile și agitate, va urca pe tron Ivan al IV-lea, nepotul lui Ivan al III-lea, în vîrstă de trei ani. Desemnarea lui cu titlul de mare cneaz constituia deja o sfidare, pentru că răsturna ordinea succesorală stabilită : succesiunea de la tatăl la fiul mai vîrstnic și la linia sa descendentă permite treptat abolirea dezastruosului sistem feudal. Ivan al III-lea se însurase în două rînduri : la început cu o cneaghină de Tver, apoi cu Sofia Paleolog. Logica sistemului ereditar l-ar fi adus pe tron pe primul lui băiat, tot un Ivan, născut din prima căsătorie, urmat de linia lui descendentă, în detrimentul ramurii secunde, a Sofiei. Într-o primă instanță, credincios voinței de a-și împinge cît mai departe în timp opera de instituționalizare a monarhiei, Ivan al III-lea îl încoronează mare cneaz, încă din timpul vieții, în 1497, pe nepotul său Dmitri, fiul lui Ivan, întîiul născut, dispărut prematur, cu cîțiva ani înainte. Opțiunea făcută în timpul domniei marchează grija lui de a impune o succesiune regulată și de a preveni orice contestație, dat fiind că moștenitorul avea doar cincisprezece ani. Alegerea s-a dovedit a fi provizorie, contracarată de ambițiile tradiționale ale cnejilor depozdați. Al doilea fiu al lui Ivan al III-lea, Vasili, fusese la început aruncat în temniță de propriul tată. Gestul urma după alegerea nepotului ca moștenitor și viza să îl împiedice să intervină în opțiunea făcută. Mîndru de aureola ascendenței sale bizantine, Vasili reușește prin viclenie să-și instige părintele împotriva moștenitorului desemnat. Încă o dată ordinea succesorală stabilită este răsturnată. După doi ani, Ivan al III-lea se va descotorosi de nefericitul Dmitri. Îl va destitui, apoi îl va arunca în temniță sub un pretext nedrept,

într-o vreme în care viața în detenție semăna cu moartea. Mama lui i-a împărțit soarta. După doi ani, în 1509, Dmitri va muri într-adevăr lăsînd locul lui Vasili, tatăl viitorului Ivan cel Groaznic.

La moartea lui Vasili, contestațiile de ordin dinastic nu-și mai aveau rostul: linia descendentă din fratele mai mare se stinsese. Întîiul născut al marelui cneaz aflat la putere, Ivan, nu avea decît un frate. Dinspre partea aceasta numărul contestațiilor era limitat. Domnia lui Ivan nu se prezenta totuși într-o lumină favorabilă. Un cneaz de trei ani, cocoțat pe tronul unei Rusii care nu asigurase încă supremația sistemului puterii stabile și centralizate – ce ispită pentru curtenii nutrind ranchiună și ambiții! Tînărul Ivan este imediat încoronat, dar oricît de somptuoasă a fost ceremonia, nu prezenta atunci pondere. Ea simbolizează puterea numai atunci cînd purtătorul coroanei este prin el însuși deja o putere. Sistemul politic a dat, desigur, amploare tuturor simbolurilor puterii, dar nu i-a putut încă suprima pe aceia care o contestă. Puterea este mereu dependentă de raportul de forțe dintre cel care întruchiează procesul de centralizare și cei care vor să îi stea în cale, pentru a-și relua fostele domenii. În 1533, raportul de forțe este ambiguu. Regula conform căreia moștenirea tatălui revine fiului pare împămîntenită; faptul că ea favorizează un copil atît de tînăr nu poate decît să trezească pretențiile partizanilor vechiului sistem. Marele cneaz Vasili lasă la moartea lui doi frați mai tineri decît el: Iuri, cneaz de Dmitrov, și Andrei, cneaz de Starița, care ar fi putut aspira la domnie. Nesatisfăcut de simpla îndepărtare de la tron, Vasili i-a exclus de la putere, adică de la posibilitatea de a-i modifica hotărîrea prin vreo lovitură militară împotriva tînărului său moștenitor.

Un mare cneaz de trei ani presupune organizarea unei regente: Vasili i-a încredințat-o soției sale și unui consiliu de șapte tutori, rude apropiate sau mai îndepărtate cu Ivan. În frunte figura unchiul regentei, cneazul Mihail Glinski. Vasili îi exclusese pe propriii lui frați. Soluția, menită din start să echilibreze sau să preîntîmpine ambițiile, își face imediat simțit caracterul hibrid.

Mai întîi, din cauza numirii unei regente. Cnejii și poporul rus erau obișnuiți să le vadă maltratate pe soțiile suveranilor. Atîta timp cît ele plăceau soților, rămîneau în preajma lor, dar nu în preajma puterii, și duceau o viață de recluziune conform tradiției orientale, în acea parte a palatului rezervată femeilor, numită *terem*. Secolul al XVI-lea nu seamănă cu secolul Olgăi, timp în care autoritatea feminină putea fi exercitată dacă femeia avea personalitate. Bizanțul, apoi tradiția mongolă au lăsat urme adînci în Rusia, au plasat femeia sub autoritatea masculină și au redus-o la o dublă funcție: asigurarea odihnei războinicului și reproducerea rasei lui. Din această cauză, de îndată ce nu mai plăceau, cneaghinele erau expediate la mănăstire, unde le era asigurată pentru totdeauna recluziunea. Își schimbau numele și intrau forțat în rîndul călugărițelor. Ele erau moarte pentru lume înainte de a muri cu adevărat. Povestea lor personală este astfel jalonată de detenții abuzive, de jurăminte pronunțate cu forța. Pentru ele, mănăstirea devine sinonimă cu închisoarea.

Elena Glinska întrerupe pentru o vreme tradiția. Tînără și frumoasă, cneaghina era descendenta unei familii lituaniene. Se remarcă nu numai prin aspectul fizic, ci și prin caracterul ei ferm, spiritul deschis, nivelul educației. Mai apropiată de femeia occidentală decît de femeia rusă a timpului – sîntem departe acum de regina Anna a Franței, opunînd cultura înfloritoare a Rusiei inculturii care bîntuia în noua ei patrie! –, regenta Elena voia să-și exercite din plin funcția. Vasili prevăzuse probabil ambiția de care va da dovadă această femeie în îndeplinirea atribuțiilor, nu și partenerii ei de tutelă. În concepția

lor, femeia trebuia să tacă și să se supună; fiul ei nu trebuia să fie, în final, decît jucăria ambițiilor lor personale și probabil victimă.

Urcarea prematură pe tron a lui Ivan conturează din start neînțelegeri și înfruntări viitoare: o regentă hotărîtă să-și facă respectată autoritatea și să salvgardeze drepturile fiului ei; tutori dornici s-o înlăture pe regentă – în spatele proiectului lor comun fiecare urmărește evoluția progresivă a intereselor proprii, poate chiar pînă la puterea supremă; în afara grupului central, frații lui Vasili – ei nu pot accepta să fie excluși din cercul magic al unei puteri care, se pare, trebuie să își schimbe încă o dată stăpînul; pe margine toți boierii conștienți de instabilitate și de posibilitatea de a-și regăsi o parte din autoritate, grijulii să identifice partea care se cere sprijinită pentru a se afla apoi în tabăra victorioasă; mai departe, dușmanii externi, regii Poloniei și ai Lituaniei, suedezii, chiar tătarii, care locuiesc în Crimeea și Kazan, toți aceia care presimt conflicte favorabile pretențiilor lor teritoriale sau nutresc visuri de revanșă. În Rusia anului 1533, succesiunea pe linie directă iese cu bine dintr-o nouă încercare: rar însă succesul imediat al unui suveran mort va purta atîtea amenințări la adresa viitorului. Ele vor colora cu violențe și cu sînge copilăria marelui cneaz, marcîndu-i probabil personalitatea într-un mod irevocabil.

Primii cinci ani de domnie i-au fost dominați de regența Elenei. De la început ea a dovedit o mare autoritate și dorința de a nu tolera nici cea mai mică uzurpare a prerogativelor ei. Femeia, care prin educație părea mai aproape de moravurile rafinate ale Renașterii europene decît de compatrioatele sale, nu a ezitat să recurgă la cele mai crude mijloace aflate în uz în Rusia pentru a-și elimina dușmanii. Primul care s-a declarat pe față a fost, bineînțeles, cumnatul ei, cneazul Iuri al Dmitrovului. Condamnat la celibat de fratele său mai mare, Vasili – care a vrut să suprimă în modul acesta orice altă linie descendentă diferită de a lui, dar fără vărsare de sînge –, cneazul Iuri adunase multă nemulțumire. Urcarea pe tron a copilului de trei ani i-a trezit ranchiuna și speranțele și a încercat să se substituie marelui cneaz, pentru moment în imposibilitatea de a-și exercita autoritatea proprie. A făcut apel la toți boierii și le-a ordonat categoric să îi recunoască dreptul la tron și să îl ajute să urce în scaun. Conștienți de faptul că Iuri nu se putea sprijini decît pe slujitorii lui apropiați, boierii nu i-au luat în seamă chemarea. Doar regenta a acordat atenție loviturii de stat ratate. A trimis pe loc oameni înarmați să îl prindă, l-a aruncat în temniță și i-a provocat încet-încet moartea. După doi ani Iuri murea.

Elena a dejucat repede complotul, dat fiind că acest cumnat își supraestimase prestigiul și forțele. Următoarea lovitură va veni din propria familie a regentei. Unchiul ei, Mihail Glinski, pe primul loc în consiliul tutelar, crezuse că poate juca rolul de regent adevărat, înlocuind-o pe femeie. În ochii lui ea nu avea dreptul, din cauza sexului, să exercite vreo putere. Sprijinindu-se pe un sfetnic, amantul ei, după toate probabilitățile, Elena i-a respins ideea, afirmîndu-și mai puternic autoritatea. S-a declanșat conflictul nepoată-unchi, înveninat de boierimea căreia i se părea că regența i-ar asigura recîștigarea unor prerogative.

Acuzată de exces de putere, de desfrîu, Elena recurge la vechea metodă de rezolvare a disputelor: preluarea inițiativei. La ordinul ei, cneazului Glinski i s-au scos ochii înainte de a fi aruncat într-o mănăstire, în care și-a dat imediat sufletul. Simultan, Elena extermină consiliul de tutelă. Invocînd trădarea, scapă de toți aceia care se interpun între ea și puterea totală.

Dar – din nou tradiția! – ea nu-l poate pierde din vedere pe celălalt frate al soțului, cneazul Andrei, care trăia la Starița și căruia, pe deasupra, i se născuse un fiu, Vladimir,

situat pe aceeași linie succesorală cu propriii ei copii. Ca să scape de el, l-a invitat la Moscova, să discute afaceri de stat. Motiv derizoriu în ochii cneazului, conștient că impopularitatea crescîndă a cumnatei îndrepta spre el speranțele boierilor, îngroziți de duritatea manifestată de Elena și de favoritul ei, și pe ale poporului exasperat de creșterea dificultăților materiale și de spectacolul omorurilor din vîrfurile ierarhiei. Trecerea succesiunii de la frate la frate era destul de prezentă în conștiințe, pentru ca ipoteza să aibă succes. Ideea era întărită de modul sălbatic în care regenta își regla conturile. În ciuda caracterului său pașnic, chiar puțin slab, cneazul Andrei trebuia să cedeze în fața evidenței : ori se răzvrătea, ori murea. Invitația la Moscova pentru discuții semăna prea mult a capcană ca s-o accepte. Refuzînd-o, se declara oponent. Trebuie să remarcăm că acest mod de lichidare a adversarului va fi reluat, peste secole, de un alt tiran al Rusiei. Într-adevăr, Stalin va încerca să scape în același mod de un rebel de calibru, diferit de acela al lui Andrei, un anume Tito...

Îngrozit, cneazul Andrei a fugit la Novgorod, chemîndu-i alături de el pe toți boierii și nobilii pe care regenta îi înspăimînta și care erau indignați de obligația de a se supune voinței unui copil de trei ani. Armată contra armată : Andrei și aceia care i s-au alăturat, pe de o parte, favoritul și credincioșii regentei de partea cealaltă au fost gata-gata să se angajeze în luptă. Dintr-o dată cneazul rebel ezită. Să fi fost o tresărire a sentimentului de legalitate ? teama de a scufunda țara într-un conflict fără sfîrșit, cu atît mai îngrijorător cu cît în anul acela, 1537, tătarii, fortificați la Kazan, manifestau veleități revanșarde ? Oricare ar fi fost motivul, schimbarea de opinie l-a costat viața. Întrebîndu-l pe adversar, favoritul Elenei, dacă va fi iertat în urma depunerii armelor, obține din partea lui o promisiune de clemență, pe care Elena refuză să și-o asume. Adus la Moscova, Andrei este aruncat în temniță și împins în cîteva luni spre moarte. Oamenii care l-au urmat au cunoscut toate torturile imaginabile și au sfîrșit sub mîna călăului.

Era prea mult : în ciuda victoriilor împotriva tătarilor și apoi împotriva trupelor regelui Lituaniei, venite în ajutorul oponenților regentei, obținute de conducătorii militari cu respect pentru litera legii, nici un boier nu mai era dispus s-o tolereze în continuare pe cneaghina arogantă și crudă. În 1538 ea moare brusc de dureri atroce. Otravă, fără nici un dubiu, mijloc de eliminare mai sigur decît tradiționala închidere într-o mănăstire. Soarta favoritului ei a fost la fel de cumplită : după nenumărate chinuri, călăul l-a tocat literalmente mărunt. Sora lui, doica iubită a tînărului Ivan, a fost aruncată într-o mănăstire.

Așa sfîrșea o regență cu totul diferită de aceea pe care Olga o exercitase în Rusia kieveană. Diferența nu consta numai în faptul că, în secolul al XVI-lea, dominația unei femei provoca scandal sau în caracterul homicid al puterii Elenei. Ea decurgea mai ales din logica puterii. Fără îndoială că, în momentul în care s-a descotorosit de aceia din jurul ei – unchi și cumnați, fără a mai vorbi de susținătorii lor –, Elena acționase în aparență ca toți predecesorii ei, care, de-a lungul veacurilor, luaseră obiceiul de a-și extermina frații. Dar cum, în 1533, puterea se transmitea din tată în fiu, schimbarea descendenței nu mai pare firească, iar omorul nu mai slujește la accelerarea unui progres legal, ci la menținerea puterii existente și legal transmise. Cînd Elena își omoară cumnații, n-o mai face din rațiuni de clan, conform logicii eliminării tuturor fraților, ci tocmai pentru a împiedica o revenire la logica cea veche, cu toate că regulile succesiunii ereditare începuseră să se impună.

Barbaria regentei ascunde progresul practicii puterii. Succesiunea ereditară asigură o relație stabilă între deținătorul puterii, descendenții lui și societate, deci o identificare a

națiunii cu acești descendenți. Unitatea națională în plin proces de realizare nu se poate acomoda cu o întoarcere la trecut, cu un nou triumf al lumii clanurilor. Pentru istorie contează prea puțin faptul că scurta regență a Elenei a fost marcată de ascensiunea unui favorit și de excese de autoritate insuportabile. Oricît de deplorabile ar fi ele, aceste trăsături aparțin tuturor timpurilor, aproape tuturor modurilor de guvernare și nu pot ascunde esențialul : crîncena regență a menținut sistemul politic atît de dorit de suverani, dar încă fragil. Singele vărsat odinioară în vederea îndepărtării celor ce barău drumul către putere al unui eventual pretendent este vărsat de acum încolo pentru menținerea puterii, deși modul ei de transmitere sau de exercitare constituie deja un progres în viața politică a Rusiei.

Pentru tînărul Ivan, sfîrșitul regenței înseamnă un dezastru în plan personal. Pînă atunci în umbra Kremlinului își consacrase timpul jocurilor în compania unui frate semiidiot, dominat de mama lui. Dintr-o dată copilăria, simbolizată de mamă și de doică, s-a sfîrșit : nu împlinise încă opt ani. Legitimitatea nu i-o contestă nimeni, desigur, dar guvernarea boierilor, începută în acel moment, constituie o adevărată sfidare a suveranității lui teoretice. Două familii de cneji, Șuiski și Belski, își vor disputa aspru regența. Sub impulsul ambițiilor și intrigilor de neimaginat, puterea trece neîncetat dintr-o mină într-alta, execuțiile, omorurile, detențiile și exilurile se țin lanț. În acele vremuri tulburi nimic nu se află la adăpost, noțiunea de stat dispăre în spatele rivalităților feroce, Biserica însăși plătește un tribut tragic dezordinii însîngerate. Cnejii rivali nu ezită, într-adevăr, să își abandoneze și să își aresteze superiorii pe măsura evoluției conflictelor. Ivan a supraviețuit perioadei, dar a trăit-o cu scîrbă și groază. Disprețuit de aceia care își disputau puterea, el rătăcește prin Kremlin într-o stare vecină cu mizeria și asistă la risipirea bunurilor sale, pe care toți i le smulg cu nerușinare, și la cele mai perverse excese. Ivan salvează aparențele unei puteri de care este în realitate spoliat ori de cîte ori o cere interesul dușmanilor lui. Astfel, la sosirea cîtorva soli în Rusia, nefericitul copil este așezat pe tron, îmbrăcat cu toate odoarele, semn că domnește ordinea și că demnitatea suveranului nu cunoaște eclipsa. De îndată ce recepțiile iau sfîrșit, el este trimis înapoi în mizeria sa morală și materială.

Cum să ne mai mirăm că, în singurătatea sa, adolescentul își dezvoltă o personalitate contradictorie, întărită de ereditate ? Pe de o parte, gustul pentru studiu, pentru meditație, care îl face să uite lumea necruțătoare ; lecturile lui sînt înainte de toate religioase – Biblia, viețile sfinților – și istorice – cronicile trecutului ; lor le datorează religiozitatea confuză care nu îl va părăsi niciodată și sentimentul măreției al cărei moștenitor este. De partea cealaltă, spiritul de răzbunare unit cu o cruzime instinctivă pe care timpul i le va accentua. Încă din adolescență, în lipsa oricărei îndrumări morale care i-ar fi putut corecta personalitatea complexă și excesivă, Ivan se lasă pradă tuturor capriciilor, tuturor impulsurilor de violență pe care i le sugerează împrejurările. În anii aceia dificili, nu se poate atinge de oameni și atunci aplică animalelor tratamente de o cruzime fără margini. Toată mînia acumulată în adîncul inimii și pe care încă nu și-o poate exprima iese astfel de iveală.

Începuturi nesigure

Totuși, în 1543, când are abia treisprezece ani, Ivan face un prim pas către putere și răzbunare. El își convoacă boierii pe neașteptate și le reproșează extrem de dur matrapazlicurile. Îi anunță, fără ezitare, că le va da o lecție. Nu îl alege pe cel mai vinovat dintre ei, ci pe cel mai mare în rang, cneazul Andrei Șuiski, adevăratul șef al guvernului. La ordinul său, slujitorii îl imobilizează pe cneaz și îl aruncă drept hrană cîinilor de vînătoare, care îl sfîșie cu poftă, sub ochii întregului oraș. Adevărată lovitură de stat, măsura le vestește boierilor ceasul revenirii la ordine: Ivan se impune, iată-l dintr-o dată stăpîn. Peste patru ani, în 1547, hotărăște să se încoroneze, luînd titlul de *țar*. După zece ani de interludii sîngeroase, la paisprezece ani de la dispariția lui Vasili al III-lea, tronul Moscovei își regăsește adevăratul titular, chiar dacă acesta nu împlinise încă șaptesprezece ani.

O copilărie tragică, urmată de începuturi tragice, plasează imediat domnia lui Ivan sub auspicii îngrijorătoare. Încoronarea fastuoasă a aceluia care s-a vrut țar, nu numai mare cneaz, căsătoria lui cu o tinărară din nobilimea rusă, Anastasia, descendentă din ramura Romanovilor care vor domni în Rusia între 1613 și 1917, totul prevestește o domnie stabilizată, deci pașnică. Și totuși. De-abia s-au stins focurile de bucurie, că peste Rusia lui Ivan se abate o dramă care deschide o nouă perioadă însîngerată. Tulburările sînt și de astă dată anunțate de foc. Un incendiu uriaș face ravagii la Moscova, lăsînd în oraș numai cadavre și cenușă. O cetate construită numai din lemn atrage inevitabil incendiile – fie spontane, fie datorate invadatorilor –, groaza de secole a poporului rus. Teroare și blestem în același timp: focul, urmînd după o perioadă de sărbători pline de bucurie, proiectează peste o amintire umbra fricii, a oboselii unui popor avînd drept zeu pe însuși creatorul focului, Perun, doborît în numele lui Hristos. Vechiul panteon popular păgîn, niciodată dispărut în totalitate, menținut alături de credințele creștine foarte puternice, își face în aceste împrejurări din nou apariția.

Pe fondul incendiului se grevează răzmerița, însoțitoare obișnuită a focului care distruge totul în cale: pasiunile se înmulțesc și o dată cu ele elementele generatoare de criză afectînd viața de zi cu zi a tuturor. Poporul avea o existență dură, nemulțumirea mocnea de multă vreme. Focul, prăbușirea neașteptată a clopotului cel mare de la Kremlin, din cauza incendiului, sînt semne neîndoielnice ale mîniei divine la adresa păcătoșilor de la conducere. Poporul se ridică într-o mișcare spontană de tipul acelora care vor jalona mai tîrziu istoria Rusiei. Ca de fiecare dată în asemenea circumstanțe, vrăcii, nebunii pentru Hristos, simplii călugări, o întreagă lume religioasă vin să alimenteze îngrijorarea mistico-superstițioasă care pusese stăpînire pe locuitorii ulicioarelor aflate în flăcări din oraș. Cu toții îndemneau la cîință, anunțau sfîrșitul lumii și focul veșnic drept mijloc de pedeapsă, între altele. Zvonurile cele mai extravagante întrețin fanatismul popular, în căutare de vinovați. Cneaghina Anna Glinska, rudă apropiată cu Ivan, este vinovată că a provocat focul prin practici vrăjitorești. Pentru a calma poporul sînt necesari țapi ispășitori care să fie sacrificați nu zeilor, ca în trecutul păgîn, ci unui Dumnezeu unic, venerat în Rusia de la botezul lui Vladimir. Ivan, refugiat momentan din calea focului și a mulțimii pe moșiile sale din satul Vorobievo (Muntele Vrăbiilor, aflat în fața Moscovei, pe malul celălalt al rîului), înțelege corect realitatea. Îi învinge și îi

împrăstie prin forță pe răsculați, care în furia lor îl uciseră pe cneazul Glinski, unchiul lui. Ivan optează cu toate acestea pentru o politică pacificatoare și nu restabilește ordinea prin violență. S-a gândit, desigur, la pedepsirea căpeteniilor, însă acestea fugiseră din Moscova în cea mai mare parte de îndată ce a sunat ceasul asumării răspunderii. Și apoi Ivan înțelege că severitatea ar fi periculoasă. Amploarea distrugerilor, profunzimea nemulțumirilor, realitatea sărăciei care le întreține, reparația amenințării tătarilor ce vedeau în incendiul Moscovei o nouă ocazie de a-și regăsi puterea, toate invită la clemență, ba, mai mult, la un examen de conștiință.

Ivan face act de penitență în public, în piața din fața Kremlinului, promițând că se va îndrepta și că va governa spre binele poporului. Exemplul său va trebui urmat – prin constrângere – de toți aceia care, prin excесе, au sărăcit statul, deci societatea, și au stîrnit mînia lui Dumnezeu. Spovedania lui solemnă în prezența unui cler care își rărise rîndurile în incendiu (și bisericile erau cenușă), angajamentul de a pune capăt aroganței și autorității celor mari, adevărați vampiri înconjurîndu-l pe țar, ajutoarele distribuite săracilor sînt în consens cu dorințele poporului. Imediat națiunea se strînge în jurul țarului suveran, care a știut să îi asculte indignarea și să își asume păcatele trecute, marcînd astfel, prin spovedania făcută, începutul epocii nevinovăției și uitării.

Acele zile cumplite par să taie în jumătate istoria Rusiei. Cnejii trufași, în luptă permanentă pentru satisfacerea intereselor proprii, care au obligat statul la sacrificii și i-au împins la sărăcie și deznădejde furibundă pe locuitori, sînt puși pe fugă. Aceia care rămîn își văd fosta putere condamnată: societatea grupurilor intermediare, orașenii de toate condițiile, negustorii și artizanii au hotărît să își facă auzită vocea. Între suveran și noua societate regrupată curînd în structurile obștei din trecut – grupul puternic al boierilor pare să își fi pierdut toate prerogativele –, se țese pentru moment o legătură directă. Deținătorul puterii a știut să domine criza cu minimă vărsare de sînge – reprimarea a fost dură, dar nu a dat curs răzbunării. Putem crede că această putere care se transmitea ereditar și apela la iertarea Bisericii se va umaniza în sfîrșit, că timpul nenorocirilor era depășit pentru vecie.

Ivan Reformatorul

Istoria și-a creat obiceiul de a despărți domnia lui Ivan în două perioade antagonice: prima, fericită, în timpul căreia domnește un suveran reformator, care își transformă țara din temelii; a doua, tragică, îi va conferi lui Ivan apelativul de cel Groaznic.

Persoana și caracterul lui Ivan din prima perioadă merită o clipă de atenție. Foarte tînărul suveran a ieșit profund afectat din criza de la 1547. Fizicul său, așa cum atestă cîteva gravuri și relatări din epocă, reflectă dramele copilăriei și o natură sfîșiată între cei doi poli. Înalt și slab, i se remarcă în mod deosebit ochii sfredelitori, mobili, plini de neliniște. Nasul ca un cioc de acvilă, fața alungită trădează duritatea confirmată de privire. Barba de un brun-roșcat desăvîrșește alungirea feței și a siluetei. Personajul sugerează tăria voinței și a poftelor apropiate de excесе. O primă adolescență jalonată de chefuri monstruoase și de dezmățuri, de partide de vînătoare și de curse în natură ar încheia tabloul dacă nu ar mai exista și un alt aspect: un adolescent, apoi un foarte tînăr suveran avid de cunoștințe, care se scufundă în lectură, lecturi de tot felul, cu aceeași frenezie cu care se dedă la desfrîu. Setea de învățătură îl transformă într-un creier

enciclopedic, chiar dacă știința acumulată seamănă cu aceea a unui autodidact incapabil să digere totul. Ivan este după chipul și asemănarea marilor spirite ale vremii. Pentru ele, ca și pentru Pico della Mirandola, știința nu se împarte: acela care vrea să cunoască lumea trebuie să absoarbă tot ce a scris, a spus, a acumulat omenirea în cursul veacurilor. Cazul lui Ivan. Dar dincolo de pasiunea pentru cunoaștere, care îl împinge să își are singur pământul, se află teama constantă de Dumnezeu, religiozitatea, când îngropată, când explozivă, care îl mină să facă pelerinaje, mătăanii, să se pocăiască ostentativ, să acorde grațieri. Dumnezeu îi este tovarăș nedespărțit. El l-a făcut țar, pe El îl înfruntă, pe El vrea să-l reprezinte. Conștient de rangul lui și de partea de divinitate a condiției sale de țar, Ivan nu are în ultimă instanță decît un interlocutor: Dumnezeu. Chiar dacă, o dată cu trecerea anilor, trăsăturile lui antagonice devin tot mai frapante, personalitatea complexă a lui Ivan le îmbină pe toate încă din perioada fericită a domniei sale. Fericirea trăită lîngă Anastasia, soția sa, îl umple, îl împlînzește, îl ghidează, pare să îi smulgă din sufletul plin de contradicții cele mai întunecate înclinații și să îl poarte spre înălțime, spre bine. Lumea visează la suveranul excepțional, umanistul din secolul umanismului care ar fi putut fi Ivan, dacă și-ar fi păstrat neatînsă chemarea spre lumină. Iconografia, idealizare a guvernanților, oferă în cazul său un bun exemplu. O miniatură din *Cronica de la Kazan* îl reprezintă pe Ivan doborînd balaurul mongol: o față tînă, angelică, amintind într-un mod triumfal, fără pic de supușenie, de figurile curate ale primilor doi sfinți ruși, Boris și Gleb. Asemenea lor, Ivan întruchipează inocența primordială, salvatoare și mîntuitoare a poporului rus.

Opera făurită în zorii domniei de lungă durată este magistrală. Ivan este înconjurat de sfetnicii care par să anunțe sfîrșitul clicilor și intrigilor la vîrf. Întregul univers al cnejilor și boierilor rivali este de domeniul trecutului. Sfatul lui Ivan se compune din nobili și clerici sub ascultarea mitropolitului Macarie și a ghidului său spiritual, șeful Bisericii, părintele Silvestru. Printre cei cîțiva reprezentanți ai nobilimii se remarcă doi tineri străluciți, cărora le acordă încredere și le oferă averi: șambelanul Aleksei Adașev, provenit dintr-un mediu relativ modest, și cneazul Andrei Kurbski, de o inteligență scilpitoare și mîndru de a fi coborîtor din Riurik, asemenea țarului. Opera politică realizată într-un interval scurt de timp, în cooperare cu Sfatul țării, este impresionantă. În 1549, Ivan convoacă Stările Generale – *Zemski Sobor* –, versiunea lărgită a Dumei¹, cărora le va prezenta spre analiză proiectele sale de reformă juridică și administrativă. Este primul eveniment de acest tip de pe pămîntul Rusiei. În anul următor, adunarea îi va aproba nu doar proiectele, ci și reformele propriu-zise. Mai întîi, Codul cel nou – *Sudebnik* –, prin care prelungeste și coordonează opera legislativă a bunicului său, Ivan al III-lea, elaborată cu o jumătate de veac în urmă. Logica lui Ivan nu își propune răsturnarea dispozițiilor anterioare, ci transformarea legii într-un instrument al unității naționale în plin progres. Legea trebuie să își afirme superioritatea față de dreptul cutumiar păstrat pe teritoriul unor apanaje care au înregistrat derogări sau diferențe. Ea

1. Duma boierească era Sfatul suveranului. Existența ei ca formă organizată urcă pînă în vremea Rusiei kievene. La începutul dezvoltării Moscovei, acest Sfat era alcătuit numai din sfetnicii marelui cneaz, din rudele lui, din oamenii aflați în slujba lui și din reprezentanții marilor familii. În secolul al XVI-lea, cînd puterea celor din urmă slăbește, Duma se compune în principal tot din reprezentanții nobilimii, dar este completată cu funcționari, iar influența clerului atîrnă greu în cadrul ei.

trebuie să se aplice identic pe tot spațiul controlat de țar. O ierarhie strictă, supusă Curții Supreme de la Moscova, alegerea judecătorilor prin votul populației din obști, o definire clară a delictelor și a pedepselor (de la cnut la pedeapsa capitală), o tarifarare a actelor judiciare: tot atâtea elemente vizînd plasarea justiției în cadrul prerogativelor statului și confiscarea puterilor nobilimii, clasă cu o mare autoritate în materie de drept asupra societății. Prin sistemul de legi care aprofundează opera deja desăvîrșită, Ivan vizează un scop triplu: să întărească autoritatea statului, să continue slăbirea foștilor rivali ai puterii centrale favorizînd, în detrimentul lor, ascensiunea noilor păături sociale propulsate spre vîrf prin slujbele la stat, să încerce stoparea corupției, adevărată otravă pentru raporturile sociale.

Reforma administrativă este și mai hotărîtoare pentru viitorul Rusiei. Este vorba despre echilibrarea autorității reprezentanților lui Ivan în teritoriu (aceștia își creează fiefuri și clientele) prin dezvoltarea unei adevărate puteri locale care să permită administrarea fără crize a unui teritoriu mărit considerabil și pe care războaiele vor continua să îl extindă. Așa se explică decizia sa de a pune pe picioare un sistem electiv care să lase populației posibilitatea alegerii reprezentanților ei, fără ca statul să intervină propunînd contracandidați. Responsabilitatea autorităților alese va fi de natură administrativă și fiscală și va consta în vîrsarea impozitului către Visterie, mod de legătură permanentă între centru și regiuni sau obști. Chiar atunci cînd sistemul electiv nu poate fi aplicat în totalitate, autoritățile locale trebuie să își exercite controlul asupra reprezentanților Moscovei.

Mai există și o a doua dispoziție radicală: hotărîrea lui Ivan de a distribui unele pămînturi din împrejurimile Moscovei la o mie de „copii de boieri”: în cea mai mare parte este vorba de copii din întreaga mică nobilime, ba chiar de urmași ai sclavilor. Ei primesc în același timp titlul de *dvorianin de Moscova* (nobil), rezervat odinioară descendenților boierimii; în schimb, ei trebuie să fie gata să îl slujească. Se creează astfel, pe lîngă nobilimea tradițională, o nouă clasă conducătoare, fidelă în mod obligatoriu suveranului care i-a asigurat promovarea într-un sistem înțepenit de multă vreme. Faptul constituie un mesaj plin de amenințări la adresa nobilimii tradiționale: societatea rusă are suficiente talente și îi poate oferi lui Ivan forțele necesare operei lui și modificării progresive a întregii organizări sociale.

Reorganizarea armatei va conferi lui Ivan instrumentele de cucerire care îi trebuie. În Rusia exista firește o formă de serviciu militar, asigurată de nobilime. Cei mai bogați serveau pe propria cheltuială, ceilalți primeau o mică retribuție în bani sau pămînt. Cînd țara era în primejdie, toată suflarea era înrolată; pînă și Biserica furniza arme și cai. Dar toate acestea se dovedeau insuficiente pentru un stat în curs de stabilizare, care avea ambiții și trebuia să dispună de o armată adevărată, cu soldați înzestrați cu echipament identic și avînd un minim de cunoștințe în arta militară. Încă din 1545, înainte de a se angaja pe calea unei febrile acțiuni reformatoare, Ivan înțelesese că îi este urgent necesară o armată pe care să poată conta. Așa a apărut organizația *strelților* (mușchetari), pe jumătate miliții, pe jumătate regimente. O parte din ea îi servea drept gardă personală suveranului, grosul îi revenea armatei. Se creează astfel un nucleu stabil și bine antrenat în sînul trupelor de ocazie, mereu imprevizibile. Amintim cu acest prilej că o țară ca Franța își pusese deja la punct o armată regulată cu mai bine de un secol în urmă.

În cele din urmă, prin convocarea unui Conciliu, în 1551, Ivan încearcă să precizeze raporturile dintre Biserică și stat și totodată s-o incite pe această să se organizeze. „Codul celor o sută de capitole”, rezultat în urma Conciliului, s-a pronunțat într-un mod inflexibil

asupra tuturor chestiunilor legate de viața religioasă, începînd cu purtarea bărbii și sfîrșind cu pictarea icoanelor. Iar Biserica s-a înhămat la un recensămînt uriaș al sfinților și al vieților lor, completat cu o perioadă intensă de canonizare. Părintele Silvestru îl va completa cu o contribuție proprie: va superviza redactarea rînduielilor casei, *Domostroï*, care va conduce în mod constant și prin constrîngere viața rușilor. Rigoare morală, uniformizare, constrîngere, iată trăsăturile normelor rezultate din Conciliu.

Ivan dorea să facă dintr-o societate cu moravuri destul de libere, ispitită deja de alcool și obișnuită cu ceva corupție, o societate cu norme stricte, după modelul celei monahice. Prin aceasta încerca să încheie evoluția începută de bunicul său. A eșuat în relațiile cu Biserica, acolo unde eșuase mai înainte și Ivan al III-lea. Dorind să îi limiteze puterea economică, a căutat să supună dreptul ei de a stăpîni pămînturi unei autorizări prealabile: nu a putut obține punerea în practică a măsurii.

În epocă, Ivan a fost un remarcabil conducător de războaie sau măcar inspiratorul celor destinate eliberării Rusiei de vechile amenințări la adresa integrității și chiar a existenței sale.

Hanii tătari nu s-au resemnat niciodată cu înfrîngerea. Din statele lor, Kazan și Astrahan, își înmulțeau năvălirile spre nord, jefuind, luînd sclavi, vînduți apoi în toate piețele Orientului. Incursiunile, demoralizante pentru populațiile amenințate, erau umilitoare pentru statul proaspăt constituit. În 1551, Ivan se hotărăște să le pună capăt și își lansează trupele împotriva Kazanului. În conștiința colectivă rusă, căderea statului tătar în 1552 este o revanșă formidabilă împotriva secolelor de oprimare. Hanatul Astrahan a fost cucerit și apoi anexat la Rusia în 1556. Lupta cu ultimul hanat tătar, acela din Crimeea, care își înteeța atacurile, era mai greu de dus la bun sfîrșit. După decăderea Hoardei de Aur, Crimeea trecuse sub autoritatea Sublimei Porți și adoptase o atitudine extrem de ostilă față de Rusia. Moderația relativă a lui Ivan, ale cărui trupe resping atacurile tătarilor din Crimeea, înaintînd tot mai departe în stepă, dar nefructificîndu-și pînă la capăt avantajele, are o explicație simplă: în spatele hanului se află sultanul otoman, ajuns în culmea puterii. Putea Ivan să îl sfideze prin anexarea unui stat vasal Porții fără să riște o reacție periculoasă, chiar în timp ce războiul purtat cu Livonia, la frontiera de nord-est, și apoi cu trupele polono-lituaniene îi permiteau accesul crescînd către Marea Baltică? Opera de cucerire începută de Ivan în stepă va fi perfectată abia la sfîrșitul secolului al XVIII-lea de către Ekaterina a II-a.

Un bilanț al primei perioade ne obligă la admirație. Venit la putere la sfîrșitul unei epoci de tulburări și discordii, cînd autoritatea statului trecea dintr-o mînă într-alta, se exercita numai în beneficiul cîtorva și cobora Rusia, prin aspectele sale sîngeroase, într-un ev dintre cele mai întunecate, Ivan rîpe brusc lanțul fatal. Dezordinii generalizate, el îi substituie ordinea prin reformă. Pe parcursul cîtorva ani, tendințele de organizare politică, schițate și abandonate în nenumărate rînduri de predecesorii săi, ajung foarte departe. Statul constituie prima sa grijă. Își definește autoritatea. Nu depinde de nimeni, de nici o clică, de nici un grup nobiliar. Se află deasupra societății. Pentru ca acordul dintre stat și societate să existe, Ivan îl înzestrează pe cel dintîi cu structuri permanente rezervate odinioară nobilimii și le asigură funcționarea prin echiparea cu oameni și mijloace materiale: administrația, armata, justiția, nimic nu-i scapă atenției. Întreaga lui operă se sprijină pe funcționari și militari, instrumentele permanente și competente ale statului. Ei se vor afla în serviciul suveranului: nu vor fi nici stăpîinii potențiali ai unui stat slab, nici instrumentele privilegiate de cucerire a puterii, așa cum înțelegea altădată

nobilimea. Predecesorii lui au slăbit apanajele, au sfărîmat legătura dintre apanaje și proprietarii lor, reducîndu-i pe aceștia din urmă la condiția de supuși ai Moscovei. Ivan al IV-lea le slăbește și mai mult puterea în sînul unei organizări sociale în care ei mai nutreau iluzia că se mențin în vîrfurile ierarhiei și mai dețin ceva din puterea apusă.

În 1560, are abia treizeci de ani, domnia lui efectivă începuse cu șaptesprezece ani în urmă – sau treisprezece, dacă o datăm de la încoronare –, și totuși ce mult realizase între timp! Reformatorul se poate bucura. Țara nu mai amintește starea de lucruri din ceasul cînd luase puterea în mîini. Nici statul, nici societatea, nici spațiul nu mai au vechile contururi. El a perfectat statul, a adus schimbări brutale în societate prin promovarea ascensiunii celor mici și prin zdrobirea aproape totală a celor mari și a fiefurilor lor; și-a extins spațiul statal. Se poate felicita pentru lucrarea de proporții întreprinsă fără prea multă vărsare de sînge. Exceptînd războaiele – impuse de securitatea Rusiei, nu putem pune la îndoială prețul plătit în vederea asigurării ei –, Ivan și-a cruțat supușii. Remușcările afișate în zilele cumplite din 1547, printre ruinele fumegînde ale incendiului Moscovei, lîngă cadavrele acelor care își pierduseră viața în foc sau în răzmeriță, angajamentele luate atunci au fost respectate. Ivan s-a dovedit un țar omenos. El demonstrează că Rusia poate fi reformată fără violență, sugerează că țara, aflată în curs de modernizare, depășise, datorită progresului, lumea violenței. Vechiul blestem, care transformase cu perseverență Rusia într-un loc privilegiat al omorului legat de putere, părea să fi dispărut. Am putea visa la o istorie cu un curs diferit: dacă ar fi murit în acel moment ales, Ivan al IV-lea le-ar fi lăsat urmașilor un stat centralizat deja, dispunînd de noi atribute ale autorității sale și un teritoriu întins și sigur; ar fi demonstrat că se poate înfăptui progresul și fără să ucizi.

CAPITOLUL AL IV-LEA

TIRANIA ABSOLUTĂ

De la ordinea politică pacificată, Rusia trece brusc la tirania absolută și la groază. De la o putere care a exclus omuciderea din modul ei de funcționare, Rusia va trece la o putere care nu cunoaște decât o cale de rezolvare a tuturor conflictelor inerente într-o societate normal alcătuită : omorul. Ruptura oficială dintre cele două aspecte antagonice ale domniei lui Ivan al IV-lea se plasează în 1560, anul morții Anastasiei, tovarășa și înblinzitoarea lui.

Era suspiciunii

În realitate, criza care îl va transforma dintr-un suveran ponderat într-un tiran sîngeros începuse să își arate colții cu cîțiva ani mai înainte. În 1553, Ivan, grav bolnav, crede că i s-a apropiat sfîrșitul. Preocupat, asemenea predecesorilor, de problema succesiunii, trăgînd învățăminte din experiența personală, dorește imediat să asigure dreptul fiului său mai mare, Dmitri. Vai, dar acesta este doar un prunc ! Anturajul apropiat, adică Sfatul și înalta nobilime, ezită și protestează față de presiunea exercitată de Ivan de a depune jurămint de credință moștenitorului tronului – regula succesiunii ereditare a primogeniturii funcționînd deja. Să așezi un nou-născut pe tron însemna să reeditezi experiența cumplită a regentei și a clicilor aferente. Anastasia le-o evoca pe Elena Glinska. Avînd o popularitate redusă în rîndurile nobilimii – nu se putea fâli cu vreo ascendență glorioasă, iar influența ei asupra lui Ivan era percepută negativ – Anastasia suscită din start teama de o regență generatoare de intrigi familiale legate de tron. Nobilimea ar fi preferat pe altcineva în locul copilului din leagăn, adică o schimbare a ramurii domnitoare. Vladimir, vărul drept al lui Ivan, fiul unchiului său Andrei din Starița, asasinat în închisoare la porunca regentei Elena în 1533, i se pare foarte indicat. În ciuda omorului comis de generația părinților, Vladimir, fiul victimei, fusese tovarășul de nedespărțit al fiului femeii ce comandase homicidul. Apropierea celor doi veri – ca și cum Ivan ar fi dorit să șteargă crima maternă – va sfîrși, oare, printr-un schimb reciproc de descendenți, cu revenirea la regulile clanului conform cărora tronul trece de la un frate la altul ? Totul pare să se preteze la aceasta : vîrsta moștenitorului legitim, impopularitatea regentei potențiale, popularitatea lui Vladimir, intrigile mamei lui, care, timp de douăzeci de ani, își îngropase ranchiuna și nutrise speranța unei revanșe de răsunset, cu toții pledează în favoarea lui Vladimir, de la părintele Silvestru, ghidul spiritual ascultat de Ivan, pînă la sfetnicii cei mai apropiați, ca Aleksei Adașev. Vindecarea neașteptată a lui Ivan îi va face pe toți să se răzgîndească. Poate pentru că întrezărise toate amenințările acumulate la adresa familiei – o suverană și un moștenitor legitim îndepărtați de la tron aveau puține șanse de supraviețuire – și la adresa operei sale, Ivan

revine literalmente din împărăția umbrelor în care părea deja plecat. Îngroziți de aparența de supranatural a faptului, aceia care încă în ajun îi refuzaseră dorința i se supun și depun jurământul impus, inclusiv Vladimir cu ai săi.

Dar armonia dintre veri a fost distrusă pe vecie. Ivan a putut trage o concluzie : în ciuda normelor stabilite, de îndată ce există un urmaș potențial amintind de vechiul sistem de transmitere a puterii, toate schimbările devin posibile. Ivan a descoperit, de asemenea, precaritatea sprijinului acelora pe care îi înălțate pînă aproape de tron, pentru ca să acorde puterii asistență. Criza de față, deși depășită rapid, îi servește o lecție amară : să nu te încrezi în nimeni. Numai Anastasia merită încrederea lui. O dată cu dispariția ei, ultima sa legătură cu conceperea raporturilor umane bazate pe încredere dispare. Tot acum refuză să își mai impună moderație în viața personală. Lipsit de refugiul oferit de femeia respectată și iubită, Ivan dă frîu liber naturii lui exigente, poftelor nemăsurate și schimbătoare. Desfrîul nelimitat înlocuiește stabilitatea inimii și a simțurilor. Între cele șapte căsătorii succesive, un număr necunoscut, dar impresionant de metrese de o clipă sau de scurtă durată îi invadează viața. Soțiile legitime se alungă una pe alta, răpite de vreo boală (otrăvite, va afirma Ivan) sau repudiate și aruncate în fundul vreunei mănăstiri, în realitate mormînt. Una dintre ele, bănuită de adulter, este condamnată să își contemple amantul, tras în țeapă în prezența ei. O alta este legată într-o trăsură trasă de cai biciuiți pînă la sînge : galopul lor o duce către fluviu, iar acesta va înghiți atelajul infernal. Mai rău, în 1567, deși avea soție, Ivan va cere cu nesimțire mîna Elisabetei I a Angliei ! Dacă ar fi fost acceptat, pretendentul pe cale de a deveni bigam nu trebuia decît să scape cumva de cea care îl mai deranja...

Răzbunătorul

Descompunerea bruscă a vieții intime reflectă transformarea totală a personalității sau dovedește, mai degrabă, revenirea la instinctele sadice din copilărie. Se pare că nu dispăruseră, erau doar ațipite. Într-o primă etapă iese la lumină instinctul de răzbunare. Adus la deznădejde de moartea Anastasiei, Ivan crede că fusese otrăvită. De cine ? nimeni nu știe. Pe această acuzație se grefează amintirea sprijinului pe care, la vremea crizei de succesiune, cei mai apropiați sfetnici ai săi refuzaseră să i-l acorde.

Părintele Silvestru și Aleksei Adașev vor plăti primii pentru ranchiuna adunată. Silvestru va căuta refugiu, în fața intensificării urii, într-o mănăstire, dar Ivan îl smulge de acolo. Nu avea nevoie de un adăpost, ci de un lăcaș al morții sigure, chiar dacă suveranul nu îndrăznește încă să ridice mîna asupra unui om al lui Dumnezeu. Îl expediază într-o mănăstire care ține loc de închisoare, în cumplita insulă Solovețki din Marea Albă, atît de neospitalieră, încît viața pare un infern.

Peste secole, aceeași insulă va servi drept mormînt acelora pe care altă putere îi va considera „dușmani ai poporului”. În secolul XX, ca și în secolul al XVI-lea, numele îngrozitor de Solovețki este sinonim cu moartea implacabilă pentru toți aceia care au fost expediați pe insulă. Locul, merit păcii meditative, dat fiind că adăpostea în primul rînd o mănăstire, și-a cîștigat reputația neștirbită de loc blestemat, a cărui evocare este suficientă ca să îi umple de groază pe cei amenințați.

Aleksei Adașev, fostul confident, plătește crima de a fi tergiversat lucrurile la ceasul hotărîtor – așa se credea – în problema succesiunii. Ivan îl închide la Dorpat : după doi

ani, Adașev este descoperit mort în celulă. Degeaba a pretins mereu Ivan că morții din rîndurile apropiatilor săi fuseseră otrăviți. Chiar dacă lipsesc probele care să îl acuze pe suveran, ne putem pune întrebarea asupra cauzelor reale ale unei morți atît de oportune. Este sigur că de acum încolo el îi va suprima pe toți aceia de care nu este sigur, fie că i s-au împotrivit într-o zi, fie că nu l-au susținut, fie că s-ar putea să o facă în viitor. La greșelile comise, el adaugă un delict inedit : greșeala care ar putea fi comisă. De atunci cîmpul represiunilor este nelimitat, iar actul căruia i se dedică pentru a proteja o putere despre care își imaginează că ar putea fi amenințată este omorul pur și simplu.

Primele victime : rudele apropiate sau colaboratorii acelor care au fost eliminați și care ar avea, după părerea lui Ivan, toate motivele să se răzbune : fratele lui Aleksei Adașev, erou al războaielor de cucerire și, firește pentru a se proteja pe termen lung, fiul nefericitului, de nici doisprezece ani.

Părinții și prietenii lui Adașev, ca și copiii lor, au aceeași soartă. Imaginația perversă a lui Ivan reînvie vechea noțiune de clan, pentru a-i extermina în cercuri concentrice pe toți aceia care sînt legați, de aproape sau de departe, de prima victimă. În fața instituirii răspunderii colective și preventive, nobilimea își pierde capul. Pînă unde va merge mînia ucigașă care îl incită pe Ivan, devenit de nerecunoscut ? O singură ieșire li se impune tuturor : fuga. Într-adevăr, în acel climat de teroare ascunsă și plin de neprevăzut – cui îi va veni rîndul mîine ? – nimeni nu se mai gîndește să îl pedepsească pe tiranul declarat. Anturajul lui are același reflex : să fugă. Mulți iau în grabă drumul Lituaniei. Ivan îi ajunge din urmă și le impune tuturor, fugari sau nu, un angajament scris de a nu ieși din granițele Rusiei. În felul acesta capătă o armă nouă : fuga într-o țară dușmană – țara se află în război cu Polonia condusă de regele Sigismund – înseamnă trădare ; acum a devenit și crimă de sperjur. Nu îi mai lipsesc motivele de a trece la represalii în deplină legalitate.

Rechizitoriu împotriva tiranului

Măsurile luate nu sînt suficiente pentru a preveni fuga, mai ales pe aceea a bărbatului de seamă față de care Ivan și-a menținut încă încrederea, cneazul Andrei Kurbski. Coborîtor din marele cneaz al Kievului – Mstislav cel Mare –, cneazul se bucură de dublul prestigiu al originii și al victoriilor împotriva tătarilor din vremea cuceririi Kazanului. Alături de Ivan, apoi față în față cu el, se va simți întotdeauna îndreptățit să își trateze suveranul de pe picior de egalitate. Dar o lovitură a sorții, primită în Livonia, tocmai atunci cînd țarul devine tiran și începe să își decimeze anturajul, îl face pe cneazul Kurbski să își întoarcă privirile spre un rege mai clement. Va prefera Polonia Rusiei, unde se instalează teroarea și arbitrarul. Va negocia cu monarhul țării, care înțelege să exploateze excesele lui Ivan pentru a-i atrage pe cei mai buni slujitori ai acestuia. Kurbski îi cere un grad în armată și domenii care să îl facă tot atît de puternic în Lituania, pe cît fusese la curtea Rusiei. În 1564, în ciuda interdicțiilor, cneazul fuge în Polonia, lăsîndu-și soția și copiii în țară, la discreția furiei țarului. Asasinarea exilatului va deveni una din obsesiile lui Ivan. Va expedia spre refugiile sale nenumărați ucigași : Kurbski trebuia suprimat, chiar și atunci cînd și-ar fi pierdut toate capacitățile de apărare. Urmărirea exagerată a unui rival izolat, slăbit, fugărit în tot locul de ucigași, va mai fi practică de un tiran, la distanță de secole : epilogul va avea loc într-un cartier din Mexico. Kurbski din secolul XX va sfîrși sub loviturile unui spărgător de gheață mînit de Ramon Mercader...

Prin actul comis, Kurbski s-a vrut purtătorul de cuvânt al tuturor celor sacrificați deja de Ivan, avocat al unui mod de guvernare abandonat în favoarea violenței gratuite. El i-a adresat țarului un mesaj, adevărat manifest, care va sta la originea unui schimb de scrisori – cinci scrise de mîna lui Kurbski, două de țar – al căror ansamblu constituie o meditație remarcabilă asupra sistemului politic din Rusia.

La ora fugii, Kurbski întocmește un rechizitoriu în numele acelora care l-au susținut și l-au întovărășit pe Ivan în prima parte a domniei: „Țar glorificat pe vremuri de Dumnezeu, care luminai altădată ca o făclie a ortodoxiei și care astăzi, din cauza păcatelor noastre, te arăți sub un aspect contrar, cu o conștiință depravată și pătată așa cum nu îți înțelegi nici la barbarii păgîni ! Persecutat de tine, cu inima plină de amărăciune, vreau să îți spun aceste vorbe. O, țarule, de ce i-ai dat pieirii pe voinicii lui Israel ? De ce i-ai făcut să moară în chinuri pe cnejii viteji, așezați de Dumnezeu în preajma ta ? De ce ai risipit sîngele biruitoarelor pe dalele profanate ale bisericilor lui Dumnezeu ? ... Numai bravura lor a doborât, și-a pus la picioare regatele mîndre de pe Volga, în care strămoșii noștri au fost sclavi ! Numai zelul și inteligența lor și-au adus mai apoi orașe de la germani ! ... Ne ucizi pe familii. Te crezi nemuritor, țarule ? Sau crezi, pradă vreunei erezii, că vei scăpa de Judecătorul incoruptibil, Domnul nostru Iisus ? Nu. El vrea să judece tot universul și cu atît mai mult pe un persecutor trufaș. Sîngele meu, care odinioară a curs pentru tine ca apa, te va denunța... În orgoliul tău contezi pe legiunile tale, crezi că îți vor oferi, în această viață efemeră, liniștea și răgazul de a inventa noi instrumente de tortură pentru specia umană, în vederea sfîșierii și desfigurării corpului omenesc creat după chipul și asemănarea îngerilor. Te bazezi pe adulatorii tăi servili, pe tovarășii de dezmăț și orgii, pe boierii certăreți care îți duc la pierzanie sufletul și trupul, te împing spre desfrîul carnal, îți aduc jertfe demne de Saturn ? ...”.

Prima scrisoare a cneazului Kurbski este nu numai un rechizitoriu în toată regula împotriva actelor de violență crescînde ale lui Ivan, ci și o întrebare fundamentală, încă neformulată în Rusia, legată de legitimitatea tiranului. Textul nu cere răzbunare, chiar dacă autorul se exprimă în numele victimelor, dar invocă dreptul de a judeca evoluția lui Ivan în numele normelor pe care se întemeiază legitimitatea acestuia. Ivan, se afirmă în text, a nesocotit legile lui Dumnezeu, ale celui Dumnezeu care i-a dat slujitori fideli în preajmă, victorii reputate de aceștia și puterea. Dezmățul, orgiile, omorurile sînt înscrise la rubrica : *erezie*, născută din răzvrătirea lui Ivan împotriva lui Dumnezeu și a învățăturii Sale. La mii de leghe de Occidentul european și la patru secole distanță, regăsim raționamentul lui John din Salisbury, tovarășul celui Beckett asasinat de regele Angliei. Un rege, spunea John din Salisbury, este asemenea divinității, este după chipul și asemănarea lui Dumnezeu ; un tiran este după chipul și asemănarea Demonului. Aceeași concepție despre tiran o vom regăsi în gîndirea sfinților Toma din Aquino, în secolul al XIII-lea : ține de datoria dreptilor – nu este vorba de cetățeanul drept, ci de o elită a societății : *melior pars* – să se opună tiranului sub forma „rebeliunii instituționalizate”. Firește, scrisoarea cneazului nu se întemeiază pe cugetarea „doctorului angelic”, deoarece Rusia secolului al XVI-lea era prea departe de lumea latină, iar opera lui John din Salisbury nu pătrunsese în țară. Important este faptul că spiritele din Rusia lui Ivan sînt frămîntate de aceeași întrebare – formulată nu mai puțin limpede de Cicero în vremea sa –, care l-a inspirat pe cneaz Kurbski : ce să facem cu tiranul ? În parte, răspunsul este identic cu acela oferit de gîndirea politică europeană : pierderea legitimității, din moment ce puterea regală emană din legea lui Dumnezeu. Cine îl trădează pe Dumnezeu – și acesta este tiranul – este eretic, privat deci de sursa credibilității. De aici însă Kurbski nu trage

decît o concluzie parțială : dacă tiranul este nelegitim, nu mai rămîne decît abandonarea tronului și aducerea altui suveran. Respectul pentru autoritatea țaristă, datorat probabil instaurării ei recente, este încă prea mare, nu se poate pune problema arzîndă a dreptului de a-l suprima pe tiran. În Rusia nu venise încă timpul tiranucidului.

Începînd cu acel moment totuși, domnia lui Ivan va deveni cum nu se poate mai tiranică. Nici o frînă nu va mai opri evoluția fenomenului pe care nici măcar cneazul Kurbski nu și-l poate imagina.

Domnia se transformă în homicid perpetuu, generalizat, fără pic de respect față de numărul sau calitatea victimelor. Istoria a perenizat prima reacție a lui Ivan la primirea mesajului fostului său sfetnic. Mesagerul, Șibanov, a fost literalmente ținut la pămînt de furia țarului. Acesta i-a înfipt în picior țepușa de vînătoare pe care o ținea mereu în mînă. Menorocitul a trebuit să dea glas epistolei în această poziție cumplită. Episodul concretizează groaza pe care o inspira atunci Ivan tuturor acelor care îi stăteau în preajmă. Gestul este simbolic : ținutirea dușmanului la pămînt sau pe cruce nu este însăși imaginea Răului ? Ivan capătă din ce în ce mai mult chipul lui Antihrist. Tot textul lui Kurbski se bazează pe această asociere care justifică dreptul – datoria chiar – de a-i renega calitatea de suveran.

Pentru o clipă, țarul se clatină. Sau simulează că se clatină. Dintr-o dată, la sfîrșitul anului 1564, Ivan și familia sa părăsesc Moscova și se instalează la slobozia din Alexandrov, la 90 de kilometri de capitală. De acolo, după patru săptămîni de tăcere, adresează un mesaj mitropolitului Afanasie, anunțîndu-l că vrea să renunțe la tron. Îi denunță pe toți aceia care, spune el, au paralizat întotdeauna exercitarea puterii, respectiv pe nobilii legați de privilegiile personale și disprețuind interesul comun. Un al doilea mesaj este adresat poporului. În el Ivan explică de ce nu își poate îndeplini misiunea încredințată de Dumnezeu.

Ne putem întreba ce sens are demersul în cauză. S-a gîndit Ivan într-adevăr să abandoneze puterea ? Sau a vrut ca prin gestul său spectaculos și neobișnuit – părăsirea capitalei, tăcerea prelungită dintre momentul plecării și momentul apariției mesajelor explicative – să provoace un șoc popular ? a vrut să demonstreze, prin reacția suscitată, că pentru popor el rămîne suveranul legitim, contrar afirmațiilor cneazului Kurbski ?

Reacția populației i-a dat dreptate. Absența puterii, a unei puteri totale, în loc să trezească un sentiment de ușurare, a îngrozit. Nobilii și clericii, deși cunoșteau amenințările ce vizau siguranța tuturor, nu par tentați să profite de vidul neașteptat de putere pentru a oferi tronul altei linii descendente. În toate părțile, teama are cîștig de cauză. Nobilimea și clerul erau înnebuniți de spectrul reacțiilor populare pe care le putea stîrni o asemenea vacantare ; cît despre popor, el se temea de revenirea la o nouă perioadă de dezordine și de cruzimea generată de cnejii rivali. Cruzime pentru cruzime. Nu era de preferat cruzimea ca expresie a voinței divine ? S-a auzit un singur strigăt : să revină să ne conducă ! Astfel, legitimitatea populară – a poporului, care nu își imagina plecarea lui Ivan, a nobilimii și a clerului dezorientați, purtătorii de cuvînt ai derutei generale – s-a adăugat la legitimitatea eredității (sau, cel puțin, a înlocuit-o, dacă Kurbski avea dreptate).

Oricare ar fi fost intențiile lui ascunse, Ivan a făcut un pariu hazardat și l-a cîștigat cu succes. În felul acesta, el a constatat două realități politice inedite : legea eredității privind transmiterea puterii era deja ancorată profund în conștiințe (în acele zile tulburi, nimeni nu s-a gîndit să facă apel la vărul său Vladimir) ; o putere imensă, fie ea și îngrozitor de amenințătoare, poartă în sine o asemenea forță, încît vacantarea ei subită n-a avut ca rezultată ușurarea, ci groaza, n-a antrenat căutarea unei alternative.

Prințul tenebrelor

Constatările de mai sus, în loc să îl liniștească pe Ivan și să îl determine să exercite o autoritate mai pașnică, au produs efectul contrar. Avînd siguranță că are puteri nelimitate asupra supușilor – mai exact împotriva lor –, el a pretins un preț în schimbul întoarcerii: recunoașterea tuturor drepturilor la exces. Afirmînd că dorința lui de abdicare se datorează, în realitate, imposibilității de a governa eficient în condițiile deja existente, el impune două inovații: un nou mod de guvernare, foarte ciudat în comparație cu instituțiile politice cunoscute, și un drept de viață și de moarte asupra supușilor. La primul capitol, el decretează împărțirea Rusiei în două: una păstrătoare a instituțiilor în uz, respectiv Duma, numită de acum încolo *zemșcina*, sau guvernarea țării, asupra căreia Ivan își rezervă un simplu control și capacitatea de pedeapsă în caz de trădare; cealaltă, *opricinina* (domeniu separat), era domeniul său exclusiv, în care își impunea numai legea proprie, excluzînd orice altă lege. În acest spațiu politic rupt de restul Rusiei, Ivan a pus în acțiune un corp de administratori devotați lui trup și suflet și o gardă personală ai cărei membri, numiți *opricinici*, au răspîndit imediat groaza. Numai aspectul lor exterior era suficient: bărbați îmbrăcați complet în negru, călărind pe cai negri, aveau drept arme elocvente un cap de cîine și o mătură atîrnînd de armătura șei. Țelul lor era, după spusele stăpînului lor, să îi muște pe dușmanii țarului și să măture pămîntul rus. La început, corpul de tîlhari veritabili, neîngrădiți în jafurile lor de nici o lege, număra o mie de membri. În final, numărul lor crește la șase mii, suficient ca să terorizeze complet populația.

Înființarea *opricininei* nu este numai efectul unui creier bolnav, obsedat de bănuiala trădării, ci și instrumentul unui țel politic urmărit cu încăpăținare. Slujindu-se de mijloace de tot felul, predecesorii lui Ivan se înverșunaseră, fiecare la rîndul său, să distrugă rămășițele vechii nobilimi privilegiate. Nici ei, nici măcar Ivan, nu au reușit întru totul. Fostele ambiții și rivalități, lipsite de suportul cnezatelor, s-au refăcut în jurul puterii țariste, în chiar sfera statului. *Opricinina* constituie lovitura decisivă îndreptată împotriva supraviețuitorilor unor timpuri apuse.

Ivan a smuls sferei statale de drept comun toate regiunile în care autoritatea statului se afla încă în concurență cu autoritățile sau influențele tradiționale. În felul acesta a extirpat prin forță ultimele cotloane ale rezistenței nobiliare. Sub jurisdicția *opricininei* au intrat astfel cartiere, ba chiar străzi din capitală, orașele sau regiuni pe care suveranul dorea să și le integreze. *Opriciniciii* puteau să își impună nepedepsiți legea oriunde, să ia în stăpînire proprietăți. Nobilimea a fost alungată: rareori, cînd asupra membrilor ei nu plana bănuiala de rebeliune, i se ofereau în schimb alte proprietăți.

O logică geografico-istorică se poate desprinde din această diviziune instituțională. *Opricinina* acoperă îndeosebi regiunile centrale ale statului, în timp ce zona dependentă de dreptul comun se afla mai ales la periferie, în teritoriile cucerite în cursul ultimului secol de Ivan al III-lea și de Vasili, cei doi predecesori imediați ai lui Ivan. Țelul urmărit era deci lichidarea rămășițelor apanajelor, urmele fostei Rusii.

Dincolo de distrugerea nobilimii tradiționale, reforma a avut o a doua consecință. Țăranii care trăiau pe pămînturile confiscate de la boieri au vrut să fugă de noii lor stăpîni, a căror cruzime ieșea imediat la suprafață. Pămînturile cucerite de la Hoarda de Aur aveau nevoie de coloni, care să le apere de o posibilă întoarcere a tătarilor, încă

puternici în Crimeea. Ele i-au atras pe fugari, primii locuitori ai noilor ținuturi rusești. Benefic din acest punct de vedere, exodul masiv către acele zone a avut multe urmări negative pentru statul central : sate părăsite, pământuri abandonate, pe care le va acoperi din nou pădurea. Statul își vede astfel diminuate capacitățile agricole și pierde surse de finanțare, deoarece fugarii scapă de impozite. Totodată, se pierd bărbați buni de armată. Obligată să contribuie la apărarea țării în funcție de suprafața deținută și de numărul țăranilor, nobilimea, sărăcită în ambele planuri, nu mai datorează statului mare lucru. Succesorii lui Ivan, moștenitori ai unui stat întărit prin toate aceste măsuri, vor fi obligați să îi restituie veniturile de care l-au privat aceleași măsuri. Cu prețul acestor dificultăți, Ivan, prin practicile lui insolite, clarifică definitiv noțiunea de stat. Când *opricinicii* depun jurământul, formula angajamentului rostit impune fidelitatea oarbă și absolută față de suveran, dar și – inovație hotărâtoare – față de *stat*.

Teroarea totală

Vremea *opricinicilor*, ca și întregul final al domniei lui Ivan, a primit de la contemporani, nu întâmplător, apelativul *Tma* (tenebre, întuneric), de origine tătară.

Întunericul dominației mongole este urmat de acela al stăpînirii unui tiran a cărui cruzime nu își afla precedent în memoria colectivă. Faptele sîngeroase ale lui Ivan al IV-lea și ale gărzii lui pretoriene de asasini au avut drept victime nobili, clerici și societatea în ansamblul ei. Așa cum am văzut, la început răzburarea lui Ivan i-a urmărit pe toți cei legați de Kurbski, familie sau boieri. După ce mesagerul lui, Șibanov, cel cu piciorul străpuns, moare în chinuri, Ivan atacă familia cneazului : nevasta este aruncată într-o mănăstire, pe copil l-a făcut să dispară. Din acel moment lista crimelor nu se mai sfîrșește. Zilnic aveau loc execuții în piața Kremlinului. Din clipa înfruntării *opricininei*, boierii au fost dați pe mîna călăului. Uneori, tatăl și fiul stăteau față în față pe eșafod, fiul ridicînd capul tatălui înainte de a fi el însuși decapitat. Testele boierilor, mai mult sau mai puțin cunoscuți, cădeau una după alta.

Cu ajutorul noilor favoriți, Basmanov, tată și fiu, Maliuta-Skuratov, personaje sadice, perverse, tovarăși de dezmăț și omoruri, Ivan a pus la punct un sistem cumplit ce contribuie la dezvoltarea politicii de exterminare. Orice complot, orice amenințare de complot, ba chiar orice eventualitate de complot trebuie imediat denunțate la *opricinina* ; cine se abține de la denunț va fi acuzat de complicitate la trădare și exterminat, el și apropiații săi. Noțiunea de complot, extensibilă la infinit, cuprinzînd pînă și intenția sau intenția ipotetică, asociată cu adoptarea principiului răspunderii colective, erijează denunțul drept datorie de stat și face din tăcere o trădare. În virtutea dreptului de viață și de moarte arogat în momentul revenirii la putere și din cauza crimei de trădare de care poate fi acuzat ușor primul venit, Ivan poate să trimită la moarte neîntrerupt pe toți aceia pe care îi bănuiește, îi urăște sau pe aceia pe care îi indică sectarii săi.

În rîndul celor mai ilustre victime se află vărul său drept, cneazul Vladimir. Ivan nu a putut uita că a fost gata-gata să îl înlocuiască în timpul bolii. Ura lui a fost mereu prezentă deși, ani la rînd, a fost amabil. În 1569, după multe ezitări, se hotărăște. Toți aceia care au nutrit îndoilei în 1553 au fost eliminați. Rămînea Vladimir, obiectul urii pentru trecut, rivalul potențial în viitor.

Ivan inventează un pretins complot pentru a scăpa de cel nedorit și de răspundere totodată. Vladimir va fi acuzat că a vrut să-l otrăvească pe țar, crimă de lezmajestate, crimă împotriva lui Dumnezeu, reprezentat prin persoana țarului. Logica acuzației este evidentă: dacă țarul poate ierta în numele Său, el nu poate ierta injuria adusă lui Dumnezeu. Îi ordonă lui Vladimir, adus cu forța la Kremlin împreună cu familia, să bea otrava pe care i-ar fi pregătit-o lui Ivan. Sub ochii suveranului impasibil, tovarășul de tinerețe, soția și fiica acestuia înghit otrava întinsă și cad pradă unor chinuri atroce. Lui Ivan nu îi plac jumătățile de măsură: servitorul personal al lui Vladimir, acela care, angajat sau terorizat fiind de *opricinina*, a denunțat pretinsul complot (mecanismul denunțului funcționează perfect), cât și doamnele din suita cneaghinei vor fi masacrați. Mama lui Vladimir, mătușa țarului, deja închisă într-o mănăstire, va fi înecată. Începe decimarea familiilor, exterminarea în masă, dezvăluită de cneazul Kurbski cu patru ani în urmă. Pentru a nu confirma întru totul spusele lui Kurbski, Ivan cruță viața copiilor vărului său, care nu fuseseră prezenți la Kremlin în acea zi. Se înțelege de la sine că bunurile tuturor celor executați – rude sau boieri fără nici o legătură cu cel în cauză – sînt confiscate imediat, așa încît domeniul țarist crește mereu.

Ruptura cu Biserica

Biserica, garantul autorității lui, nu scapă nici ea de brațul ucigaș al lui Ivan. Ucigașii săi nu se jenează să își încolțească victimele în sfîntul lăcaș, ultimul loc de refugiu pentru ele. În 1568, Ivan îi va ataca pe cei mai înalți prelați ortodocși. Mitropolitul Filip, ascet de neam mare și de o înaltă cultură, fusese chemat să îl înlocuiască pe mitropolitul Afanasie, retras într-o mănăstire. Încă de la început, Filip s-a străduit să îl modereze pe Ivan, să îl convingă să desființeze *opricinina* și să reunească sub domnia legii cele două părți ale Rusiei.

Drept unic răspuns, Ivan reușește să îi smulgă angajamentul de a nu interveni în treburile statului, de a separa domeniul spiritual de cel material și de a se limita la primul. Filip consimte, nutrind speranța obținerii unor măsuri de clemență din partea lui Ivan, însă adoptă față de sectarii țarului o atitudine rigidă, inflexibilă: le condamnă fără încetare excesele, opune legii lui Dumnezeu ilegalitatea singeroasă pe care Ivan o face să prevaleze. Acesta se va strădui să scape de el fără să poarte vreo răspundere: din denunțurile smulse de la pramatii, unele îmbrăcate în rasa monahală, el întocmește un act de acuzație absurd, unde își dau mîna desfrîul și trădarea, fapt care îi permite să îl tîrască pe mitropolit la judecată și să îl închidă pe viață în condiții groaznice. Pioșenia mulțimilor ce se îngrămădesc în fața zidurilor mănăstirii, unde se află închis mitropolitul, îl constrînge pe Ivan să îl mute neîncetat dintr-o închisoare în alta. Constatînd că bătrînul, deși zdrobit de suferință, rămîne neînduplecat în fața condamnării călăilor – slujitorii statului –, Ivan nu poate decît să își perfecteze sfidarea la adresa Bisericii: pentru a-și descotorosi stăpînul de un martor al lui Dumnezeu atît de supărător, Maliuta-Skuratov îl va strînge de gît cu propriile mîini pe mitropolit.

Crimă de neiertat care întrerupe continuitatea legăturii dintre stat și Biserică, îndeosebi cu lumea mănăstirilor. În ochii poporului martirizat, martiriul omului lui Dumnezeu semnifică suprema blasfemie. Așa cum, anterior, venerația populară se îndreptase spre cnejii Boris și Gleb, asociind două concepte, pe acela de sfințenie și pe acela de

demitate nobiliară, după 1568, poporul îl va venera pe Filip : mănăstirea Solovețki, păstrătoarea rămășițelor acestuia, deși departe de Moscova, va deveni un loc de pelerinaj ce va rivaliza curînd cu mănăstirea întemeiată de Serghie din Radonej. Pînă în 1568, marea majoritate a sfinților ruși au fost cneji, noțiunea de *sfinți-cneji* sau de *cneji-pioși* conferea tronului însuși o aură de sfințenie. Cu toții, într-o măsură mai mare sau mai mică, contribuiseră, în numele tronului, la apărarea sau la renașterea națiunii contra păgînilor. În 1568, lovitura ucigașă care îi conferă lui Filip calitatea de martir al Bisericii pleacă de la tron. Brusc, sfințenia părăsește tronul și se ridică împotriva lui. Mănăstirile, prelungire și stîlp al autorității țariste pînă în acel moment, se delimitează dintr-o dată : mănăstirea Solovețki își trage prestigiul din adăpostirea rămășițelor aceluia care s-a ridicat împotriva crimelor suveranului și a sfîrșit de mîna acestuia. Ivan a lucrat insistent la impunerea ideii de stat, susținută și de autoritatea Bisericii. Prin uciderea mitropolitului Filip, își subminează crunt ambiția. Suprimîndu-l, el a vrut să interzică Bisericii dreptul de a contesta puterea. Gestul nu numai că nu și-a atins țelul – poporul îl cinstește pe Filip tocmai din cauza acestei critici care i-a adus martiriul –, dar a provocat pierderea unei părți din legitimitate, aceea pe care i-o conferea Biserica în calitate de reprezentant al voinței divine. De acum încolo, dușmanii țarului devin, în conștiința populară, adevărații apărători ai Sfintei Rusii, funcție rezervată prin tradiție numai suveranului.

De la genocid la uciderea fiului

Crimele lui Ivan și ale bandelor sale de asasini nu se limitează doar la boieri, la familiile lor și la prelați. Cu de la sine putere, *opricinicii* devastează permanent orașele și satele, ucigînd, violînd, prădînd tot ce le iese în cale. În plus, Ivan decimează cu sînge rece orașe întregi, începînd cu Novgorodul, în 1570. Deoarece crede – provocare sau realitate, nu contează – că locuitorii orașului, alipit la Coroană cu un secol în urmă, compotează împreună cu regele Poloniei, se hotărăște „să pedepsească” întreaga cetate. Asediat de trupele sale, Novgorodul îndură un martiriu îngrozitor care nu cruță pe nimeni, nici bătrîni, nici copii, nici măcar clerici. Săptămîni întregi călăii torturează în piața publică, sub privirea satisfăcută a lui Ivan : familii întregi sînt conduse metodic în acel loc. Numărul victimelor acestei exterminări variază de la un autor la altul. Esențială rămîne voința de a nimici, la capătul unor suferințe înspăimîntătoare, oameni care au comis o singură crimă : aceea de a locui la Novgorod. Iată definiția genocidului.

Alte orașe vor îndura uneori, într-o măsură mai mică, aceeași soartă. Numai Pskov, spre care Ivan s-a îndreptat imediat ce a părăsit ruinele fumegînde ale Novgorodului, scapă de masacru : unul dintre nebunii pentru Hristos a ieșit la porțile orașului și s-a așezat în drumul țarului. Ciudată superstiție ! Asasinul unei metropole, incendiatorul bisericilor în care făcuse să se scurgă valuri de sînge – fapta lui amintește de invadatorii păgîni – se înduioșează în fața unui nebun pentru Hristos neînmarmat și dă înapoi...

În același an, ciclul infernal al omorurilor lui Ivan ia o nouă turnură. A decimat rîndurile dușmanilor, poporul, orașe întregi : acum răzbunarea sa se îndreaptă spre rîndurile favoriților, executorii faptelor sale de joasă speță. Asasinul se teme de complicitii lui. *Opričinicii*, în frunte cu comandantul lor, au devenit prea puternici. După ce a dus la bun sfîrșit exterminarea supușilor din Novgorod, Ivan operează o întoarcere în forță la Moscova. Pentru ca nimeni să nu uite că aici se află pe domeniul său personal, preia

conducerea bandei, îmbrăcat ca un *opricinic*. Jugul instituției apasă din nou asupra capitalei. În același timp, Ivan plănuiește unul dintre acele comploturi secrete numai de el știute, vizînd pe mulți dintre slujitorii lui fideli, printre care cei doi Basmanov. *Opricinina*, aflată deasupra legilor pentru a putea decima societatea, își alege de această dată victimele din propriile ei rînduri. Marele coordonator al masacrului călăilor este de altfel cel mai îngrozitor dintre toți, Maliuta-Skuratov : prin seria de execuții din sinul alor săi, el cîștigă și mai multă încredere decît limbajul delațiunii și al execuțiilor. În ochii lui, orice ființă omenească este un trădător potențial. Excepție fac aceia care, prin denunțuri, continuă să alimenteze ciclul infernal al violențelor.

Totuși, în 1572, Ivan se hotărăște să suprima *opricinina*. Decizia îi este motivată de cîteva cauze interne și externe. În plan intern, puterea și aroganța bandei de asasini îi produc teamă : deși execuțiile le-au micșorat numărul, forța rămasă s-ar putea ridica într-o zi împotriva lui, slujind unei ambiții rivale. Bogățiile acumulate de *opricinici* îi pot mări, o dată confiscate, averea și pot plăti noi credincioși, mai siguri, deoarece sînt recent recrutați. Cauza externă majoră care îl împinge pe Ivan să pună capăt domniei arbitrarului pur este moartea regelui Poloniei, Sigismund al II-lea. Tronul vacant putea fi ocupat prin alegeri. Ivan se prezintă drept candidat. *Opricinina* și-a împlinit rolul, lichidînd rămășițele puterii boierești și începe să îl jeneze pentru că îi strică reputația. Este suprimată dintr-o trăsătură de condei. Pînă și rostirea numelui ei este interzisă sub pedeapsa cu moartea.

Cu toate acestea, felul de-a fi al lui Ivan nu se schimbă. El va considera pînă la sfîrșitul zilelor omorul ca cel mai sigur mijloc de a-și consolida puterea. Această concepție îl va duce spre cel mai tragic act din viață, spre ruptura supremă : uciderea fiului. La 11 noiembrie 1581, cuprins de un acces obișnuit de furie, Ivan își lovește cu țepușa de vînătoare propriul fiu și moștenitor, Ivan, fiul Anastasiei atît de iubite. La originea dramei a stat un diferend banal, dar violența lui Ivan al IV-lea îl face cvasi-inevitabil. Prin asasinarea vărului Vladimir, nu vărsase deja sîngele familiei ? Uciderea unui copil depășește totuși în oroare tot restul. Chiar dacă viața suveranului nu se încheie decît peste doi ani, această ultimă crimă îi deschide porțile infernului, din care numai moartea îl va elibera.

Ivan și-a meritat pe deplin numele dat de popor, pe care istoria l-a păstrat : *Grozni* cu sensul de purtător al trăsnetului, mai simplu, „groaznic”. Trebuie să amintim că zeul Perun, căruia străbunii rușilor i-au jertfit atîtea victime, era zeul trăsnetului ? Supra-numele lui Ivan nu este rodul hazardului, nici o frivolitate de exprimare. În 1584, Rusia nu mai termina cu numărarea victimelor jertfite acestui „bărbat-trăsnet”.

Un document curios ne dă măsura, cu modestie desigur, a ceea ce a fost acea frenezie ucigașă – nu lipsită de logică. Sinodicul mănăstirii Sfîntul Chiril enumera o serie de victime de-ale lui Ivan, pentru care el a cerut o rugăciune nominativă. Lista numără 3470 de victime, dintre care 968 aveau patronimul indicat. Multe nume de familie au cîte o mențiune de factură sinistră : „cu soția”, „cu fiul”, „cu copiii” sau „Kazarin Dubrovski cu cei doi fii și zece oameni veniți în ajutorul lor” sau „douăzeci de oameni din satul Kolomenskoe” ; întîlnim aici și mențiuni mai generale : „Amintește-Ți, Doamne, de sufletele slujitorilor tăi din Novgorod, în număr de 1505 persoane”.

Rugăciunile pentru sufletul victimelor au fost cerute de Ivan în persoană, atît de mare îi era convingerea că prin omorîrea oamenilor nu își făcuse decît datoria față de Dumnezeu. Într-adevăr, concepția lui despre putere trădează concepția lui despre omor.

Țarul: natură divină, natură umană

La moartea lui, în 1584, era îmbrăcat asemenea predecesorilor: în rasa monahală. Își depusese jurământul, toate crimele îi fuseseră iertate. Ivan pare să fi reconciliat cele două extreme ale naturii sale, cea divină și cea umană, temelie a teoriei politice asupra absolutismului. Puterea totală, pe care a exercitat-o sub forme cumplite, nu este numai produsul propriei lui voințe. Puterea teoretizată încă de la începutul secolului al XVI-lea, înainte ca Ivan să îi urmeze tatălui său, se înscrie în gândirea politică coerentă născută în chiar sînul lumii monastice. Înainte de a exista în fapt, absolutismul țarului a fost recunoscut în planul ideilor. Iosif Voloțk, evocat deja, gîndește pînă la capăt asupra puterii în acele vremuri de înaintare către unitate națională și absolutism.

Apărător al unei Biserici independente care să poată trata astfel mai bine cu statul, Iosif a definit autoritatea statului și, mai întîi, a persoanei care îl întruchipează, suveranul. Argumentele la care recurge se întemeiază pe exemplul Bizanțului. Scrierile lui Agapet, autorul teoriei despre natura suveranului, au apărut la Bizanț, în secolul al VI-lea și constituie principala sursă de inspirație. În miezul ideilor lui Agapet se află dualismul naturii regale: „Un împărat este asemenea altor oameni prin trup și asemănarea lui Dumnezeu prin puterea sa”. Partea divină a naturii suveranului nu se mai inspiră din aceeași concepție despre Dumnezeu din care s-au născut sfinții-cneji din secolele trecute. Lui Hristos, mîntuitorul lumii prin suferință, personificarea milei, modelul lui Boris și al lui Gleb, i se substituie Pantocratorul, atotștiutor și judecător. Natura divină a suveranului îi conferă acestuia putere deplină, nu și compasiune. Din cauza naturii divine, el trebuie să tindă spre perfecțiune în tot ceea ce ține de conduita umană, dar autoritatea absolută nu depinde de virtuțile afișate. Rigoarea disciplinei monastice impuse călugărilor de Iosif va alimenta rigoarea disciplinei țariste impuse de Ivan supușilor. Se cuvine să mai adăugăm multe alte norme elaborate în timpul domniilor lui Vasili al III-lea și a lui Ivan însuși: Moscova își face un titlu de glorie din statutul său de a treia Romă, ultima Romă din istoria omenirii. Filoftei, un călugăr din Pskov, îl asigură în 1511: „În întregul univers, tu ești adevăratul țar al creștinilor... Ascultă, Țar-Pios, toate regatele creștine s-au reunit într-al tău. Două Rome au căzut, a treia se află aici, iar o alta nu va mai fi”.

Caracterul unic și exemplar al împărăției țarului se identifică pentru vecie cu expresia perfectă a creștinismului. Între țarul dorit de Dumnezeu și a treia Romă, dorită de același Dumnezeu, se stabilește o identificare perfectă, sursă a unei răspunderi imense, deci a unei puteri la fel de imense.

A treia Romă, și totodată moștenire imperială, bază a sintezei celor două Rome. Clericii ruși, în special mitropolitul Macarie, unul dintre primii sfinți ai lui Ivan, pe vremea cînd nu devenise cel Groaznic, s-au străduit să lege genealogia titularului tronului de aceea a împăratului Augustus¹. Cneji creștini așezați în fruntea celei de-a treia și ultime Rome, suveranii ruși asigurau responsabilitatea universală față de popoarele ortodoxe, așa cum a confirmat Conciliul din 1561; unii autori adaugă ideea

1. Istoria cnejilor Vladimirului, scrisă la începutul secolului al XVI-lea, avansează ideea că Riurik descindea direct din Prus, tatăl împăraului Augustus, și era deci moștenitorul legitim al împăraților romani.

responsabilității față de întreaga creștinătate. Toate motivele expuse certifică investirea țarului cu o responsabilitate materială, dar și cu o misiune spirituală, înscrisă în latura divină a naturii sale.

Ideologia puterii totale, atât de convenabilă pentru Ivan, este întărită și de apologia unuia dintre sfinții lui, într-o versiune mai puțin religioasă decât aceea a părintelui Iosif. Pentru Ivan Peresvetov¹, forța nudă și manifestările ei nu sînt decît elementele decisive ale unei domnii reușite: „Un țar slab și umil se autocondamnă la slăbirea autorității și a gloriei personale. Un țar care îmbină teama cu înțelepciunea (*grozen i mudr*) își intensifică autoritatea... Un țar care ar exercita o autoritate neînsoțită de teamă ar semăna cu un călăreț urcat pe un cal fără frîu...”.

Concepția absolutistă nu este totuși unanim împărtășită. Ivan o adoptă începînd cu 1560. Alegerea făcută nu coincide cu recomandările și sfaturile unei adevărate școli de gîndire care dovedea că absolutismul nu se înscrie dintotdeauna drept cale unică în vederea dezvoltării politice a Rusiei. Simplismul riguros al părintelui Iosif i se opune figura luminoasă a lui Maksim Grecul, purtător al unui umanism împrumutat de la Renașterea italiană. Venit în Rusia în 1518, după ce trecuse prin Italia și își făcuse ucenicia pe Muntele Athos, Maksim trăiește aici pînă la sfîrșitul zilelor. Absolutismului triumfător el îi opune o Biserică angajată în căutarea bogățiilor materiale, incapabilă deci să urmeze calea cea dreaptă trasată de Hristos. Are pentru tînărul Ivan numai sfaturi de cumpătare, inspirate de o concepție politică bazată pe limitarea puterii: „Pe pămînt nimic nu este mai necesar decît dreptatea”, îi spunea el. Țarul nu poate practica dreptatea decît dacă își dezvoltă calitățile personale și înainte de toate rigoarea morală și umilința. Maksim Grecul nu poate ignora natura umană a principelui: de ea depinde orientarea puterii pe care o va exercita acesta. Contestă dreptul suveranului de a se amesteca în viața Bisericii și afirmă dreptul celei din urmă de a-l modera pe primul. La Conciliile din 1561 și 1584, Ivan și sfătuitoarii lui iozefiți vor inversa raporturile Biserică-stat, în sensul că acordă primat statului. În ochii lui Maksim Grecul, raportul ar trebui reinversat. El atrage atenția suveranului că ruina imperiilor rezultă întotdeauna dintr-un exces al puterii exercitate de „un tiran nedemn de titlul de țar”. El pune astfel clar problema legitimității puterii celui care abuzează de ea.

Ideea va fi dezvoltată pe larg de discipolul lui Maksim Grecul, cnezul Kurbski, în polemica lui epistolară cu Ivan. Descriind crimele lui Ivan, cnezul îl va acuza mai apoi de trădarea Sfintei Rusii (*Sviataia Rus*) și de atragerea ei spre ruină. Critica violentă a lui Kurbski este hotărîtoare pentru viitorul Rusiei. Prin exaltarea Sfintei Rusii, prin stabilirea opoziției dintre țară și crimele lui Ivan, el separă națiunea de stăpînul ei, extinde voința divină, natura divină a țarului asupra națiunii și îl reduce pe suveran la natura sa terestră. Kurbski pune la îndoială simbioza celor două naturi, înscrisă în filosofia politică a lui Iosif, și urmează raționamentul lui Maksim Grecul. Latura divină a naturii țarului n-ar exista decît în măsura în care acesta ar întruchipa Sfînta Rusie și comandamentele ei. Primatul aparține Rusiei în sfințenia ei; țarului nu îi rămîne decît să i se integreze și să i se conformeze.

1. Ivan Semionovici Peresvetov (secolul al XV-lea), militar și publicist rus. Adept și teoretician al statului feudal centralizat. A scris pentru țarul Ivan al V-lea (cel Groaznic) *Jalba cea mică și cea mare către țarul Ivan* (n.t.).

Kurbski asociază insinuarea ideologică abia subînțeleasă cu denunțarea sistematică a păcatelor suveranului, dovadă că răul îl stăpânește, așa încît întreaga temelie a legitimității, aceea revendicată de Ivan, este contestată. Legitimitatea rezultă dintr-o suprapunere perfectă a Sfintei Rusii cu Sfîntul Țar. În absența ei, Sfînta Rusie, depozitară permanentă a legitimității, trebuie să își pună întrebări privitoare la țar. Atac atît de grav la adresa absolutismului, încît Ivan îi răspunde proscrisului prin două epistole. Situație neobișnuită: atotputernicul suveran își pierde timpul polemizînd cu un exilat amenințat din toate părțile. Dar miza este prea mare.

Ivan, asemenea interlocutorului, face apel la fundamentul creștin al autocrației. Însă el inversează raționamentul. Ordinul dat de Dumnezeu îi impune fiecărui creștin să i se supună. Răzvrătirea lui Kurbski îl plasează pe acesta în afara ordinului în cauză. Trădătorul lui Ivan îl trădează simultan și pe Dumnezeu. Ivan are datoria sacră de a-l pedepsi. Mai mult, Ivan îl acuză pe Kurbski de erezie, pe motiv că a negat latura umană a naturii sale: „Și eu sînt om. Nici un om nu este fără păcat. Numai Dumnezeu nu păcătuiește”. Dar omenescul pe care îl revendică sus și tare este dominat, absorbit de latura divină. Criticîndu-l pe omul din el, Kurbski îl atacă pe același Dumnezeu, riscînd astfel damnarea.

Ivan respectă întru totul teoria lui Iosif, definiția puterii neîngrădite prin nimic, îndurată de toți supușii. Adeptul absolutismului total, deși recurge la mituri fundamentale intangibile – a treia Romă, moștenirea lui Augustus, Voința divină, Sfînțenia principelui –, manifestă totuși, în practică, o atitudine care pune direct sub acuzație întregul edificiu teoretic. În 1566, pe cînd își apăra față de Kurbski noțiunea personală de putere totală, convoacă Stările Generale – *Zemski Sobor* – pentru a le prezenta problemele în curs, în primul rînd războiul cu Livonia. Examinarea documentelor nu ne permite să ne pronunțăm asupra naturii și limitelor puterii *soborului*, dar nu este mai puțin adevărat că el poartă germenii ideii de a consulta națiunea. Sub Ivan, membrii adunării nu erau aleși, ci numiți. Nimic nu indică faptul că vreunul din *soborurile* convocate – 1545, 1566, 1575 – ar fi încercat să îi limiteze puterea. Primul lor merit este acela de a-i fi pus pentru un timp față în față pe suveran și pe reprezentanții diferitelor stări sociale: nobilimea, clerul, funcționarii, orășenii, mai tîrziu țărani. Convocarea adunării Stărilor Generale, afiliată cu autoadministrarea locală dorită de Ivan prin reformele din 1555, creează o breșă în sistemul de centralizare absolută care va lua proporții pe alocuri.

O altă abatere de la felul său obișnuit de a fi, cea mai neînțeleasă, cea mai extravagantă: hotărîrea dinastică din 1575. În 1572, Moscova suferise de pe urma unei înviorări a puterii tătare. Năvala asupra capitalei luate prin surprindere s-a soldat cu jaful și incendiile tradiționale. Imaginea îngrijorătoare și detestată a mongolului-tătar pustiitor și-a făcut din nou apariția. În acest context, peste trei ani, Ivan, întîiul țar încoronat al Rusiei, se va retrage la slobozia lui de la Alexandrov. De aici va anunța că abdică și că își alege drept urmaș... un han tătar creștinat! Farsa a fost de scurtă durată.

Ivan revine la putere ca și cînd nimic nu s-ar fi întîmplat. Dar între timp dăduse o lovitură puternică întregii lui opere. Principiul succesiunii ereditare impus atît de greu, cu prețul singelui vărsat din plin, este dintr-o dată contestat. Regulii de aur a eredității i se poate încă substitui orice. Așa este interpretată hotărîrea lui Ivan. Ea mai sugera că nu trecuse vremea bătăliilor sîngeroase legate de accesul la tron. Ce șoc pentru Sfînta Rusie! Mitul unui țar jumătate om, jumătate divinitate, moștenitor al creștinătății și al

Imperiului Roman, construit cu atîta migală, este pus din nou sub semnul întrebării. Tot ceea ce îi încredinșase Dumnezeu fusese brusc refuzat și transferat altuia – culmea, unui tătar! – prin simpla sa voință. Principele pios, punctul de convergență al întregii loialități a națiunii, își săpa propria autoritate, după cum vom observa în continuare. Eroziunea mitului țarului se va accentua o dată cu asasinarea țareviciului. Asasinîndu-și fiul, Ivan întrerupe continuitatea succesorală pe care o apăraseră cu atîta tărie pînă în 1575.

Nebunie? Cea mai mare parte a domniei suveranului fusese consacrată organizării unei serii interminabile de omucideri. Multe din trăsăturile lui de caracter sugerează demența: enormitatea omorurilor comise, balansul continuu între violență și religiozitate: după ce se delecta cu spectacolul cărnii arse, al ochilor scoși, al copiilor torturați în văzul părinților, se repezea în mănăstire, plin de pocăință și de păreri de rău, își striga greșelile în gura mare și dădea porunci de înălțare a rugăciunilor pentru victime. Gratuitatea aparentă a acestor omoruri ridică aceeași întrebare: puterea lui Ivan era acceptată și nimeni nu a atentat la viața lui cu toate că țarul a bănuț toată viața că va fi otrăvit sau că ai lui au fost otrăviți. Atunci de ce trebuia să omoare fără întrerupere? Nebunie ucigașă? Trebuie să îl clasăm pur și simplu în categoria monștrilor – unii, contemporani cu el –, alături de celălalt principe al tenebrelor aflat în Carpați, foarte aproape de el, și care a alimentat atîtea legende: Dracula?

Nu putem evita răspunsul că toate omuciderile lui Ivan, deși nu au servit la eliberarea drumului către putere, nici la apărarea puterii – la urma urmelor, nimeni nu i-o amenință ca în vremurile apuse, se supun unei logici și respectă concepția sa despre absolutism. Conform ideilor în cauză, trebuia să îi sacrifice pe toți aceia care prin rang ar fi putut pune la îndoială ordinea succesorală – Vladimir; pe toți aceia care ar fi putut frîna urcușul spre absolutism în numele privilegiilor de altă dată – boierii –; pe aceia care opuneau logicii puterii țariste și ordinii statale, superioare tuturor celorlalte, o altă logică, pe aceea a Bisericii și a regulilor sale – mitropolitul Filip.

Dar crimele amintite trebuiau să atragă omorul în masă, al unor familii și al unor orașe întregi? Da, fără îndoială. Teroarea absolută suprimă orice alternativă. Supraviețuitorii victimelor puteau nutri speranța unei răzbunări, deci a unei ordini diferite. Prin suprimarea femeilor și copiilor acelor pe care îi lichida, Ivan suprima o societate întreagă. Cum ar fi putut renaște ambițiile boierilor, din moment ce fusese distrus tot ceea ce i-ar fi putut atinge de aproape sau de departe? În ce privește masacrul unor orașe întregi, ca Novgorodul, explicația prealabilă este valabilă și în cazul lor: suprimînd tot ceea ce este viu, Ivan suprimă alternativa constituită de trecutul orașelor în cauză, a practicilor lor democratice. În numele viitorului absolutismului, Ivan extirpă – în sensul propriu al cuvîntului, smulgînd din rădăcină tot ceea ce mai trăiește – orice urmă a trecutului, a practicilor trecute, a unei organizări sociale încă viabile în acele vremuri de tranziție. Principala funcție a omorurilor lui Ivan: anularea trecutului. În numele utopiei referitoare la puterea totală asupra oamenilor și lucrurilor, el vrea să facă *tabula rasa* societatea care i-a precedat. În slujba distrugerii preconizate, temelie a viziunii lui personale, Ivan, asemenea tuturor tiranilor, pune forțe ucigașe de o brutalitate cumplită: într-un anume punct al traiectoriei lor sîngeroase, ele vor fi distruse la rîndul lor de un Ivan îngrozit. Țarul atinge nebunia într-un singur moment al istoriei sale: atunci cînd dă lovitura fatală propriului trup, clipă în care este depășit și zdrobit de logica personală.

Cele două părți ale domniei lui atât de lungi, separate brutal, ca și cum s-ar fi dorit reproducerea celor două aspecte ale naturii sale : partea divină, ocupată cu emanciparea și înălțarea Rusiei, partea umană, ocupată cu martirizarea ei, sfîrșesc în conformitate cu trăsătura dominantă ce le susține. În 1560, Ivan se putea fîli cu respingerea tătarilor, convocarea unui *sobor*, angajarea unor mari reforme, centralizarea statului în detrimentul intereselor particulare ; în ceasul morții, bilanțul este deosebit de sumbru : țara este pustiită de masacrele poruncite de el, propriile lui certitudini politice se clatină. La frontiere, armatele secătuite de numărul războaielor sînt neputincioase, în fața loviturilor noului rege al Poloniei, Ștefan Bathory – fericitul rival al lui Ivan în alegeri –, să salveze fortărețele rusești : ele nu rezistă cu mai mult succes nici la pătrunderea suedezilor. Baltica, la care Ivan dorise atât de mult să ajungă, rămînea în continuare închisă. Un ultim dezastru : la moartea lui Ivan, succesiunea nu mai este asigurată. După asasinarea fiului, el nu lasă în urmă, drept urmaș, decît un moștenitor foarte plăpînd și slab de minte și un copil foarte crud. Puterea absolută, clădită pe mormane de vieți omenești, este pe punctul de a se năru. Iar sfîrșitul domniei lui Ivan deschide o nouă întrebare pe care istoria Rusiei o va repeta din secol în secol : înaintarea către progres vizînd ieșirea din barbarie trebuie să treacă neapărat prin barbarie ? ba chiar să ducă la o creștere a barbariei ?

CAPITOLUL AL V-LEA

ȚARI ADEVĂRAȚI ȘI FALȘI

O dată cu moartea lui Ivan, încep *Anii tulburi*. Alain Besançon¹ a subliniat importanța înțelegerii juste a expresiei, „cuvînt care trebuie luat întocmai. Vremea tulbure (*smutnoe vremea*) este timpul în care nu mai vezi clar. Înseamnă haos, păcat, moarte și nenorocire pe pămîntul rus”. Ar mai fi putut adăuga că este vremea omorului care tulbură și dezorganizează. Omuciderea se substituie logicii implacabile a organizării puterii, se revine la homicidul din sînul frățiilor și la acela din a doua parte a domniei lui Ivan.

O dinastie descompusă

La drept vorbind, Ivan a dat semnalul tulburărilor și haosului : pentru o clipă, ordinea succesorală a fost dezorganizată (1575) și apoi ruptă brusc de lovitura fatală cu țepușa de vînătoare. La moartea sa, succesiunea pare totuși să se reînnoade. El lasă în urmă doi fii : cel mare, Feodor, copilul Anastasiei ; al doilea, Dmitri, copilul ultimei sale soții, Maria Nagoia. Ambii urmași pot fi însă contestați : unul în fapt, celălalt în drept. De o pioșenie remarcabilă, Feodor era mai potrivit pentru călugărie decît pentru domnie. Nici fizicul nu pleda în favoarea lui : scund, pătrat, cu brațele prea scurte, aproape fără gît, zîmbind mereu, semn al extazului metafizic sau al unei semiidioțenii (martorii atribuie zîmbetului cînd o explicație, cînd alta, în funcție de starea lor de spirit). Nimeni nu i-a lăudat vreodată inteligența. De la început au căzut cu toții de acord că îi trebuie un sfat puternic care să îi ascundă lipsa manifestă de virtuți politice. Cît despre fratele lui vitreg, Dmitri, foarte tînăr la moartea lui Ivan, dreptul său la tron era dintre cele mai îndoielnice. Ivan al IV-lea și-a mărit într-adevăr numărul căsătoriilor și i-a tăiat Bisericii pofta – dreptul canonic admite doar trei – de a i le mai binecuvînta pe ultimele. Pentru a se recăsători, țarul a recurs la tot felul de expediente, făcînd apel la binecuvîntarea cîte unui prelat foarte devotat lui, iar regularitatea căsătoriilor era mai mult decît contestabilă. În ochii Bisericii, care nu-și dăduse acordul la unirea cu Maria Nagoia, ultima din șirul lung de soții ale lui Ivan, tînărul Dmitri era un copil nelegitim. Se cuvine să mai adăugăm că Feodor, deși căsătorit, nu avea copii : în orice moment descendența se putea întrerupe.

Sfatul din jurul lui Feodor cel adîncit în rugăciuni, în special cel mai puternic dintre membrii săi, cumnatul țarului, Boris Godunov, avea toate motivele să se teamă : în ciuda nelegitimității lui, micul Dmitri putea deveni instrumentul unor intrigi și comploturi menite să-l urce pe tron. Nu se punea chestiunea suprimării sale. Fratele lui domnea, Dmitri nu-l amenința nicicum, iar țarul cel pios era obligat să-l protejeze pe acela care va fi într-o zi unicul continuator – legitim sau nu, nu prea conta în situația dată – al

1. *Le Tsarévitch immolé*, p. 103.

dinastiei. Anturajul era însă de altă părere. Duma boierească număra în rândurile sale bărbați iluștri prin naștere și fapte : un descendent al lui Riurik, cneazul Ivan Șuiski ; doi descendenți ai lui Gedeminas, cnejii Ivan Mstislavski și Bogdan Belski ; șefii celor două familii boierești, legate deja de tron : Nikita Romanov, fratele Anastasiei, prima soție a lui Ivan și mama țarului Feodor, și Boris Godunov, cumnatul acestuia din urmă. Cu toții erau devorați de ambiții în fața unui principe atât de slab. Toți voiau să profite de slăbiciunea lui pentru a-și extinde puterea, ca să se revină la fosta împărțire a puterii. Boris Godunov îi întrecea pe toți în ambiție, mai ales că un vrăjitor i-a prezis că va fi țar într-o zi și că domnia lui va dura șapte ani.

Îi înțelegem teama de intrigi susceptibile să pună în discuție prezența pe tron a unui țar atât de inactiv și lipsit de urmași în beneficiul tânărului țarevici și al unei familii fără legături cu puterea. Pentru a le para, i-a trimis pe Dmitri și pe ai lui la apanajul lor de la Uglici. Între timp, Boris reușea treptat să-i îndepărteze din Sfat pe toți rivalii lui. Acuzați care de complot, care de trădare, aceștia au trebuit să ia drumul mănăstirii sau li s-a fixat domiciliul forțat departe de Moscova, nemaivînd nici o posibilitate de a-l influența pe suveranul *en titre*.

Lenta și sigura ascensiune a lui Boris, de la picioarele tronului spre o poziție privilegiată, s-a făcut fără vărsare de sînge, faptul merită să fie subliniat. El a îndepărtat din drumul lui pe oricine îl stînjenea, confundîndu-i cu ușurință pe rivalii personali cu dușmanii țarului și asigurîndu-și clientele solide, grație puterii dobîndite pe parcursul unei adevărate regențe pentru el. Dar Boris a lucrat și în favoarea Rusiei. În 1586, la moartea regelui Bathory, cînd în Polonia au loc noi alegeri, el înaintează candidatura lui Feodor. Eșecul proiectului nu i se poate reproșa prea mult – chiar dacă a cheltuit cu zgîrcenie banii destinați cumpărării electorilor. Polonezii doreau un rege catolic pe tron. Marea reușită a lui Godunov, sub domnia lui Feodor, a fost de ordin intern. Transformarea statutului țăranului și instaurarea Patriarhatului vor atîrna greu în viitorul social și politic al Rusiei.

Instabilitatea țăranilor constituia de multă vreme un motiv de preocupare pentru stat. O lege din 1497 încerca să remedieze acest neajuns. În virtutea ei, țărani din întregul spațiu rus nu puteau părăsi moșiile pe care lucrau decît pe durata celor cincisprezece zile din jurul sărbătorii de Sfîntul Gheorghe, situată atunci la 26 noiembrie în calendarul iulian. În vremea domniei lui Ivan, atracția *pămînturilor negre* deschise colonizării după cucerirea hanatelor tătare Kazan și Astrahan, teama de excesele *opricinîcilor* îi împinseră pe țărani să fugă în orice anotimp. Dezertarea țăranilor, confirmată de recensămintele din 1581 și 1592, incită puterea să ia măsuri dintre cele mai severe împotriva lor. Încă din 1580, sub Ivan, a fost suprimat dreptul țăranilor de a pleca de Sfîntul Gheorghe. În 1603, interdicția devine permanentă. Între timp, cadastrul, întocmit între 1581 și 1592, permite urmărirea traseului fiecărui țăran ; în 1597, guvernul a hotărît ca toți țărani ce au fugit pînă în 1592 să poată rămîne unde erau ; fugarii de după acest an trebuiau să fie înapoiți stăpînilor. Noul Cod din 1649 va abolii orice limită temporală : țăranul nu va mai avea libertate de mișcare, va fi legat de pămînt. Iobăgia, instaurată în urma unui proces progresiv desfășurat între 1550-1649, a cunoscut o mare dezvoltare sub domnia fără vlagă a lui Feodor. Constatăm că și în acest domeniu transformările sociale urmează un curs specific, radical diferit de acela din restul Europei. În Europa occidentală, servajul, rod al dezagregării autorității statale, dispărea în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, de îndată ce ordinea feudală slăbește la rîndul ei în beneficiul puterii restaurate a statului. În Rusia, fenomenul a fost tardiv. Iobăgia a fost un produs al statului în detrimentul fostei autorități a cnejilor și a proprietății mănăstirești și una din componentele forței domeniului

regal. În epocă, Boris Godunov a jucat un rol determinant în evoluția fenomenului, atît pe parcursul regenței, cît și pe acela al scurtei sale domnii.

În 1589 are loc a doua inovație capitală a lui, instaurarea Patriarhatului în Rusia. Constantinopolul fiind în stăpînire turcească, Biserica rusă pledează împotriva dependenței sale față de un Patriarhat aflat pe pămînt păgîn. Patriarhul Ieremia acceptă argumentul ei, că situația este intolerabilă. Boris obține ridicarea la rangul de patriarh al proaspătului mitropolit Iov. Predecesorul său Denis – Dionisie – nu răspundea ambițiilor personale ale lui Boris. În felul acesta, începînd cu 1590, Boris Godunov adunase sprijinitori serioși ai cauzei sale: Patriarhul Rusiei, aureolat de recenta sa autoritate, micii proprietari ruinați de fuga țăranilor și cărora actul legării de pămînt a iobagilor le redă speranța. Se întrevăd timpuri liniștite și de durată.

Dar iată că în 1591 sosește brusc vestea morții țareviciului Dmitri la Uglici. Pe 15 martie, copilul fusese găsit în curtea palatului cu gîtul tăiat. Clopotul de primejdie bate intens, iar în nebunia generală, înainte chiar de a fi cunoscute circumstanțele decesului, izbucnește o revoltă. Urmează condamnări la moarte. Primele victime sînt ofițerii însărcinați cu protecția copilului. O comisie de anchetă este trimisă la Uglici. Ancheta condusă de Vasili Șuiski este făcută în grabă și cu stîngăcie. Cu toate că explicațiile abundă în imprecizii și contradicții, se trage concluzia că a fost un accident: se pare că micuțul suferea de epilepsie; jucîndu-se cu un cuțit a căzut în lamă, tăindu-și singur gîtul. În urma acelei constatări, clanul Nagoi, acuzat de răzbunare prematură asupra unor nevinovați, este reprimat pe loc: dispariția lui eliberează drumul către putere al lui Boris.

Moartea țareviciului reprezintă elementul decisiv al instaurării Anilor tulburi, al precipitării tuturor nemulțumiților din viața politică; este vorba despre turbulenții și marginalizații pe care autoritatea lui Boris știuse să-i țină în frîu pentru o vreme.

Criza se declanșează în 1598, la moartea lui Feodor. Dintr-o dată Rusia cunoaște o situație inedită pentru ea. Mai mult de șapte secole de continuitate dinastică – menținută în mijlocul numeroaselor omoruri – sînt brusc abolite. Feodor moare, țareviciul dispare. Nu mai trăia nici un membru al dinastiei. Eforturile de generații ale suveranilor în vederea sudării națiunii ruse în jurul coborîtorilor din Riurik sînt anulate.

Țarul Boris: răsăritul unei dinastii ?

Desigur, văduva lui Feodor, Irina Godunova, putea să asigure interimatul puterii. Dar în locul și în numele cărui urmaș? Ea s-a călugărit în ciuda dorinței boierilor de a-i jura credință, iar aceștia erau îngroziți la ideea întreruperii dinastice. Mai rămînea Boris, fratele ei, fără nici o legătură cu dinastia apusă, dar care avea avantajul de a beneficia de experiența regenței, deci a puterii acumulate în ani. Nimeni altul nu se afla mai aproape de tron. Acțiunile sale compensau lipsa rangului. Și apoi avea susținători puternici, cîștigați de-a lungul anilor: de exemplu, Biserica, ce-i datora independența. În Rusia nu era criză de descendenți ai lui Riurik, dar ei nu coborau din ramurile marilor cneji care contribuiseră la edificarea statului. Să alegi arbitrar pe vreunul dintre ei înseamna să crezi celorlalți posibilitatea de a contesta opțiunea și de a-și avansa propriile drepturi. O asemenea ipoteză sugera revenirea la vechile conflicte, la cortegiul de omoruri.

De vreme ce tot trebuie să se schimbe dinastia, mai bine să se acorde privilegiul celui aproape înălțat în scaun și avînd deja incontestabile aptitudini pentru domnie. Desigur,

Boris nu-și putea legitima prin nimic ascensiunea. Obârșia lui mongolă, titlurile de noblețe mici în comparație cu cele prestigioase ale rivalilor, rolul lui pe lângă Ivan din vremea *opricininei* nu pledau în favoarea lui. Trebuia să se miște repede, înainte de declanșarea crizei care mocnea în Rusia. Fiind cel mai bine plasat, prin faptul că domnea, Boris a știut să confere candidaturii proprii trăsăturile neașteptate ale unui plebiscit. Cînd girul mandatarilor națiunii, el a fost ales de Stările Generale, alcătuite în marea majoritate din protejații săi – mica nobilime și clerul. Ciudată întorsătură politică: o adunare convocată în pripă dispunea de Coroana apărută cu atîta pasiune și transmisă ereditar. Se întrerupe astfel nu numai șirul succesoral, ci și un drept încă implicit. Pînă atunci, nimeni nu îndrăznise să-l conteste pe urmașul la tron, tocmai din cauza accesului datorat eredității și mitologiei aferente. Întreruperea dinastică din 1598 și formele îmbrăcate de aceasta sfarmă tradiția. Societatea irupe în alegerea dinastică și-și exercită dreptul de a controla alegerea suveranului. Dinastia își pierde de acum încolo caracterul sacru.

Ca reacție la brusca schimbare, în suflete se instalează tulburarea care domnește deja în societate. Principala ei cauză sînt țăranii. Statutul impus, care îi conduce inevitabil spre iobăgie, le pare intolerabil. Legați de pămînt, exploatați de proprietarii cărora statul le pretinde să contribuie mai activ la îndatoririle sale, constrînși să redea agriculturii pămînturile abandonate sau sterpe, țăranii au un singur gînd: să fugă. Fugarii vor îngroșa rîndurile cazacilor de la frontierele Rusiei. Obsedați de ura față de un stat din care dezertaseră și de dorința de a nu mai fi nicicînd dependenți de instituția în cauză, cazacii erau nevoiți să combată orice tentativă de integrare a lor. Atît țăranii care nu fugiseră, cît și fugarii prinși și redați stăpînilor lor nu-și acceptă condiția servilă la care sînt condamnați. Viața rurală se resimte. Degradarea ei va genera reîntoarcerea la foamete și la urmările ei: exploziile sociale.

Țar sau uzurpator ?

Tulburarea din inimi are o altă cauză. Fantoma țareviciului mort în 1591 invadează întreaga Rusie. Încep să circule zvonuri. Ele existau încă de la moartea copilului și devin dintr-o dată asurzitoare: țareviciul n-a murit accidental, o dovedește modificarea dinastiei; el a fost asasinat chiar de acela care s-a urcat pe tron, de Boris. Sau: țareviciul n-a murit; i s-a tăiat gîtul altui copil. În ambele variante, ocupantul tronului este un uzurpator, înălțat în rang prin omucidere.

Zvonurile care îl acuză pe Godunov de asasinarea cu premeditare a țareviciului vor rezista, deși nimic nu le acordă credit. Toate cronicile, apoi toate cercetările istorice atestă că ele s-au născut în timp ce domnea Godunov, că dezordinea socială învenina spiritele, iar moravurile politice ale lui Boris așțau nemulțumirile. Întreaga lui persoană lovea în mentalitatea moscovită. Slaba sa instrucție nu-l făcea un avocat mai cumpătat al imitării Occidentului. Tindința se manifesta în toate, începînd cu propaganda insistentă în rîndul supușilor de a renunța la barbă – practică ultragiantă în ochii credincioșilor – și sfîrșind cu apelul la talente din străinătate și trimiterea tineretului în Europa occidentală. Și mai rea era protecția acordată comunităților religioase străine de ortodoxie. În 1601, la izbucnirea foametei cumplite care va dura trei ani, furia poporului este la apogeu. Boris este vinovat de toate: de moartea țareviciului, de asasinarea lui Ivan cel Groaznic și a propriului

predecesor, Feodor, ba chiar de asasinarea copilului inexistent al celui din urmă! Lui Boris nu i se iartă nici una din morțile care i-au jalonat din întâmplare drumul. Din moment ce se află pe tron și inaugurează o nouă dinastie, doar omorul l-a putut aduce în această poziție. Tot el este acuzat pentru incendiul care a pustiit în 1591 Moscova. Detractorii susțin că el a aprins focul pentru a distra atenția poporului de la homicidul comis la Uglici. În final, este acuzat de foametea și de ciurma care se abat asupra mulțimii.

În 1604, Boris domnea de șase ani. Vrajitorii îi preziseseră șapte. Într-un climat de mizerie amestecată cu febră, nimeni nu pune la îndoială spusele ghicitorilor. Nu este de mirare că supranaturalul, sub forma țareviciului Dmitri reînviat, a invadat sfera politicii. Evenimentul era previzibil încă din 1601. Atunci, la începutul foametei, s-a răspândit în Rusia vestea – grefată pe varianta salvării miraculoase a țareviciului la Uglici, printr-o substituie de copil – că Dmitri își făcuse reapariția în calitate de moștenitor adevărat al unui tron care nu ar fi trebuit niciodată să-i scape dinastiei domnitoare. Acest Dmitri este, pentru istorici, un călugăr numit Grigori Otrepiev. În realitate, nu se știe nimic despre el. Misteriosul personaj se declară *adevăratul* Dmitri, susține că s-a întors din împărăția morților. El este primul suveran autoproclamat – *samozvaneț* – din Rusia și totodată dintr-un șir lung de impostori, prima personificare a tulburărilor și a dezordinii sociale. Până la el monarhul era simbolul viu al ordinii care făcea față forțelor sociale dezlănțuite atât de des. Acest Dmitri, pe care istoria nu-l recunoaște, va urca în curînd pe tron, pe tronul *lui*, după cum tot el afirma.

Țar sau impostor ?

Urmarea evenimentelor ține de romanul polițist. Acela care se pretindea Dmitri apare concomitent aproape peste tot, asemenea unei flăcări jucăușe. În drumul său declanșa subit fidelitatea, izvorită fie din exasperarea în fața mizeriilor timpului, fie dintr-o convingere sinceră, ținînd de personalitatea pretendentului. Dmitri trece în Polonia, încearcă să îl determine pe rege Sigismund să îl ajute la cucerirea tronului și obține un sprijin modest : dar suscită devoțiunea unor militari, supuși ai regelui, fascinați de destinul lui. Împreună cu aceștia, cu cazacii de pe Don și de pe Nipru, cu bandele de țărani răzvrățiți împotriva legilor care îi privau de libertatea de mișcare, Dmitri își constituie o armată și se năpustește în Rusia ca să-și cucerească tronul cu arma în mînă. Boris reușește să-i țină piept : mobilizează înainte de toate autoritățile morale, pe patriarhul Iov, obligat lui, și pe Vasili Șuiski, președintele comisiei de anchetă din 1591. Ambii își intensifică declarațiile : copilul mort la Uglici era Dmitri, acela care îi revendică identitatea este un uzurpator, un călugăr răspopit, manipulat de polonezi și de iezuiți. Pentru Rusia, deja cuprinsă de focul anarhiei, cuvintele nu mai au importanță. Nordul, mai întîi Novgorodul, primesc trupele lui Dmitri. Boierii, pentru care domnia lui Godunov reprezenta o insultă personală, încep să murmure că impostorul se află pe tron, nu pe drumuri. Trupele mobilizate de Godunov împotriva lui Dmitri ezită : dacă mergeau să lupte împotriva adevăratului țar, și nu împotriva celui fals ? Se instalează confuzia. Nimeni nu mai poate să-l distingă pe uzurpator de suveranul legitim. Tendința de a înclina în favoarea lui Dmitri este cu atât mai mare, cu cît în felul acesta se refăcea linia dinastică, dinastia lui Godunov neavînd rădăcini. Fidelitatea dinastică și anarhia crescîndă își dau mîna și zdruncină tot mai mult edificiul fragil al lui Godunov. Sudul imită nordul. Stepă, domeniul

cazacilor și al oamenilor în afara legii, se aprinde și furnizează contingente aceleia care seamănă din ce în ce mai mult cu șeful rezistenței împotriva impostorului Godunov.

Previziunile ghicitorilor se realizează și contribuie la crearea atmosferei confuze, alimentate de supranatural, a acelor vremuri ciudate. Boris moare în 1605. Prezicătorii au avut dreptate să-i anunțe numai șapte ani de domnie. Niciodată ei nu i-au promis că va întemeia o dinastie. Previziunea unei domnii efemere contribuie la definitivarea eroziunii legitimității sale. Degeaba a încercat să creeze o posteritate, tentativa lui este zadarnică, dat fiind că durata unei dinastii necesită forță și un anumit grad de încuviințare socială. Forță nu mai are deloc : abia dacă a reușit să-și încredințeze fiul – moștenitorul legitim al tronului, în viziunea lui – patriarhului, boierilor, poporului și fidelului său Feodor Basmanov, conducătorul armatelor. Toată lumea i-a jurat supunerea, pentru ca imediat să dezerteze în favoarea noului țar. Conștient că societatea înclinase deja spre acela care întrupa miracolul și resurecția într-o vreme când disperarea și moartea dădeau tîrcoale în tot locul, Basmanov se întoarce instantaneu către boierii ostili lui Godunov, dispuși deci să susțină cauza adversarului. Adevăratul sau falsul Dmitri ? nu aceasta conta în ochii organizatorilor schimbării de direcție. Prima lor preocupare devine probabil lichidarea lui Godunov ! Fără să ezite, Basmanov anunță trupele însărcinate cu apărarea *adevăraturii* moștenitor, fiul lui Boris, că altul este pretendentul cel adevărat. Să se grăbească deci să îl întâmpine pe Dmitri care se îndreaptă spre Moscova.

Încă o dată puterea trece dintr-o mînă în alta prin vărsare de sînge. În dezordinea generală, prima urgență era distrugerea oricărei urme a existenței familiei Godunov. Fiul și văduva lui Boris sînt masacrați pe loc. Dinastia Godunov a putut fi întemeiată în urma asasinării lui Dmitri la Uglici ; la rîndul ei, este suprimată prin uciderea urmașului lui Boris. Cei șapte ani de glorie ai întemeietorului dinastiei, șapte ani cvasisupranaturali, bazați pe o simplă previziune, erau astfel încadrați de ritualul omorului, aflat atît de des într-o strînsă legătură cu exercitarea puterii ruse.

Asistăm astfel la un eveniment foarte bizar : un popor întreg plînge de bucurie la urcarea pe tron a unui bărbat despre care nimeni nu știe nimic, care este identificat în mod vag cu un călugăr răspopit, singurul ce poate da asigurări în privința identificării lui cu tînărul asasinat în urmă cu paisprezece ani. În mijlocul entuziasmului care sfidează rațiunea, numai Vasili Șuiski se încapățînează să jure că l-a văzut cu ochii lui pe adevăratul Dmitri scăldat în sînge și că tronul i-a fost încredințat unui impostor. Dar nimeni nu-l crede, fervoarea generală din jurul țarului reînviat este atît de mare, încît Dmitri, din dorința de a-și evidenția clemența, poate să-l salveze pe Șuiski în ultimul moment : pe eșafod, călăul ridicase deja securea care urma să confirme crima de lezmajestate. Din acel moment Șuiski și-a ținut gura. Ce mai putea face, cînd însăși mama lui Dmitri, Maria Nagoia, adusă grabnic la Moscova, se repede în brațele noului țar și strigă în public că-l recunoaște pe propriul ei fiu în persoana acestuia ? Cînd patriarhul – nu Iov, destituit din cauza fidelității față de „impostorul” Boris, ci urmașul lui, nu mai puțin fidel noului țar, grecul Ignatîu – își pune, abia așezat în scaunul patriarhal, întreaga influență în slujba acestuia.

Ciudată domnie. Efemerul țar Dmitri se înconjoară de familia „lui”, Nagoi, și de familia Romanov, rudele primei soții a lui Ivan, pe care Boris îi închisese în mănăstiri. Totuși, suveranul nu amintește prin nimic de tatăl „său”. Nici gesturile de clemență, nici purtarea nu aparțin lui Ivan. Este adevărat că l-a cunoscut prea puțin și că a trecut timp de atunci... Personajul acesta urît, ba chiar deformat, un prăpădit cu obrazul sluțit de un

nas disproportionat, împodobit, pe deasupra, cu un neg drept în mijloc, manifestă atitudini de neînțeles pentru poporul lui. Mănîncă vițel, nu doarme după cină, nu asistă la slujbe bisericești, ia bani cu împrumut de la mănăstiri, își bate joc de obiceiurile „barbare” ale boierilor. În realitate, nu este lipsit de calități. Foarte instruit, avînd cunoștințe întinse în foarte multe domenii, el este un admirator pătimaș al Europei occidentale, punct în care îl înfilnește pe Boris, predecesorul său. Ca și acesta, vorbește despre trimiterea tinerilor ruși la învățătură în străinătate și se înconjoară cu germani. Nu mai puțin supărătoare pentru supușii lui este toleranța față de polonezii și de catolicii pe care soția lui, Maria Uniczek, îi are în suită. În ciuda unei inteligențe ascuțite, a unui curaj fizic remarcabil, a auri presupusei lui ascendențe, după cîteva săptămîni, Dmitri, miracolul cel adevărat, devine intolerabil, dacă nu pentru toți supușii, atunci măcar pentru locuitorii Moscovei, orașul unde se face și se desfășoară autoritatea legitimă.

Boierii schimbă din nou macazul. Au fost de partea lui Dmitri și l-au urcat la tron numai pentru a scăpa de Godunov. Avînd un spirit prea independent, o personalitate prea puternică, candidatul lor nu le mai putea servi la restaurarea unei autorități diminuate constant de toți suveranii ruși. Asemenea lui Boris Godunov, Dmitri refuzase să fie prizonierul sau jucăria ambițiilor lor personale și pretindea să domnească. Mai mult, îi strivea cu disprețul său. Ochii lui erau îndreptați spre statele Europei occidentale, unde hegemonia marilor vasali nu mai exista de multă vreme. Împotriva lui s-au înnodat alianțe ciudate : boierii rivali erau gata să cadă la înțelegere cînd cineva le înfrîna ambițiile.

La 17 mai 1606, la mai puțin de un an de la încoronarea lui triumfală, Dmitri cădea sub loviturile coaliției. Răzvrățiții au invadat Kremlinul, au pus mîna pe el, l-au aruncat pe fereastră, apoi i-au tăiat gîtul în curte. Dmitri, ucis de două ori în același fel, lipsit de două ori de tron : ce simbol ! Dar boierii își luaseră măsuri de prevedere. De luni de zile circula un zvon întreținut prin grija lor : bărbatul pe care îl așezaseră în scaun era un impostor, care îi înșelase pe toți. Încă o dată a fost solicitată mărturia mamei țareviciului, de data aceasta pentru a produce un efect contrar. Maria Nagoia, deși purta haina monahală – fusese obligată s-o îmbrace –, și-a renegat declarațiile anterioare. Dmitri nu era fiul ei, era în mod evident un impostor ; acum jura că l-a văzut mort pe adevăratul ei fiu. Între cele două jurăminte diametral opuse, cum să mai desparți adevărul de minciună ? Cînd era Maria sinceră ? Cînd îl recunoștea pe Dmitri pentru a demasca impostura lui Godunov, luîndu-și revanșa asupra sorții (ceea ce n-o împiedica poate să creadă în uciderea copilului ei) ? Sau atunci cînd nu mai consimțea să recunoască în Dmitri pe copilul pierdut, în orice caz pierdut din vedere ?

De acum încolo, Dmitri cel adevărat murise în mod sigur atunci, la Uglici. A doua moarte a tînărului Dmitri, expedierea țarului Dmitri în domeniul imposturii au fost înconjurată de demersuri simbolice, menite să arate că vremurile întunecate încetaseră : Rusia reîntra în domeniul realității, al tangibilului, domeniu în care morții nu mai reînvie, pentru a apărea pe neașteptate, și unde uzurpatorii nu mai pot să înșele îndelung. Pentru a preîntîmpina orice contestație, cadavrul „falsului” Dmitri și acela al lui Basmanov, care încercase să îl apere, au fost expuse în piața execuțiilor, avînd chipurile acoperite cu măști de nebun. În final, cadavrul impostorului a fost ars, soartă rezervată vrăjitorilor – nu făcuse oare apel la practici supranaturale pentru a înșela atît de bine lumea ? –, iar cenușa i-a fost împrăștiată în cele patru vînturi cu ajutorul unui tun.

După ce i-au îndepărtat orice urmă, „falsul” Dmitri devine fals pentru totdeauna. Mai rămînea să îl trimită din nou pe copilul ucis în împărăția umbrelor și să taie astfel

calea oricărui alt candidat la impostură. Imediat după reglementarea sorții impostorului, i s-au adus omagii copilului mort. În iunie 1606, țareviciul defunct a fost canonizat, iar osemintele i-au fost aduse în capitală.

Certitudini contrarii

Urmează problema puterii. Cui trebuia încredințată pentru a se bucura de un dram de legitimitate? După ce norme să fie ales suveranul unui stat care nu cunoștea decât legea eredității?

Principalul garant al omorului de la Uglici, adversar al lui Dmitri, primul artizan al complotului care a pus capăt domniei acestuia, Vasili Șuiski, credea că puterea trebuia să îi revină lui. În plus, nu se număra printre coborâtorii din Riurik, nu era urmașul direct al lui Vladimir Monomahul și al lui Aleksandr Nevski, ca și Ivan al IV-lea sau țareviciul de la Uglici? De la moartea lui Aleksandr Nevski, ereditatea favorizase desigur o altă ramură, dar, o dată ce aceasta dispăruse, alegerea lui putea fi motivată printr-o ascendență mai îndepărtată. Șovăielnicii boieri se gîdeau că s-ar mai putea convoca încă o dată Stările Generale, așa cum se întîmplase în cazul lui Boris. Au fost luați pe nepregătite de Vasili, care s-a năpustit literalmente pe tron, făcîndu-și confirmată candidatura prin aclamațiile partizanilor lui și ale unei mulțimi de moscoviți. Într-o vreme în care deținătorul puterii se schimba atît de des, gestul nu i-a conferit legitimitate.

Vasili a încercat, desigur, să-și atragă boierii prin angajamente conform așteptărilor lor. Nici un boier nu va mai fi dat morții fără o judecată confirmată în Dumă; bunurile condamnaților nu vor mai fi confiscate, familiile lor vor fi cruțate; calomnia și denunțurile vor fi aspru pedepsite. Evoluția autorității țarului schițează în acest punct o cotitură de seamă: la începutul secolului al XVII-lea, Rusia pare s-o apuce pe drumul Poloniei; în țara vecină puterea regală devenea nesigură; opțiunea pentru un rege nu mai depinde de dinastie, ci tinde spre alegeri organizate sau plebiscit, iar la fiecare nouă etapă suveranul trebuie să mai renunțe la o parte din autoritate, în beneficiul alergătorilor. În acele vremuri tulburi, întregul curs al dezvoltării autorității centrale, început către sfîrșitul secolului al XIV-lea, pare blocat.

Dar adevărata problemă, aceea a adevăratei puterii și a recîștigării încrederii în putere, nu a fost rezolvată, cu toate aranjamentele „de la vîrf” dintre suveran și rivalii lui. În zadar a mărit Vasili numărul pavezelor pentru ca nici un pretendent să nu îl conteste, societatea nu îl crede și continuă să își pună întrebări despre pretendenții cei „adevărați” și cei „falși”.

Este posibil să îl acuzi de uzurpare pe suveranul în exercițiu, să îl reînvii pe țareviciul asasinat, să îi încredințezi autoritatea unui țar *adevărat*, pentru ca apoi să răstorni întregul edificiu și să contrazici adevărul fără să provoci urmări? Și toate acestea în mai puțin de un an? Chiar în zorii veacului al XVII-lea, într-o epocă în care educația popoarelor lasă de dorit, iar informația difuzată de putere este rară, versiunile schimbătoare, adevărurile transformate în minciuni de la o zi la alta și minciunile promulgate la rangul de adevăr nu mai pot convinge societatea, nici măcar pe membrii ei cei mai umili. Dimpotrivă, instabilitatea afirmațiilor oficiale, precaritatea adevărului și a minciunii încurajează deplasarea încrederii poporului către alți purtători de cuvînt. Zvonurile de origine necontrolată, cuvintele vracilor, vrăjitorilor, profeților, ale unei lumi aflate în afara puterii și

a autorităților constituite au un efect cu atât mai mare, cu cât tulburarea conștiințelor este mai profundă. Într-un timp al dezordinii, de cea mai mare audiență se bucură persoanele care întrupează dezordinea, acelea care se ridică împotriva ordinii sau care se află în afara ei. Moscoviții nu uită că trupul lui Dmitri a fost expus cu chipul acoperit. Zvonurile s-au ivit încă de atunci : dacă era vorba într-adevăr de Dmitri, de ce purta mască? Alți Dmitri apar din toate colțurile Rusiei. Din moment ce a scăpat o dată de la moarte în copilărie, de ce să nu fi scăpat și la a doua tăiere a gâtului? Societatea rusă este derutată, nemulțumită : provinciile, care nu au fost consultate nici la întronarea falsului Dmitri, nici la alungarea lui, nici la alegerea urmașului lui, se îndoiesc de orice ; țăranii sînt exasperați de soarta pe care trebuie s-o îndure ; cazacii și tot felul de bande consideră că li se oferă în sfîrșit ocazia de a-și afirma independența. Pe scurt, societatea rusă se descompune din ce în ce mai mult, pradă anarhiei, și se precipită spre speranțele de salvare întrupate de toți Dmitri cei „adevărați”. Mai mult, este inventat un pretendent cu și mai multe drepturi ; urmașul direct al lui Feodor : un fiu inventat pur și simplu, rămas ascuns și descoperit pe neașteptate. Poporul poate astfel să reconcilieze mitul reapariției țarului legitim cu respectul datorat martiriului de la Uglici. Dintre toate crizele bruște de entuziasm și mișcările populare din jurul pretenșilor țari, două aduc țara în pragul răscoalei.

În 1606-1607, în sudul țării, o insurecție condusă de un cneaz, Șahovskoi, și de un personaj uimitor, Ivan Bolotnikov, fost sclav, ridică toate orașele, se sprijină pe triburi și proclamă necesitatea unei noi ordini sociale și politice. Pentru insurgenți, „Dmitri” este doar un pretext ; de altfel, conducătorii mișcării, pentru a da chip pretendentului mitic, fac apel atît la țareviciul de la Uglici, cît și la invenția lor, „țareviciul Piotr”, prezentat drept fiul lui Feodor. Trupele lor vor ajunge pînă la porțile Moscovei, deoarece la simpla rostire a numelui de „Dmitri” toate inimile se deschid. Și apoi Moscova își amintește cel mai bine de cadavru cu fața acoperită.

Un al doilea impostor de anvegură se pretinde a fi Dmitri țareviciul și totodată Dmitri țarul, mărturie a unei duble morți. El apare dintr-o dată la granița Lituaniei, apoi își instalează trupele în satul Tușino, aproape de Moscova, unde organizează o curte adevărată, cu administrație proprie. În felul acesta, el înalță împotriva „țarului impostor” de la Moscova puterea „țarului adevărat de la Tușino”. Acceptat de Marina, soția falsului Dmitri, recunoscut pentru a doua oară de mama țareviciului de la Uglici, Maria Nagoia, „țarul de la Tușino”, pe care adversarii nu-l scoteau din „țîlharul de la Tușino”, îi vede pe partizanii lui Vasili înclinînd de partea lui, semn că toată Rusia este nesigură în ce privește rezultatul prezentului duel, în spatele căruia mișună alți Dmitri aflați mai în adîncul țării.

Rusia pierdută, Rusia salvată

În așa atmosferă de anarhie totală, care pare să ducă la dezintegrarea țării, Vasili încearcă să îl alunge pe celălalt „țar” din reședința lui de la Tușino. Concomitent, nehotărîții oscilînd între țar și o nouă soluție întrevăd rezolvarea dezordinii în urcarea pe tron a unui prinț polonez de cincisprezece ani, Wladislaw, fiul regelui Sigismund al III-lea. Faptul relevă gradul de descompunere atins în epocă de Rusia. Statul puternic al lui Ivan al IV-lea nu mai știe cărui țar să se închine. Atacat din toate părțile, el este gata să se încredințeze dușmanilor tradiționali ai Rusiei, în vederea restabilirii unui simulacru de autoritate.

Totuși, „adevăratul” țar își demonstrează de minune neputința de a stăpîni evenimentele. Pus în fața nenumăraților „falși” Dmitri, incapabil să transforme această realitate într-un argument în favoarea autorității, Vasili provoacă alte neajunsuri. Poporul Moscovei, exasperat, se ridică din nou și își trimite delegații la fantomaticul suveran, pentru a-l ruga să cedeze locul. El se execută și se retrage într-o mănăstire. În felul acesta apune o nouă dinastie, proaspăt instalată.

Pradă demonilor, Rusia pare să fie pe punctul de a deveni pentru totdeauna fieful regelui Poloniei, Sigismund al III-lea, căruia i se raliază sporadic toți aceia care adulmecă dincotro bate vîntul și nu s-au decis încă în favoarea unuia sau altuia dintre falșii Dmitri (între timp apăruse un al treilea, iar vremurile se tulburaseră și mai mult) și puternicul suveran. În acel moment intervine reacția poporului rus. Patriarhul, pe de o parte, un măcelar din Nijni-Novgorod, Kuzma Minin, și cneazul Pojarski, erou al tuturor războaielor, pe de alta, cheamă Rusia la redresare internă și la apărarea independenței grav amenințate. Armatele care răspund apelului sînt la fel de eterogene ca Rusia. Dar locuitorii ei, boierii, burghezii de la oraș, țărani veniți de pe Don sau din nord își pun averile la dispoziția noilor cruciați. Un asemenea efort, resimțit cu atîta intensitate, permite eliberarea Moscovei la capătul unui asediu, în cursul căruia polonezii au fost puși în situația de a se hrăni cu carne de om. 1612: eliberarea Rusiei, renașterea ei se înscriu de atunci încolo în memoria colectivă ca o etapă hotărîtoare – după Kulikovo și cucerirea Kazanului – în istoria națiunii. Nu întîmplător, după exact două secole, în fața unui nou pericol la adresa independenței Rusiei și după un alt elan subit ducînd la victoria definitivă asupra noului ocupant, se va stabili legătura cu 1612. În fața Kremlinului va fi înălțat atunci un monument comemorînd amintirea celor doi eroi ai răscoalei din 1612, măcelarul Minin și cneazul Pojarski.

Acum se pune problema consolidării puterii. Stările Generale – *Zemski Sobor* – au fost convocate ca să se opteze pentru o nouă dinastie prin alegerea unui suveran.

De remarcat că, după cincisprezece ani de haos politic, de descompunere a statului, de apariții „miraculoase” a numeroși falși moștenitori, puterea revine la legalitate într-un mod ireproșabil. Atîta înțelepciune politică după o asemenea nebunie pare uimitoare. Alegerea are loc într-o atmosferă de pace, fără amenințări, fără trădări și mai ales fără omucideri. Hotărîrea va angaja Rusia pentru următoarele trei secole. Adunarea se întrunește în 1613 și îi cuprinde pe delegații investiți cu puteri depline reprezentînd marelă cler, nobilimea, funcționarii, orașenii și chiar țărani. Alegerea lor s-a oprit asupra lui Mihail Romanov, un adolescent de cincisprezece ani, a cărui familie se unise cu Ivan al IV-lea și al cărui tată, constrîns de Boris Godunov să se călugărească, devenise respectatul mitropolit Filaret. Biserica, după ce mai jucase o dată în plus un rol hotărîtor în cucerirea independenței, se afla astfel într-o strînsă legătură cu tronul.

Nu numai că înrudirea cu Ivan părea să lege Rusia din 1613 de statul puternic al suveranului cel Groaznic și să anuleze o perioadă atît de tulbure, dar alegerea unui Romanov era motivată și de calitatea de casă nepătată cu sînge. Participarea ei episodică la putere nu fusese marcată de vărsarea singelui. Anii tulburi, perioadă declanșată de uciderea unui țarevici, se încheiau cu alegerea pașnică a unui țar foarte tînăr, întruchiparea inocenței. La un capăt al firului nevinovăția neprofanată, la celălalt capăt puritatea triumfătoare. Rusia, asemenea fenixului, reînvia și arăta multă maturitate la terminarea fazei de ardoare națională. Putem crede că pagina din istorie caracterizată prin pactul dintre violență, sînge și putere fusese întoarsă definitiv.

Ce este un țar ?

Anii tulburi i-au obligat pe cugetătorii asupra puterii ruse la o nouă concepere a naturii ei, a suveranului. Gîndirea politică rusă devine mai profundă și conferă statului constituit o ideologie coerentă. Certitudinile de ordin politic au fost anterior răvășite profund, fapt dovedit de modul cum a reacționat poporul în fața a tot felul de Dmitri. Cum ar fi putut decurge altfel lucrurile cînd, după patru secole de eforturi în vederea menținerii continuității dinastice, Rusia văzuse schimbîndu-se trei dinastii într-un interval de cincisprezece ani – Godunov, Dmitri, Vasili Șuiski – în persoana a patru suverani? cînd un roi de personaje bizare, ivite nu se știe de unde, susțineau în toate cele patru colțuri ale țării că erau adevăratul pretendent, tînărul mort de la Uglici, mortul de la Kremlin, un nepot inexistent al lui Ivan al IV-lea, o sinteză a celor enumerați mai sus? Noțiunile de adevăr și minciună fuseseră atît de des contrazise de înșiși susținătorii adevărului și apoi ai contrariului său : Vasili Șuiski a jurat că l-a văzut pe țarevici mort la Uglici, pentru ca în clipa următoare să se dezică, mama țareviciului a recunoscut un Dmitri, l-a renegat, apoi l-a recunoscut pe un al doilea...

În conștiința poporului, cascada de evenimente și de adevăruri contradictorii era cel puțin deconcertantă; mai tragică decît dilema a fost imposibilitatea evitării erorii care atenta la voința divină; cum să-l recunoști pe țarul adevărat, pe acela înzestrat cu o natură divină, și cum să-l eviți pe cel fals? Problema mai era agravată și de faptul că nici acei Dmitri nu știau probabil întotdeauna dacă erau sau nu copilul de la Uglici. Dacă Dmitri de la Tușino era în mod evident un impostor conștient și organizat, dacă falșii Dmitri ai lui Bolotnikov erau simple invenții, lucrurile nu decurg la fel pentru toți. Primul dintre ei, acela care a domnit și care numără pînă în ziua de azi partizani convinși, susținea că este adevăratul, și nu falsul Dmitri.

Problemă cu atît mai îngrijorătoare cu cît țarii uzurpatori sau legitimi puteau fi judecați după măsura virtuților sau crimelor personale. În această privință, Ivan cel Groaznic, cu legitimitatea lui rezistînd oricărei încercări, deținea un record impresionant de orori. Și totuși, cine ar fi îndrăznit pe vremea lui să-și pună întrebări? Pe atunci teoria politică nu cunoștea dimensiunea legăturii dintre faptă și legitimitate. Boris Godunov a exercitat puterea mai cu măsură, chiar dacă dificultățile crescînde l-au înăsprit, de aceea, de îndată ce Dmitri a apărut la orizont, nu au mai fost condamnate acțiunile lui Boris, ci simplul fapt că era uzurpator. Cînd Dmitri a fost la rîndul său „demascat” – fără ca denunțul să atragă astfel adevărul –, Boris nu și-a regăsit în felul acesta legitimitatea pierdută. Succesiunea falșilor Dmitri atestă tulburarea poporului în fața oricărei soluții de continuitate.

Originea răului, motivația căutării disperate a adevăratului Dmitri, revenit printre ai săi, zac în uciderea țareviciului. Pînă atunci omuciderile aveau loc între frați și nu antrenau rupturi dinastice. Omorurile lui Ivan, cu excepția asasinării propriului fiu, nu afectau continuitatea coborîtorilor din Riurik, iar logica lor, monstruoasă, dar implicit acceptată, viza întărirea statului. Și apoi Ivan era țarul legitim. Uciderea țareviciului de la Uglici contravenea sensului tuturor omorurilor precedente. Comis, faptul că istoria dezmente practic versiunea aceasta contează prea puțin, esențială se dovedește pătrunderea ei în conștiința poporului – de un om străin de dinastie, fără nici un drept la tron, omorul

nu putea să aibă rolul de deschizător de drum pentru uzurpator, de sfârșimare a ordinii garantate de Dumnezeu. Moartea țareviciului simbolizează un dublu omor : al nevino-vatului mîntuitor, asemănător, în timp, cu primii doi cneji martiri din panteonul popular, Boris și Gleb ; al ordinii din Rusia, într-un stat care se află de secole în acord armonios cu suveranul. Națiunea, desprinsă cu greu dintr-o istorie dureroasă și dispersată, nu concepe ca elementele ei unificatoare să fie brusc disociate și să îi pună unitatea în pericol : Rusia, cuvîntul în care pămîntul se confundă cu statul, și acela care o reprezintă pe tron. Pe drept cuvînt, în nenumărate rînduri, s-a insistat asupra importanței terminologiei utilizate spre a-i desemna pe unul și pe altul. Rusia este mama, *matuška-rus* ; suveranul este tatăl, *batiuška*. Uciderea copilului de la Uglici, ultimul vlăstar al dinastiei, consumă ruptura cuplului indestructibil, făuritor al națiunii ruse. Din acest motiv, cînd certitudinile naționale sînt puse la îndoială, națiunea se întoarce către reprezentarea simbolică sau iluzorie a ordinii care se clatină : sfinții și impostorii. Numai istoria rusă este atît de bogată în sfinți, care au fost mai întîi cneji îndreptățiți să domnească, și nu impostori, iviți în momentele de cumpănă, ca pentru a aminti că ordinea întrupată de ei nu poate fi mult timp contestată.

În secolul al XVII-lea, o dată cu reinstaurarea ordinii în persoana primului Romanov, vine și timpul reflecției. Cea mai profundă i-a aparținut lui Ivan Timofeev, cronicarul dinastiei incipiente. Lui îi revine definirea clară a naturii puterii și a principelui. În măsura în care principele a fost atît de maltratat și de slăbit, în care nimic nu permitea distingerea netă a principelui adevărat de cel fals, semn al unor posibile substituiri reciproce, în măsura în care prin alegeri mai mult sau mai puțin regulate suveranii au fost desemnați începînd din 1598, dovadă că principele poate fi ales, că nimic nu este imanent, se impunea ca principele să-și recapete urgent întreaga autoritate extraumană, pierdută în cursul celor cincisprezece ani de incertitudini. Înțelegem deci eforturile lui Ivan Timofeev de restaurare, mai mult, de extindere a ponderii divinității în natura Principelui, fapt care să-i permită să scape de orice întorsătură imprevizibilă pe care ar cunoaște-o raționamentul uman.

De atunci, pentru Timofeev, de vreme ce țarul este legitim și una cu Rusia – impos-torul nu se reprezintă decît pe sine, este străin de țară – actele lui, bune sau rele, sînt implicit actele țarului ; nu îi știrbesc prin nimic legitimitatea. Timofeev se servește de exemplul efemerului țar Vasili Șuiski, căruia îi critică vehement incapacitatea și faptele : totuși, în ochii lui, Vasili este țarul, incompetența și greșelile lui nu dau supușilor dreptul de a-l detrona. Boris Godunov este supus unui raționament invers : Timofeev îi recunoaște virtuțile, dar acestea nu îi pot asigura legitimitatea. Boris este un uzurpator, statut care îl condamnă din start, nu contează că a guvernat bine sau rău. Dar de ce Boris este uzurpator, iar Vasili nu ? Din ce decurge nelegitimitatea unuia și legitimitatea celuilalt ? Timofeev nu poate invoca nici întreruperea eredității, nici alegerea pentru a nu întina legitimitatea în cazul lui Mihail Romanov, devenit întemeietorul noii dinastii, tot în urma unei alegeri. Trebuie prin urmare să-și salveze aceste principii și totodată să explice tulburarea și întreruperea ordinii anterioare. În mod paradoxal, numai Boris Godunov, cu toate calitățile lui politice și umane, incomparabile cu ale lui Șuiski, poate servi drept model argumentativ. Atribuindu-i uciderea țareviciului de la Uglici – la care Timofeev adaugă cu generozitate omorîrea lui Ivan cel Groaznic și a fiului acestuia, Feodor, fapt ce favorizează existența îndoielii privitoare la persoana lui Dmitri – devine evident în ce constă nelegitimitatea personajului. Boris a fost un parvenit, ucigașul ultimilor

reprezențanți ai dinastiei căreia i-a substituit-o pe a sa. Denunțarea omorului – cel al țareviciului – are o funcție ideologică precisă : ea îi permite să îl elimine pe Boris din rîndul țarilor adevărați și să indice clar locul pe care îl ocupă frontiera dintre țarul căruia trebuie să i te supui și acela care trebuie izolat.

Prin acest raționament, Ivan Timofeev întărește autoritatea țarului, fără îndoială, dar nu formulează răspunsul la o întrebare crucială : cum îl recunoaștem pe falsul țar, pe impostor ? Faptul că un țar se află pe tron ca urmare a asasinării aceluia care l-ar fi putut ocupa nu constituie decît un răspuns parțial. Ivan al IV-lea nu este dezonorat din cauza uciderii fiului său ; fiind țar, greșeala lui, deși imensă, rămîne a țarului, fără să îi modifice prin ceva natura. Cînd l-a asasinat pe Dmitri, Boris nu era țar, a comis omorul pentru a deveni țar ; dobîndită în acest mod, poziția de țar nu-i conferă *natura* de țar. Nu poți deveni țar oricum.

Dar Dmitri ? Prin ce îl recunoaștem ca fiind adevărat ? Presupunînd că a scăpat într-adevăr de asasini în copilărie, nu putem fi totuși siguri că Dmitri ivit peste ani este cel adevărat. Dacă faptele unui țar nu influențează permanența naturii lui țariste, putem, ca urmare a analizei comportamentului lui Dmitri cel înscăunat, să tragem concluzia că a fost sau nu un țar adevărat ? Tăcerea sau, mai degrabă, încurcătura lui Ivan Timofeev legată de acest punct capital pentru viitor – atîția impostori vor continua să apară din neant de-a lungul timpului – este elocventă. Timofeev trebuie să admită că nu știe cum poate fi recunoscut impostorul. El insistă, în schimb, pe tragedia istorică reprezentată de impostură. Să te supui impostorului înseamnă să păcătuiești împotriva ordinii dorite de Dumnezeu. Din acest păcat rezultă nenorociri cumplite pentru Rusia. Anii tulburi sînt prețul plătit de națiune pentru confuzia în care s-a scufundat. Tulburările s-au declanșat de îndată de Ivan al IV-lea a dispărut, iar Boris Godunov și-a dat la iveală ambițiile, și au sîrșit cu ultimul păcat, uciderea țareviciului. Cui să îi fie atribuită răspunderea ? Ivan Timofeev adaugă, în acest punct, la dualitatea naturii țariste, o dimensiune pînă atunci atenuată : răspunderea individuală. Țarul care comite crime creează el însuși dezordinea. Și îi atribuie omului Ivan al IV-lea o mare parte de răspundere, prin enormitatea actelor sale de violență, în nenorocirea care a urmat. Omuciderile sale nu i-au răpit legitimitatea, ci au dat naștere blestemului rus.

Din reflecția de față, ivită la începutul domniei Romanovilor, se degajă o concepție completă a naturii suveranului. Principele, lipsit pe parcursul Anilor tulburi de identificarea persoanei sale cu Rusia și statul, dată fiind multiplicarea pretendenților, se confundă din nou cu ambele realități. Natura divină și natura umană se reconciliază perfect în ființa lui : prima, purtătoare a legitimității, îl plasează deasupra judecării oamenilor ; a doua îi impune o comportare pe care rațiunea s-o poată ratifica, astfel încît omul-țar să urce la înălțimea funcției sale : identificată cu partea de divinitate din natura lui și garantînd-o.

După faza tulburărilor se impunea o asemenea revizuire, anarhia trebuia să dea înapoi din toate domeniile pe care le invadase. Pentru ca țarul să-și poată recuceri spațiul politic, trebuia ca statutul său să fie superior celui precedent : nu numai Dumnezeu, ci și exigența morală pe care omul din el nu o mai putea ignora urmau să ateste calitatea de țar. Schimbare vădită a concepției nelimitate a puterii țariste în viziunea lui Iosif Voloșk.

CAPITOLUL AL VI-LEA

LIMITELE STATULUI „CIVILIZAT”

Pînă în secolul al XVIII-lea, Rusia a urmat o cale coerentă, în ciuda haosului și a tragediilor. Deși, geografic vorbind, țara nu se înscrie clar nici în Europa, nici în Asia, faptul că ea a optat pentru creștinism și că a prins gust pentru Bizanț nu a determinat-o să renunțe la statutul de țară occidentală sau măcar din Occidentul îndepărtat. Orientarea Rusiei către Vest, urmărită cu încăpăținare, a părut compromisă în două rînduri: cînd mongolii și-au impus legea și stăpînirea – dar spațiul rus a știut în ultimă instanță să absoarbă „asiatizarea”, iar țara n-a păstrat decît unele tehnici de exercitare a puterii și vocabularul aferent – și „proba de foc” a descompunerii sociale și politice din anii cumpliți ai tulburărilor, cînd Rusia a părut mai aproape de pierderea cuceririlor atît de greu realizate – fărîmîțarea statului, rod al diversității, era cît pe ce să fie urmată de încorporarea lui în statele puternice din jur. În ambele situații, salvarea a venit din străfundul Rusiei. Întreaga națiune, încă nesigură pe ea însăși, s-a pus în mișcare. O adevărată cruciadă a dus la alungarea invadatorului tătar în secolul al XV-lea, a pretențiilor externe și a rebelilor în secolul al XVII-lea.

Începuturile Romanovilor, răscoale și schismă

Reunită în jurul unui prinț al Bisericii, identificat mai mult cu Rusia decît cu statul, națiunea rusă a devenit conștientă de existența ei prin aceste salturi care au scos-o din prăpastie. Pe parcursul acelor momente care se succed în timp, progresul istoric a permis concretizarea sentimentului confuz de unitate între națiune, suveran și stat. Națiunea se descoperă, se afirmă și se consolidează în jurul statului identificat cu suveranul. În ciuda tuturor crizelor cunoscute de Rusia, unitatea relativă a celor trei realități a traversat întreaga ei istorie. Și tocmai în acel loc intervine marea ruptură a lui Petru cel Mare.

Asemenea tuturor înaintașilor, el își împinge țara către Europa. Mai repede și mai departe poate, dar în acord cu tot ceea ce l-a precedat. Totuși, el concepe occidentalizarea în termeni de ruptură radicală cu întreaga istorie trecută a țării. Petru cel Mare dă Rusiei o adevărată lovitură de topor și o taie în două: Rusia devenirii istorice și Rusia spațiului cultural. Toporul lui Petru a creat în timp două țări, aceea *dinainte* și aceea de *după*; de atunci în Rusia există două culturi sociale: cultura verticală a statului și a elitelor, și cultura orizontală, a poporului.

O asemenea ruptură radicală naște tragedii. Toporul tăietorului de lemne rănește iremediabil copacul; acela al lui Petru a rănit totul în jur, a provocat vărsări de sînge și reînvierea ciclului tragic al omorurilor.

Spațiul temporal dintre soluționarea politică a crizei din Anii tulburi și domnia lui Petru cel Mare a fost mai mult pașnic, favorabil unei evoluții liniștite. 1613 (ascensiunea

la tron a Romanovilor) – 1682 (începutul domniei lui Petru) : aproape șaptezeci de ani, mai mult de o viață de om din vremea aceea. Statului nu i-au trebuit mai mulți ani pentru a recîștiga stabilitatea instituțiilor sale, a poporului rus, pentru a-și pansa rănille. Primii trei Romanovi – Mihail (1613-1645), Aleksei (1645-1676), Feodor (1676-1682) – n-au avut o sarcină ușoară și fiecare s-a descurcat în felul său, cît mai bine cu putință. Pînă la sfîrșitul perioadei, progresele realizate pe plan extern și pe plan intern sînt manifeste, calea reformelor în profunzime pare deschisă.

Primul dintre ei, țarul Mihail, trebuia să demonstreze, pe de o parte, că alegerea Romanovilor fusese fericită, iar pe de alta, că legitimitatea noii dinastii putea beneficia de durată. Comparativ cu precaritatea celor două dinastii precedente din Anii tulburi, cele trei secole ale „Romanovilor”, inaugurate prin domnia lui, constituie o adevărată reușită. Astfel, după instalarea dinastiei în perenitate, după redobîndirea păcii pe plan extern, pace plătită scump, Mihail Romanov i-a putut lăsa locul urmașului, lui Aleksei, fiul său, a cărui domnie a fost infinit mai grea, fără ca soarta tinerei dinastii să fie afectată.

Personalitate contradictorie într-o vreme plină de contraste puternice, Aleksei a fost perceput ca principe de o calitate umană de excepție și de o mare blîndețe, fapt ce i-a atras renumele de *Ţîșaișii*, cel „foarte blînd”, dar și ca tiran, meritînd reputația de Antihrist. Aleksei a știut într-adevăr să îmbine blîndețea pașnică și violența despotică. Se cuvine, de altfel, să ne oprim asupra acestui calificativ de „foarte blînd”, într-o vreme în care aceia care au reflectat la natura suveranului afirmă că partea omenească a naturii sale își are propria importanță. De la cel Groaznic, mînuitor al trăsnetului, căruia ideologii i-au întărit certitudinea că puterea *trebuie* să fie cumplită, la glorificarea blîndeții extreme s-a parcurs o distanță importantă. Pasionat de Occident, a cărui cultură îl fascina, suveranul cel blînd a fost și acela care a înscris iobăgia în Codul de legi din 1649 (*Ulojenie*), monument juridic ce va prevala pînă în secolul al XIX-lea. Ea va face parte într-un mod absolut și definitiv din organizarea socială a Rusiei. În acel moment, țarul a abolit orice diferență dintre țărani, pentru a-și impune principiul : oricine cultiva pămîntul pe un domeniu privat era iobag, iar oricine fusese iobag rămînea pe vecie. Fuga devenea imposibilă. Codul de la 1649 perfecta, de asemenea, unificarea și generalizarea sistemului juridic al Rusiei.

Nemulțumirea țăranilor, dificultățile financiare în care se zbate dinastia din 1613 explică faptul că Aleksei a avut de făcut față unor răscoale dramatice, dintre care cea mai celebră a fost războiul țărănesc condus de Stenka Razin în 1670-1671. S-a răsculat împotriva ordinii instaurate de suveran și a problemelor crescînde pe care le-a generat, dar nu împotriva suveranului însuși, a cărui persoană rămîne sacră. Este semnificativ faptul că mișcarea suprinzătoare condusă de un bărbat ivit parcă din împărăția supranaturalului – se spunea că nu era om cu totul, ci mai degrabă vrăjitor ; sabia, gloanțele, ba chiar ghiulelele de tun îl lăsau neatins –, se plasează sub egida tronului, a țarului adevărat, împotriva țarului contestat. Combătînd ordinea țarului Aleksei, partizanii lui Stenka Razin proclamă că țarul adevărat, țareviciul Aleksei, acela care nu înfruntă ordinea divină, merge printre ei de-a lungul Volgăi pentru a ocupa tronul și locul care îi revin. Nu contează că țareviciul în cauză a murit în 1670. Numele lui, umbra lui îndeplinesc aceeași funcție pe care au îndeplinit-o toți falșii Dmitri de la începutul secolului. Ei atestă oscilația dragostei poporului între imaginea ideală a țarului, recreată la orice margine de cîmp, și aceea a țarului real. Acest compromis permite oamenilor să nu pună la îndoială ceea ce este divin în persoana suveranului.

Alt eveniment, cu consecințe și mai grave pentru Aleksei și pentru viitorul Rusiei : schisma religioasă, *raskol*. Generată de reforma Bisericii înfăptuită de patriarhul Nikon, ea a fost pe punctul de a-l transforma pe țar în Antihrist. Simbioza dintre Biserică și stat cu apogeul la urcarea pe tron a Romanovilor (tatăl țarului Mihail fusese patriarh ; numărul suveranilor canonizați se mărea, atestând funcția lor religioasă de protectori ai credinței și, prin piosenia lor, de salvatori ai națiunii) accentuează semnificația consecințelor schismei. Aceasta s-a născut din voința patriarhului Nikon de a corecta textele liturgice și de a aduce câteva corective ritului. Reformele, în realitate de mică importanță, sînt primite cu o explozie care depășește cu mult obiectul oficial al litigiului. Aceia care refuză atunci reforma – *credincioșii de rit vechi*, cum vor fi numiți – o privesc ca pe o problemă de fond : Rusia, a treia Romă, iese dintr-o dată de pe calea cea dreaptă, părăsește drumul adevărului, care legitima ansamblul edificiului Biserică-stat. Toată a treia Romă este coruptă, stăpînită de Antihrist – țarul Aleksei, sau patriarhul Nikon, sau ambii. Nu se poate lupta împotriva acestei deviații majore, întrucît protestatarii se află într-o altă împărăție, aceea a Adevărului. Singura soluție ar fi despărțirea radicală, trimiterea în trecut și negarea ordinii existente dominate de Biserică și de stat. Credincioșii de rit vechi se închid în universul lor propriu, lume fictivă a „adevăratei” ortodoxii, a „adevărului” regat al lui Hristos, și vor ignora pentru totdeauna și Biserica, și statul. Mesajul lor – domnia lui Antihrist, căutarea împărăției Adevărului – are o largă audiență, deoarece constituie o altă variantă a ceea ce perturbă conștiința poporului de trei sferturi de veac : distingerea necesară între adevărat și fals. Epoca falșilor țari este urmată de epoca țarului Antihrist, titlu care îl face mai fals decît predecesorii. Cultura populară rusă, încurajată de istorie – iar la sfîrșitul secolului al XVII-lea de însăși schisma –, este o permanentă căutare a împărăției adevărului. Numai credincioșii de rit vechi nu cunosc îndoiala. Iar statul constată cu groază că Biserica, garanta și totodată dublul său – cu toate că tinde în continuare tot mai mult să o domine – nu mai este în măsură să-i asigure adeziunea întregii societăți.

Rusia, ivită din faza de tranziție care a urmat după scurta domnie a fiului lui Aleksei, Feodor, se caracterizează prin contradicții. Pe de o parte, primii Romanovi au fost capabili să regleze provizoriu marile probleme din plan extern, să anexeze Ucraina, pe de alta, să instaleze definitiv noua dinastie. În ciuda fantomei țareviciului Aleksei plutind în mijlocul bandelor lui Stenka Razin care urcau pe Volga, în ciuda apariției țarului Antihrist, nici răsculații, nici credincioșii de rit vechi, care, neputînd să părăsească Rusia în plan fizic au părăsit-o în plan mental, n-au putut să zdruncine legitimitatea dinastiei. Biserica, respinsă de credincioșii de rit vechi, scuturată de schismă, continuă să afirme autoritatea puterii în funcția ei centrală, apărarea împărăției și a popoarelor ortodoxe. Dar dacă statul a rezistat răscoalelor și schismei, el nu s-a dezvoltat în profunzime, nu este înzestrat cu o administrație adevărată, capabilă să-i poarte voința pînă la granițele unei țări de proporții imense. El n-a știut să-și găsească surse de finanțare necesare dezvoltării unei astfel de administrații. A rămas la stadiul unei concepții tradiționale, pentru care statul, confundat cu țarul, poate să ceară totul de la societatea care constituie bunul său patrimonial. Slujirea statului – sau a suveranului, cele două noțiuni sînt încă identice – nu mai este în stare să-i confere statului mijloacele ambițiilor sale modernizatoare. Între acest stat înțepenit și interesul constant al suveranilor – în care este cuprins și acela al impostorilor – pentru Occident și practicile sale politice se ivește o prăpastie. Se prevede fie o reformă radicală, fie o criză nu mai puțin radicală.

Cu atât mai mult cu cât numeroase elemente ascute atunci tensiunile dintre cultura socială neschimbată, asemănătoare cu imobilitatea statului, și sectoarele, reduse ce-i drept, dar existente, inovatoare. Mai întâi răscoalele, dovadă a fermentației sociale. Ținând cont de localizarea lor – ele pornesc aproape întotdeauna de la periferie, insuficient controlată –, de necesitatea adaptării structurilor administrative la extinderea teritorială și la diversitatea etnoculturală pe care o implică, statul rus nu poate să-și întindă fără consecințe autoritatea asupra unor popoare atât de diverse precum tătarii, ucrainenii sau cele din spațiul siberian. Condițiile și costul controlului acestor teritorii nou cucerite trebuie regândite. Pe de altă parte, influența străină cîștigă teren în Rusia. Suveranii s-au străduit mereu să controleze mișcarea și relațiile supușilor lor în afara Rusiei. Dar dezvoltarea comerțului extern, sosirea străinilor la Moscova – îndeosebi a germanilor care vor ocupa un întreg cartier al orașului –, integrarea elitelor din teritoriile încorporate în Rusia (în special ucrainenii în contact cu lumea latină și greacă) măresc numărul schimbărilor și influențelor, care modifică progresiv cultura elitei ruse, dacă nu pe aceea a poporului. În sfîrșit, schisma, care opune tradiției schimbarea, sfarmă unitatea rusă și pune la îndoială dogma, pînă la acea dată bine stabilită, a unui adevăr garantat de simbioza Biserică-stat. Elementele de criză sînt abia vizibile în clipa cînd se stinge cel de-al treilea țar Romanov. Ele se vor grefa însă pe instabilitatea politică, ivită din nou cu ocazia succesiunii în sînul noii dinastii ; în 1682, se reeditează incertitudinile și tensiunile care au zguduit Rusia de la o domnie la alta și au pus în pericol puterea.

Rusia între trecut și prezent

„Pentru că țarii se căsătoreau fără să țină seama de origine, ei îl puteau alege (atunci cel puțin) pe urmaș, fără considerație pentru întîiul născut. Se părea că rangul nevestei și al moștenitorului suveranului trebuie să constituie prețul meritului. Prin aceasta, obiceiul din imperiul rus era mult superior obiceiurilor din cele mai civilizate state.”

Comentariul lui Voltaire cu privire la modul de succesiune prin care Petru cel Mare ajunge la tron pare să uite eforturile unei lungi serii de suverani de a stabili norme succesoriale fixe. Dezordinea politică și conflictele repetate, cunoscute de Rusia la sfîrșitul secolului al XVII-lea, înainte ca Petru cel Mare să se impună, dovedesc fragilitatea edificiului instituțional la acest capitol, hotărîtor pentru stabilitatea rusă. Moartea celui de-al treilea Romanov, ca și aceea a lui Vasili al III-lea, petrecută cu aproape un secol și jumătate în urmă, naște aceleași întrebări : cine este succesorul legitim ? cum să fie el desemnat ?

Feodor, neavînd moștenitor, trebuia să-și îndrepte atenția spre frații lui, pentru ca tronul să nu rămînă gol. Din cele două căsătorii ale lui Aleksei, tatăl lui Feodor, au mai rămas doi fii : Ivan, născut, ca și Feodor, de Maria Miloslavskaia, și Petru, copilul celei de-a doua neveste, Natalia Narișkina. Dacă s-ar respecta principiile primogeniturii, acceptate implicit și aplicate de primii Romanovi, Ivan ar trebui să ia locul tînărului țar dispărut. Dar era „prea dizgrațiat de natură”, după cum afirmă în termeni pudici Voltaire. Respectînd adevărul, Ivan era slab de constituție, pe jumătate orb, șchiop, slab de minte și vorbea greu. În ciuda vîrstei sale fragede – nu avea atunci decît nouă ani – fratele său vitreg era de o inteligență vie și foarte viguros. În plus, mama lui Petru era văduva suveranului și, în consecință, aptă să fie regentă ; întreaga ei familie împînzea curtea și alcătuia un grup de presiune eficient în slujba rudei lor mai tinere. Familia

Miloslavski fusese eliminată din toate posturile la vremea recăsătoriei lui Aleksei. Pe de o parte deci, tradiția politică impusă prin strădania tuturor oamenilor, pe de alta, puterea politică și un moștenitor promițător.

Se angajează o bătălie importantă. Contrar evenimentelor trecute, când Mihail și Aleksei Romanov îl desemnaseră, înainte de moarte, pe întiiul lor născut drept moștenitor, slabul Feodor dispăruse fără să își exprime părerea cu privire la acest subiect. Tăcere cu atât mai regretabilă, cu cât absența unui moștenitor direct lăsa să se prevadă noi înfruntări. Opțiunea care se va face va determina întărirea unui principiu succesoral – dreptul întiiului născut sau dreptul celui mai bun –, viitorul unei familii și al partizanilor ei și, în final, alegerea unei regente, indispensabile și în cazul slăbiciunii primului moștenitor, dar și în cazul vârstei fragede a celui de-al doilea. În lipsa unor norme restrictive, hotărîrea finală revenea Dumei boierești și Bisericii. Alegerea făcută de patriarhul Ioachim și de boieri trebuia să reconcilieze condițiile reale cu dreptul succesoral în curs de instaurare. Insistînd pe incapacitatea lui Ivan de a-și exercita într-o zi autoritatea personală, ei l-au preferat pe copilul precoce și i-au încredințat regența văduvei suveranului dispărut. Alegerea îi favoriza atât pe Petru, cât și pe membrii ramurii materne, Narișkinii, care au pus mîna imediat pe toate posturile.

La vederea forțelor aflate pe poziții adverse – două familii boierești ambițioase, care s-au succedat pe lingă tron și pe culoarele către tron, dat fiind că țarina aparținea clanului lor –, gîndul că familia Miloslavski și-ar accepta înfrîngerea era de neconceput. Cu atât mai mult, cu cât clanul conta pe un personaj ieșit din comun, Sofia, sora mai mare a lui Ivan, care, asemenea fratelui ei Feodor și cot la cot cu el, primise o educație excepțională pentru o femeie rusă din acea vreme. Teologii din Kiev o învățaseră de toate, vorbea perfect latina și poloneza, avea cunoștințe științifice și artistice. Deosebit de inteligentă și de ambițioasă, ea refuzase soarta fiicelor de țar: mănăstirea. Îi repugna la fel de mult și viața înăbușitoare din *terem*. Succesiunea îi deschidea perspectiva stabilirii unui acord între destinul și personalitatea ei. Sofia se opune de la început ca purtătoare de cuvînt a familiei sale, contestînd soluția care încălcase drepturile întiiului născut. Contrar uzanțelor, ea a mers la înmormîntarea lui Feodor, dorind să marcheze clar drepturile ramurii mai vechi față de partidul Narișkin; a strîns în jurul ei un fel de curte, ai cărei membri, apropiați de familia ei, au început să răspîndească în popor zvonuri alarmante legate de realitatea și legalitatea puterii. Simultan, a căutat sprijinul strelților, care, în acea fază de tranziție și de nesiguranță, își rumegau motivele de nemulțumire – salariile, avansarea, problemele curente ale oricărei comunități de acest tip –, pe care familia Miloslavski a știut să le exploateze perfect. Pe neașteptate, rumoarea capătă materializare: tînărul Petru era doar paravanul unei mame intrigante care, pentru a domni, poruncise să i se taie gîtul lui Ivan. Țareviul asasinat, uzurpatorul – în cazul de față uzurpatoarea – sînt teme care nu s-au șters niciodată din memoria colectivă. Simpla lor punere în circulație ajunge să provoace explozia.

Într-o clipă, în sunetul clopotelor care băteau amarnic la toate cele 400 de biserici din oraș, strelții și mulțimea s-au repezit la Kremlin. Apariția regentei în compania celor doi fii vitregi, tînărul țar și țareviul crezut mort, ar fi trebuit să potolească mulțimea, dacă n-ar fi fost vorba de combinația ciudată dintre zvonuri și fantezmele populare. A fost suficient să li se transmită răsculaților: dacă Ivan trăiește înseamnă că Feodor a fost otrăvit: rebelii s-au dedat pe loc la un măcel de nedescris, zvîrlindu-i pe toți membrii familiei Narișkin și pe cei apropiați lor în vîrful sulitelor agitate în curte, pentru a le

primi corpurile sufocate de groază, retezînd pe ici pe colo gîtul cîtorva, smulgînd din brațele regentei pe tatăl și pe fratele acesteia, pentru a-i tăia în bucăți. Un boier bătrîn a fost tîrît de barbă pînă în piața catedralelor din Kremlin, apoi aruncat în vârful halebardelor. Din groaznicul măcel trebuie să reținem aptitudinea poporului de a se înfierbînta pînă la comiterea unor astfel de excese de cruzime și faptul că tînărul Petru i-a fost martor. Spectacolul era de nesuportat pentru un copil de zece ani ; dar el s-a desfășurat conform tradiției : tînărul Ivan al IV-lea își gravase în memorie, cu mulți ani în urmă, același gen de imagini. Mai trebuie să ne mirăm că într-o zi Petru cel Mare, marcat și deviat de la calea cea dreaptă, ca și Ivan, prin ororile trăite în copilărie, va împinge instinctul cruzimii pînă la a-l transforma în victimă pe propriul lui fiu ? Repetarea pînă la identitate a tragediilor de o natură neobișnuită ține și ea de particularitățile de seamă ale blestemului ce planează asupra Rusiei.

Coroana împărțită

Totuși, în acel mai 1682, evenimentele au ca prim efect o nouă răsturnare a ordinii dinastice. Exterminați, Narișkiniii cedează locul rivalilor, mai întîi Sofiei, care devine regentă în numele ambilor săi frați, Ivan și Petru. Pentru prima dată în istoria rusă, nu lipsită pînă în acel moment de inovații, se instaurează împărțirea Coroanei, invocîndu-se un precedent biblic (Faraon și Iosif) și unul bizantin (Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea).

Regența debutează prost. Sofia șoca ; era numită Scandaloasa (*Pozornoe lițo*) ; era de asemenea prea modernistă pe plan religios, în vreme ce strelții – aceia care îi asiguraseră victoria – erau favorabili credinței de rit vechi.

Împătimită de Occident, regenta era activă și, în ciuda opreliștilor, hotărîtă să guverneze atît pe plan intern, cît și pe plan extern. Avea un sfetnic de seamă, în persoana cneazului Golițin, apărător al ideilor care puneau sub acuză întreaga ordine existentă în Rusia și, în primul rînd, iobăgia, pe care visa s-o abolească. N-a reușit să-și îndeplinească visul, așa cum n-a reușit „să populeze deșerturile sau să-i îmbogățească pe calici”. Dar politica sa externă, inspirată ea însăși dintr-un proiect mai vast, a fost încununată de succes prin semnarea păcii polono-ruse din 1686. În schimb, a eșuat în tentativa de a-i supune pe tătarii din Crimeea. În acel loc, armatele rusești au trebuit să înfrunte efective numeroase și disciplinate, care beneficiau de sprijinul Turciei. Acel eșec usturător a pus capăt atît ambițiilor internaționale ale regentei, cît și domniei ei.

În realitate, puternica femeie știa că pentru ea sosise clipa să pună definitiv mîna pe putere sau s-o cedeze. Ambii țari asociați la domnie erau căsătoriți, Petru era din ce în ce mai interesat de problemele militare. Putea să încerce o lovitură de stat și să devină țarină, așa cum visa ? De ce forțe dispunea pentru a-și atinge scopul ? De strelți, pe care îi marginalizase din 1682, imediat după ce îi folosise pentru a scăpa de Narișkini, de teama unui eventual complot îndreptat împotriva persoanei sale ? Aici se afla, neîndoielnic, punctul ei vulnerabil. Regimentele, de al căror sprijin avea nevoie, nu aveau nici un motiv să îi fie recunoscătoare ; și apoi, nimic nu le ispita să aducă la puterea absolută o femeie, prin încălcarea drepturilor celor doi moștenitori legitimi. În general, ei nu respectau femeia și ezitau să își bată joc de dreptul succesoral. Sofia a urzit un complot, dar nu l-a pregătit bine. Boierii, strelții și patriarhul, în numele legitimității, s-au îndreptat în grabă spre Petru, refugiat în lavra fortificată a Troiței Sfîntului Serghie din Zagorsk.

Regenta era pierdută, țarul Petru – din punct de vedere juridic tot țar asociat la domnie – se descotorosește de conjurați. Nu avea decât șaptesprezece ani, afacerile publice nu-l prea interesau, își învinsese sora cu ușurință, iar ideea de a recurge la măsuri represive pentru a preîntâmpina viitoarele comploturi nu pare să îl tenteze în acel moment. Represaliile din 1689 au servit ca exemplu, dar el nu a avut inițiativa. Partizanii săi au ținut la exercitarea lor, iar patriarhul l-a încurajat să accepte.

Cneazul Golișin, acuzat pe bună dreptate de a nu fi cunoscut bine dreptul țărilor asociate la domnie pe durata regenței – nu le dădea niciodată seama de nimic și pune pe toate textele oficiale numele Sofiei în același rînd cu al lor – și-a salvat viața, dar a pierdut totul: rangul boieresc, bunurile, dreptul de a trăi la Moscova. A fost exilat împreună cu ai săi într-un sat pierdut din ținuturile arctice, unde și-a trăit existența în sărăcie și singurătate, pînă la sfîrșitul sfertului de veac de viață rămas. Soartă de invidiat totuși, dacă ne gîndim la cea îndurată de amantul Sofiei, Șahlovișii, acuzat că a condus conspirația, torturat îndelung înainte de decapitare. Călugărul Silvestr Medvedev, sfetnicul ei recunoscut ca eretic, a fost bătut cu cnutul, apoi decapitat. Șefii militari care au scăpat de la moarte au avut o soartă mai puțin crudă: s-au ales cu lovituri de cnut și cu limba tăiată. Mai rămînea Sofia: a cunoscut destinul de care dorește atît de mult să fugă: mănăstirea.

De ce se manifesta o asemenea duritate împotriva acelor care, lipsiți de sprijin, nu mai puteau produce necazuri? Motivul este limpede: demnitarii din vremea regenței erau acuzați mai mult de răsturnarea ordinii succesoriale, de ignorarea normelor ieșite atît de greu la lumină după perioadele succesive de criză, decât de complot. Pentru a evita reeditarea unor intrigi asemănătoare, revenirea la ordine trebuia să aibă mai mult caracter pedagogic decât vindicativ. Ironia istoriei face ca răzbunarea în spirit instructiv a lui Petru să-l includă și pe bărbatul de care ar fi avut mare nevoie mai tîrziu. Cneazul Golișin, a cărui viziune politică modernizatoare era atît de aproape de viziunea care îl va ghida pe Petru, va fi îndepărtat pentru totdeauna de la acțiunea în care vor trimfa ideile lui, numai pentru vina de a fi luat partea regentei uzurpatoare. În schimb, boierii și strelții, care l-au preferat în 1685 pe Petru Sofiei, au ca prim obiectiv îndepărtarea de tron a acelor cu ochii îndreptați spre Occident, condamnă universul ritualist și înțepenit, moștenire a celor două secole și jumătate de stăpînire mongolă, în cursul cărora Rusia s-a smuls de restul continentului. Încă nu știu că tocmai prin opțiunea făcută au deschis poarta schimbării radicale și rupturii, împotriva căreia au dorit cu atîta ardoare să se înarmeze. Partizanii lui Petru aparțin lumii de *dinainte*, unde toporul țarului îi va arunca din nou pentru vecie.

Dar acel *dinainte* nu este caracterizat numai de teama de schimbare. Mai înseamnă – merită s-o subliniem – o perioadă uimitoare în care, timp de șapte ani, o femeie căreia nimeni nu i-a ușurat sarcina a știut să înfrîngă piedicile care le aserviseră de secole pe semenele ei de la curtea Rusiei. Sofia, regenta lipsită de puterea necesară finalizării proiectului ei, a deschis totuși calea șirului de femei care, după Petru, vor da o strălucire fără pereche puterii ruse. Niciodată Moscova nu acceptase ideea că o femeie este demnă de putere. Tradiția kieveană părea pierdută definitiv. Regenta mamei lui Ivan cel Groaznic se înrudea, în concepția contemporanilor săi, cu o pură uzurpare. Prin inteligența și educația ei remarcabilă, Sofia a fost timp de șapte ani o suverană adevărată. Desigur, ea n-a realizat o revoluție politică profundă, dar guvernarea ei a fost înțeleaptă și nu a dat înapoi din nici un punct de vedere. A fost prudentă din două motive: ca femeie, ea scandaliza suficient de mult prin ceea ce era, pentru a mai putea să se expună la inovații

excesive, care ar fi taxat-o imediat ca vrăjitoare sau eretică. Victimă a condiției sale de femeie în acea perioadă cînd ea rupe lacătele care le țineau pe semenele ei prizoniere în *terem*, ea a fost obligată să înainteze cu pași numărați. Instalată pe tron în calitate de regentă prin mijlocirea unui compromis ambiguu, fără fundament juridic sigur, ea își stia puterea contestată și tranzitorie; trebuia sau s-o accepte așa cum era, să accepte deci să revină într-o zi la universul supușeniei feminine din care se smulsese, sau să-și facă din obținerea puterii totale țelul final al acțiunii sale. Emanciparea ei definitivă trecea pe acolo. Nu este de mirare că a trebuit să-i subordoneze acesteia ambiții mai generale. Dar chiar dacă ruptura decisivă va fi introdusă în Rusia de Petru, merită să-i recunoaștem Sofiei o parte din acest act. În urma ei, femeile vor putea să revendice puterea totală și s-o atingă pe calea tradițională a omorului.

„Universitățile” lui Petru

La șaptesprezece ani, vîrstă la care Ivan cel Groaznic fusese încoronat, Petru I se afla la putere, scăpat de ambițioasa lui soră vitregă, dar nu și de fratele vitreg, la drept vorbind nu prea stînjenitor. Pînă în 1694, timp de cinci ani, el a lăsat frîiele guvernării în mîna mamei sale și a anturajului Nataliei, patriarhul Ioachim și unchiul său Lev Narișkin, bărbat plăcut, dar cu o personalitate slabă, care se mulțumea bucuros cu aparențele puterii. În cursul celor cinci ani de tranziție, Petru se afirmă net într-un mediu închis la lumea occidentală, străin de toate aspirațiile sale. În fruntea statului se află amintirea Sofiei, pe care se străduiesc toți s-o alunge în numele ordinii „rusești”. Rezultatul este jalnic. Sub autoritatea unui patriarh xenofob și intolerant, frontierele țării sînt închise pentru străini, toate misivele venite din exterior sînt supuse unui control polițienesc strict, iezuiții sînt expulzați, iar locuitorii din cartierul germanilor desemnați prin numele vag de *nemți* (germani), oricare ar fi adevărata lor origine, încep să simtă inconfortul poziției lor. În 1690, la moartea patriarhului, retragerea Rusiei în găoacea ei se accentuează. Dintre cei doi candidați adversari la scaunul patriarhal, mitropolitul din Pskov, Marcel, literat fin, deprins cu limbile străine și deschis către Europa occidentală pe care a străbătut-o în lung și lat și mitropolitul din Kazan, simbol al conservatorismului rus și al respingerii Occidentului, curtea îl preferă pe cel din urmă. Are drept avantaj de seamă asupra rivalului său o barbă scăpată de scalpelul bărbierului. În acea vreme de conservatorism, problema lungimii bărbii este centrală, separîndu-i pe cei ce se vor ruși și buni creștini de cei bănuși de trecerea în tabăra Dușmanului pentru că și-au tăiat-o prea mult.

Această orientare paseistă, îmbibată de meschinărie, explică lesne că în primii ani de domnie teoretică a lui Petru se căuta zadarnic vreo urmă de voință politică sau de decizii importante.

Deși absent din terenul guvernamental, tînărul țar se ridică atunci împotriva a tot ce se face în numele său în vederea unui alt proiect. Desigur, tînărul țar de șaptesprezece ani dă atunci frîu liber instinctelor, nu urmărește vreun plan precis. Dar atît instinctele, cît și întreaga sa ființă au deja cu ce să îi înspăimînte pe aceia care dețin puterea? „Universitățile” lui Petru – pentru că este vorba într-adevăr de o primă etapă a formării sale – sînt cel puțin deconcertante: un uriaș de doi metri înălțime într-o epocă în care talia oamenilor era cu puțin mai mică decît astăzi, Petru îi domina pe toți prin statură. Pentru a întreține o conversație cu el pe parcursul plimbării, interlocutorul era obligat să

alerge în urma lui, atît îi era pasul de alert și de mare – după măsură. Fizicul încă trădează farmecul primei tinereți – trup colțuros, figură rotunjită, întreruptă de o mică mustață – dar anunță totodată o trăsătură care îl va umili mereu : o crispare a părții stîngi a feței, tic de o clipă sau acces de tetanie prelungit. Interlocutorul se simte dezorientat, iar Petru are accese de furie stăpînită, care îi vor alimenta inegalitatea caracterului.

Orice persoană întîlnită remarcă inteligența fulgurantă a tînărului, ca și fizicul său impresionant. Prost format în copilărie – tragediile care i-au jalonat-o ar putea fi o explicație ușoară –, Petru a devorat permanent cărțile căzute în mînă și s-a instruit pe lîngă toți aceia cu care i s-a încrucișat drumul. Are toate trăsăturile pozitive ale autodidactului : o sete nestinsă de cunoaștere, o memorie excepțională, aptitudinea de a prinde și de a clasa totul cu spirit metodic. Este animat de două pasiuni încă din acea perioadă : marea și armele, iar, pe de altă parte, arta militară în ansamblul ei. Într-o țară fără nici un acces la mările libere, cu un singur port, Arhanghelsk, situat la marginea Cercului Polar și blocat de ghețuri cîte o jumătate de an, el era obsedat mereu de deschiderea către mare și de achiziționarea unei flote. Între 1689-1694 Petru pare, dacă îl privim cu superficialitate, că își consacră tot timpul meselor copioase și bețiilor crîncene sau vîntătorii de fuste, deși mama îl înșurase. În realitate, mintea îi era în altă parte, la oceane și la corăbii.

Uriășul plin de o vitalitate debordantă este capabil să realizeze totul simultan. A chemat dulgheri de marină din Olanda, care i-au construit vase. Primul lor cîmp de manevră este lacul Pleșcevo, la 120 km de Moscova, loc în care și-a manifestat încă din copilărie întreaga vocație navală. În 1693, se avîntă și mai departe, la Arhanghelsk, ca să descopere ce este marea cu adevărat. Nu ne imaginăm ce reprezenta pe atunci o asemenea expediție. Ducînd-o la bun sfîrșit, țarul a provocat scandal. Acolo i se precizează proiectul : țara lui trebuie să fie, în ciuda constrîngerilor de ordin geografic, o putere maritimă, chiar dacă faptul în sine l-ar costa excluderea din rîndul marilor națiuni. Și-a înmulțit totodată manevrele terestre ; încă de la vîrsta de unsprezece ani își înlocuise armele de joacă prin arme de foc, încărcate cu muniție adevărată. În spatele jocurilor și desfrîului se profilează strategul și vizionarul.

Dar sufletul său avid de învățătură nu se mulțumește cu lacul, marea și cîmpul de manevră. Cartierul german, prietenii apropiați din străinătate îl atrag neîncetat. Așa i se deschide spiritul către Occident, loc fascinant, și se desprinde de universul rigid din preajmă. Încă de atunci, Petru este străin la el acasă și presimte că va trebui să spargă prin forță Rusia închisă, întruchipată de patriarh și de toți ai lui. Făurirea Rusiei după imaginea lumii deschise spre care duc mările, avînd ca eșantion de seamă viața însuflețită din cartierul german, iată sarcina căreia i se va dedica în curînd cu trup și suflet.

Dintr-o dată timpul se grăbește. Mama lui moare în 1694, iar el rămîne definitiv deținătorul puterii. Evenimentul este marcat fulgerător printr-un succes de răsunet : cucerirea Azovului, deschiderea țării la Marea Neagră. Într-adevăr, de-abia întors la treburile sale, Petru continuă permanenta preocupare a predecesorilor : distrugerea ultimului bastion al dominației turcești de la granițele țării și dobîndirea unui acces la mare. Nu avea decît două posibilități : să înainteze spre Baltica și să îi înfrunte pe suedezii atît de puternici, sau să se îndrepte repede spre Marea Neagră, controlată de turci. Totul îl făcea să încline spre ultima variantă. Ce era mai urgent pentru un principe creștin decît sfidarea turcului care a învins odinioară Bizanțul ? Atacarea aceluia dușman al credinței seamănă cu o cruciadă adevărată. Rusia, care n-a participat la cruciade, își

găsește în acest fel un țel. Orice popor se unește întotdeauna în jurul aceluia care știe să îl conducă spre o asemenea împlinire într-un mare elan de credință. Pentru un suveran aflat la început de domnie este un mijloc sigur de a câștiga inima poporului și asentimentul Bisericii. Iar, în caz de victorie, ce lovitură dată hanatului tătar, care mai supraviețuiește în Crimeea pentru că se bucură de protecția Sublimei Porți ? !

Petru își lansează atunci toate forțele terestre către cetatea Azovului, dar îi lipsea flota care i-ar fi permis încercuirea dinspre mare a fortăreței perfect apărate. După două asalturi respinse, trebuie să ridice asediul. Înfrângere de netolerat ! S-a implicat personal și cu toată ființa în campanie. Înfrângere imposibilă ! În ochii tradiționaliștilor împătimiți, ea simboliza eșecul voinței de modernizare subliniate de o strategie modernă. Miza depășește cu mult cucerirea cetății. Petru nu poate capitula. Într-un ultim efort, ajutat de sfătuitoarii străini, el pune pe picioare o flotă și cucerește Azovul dinspre mare. Victoria totală anulează eșecul precedent. Victorie împotriva turcilor cărora înădăru suveran le-a dat o primă lovitură hotărâtoare. Victorie asupra conștiinței colective, pentru care cucerirea Azovului se va înscrie între evenimentele simbolizând renașterea rusă, triumful creștinismului asupra islamismului, revanșa împotriva celor două secole și jumătate de istorie confiscată. Kulikovo, Kazan, Astrahan, Azov : listă de nume-simbol ale națiunii eliberate...

Victorie, de asemenea, asupra trecutului și asupra Rusiei continentale închise de geografie. Rusia urma să devină o forță navală. Trei mii de familii s-au stabilit la Azov, Biserica și întreaga societate – nobilii, negustorii, funcționarii –, cuprinși de o subită febră navală, contribuie material la construirea flotei. Sînt trimiși în străinătate tineri ca să studieze meserii maritime, iar în Rusia vin străinii, experți în arta marină. Petru însuși face ceva ce nu s-a văzut de cînd exista monarhia : în 1697 el pleacă incognito prin Europa sub o identitate falsă – Piotr Mihailov –, urmat de o suită de două sute cincizeci de persoane. Va vizita țări străine, specialiști în toate domeniile, suverani și simpli burghezi și va învăța de pretutindeni tot ce îi poate dărui lumea occidentală. „Solia cea Mare” îl poartă aproape peste tot, dar are și o lacună : însoțitorii lui vor trece prin Franța lui Ludovic al XIV-lea, aflat atunci în culmea puterii, dar Petru nu se va întîlni cu Regele-Soare.

Solia, atît de revoluționară pentru moravurile timpului, cînd fastul însoțea cea mai mică deplasare a unui suveran, va revoluționa Rusia. Petru își lovise supușii de la început. Preferința lui pentru Occident, vizibilă pînă și în vestimentație – se îmbrăca la fel cu germanii din cartier –, deghizarea lui în negustor pe parcursul călătoriei, folosirea limbilor străine atît de dragi lui, alegerea anturajului în care figurau la rangul de intimi un irlandez și un elvețian, totul contribuia la tulburarea spiritelor. Nici solia cea mare nu era mai bine înțeleasă : de ce trebuia un suveran rus să colinde lumea ? de ce să aducă străini – solia țira cu sine opt sute cincizeci – din moment ce fuseseră înconjurați întotdeauna de o suspiciune acută ? Pentru a pune capac la toate, Petru s-a întors rătăcit din periplul său. Obținuse tot ceea ce așteptase de la Europa cea îndepărtată, contacte tehnice, bunăvoință. Dar mai ales putuse măsura gradul de întîrziere a Rusiei și efortul pe care trebuia să îl realizeze pentru a prinde din urmă fascinanta Europă : nu i-a scăpat nici un semn atestînd prăpastia imensă dintre cele două universuri. Desigur, umilința era sentimentul pe care îl simțea cel mai acut. Imensa lui țară – oamenii și lucrurile – îi provoca oroare, i se părea o sfidare a lumii civilizate pe care o văzuse. „Universitățile” se încheiau cu o constatare cumplită : își găsise defintiv drumul, iar el consta în tot ceea ce realizase Occidentul și în tot ceea ce trebuia el să abolească acasă. L-a cuprins atunci o adevărată furie distrugătoare a semnelor exterioare ale întîrzierii, preludiv al reformei.

„Război bărbilor !”

Imediat ce s-a întors la Moscova, a tras concluziile. Boierii, veniți cu bucurie în întâmpinarea lui, au fost supuși pe loc unei lovituri neașteptate, mai stupefiantă și mai insolentă decât toate provocările anterioare ale țarului, care totuși nu-i crușase niciodată. Episodul este celebru. Scoțind un brici din mîneacă, Petru a tăiat repede toate bărbile asistenței. Numai patriarhul, un bătrîn și una din rudele lui apropiate au făcut excepție. Fețele dezgolite brusc într-o țară unde portul bărbii era asimilat cu respectul pentru Creator – preoții refuzau să îi binecuvînteze pe imberbi! –, ce scandal! În pofida socului, imediat condamnat de Biserică, Petru a decretat imediat că toți supușii, cu excepția clerului și a țăranilor, erau obligați să se radă, că funcționarii aveau dreptul să îl atace cu briciul în mînă pe orice bărbos întîlnit și a instaurat o taxă împotriva acelor care nu se supuneau legii.

Bărbii i-a urmat vestimentația. În locul caftanului, haina ungurească sau nemțească. Tuturor acelor care se încăpățîneau să păstreze lungul veșmînt tradițional, cu mînci lungi, Petru se grăbea să le taie haina, atunci cînd îi întîlnea, la o lungime convenabilă și să le rupă mînceile. Avea întotdeauna la el foarfecele și briciul: au fost primele lui arme de reformator. Dacă mai adăugăm că autorizase vînzarea tutunului în țară – obiceiul de a priza simboliza tot Occidentul – și impusese o schimbare a calendarului¹, ca să se alinieze la Occident, ne imaginăm cu ușurință emoția generală a supușilor.

În ochii majorității, invențiile lui neîntreprupte nu erau doar deconcertante, ci diabolice. Vechea Rusie, superstițioasă și conservatoare, obsedată de amintirea falșilor suverani care au condus-o, în opinia ei, pe calea păcatului, mereu gata să accepte zvonurile cele mai neverosimile, își face reparația dintr-o dată, și cu ce forță! Preoții sau credincioșii de rit vechi spuneau oricui pleca urechea la vorbele lor că Antihristul este prezent printre ei. Nu era scris că se va naște dintr-un adulter? Petru nu era rodul celei de-a doua căsătorii a țarului, deci al adulterului? De aici pînă la desemnarea lui drept Antihrist nu era decât un pas. Alte spirite neliștite se hrăneau cu zvonurile cele mai fantastice legate de incredibila călătorie în străinătate. Pentru că rățacise sub diferite deghizări, Petru fusese răpit, închis într-un butoi și aruncat în mare; sau înlănțuit într-o temniță subterană, în adîncul îndepărtat al Suediei. În locul său, în Rusia se întorsese un fals țar, care se deda unor excese în care poporul nu îl mai putea recunoaște. Din nou, țarul deconcertant, care nu urmează un drum trasat dinainte, este percăput ca uzurpator. Ideea schimbării îi lovește prea tare pe aceia care îi preferă ideea imposturii. Iar pentru cei ce nutreau ambiții politice, mitul falsului țar sau teza lui Antihrist prezentau avantajul că deschideau poarta comploturilor, care deveneau legale o dată cu recunoașterea țarului ca uzurpator.

Din mănăstirea ei, Sofia, regenta detronată, încerca să reînnoade legătura cu nemulțumiții. Dacă Petru era un fals țar, cine mai rămînea, în afară de ea, ca să ocupe tronul? În primele rînduri ale nemulțumiților de noua domnie, strelții puteau juca un rol decisiv în complotul care se schița. De la urcarea sa pe tron, Petru îi umilise continuu. La manevre, ei erau figuranții „dușmanilor”, deci învinșii. Pasiunea lui Petru pentru știință

1. Pentru ruși, calendarul pornea de la presupusa creație a lumii și de la anotimpul în care ea a avut loc. Anul începea deci la 1 septembrie (momentul sfînt al recoltei), nu la 1 ianuarie; în felul acesta, în 1698, rușii se considerau în 7206.

și competență l-a făcut să îi avanseze pe ofițerii veniți de departe și să asigure promovarea străinilor în armată. Furia, născută din interesele amenințate, se îmbină cu încredințarea crescândă că un asemenea atentat la tradiție nu putea să fie decât opera unui străin de Rusia și de adevărata credință. Alungarea uzurpatorului, denunțarea falsului țar, regăsirea țarului adevărat erau îndatoriri sacre. Convinși de aceste adevăruri, strelții au pornit către Kremlin. Răzmerița lor a început pe când Petru se afla la Viena. Întors în grabă, țarul a constatat că rășcoala fusese domolită fără greutate, pedepsele, deja hotărâte – 150 de spânzurați, sute de întemnițați –, iar ordinea restabilită. Totuși, de astă dată, el nu a mai acordat clemență. Admiratorul fervent al civilizației occidentale a reacționat cu o incredibilă barbarie la o rebeliune de o importanță relativă. Ajunsese deja la finalul lecțiilor predate la „universitățile” sale?

Barbaria în ajutorul progresului

Voltaire, atât de indulgent cu Petru I, notează, pe bună dreptate, că „dacă țarul nu ar fi avut nevoie de o pedeapsă exemplară, i-ar fi pus pe o parte din strelți să execute lucrări publice. Dar așa i-a executat și i-a pierdut atât el, cât și statul. Viața oamenilor trebuia să prețuiască mult, mai ales într-o țară unde populația necesita toate îngrijirile din partea legiuitorului. El a crezut că trebuie să uimească și să subjuge pentru vecie spiritul națiunii, servindu-se de fapt și de mulțimea supliciilor”.

Raționamentul sever al lui Voltaire rezumă esențialul. Petru nu avea nevoie de răzbunare, dar întrevăzuse eterna problemă a Rusiei: o putere amenințată mai mult de superstiții și de obsesii decât de comploturi. Poporul rus era gata oricând să îl vadă pe impostor în persoana celui ce guvernează și să urmeze apelurile celor ce exploatează în scopuri personale această predispoziție. Slăbiciunea puterii consta tocmai în acești factori de îngrijorare pentru popor, legată de tot ce are referință la persoana suveranului. De îndată ce principiile lipsea și se iveau conflicte, iar el ezita, în suflele se strecura ideea de impostură. Pentru a confirma o dată pentru totdeauna că cel aflat pe tron era țarul, pentru a extirpa din conștiința populară atracția exercitată de falșii țari, trebuia să demonstreze că vremea slăbiciunii apusese și să îi răpună pe toți aceia care puteau fi ispițiți să o reînvie. Este vorba deci despre o represiune cu valoare de învățătură de minte.

Total s-a pus în mișcare împotriva strelților: torturi de tot felul, spânzurări – piața Kremlinului era înțesată de spânzurori –, capete tăiate de secarea călăului. Bilanțul este impresionant: mai mult de o mie de strelți au fost executați (două mii, spune Voltaire), preoți care i-au susținut, condamnați la moarte, două confidente ale ex-regentei îngropate de vii, supraviețuitorii și familiile lor împrăștiați în cele mai vitrege regiuni ale Rusiei. Timp de cinci luni, corpurile torturaților au fost expuse vederii tuturor, la locul execuției, cadavrele spânzurate de toate zidurile Kremlinului sau în diversele piețe din oraș ca să amintească semnificația represaliilor. Petru a profitat de această ocazie ca să își repudieze și să își închidă pe viață soția, Evdokia, într-o mănăstire. Era sătul de ea de mai multă vreme. Tânărul țarevici fusese deja luat de lângă țarină pentru a fi ferit de ideile retrograde ale mamei. Surorii lui, Sofia, i-a asigurat o reclusiune monahală destul de aspră, ca să fie sigur că nimic nu o va mai reda vreodată lumii.

Dar esențialul represiunii – excepție făcând exemplaritatea ei – se află în altă parte: în faptul că însuși țarul a dat o mână de ajutor la realizarea ei. A devenit călău,

constrângându-i pe boieri să-i urmeze exemplul. Cîți suverani înaintea lui nu s-au delectat cu spectacolul torturilor ! Dar nici unul nu se gîndise încă să se înhame personal la așa o treabă sau să și-i asocieze pe nobili. Într-un secol cînd tortura făcea parte dintre mijloacele de guvernare, chiar și în statele Europei, pe care Petru le luase drept model, separarea dintre funcția de guvernant și aceea de călău reprezenta o constantă. Faptul că Petru a desființat pentru o clipă granița dintre cele două atribuții – pentru că nu este vorba despre un creier bolnav – atestă ciudățenia Rusiei, țară în care progresul înaintează totuși cu pași repezi.

„Statul civilizat”¹

„Pentru cîteva decenii avem nevoie de Europa. Apoi îi vom putea întoarce spatele”, spune Petru unuia dintre colaboratorii lui. Dar este posibil ca, o dată angajat într-un astfel de viraj, să se mai întoarcă spre trecut ? Este remarcabil că Petru și-a găsit timp să se dedice „occidentalizării” la care visa atunci, chiar dacă domnia nu i-a fost decît o înșiruire de conflicte. Numai într-un singur an nu a fost război. Dar cîte inovații pe parcursul îndelungatei lui domnii ! Desigur, forța a jucat un rol hotărîtor.

Prima problemă pe care a trebuit s-o înfrunte – războaiele fără sfîrșit o făceau deosebit de presantă – a fost aceea a armatei. Cea moștenită de la predecesori nu era deloc adaptată la ampla lui viziune internațională și internă : să asigure securitatea Rusiei, să garanteze accesul la mări, să dispună de forțe care să țină de stat, nu de buna sau rea voință a supușilor. La capătul celor treizeci și șase de ani de domnie îi putem măsura reușita : își înzestrase țara cu o armată permanentă de peste 200 000 de bărbați, 100 000 de supletivi și 240 000 de marinari. Nici o altă țară din Europa nu putea să dispună de o asemenea putere militară. Înrolarea obligatorie², formarea unor regimente de elită, modernizarea și omogenizarea echipamentului, dezvoltarea unei industrii de armament, nimic nu i-a scăpat lui Petru. S-a străduit ca statul să poată conta pe armată și să scape în sfîrșit de ambițiile și presiunile tradiționale. Dar o armată modernă impunea modernizarea finanțelor. Sistemul vechi și încîlcit de impozitare, bazat pe vetre, combina plățile în numerar și corvezile, permițînd astfel tot felul de evaziuni și contestații. A fost înlocuit cu un impozit unic pe cap de locuitor. Nevoile statului erau imense, așa încît recurgea fără încetare la expediente, impunea fără să ezite scăderea salariului funcționarilor, dublarea impozitului plătit de credincioșii de rit vechi, taxele pentru băi, ba chiar și pentru sicrie...

Primele victime ale schimbării au fost țărani. Proprietarii erau însărcinați cu încasarea impozitelor, fapt care le mărește și mai mult autoritatea. Pe de altă parte, Petru anulase diferențele dintre fermierii liberi care, în schimbul unei părți din recoltă, cultivau

-
1. Conceptul, dezvoltat de Marc Raeff în admirabila lucrare *Să înțelegem fostul regim rus*, care dovedește o mare sensibilitate privitoare la acest trecut, este probabil cea mai bună cheie spre a ne apropia de domnia lui Petru cel Mare.
 2. Serviciul militar obligatoriu, extins în Europa occidentală abia la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, a avut consecințe durabile asupra relațiilor dintre putere și lumea satelor. Chiar dacă țărănul tras la sorți scăpa imediat de iobăgie, el considera totuși serviciul militar o condamnare la moarte. Fără barbă, despărțit pe viață de familie, el simțea o ură cumplită. Pentru el, serviciul militar obligatoriu era asimilat cu o violență de netolerat.

pământul nobililor, și țăranii legați deja de pământ. Astfel, iobăgia a fost instaurată definitiv și generalizată. Modernizarea structurilor țării, nevoile financiare ale statului, izvorâte din modernizare, au avut un efect bizar: aservirea irevocabilă a țăranului, al cărui statut devenea apropiat de acela al sclavului. Să analizăm puțin unul din cazurile suveranului: „Sclavii trebuie vânduți pe familii, fără a despărți bărbații de neveste, iar părinții de copii. Nicăieri nu se mai practică vânzarea pe capete, ca la vite...”.

Obsedat de noțiunea de progres, Petru a impus societății un sistem sever de educație, așa încât aceia care veneau să slujească în armată să poată răspunde exigențelor eficienței militare. Școlile deschise pentru aceia care urmau să intre în slujba lui erau, ca și armata, marcate de pecetea constrîngerii. Un ucaz din 1714 impunea preoților să nu elibereze certificate de căsătorie decât indivizilor care își puteau dovedi cunoștințele de aritmetică...

Din ansamblul reformelor lui Petru cel Mare – nu le reținem aici decât pe acelea a căror pondere în viitorul sistemului și în soluționarea conflictelor ținînd de putere este evidentă – trebuie să mai amintim două. Ele completează efectul produs de modificarea sistemului fiscal și de strădania educativă. În 1700, Petru lansa primul ziar cunoscut în țară, *Vedomosti*, care să explice faptele puterii. A făcut astfel un pas hotărîtor către un nou tip de raporturi cu societatea. Pînă atunci, tot ce era legat de putere, demersurile, opțiunile, era învăluit într-un secret absolut. Brusc, societatea i se alătură, iar întregul sistem se modifică. O altă decizie, nu mai puțin importantă pentru istoria ulterioară, a fost definirea *crimei politice împotriva statului* și stabilirea unei instanțe care urma să o reprime. Codul din 1648 consacraseră un capitol crimelor împotriva țarului și reprimării lor, dar el îl punea în cauză numai pe suveran, iar pedeapsa îi aparținea acestuia. Descoperirea crimei se baza pe întîmplare sau pe obiceiul împămîntenit de a-ți denunța semenul. *Securitatea statului* nu fusese organizată în mod serios. Marea inovație a lui Petru a constatat în plasarea în prim-plan a crimei contra statului – deci a noțiunii de securitate a statului – și în organizarea instituționalizată a prevenirii și pedepsirii ei. Un text din 1711 stipula că oricine ar denunța un nobil care își trădează obligațiile – crimă împotriva statului, nu împotriva țarului – ar primi drept recompensă pămînturile acestuia, chiar de-ar fi vorba de un iobag. A fost profesionalizată în special reprimarea crimei împotriva securității statului. Un ucaz din 1702 preciza că atingerile aduse la adresa statului țineau de acum încolo de un minister special – *Preobrajenskii Prikaz* – avînd autoritatea nelimitată în anchetare și reprimare, oricare ar fi fost rangul și statutul persoanelor și instituțiilor vizate. Nimeni nu cunoaște cu exactitate data înființării aceluia organ al securității statului. Este însă evident că atribuirea unor competențe nelimitate și înzestrarea cu mijloace de acțiune pe care nu le putea pune la îndoială nici o instanță îl face să fie prima poliție politică de stat cunoscută și străbunul instituțiilor faimoase care vor răvăși apoi istoria rusă. Sub Petru cel Mare, instituția a torturat și a dat morții în deplină libertate, fără ca vreo autoritate arbitrală să poată interveni în acțiunile ei în vederea protejării societății.

Alcătuiind un scurt bilanț al hotărîrilor lui Petru cel Mare, constatăm amploarea transformărilor sociale și politice, dar și contradicțiile lor. Toate reformele au dezvoltat statul, semnificația statului, superioritatea lui față de suveran. Petru cel Mare a fost cel dintîi suveran rus care a invocat neîncetat noțiunea de interes general. Tot el a fost primul – faptul decurge chiar din apariția statului – care a instituit conceptele de crimă de stat și de siguranță a statului. Așa s-a ierarhizat simbioza stat-suveran.

Societatea a cunoscut, de asemenea, o schimbare imensă. La început, ea este marcată de dezvoltarea slujbei la stat, adică de creșterea constantă a numărului slujitorilor săi imediați. Este cazul nobilimii, care, pe parcursul domniei, și-a dublat efectivele și s-a întărit din punct de vedere politic. Tabla¹ rangurilor nobiliare a emancipat-o, ea nu mai depinde în totalitate de favoarea suveranului. Regulile de promovare precizate îi conferă o autonomie asupra căreia nu se va mai putea reveni. Emanciparea mai decurge și din efortul educativ al lui Petru, care asigură promovarea unei nobilimi mai omogene din punct de vedere intelectual și deci mai conștiente de legăturile ei interne. Dispersiunea tradițională a tuturor slujbașilor suveranului este înlocuită încet-încet cu sentimentul de apartenență la un grup cu aceeași formație, având aceleași drepturi și îndatoriri și treptat aceleași valori. Își face astfel apariția o elită de tip occidental. Mai emancipată față de suveran – la aceasta contribuie și noțiunea de slujbă în stat –, nobilimea dobândește o putere exorbitantă și fără precedent asupra țărănimii.

O dată cu instaurarea definitivă a iobăgiei, această clasă pierde cel mai mult din cauza reformelor.

Modernizarea Rusiei ascunde contradicții politice și sociale. Prima dintre ele : distanța dintre proiect și modul real de funcționare a statului. Petru a dorit să întemeieze un stat în sensul modern al cuvântului, depășind persoana suveranului și ridicând societatea la rangul de interlocutor al statului, prin promovarea continuă a noilor elite, prin informare și meritocrație. Dar suveranul autocrat și atotputernic, dezvoltând politici opuse dorințelor unei largi fracțiuni sociale – iobăgia – sau instituții redutabile fără ca societatea să fie cîtuși de puțin protejată față de acestea – poliția politică –, închide ușa pe care o deschisese intervenției sociale în sfera politicului. Acest gen de situație nu se poate prelungi la nesfârșit.

Societatea care întrevade o amenințare posibilă planînd asupra destinului ei și se simte concomitent prizoniera voinței unei puteri absolute nu poate rămîne oarbă la o asemenea contradicție. Reformele luminate ale lui Petru cel Mare, grefate pe temperamentul său ultraautoritar pînă și în legătură cu transmiterea succesiunii, poartă germenii unor conflicte grave.

Altă contradicție : dezvoltarea statului ca instanță supremă a vieții politice și ca loc de exprimare a intereselor societății și, în paralel, dezvoltarea puterii suveranului. Statul va fi perceput treptat ca un sprijin împotriva exceselor autorității personale pe care o întrupează și va contribui la desacralizarea persoanei țarului. Interesul național, conștiința națională care s-a dezvoltat în jurul Tătucului țar vor tinde cu încetul să se identifice cu statul. Cuplul Rusia/stat-țar, care părea indestructibil la începutul renașterii rusești, are începînd din această epocă tendința să se erodeze.

Acestei contradicții care înglobează întreaga societate i se va adăuga o alta care va evolua în sensul contradicției – nod al reformelor – dintre suveran și nobilime. Petru cel Mare a dorit să se sprijine pe o nobilime de tip occidental, interiorizînd valorile culturale

1. Tabla rangurilor nobiliare a fost instituită în 1722. Ea vine să înlocuiască vechea ierarhie a titlurilor și a rangurilor printr-un sistem cu totul diferit : în trei sectoare ale slujbei la stat – armata, serviciul civil, curtea – pozițiile erau fixate în paisprezece ranguri, în ordine crescătoare, primul fiind cel mai înalt. Fiecare avea, în funcție de poziția lui pe scară, un rang sau un *cîn*, corespunzînd locului pe care îl ocupa, iar întreaga scară reprezenta cariera de slujbaș al statului, ce trebuia să treacă prin toate etapele. Promovarea nu depindea de origine, ci de merit.

ale Europei din secolul al XVIII-lea. Treptat, nobilimea va pretinde să treacă de la valorile occidentale la un statut de tip occidental. Obligațiile și structurile slujbelor înscrise în viziunea lui Petru cel Mare sînt departe de drepturile și libertățile curente în Occident. Nobilimea rusă sesizează distanța și va dori ca occidentalizarea să meargă pînă la capăt. În felul acesta, raporturile dintre ea și stat, cît și angajamentele ei către stat devin din nou subiect de discuție. Aceasta nu înseamnă că nobilimea nu își va da seama că dorința ei de emancipare față de stat – nu numai față de suveran – presupune finalizarea schimbării și revizuirea propriilor raporturi cu țărănimea. Iobăgia, prețul slujbei nobilimii, va deveni neîntemeiată, de îndată ce se va pune în discuție slujba nobililor. Dar cine acceptă vreodată să își piardă privilegiile, atunci cînd dobîndește drepturi noi? O nouă cauză majoră a conflictului social și politic se ivește în interstițiile reformei lui Petru cel Mare.

Statul civilizat dorit de Petru și care, din multe puncte de vedere, se construiește sfidînd războaiele, transformă radical Rusia. Începînd cu 1722 este greu să ne imaginăm ce era „înainte de Petru”. Reforma taie, de asemenea, iremediabil, cultura socială. La un capăt, în vîrf, cultura occidentală de stat, secularizată, pe care înțelege să o impună cu orice preț. La celălalt, cultura unei societăți țărănești, a cărei soartă se agravează, pentru care noțiunea de stat are mai puțină rezonanță decît aceea de țar. În persoana suveranului care nu poartă barbă, se lasă pictat în armură, fără nici unul din atributele religioase ale predecesorilor, și, în loc să rămînă țar ca toți ceilalți, și-a luat titlul cu sonoritate străină de *Împărat* imediat după victoria sa asupra suedezilor, care a eliminat adjectivul *tișaișii*, „foarte blînd”, din rugăciunile făcute pentru el, societatea țărănească nu îl recunoaște pe moștenitorul cnejilor-pioși, pe Tatăl poporului, imaginea terestră a Tatălui Etern. Divorțul dintre cultura pe care Petru înțelege s-o impună Rusiei, aceea de „fereastră deschisă spre Europa”, și cultura rusă tradițională se declanșează în acel moment, constituind unul dintre factorii cei mai gravi ai blestemului pe care Rusia încă îl mai îndură.

Țarul necivilizat

Contradicțiile care abundă în reformele lui Petru cel Mare separă cu brutalitate proiectul său de modernizare și acțiunea sa individuală. Poate se cuvine să căutăm originea exceselor care vor da o coloratură ucigașă reformelor din acel timp în concepția privitoare la *natura* țarului; crima politică, definită pentru prima oară în mod legal, este unul dintre cele mai sinistre aspecte ale bilanțului lui Petru, țarul ce a fost și ucigaș.

Tragedia supremă, care va însingera domnia lui mai mult decît oricare alta, constă în omorîrea propriului său fiu și moștenitor, Aleksei. Fapta sa din 1718 ține înainte de toate de opoziția dintre cele două Rusii și dintre cele două culturi. Pentru el însuși, pentru Coroană, ca și pentru țară, Petru respingea rigiditatea normelor stabilite de Biserică, lovind frontal în concepția pe care o aveau supușii săi cu privire la fidelitatea lor față de el. Refuza să respecte regulile legate de interzicerea consumului de carne și de ajunare în perioada Postului Mare, atît de severe pentru ortodocși, căuta căsătorii cu străine și refuza să le oblige pe prințesele venite în Rusia să se convertească la ortodoxism: contrar înaintașilor săi, suveranul tratează pretențiile Bisericii cu o neglijență extremă – mai ales după 1722, an în care abolește Patriarhatul și îl înlocuiește cu o instanță

birocratică, Sfântul Sinod, a cărui autoritate în fața statului este aproape nulă –, dar se servește totodată de lovitura dată pentru a săpa temeliile teocratice ale puterii personale. La imaginea secularizată a puterii oferite supușilor săi se adaugă o imagine personală mai distantă și mai puțin familiară. Titlurile purtate – *Gosudar imperator* (împărat suveran) sau *Oteț otecestvo* (tată al Patriei) – sînt mai puțin inteligibile pentru popor decît tradiționalul *tătucul țar*. Dat fiind că titlul de țar fusese folosit atît de frecvent și legalizat de Biserică în rugăciunile făcute pentru suveran, ruptura intervenită în denumiri pare să reflecte răcirea față de tradiția bisericească. Totul în noul formalism al lui Petru sugerează un univers străin de lungă durată a istoriei ruse și de obiceiurile populare.

Nemulțumirea unei societăți rănite de reformele impuse fără vreo pregătire prealabilă – țarul decide și impune imediat aplicarea hotărîrii sale – și cu urmări îndeosebi tragice, cel puțin pentru țărani, va îmbrăca forme multiple : atracția față de reprezentanții unei disidențe organizate, de tipul sectei credincioșilor de rit vechi, dar și față de răbufnirile sporadice pe care le pot organiza strelții, victimele de odinioară ale reprimării, zvonuri reînnoite legate de suveranul cu comportări derutante.

Construirea Sankt Petersburgului finalizează descompunerea imaginii tradiționale a țarului. Suveranul a decis să își implanteze capitala în mlaștini, loc în care temeliile nu rezistau decît cu prețul unor artificii imense, iar inundațiile¹ amenințau continuu lucrările oamenilor. Pentru aceasta nu a făcut apel la efort, ci a dat ucaz după ucaz. Peste 40 000 de bărbați au fost implicați în acel proiect de tip faraonic, pentru realizarea căruia au murit zeci de ocnași ai progresului. Orice nobil sau notabil avea obligația să construiască în acel loc casa de piatră a viitorului. Pentru a simboliza transferarea Rusiei din centrul ei istoric în orașul clădit după model italian, aflat la marginea Eurpei, Petru a poruncit aducerea rămășițelor Sfântului Aleksandr Nevski. În felul acesta, Rusia, care îi respinsese pe tătari și începuse să îi învingă pe suedezi, se muta cu totul în noul centru făurit de Petru. Din această cauză mare parte din populația rusă era exasperată : părăsirea Moscovei, orașul sfînt al rușilor, dat fiind că adăpostise atîția sfinți suverani și asigurase apărarea creștinătății de invadatorii păgîni, faptul că Sankt Petersburg – deja un nume germanizat ! – fusese construit de străini, arhitecți străini și muncitori veniți de peste tot, nu numai de la capătul Rusiei ; proliferarea în oraș a lăcașurilor de cult protestant din cauza ponderii populației germane pe care o chemase Petru. Moscova, oraș prin excelență rus, trăia după moda rusă și îi izola pe străini într-un cartier periferic special, cartierul (*sloboda*) german. Sankt Petersburg, victorie a Occidentului în Rusia, dimpotrivă, era lăsat pe mîna străinilor, care trebuiau – așa dorea Petru – să ofere în tot locul exemplul obiceiurilor, vestimentației, culturii lor materiale și spirituale. Inspirat de Richelieu, fondatorul Academiei Franceze, al cărui membru corespondent era, Petru întemeiază la Sankt Petersburg în 1724 prima Academie de Științe din Rusia. Ca să confere materializare vieții științifice din noua capitală – Rusia nu avea încă o universitate –, i-a chemat pe francezii Bernouilli și de l'Isle și pe cîțiva alți străini.

1. În 1705, întregul oraș a fost sub ape. În 1721, acolo se naviga pentru că populația nu se putea deplasa pe jos în oraș. Petru cel Mare a fost gata să se înecă pe Nevski Prospekt.

Confruntarea celor două culturi

Moscova, simbol al trecutului, al culturii ruse respinse de Petru cu furie; Sankt Petersburg, fereastră deschisă spre Occident, simbolul celeilalte Rusii, smulsă trecutului, superstiției, intoleranței, unei istorii alcătuite din nenorociri și particularități bizare. În rivalitatea dintre fosta capitală și capitala întemeiată de Petru se înfruntă două căi istorice și totodată două culturi: a elitei, modelate și promovate de Petru, și a poporului rus, rămas străin de proiectul în cauză. În spatele acelei ciudățenii prinde din nou contur prejudecata legată de trădarea misiunii divine a suveranului, a proiectului conceput de Dumnezeu pentru Rusia. Prin înlăturarea tuturor elementelor legalității teocratice, prin despărțirea în sens fizic și geografic de tot ce semnifică aceasta, împăratul Petru se ridică în fața poporului său într-o lumină nouă, aceea de autocrat pur. Legitimitatea pe care o revendică este seculară. El este împăratul, moștenitorul unei familii care îi conferă dreptul la domnie; dar persoana lui este aceea a unui autocrat avînd puteri ce emană din sistemul politic existent și din autoritatea sa personală.

Chiar dacă acea schimbare hotărîtoare intervenită în concepțiile ce susțin legitimitatea deținătorului puterii ruse nu este percepută în popor – poate nici chiar de acela care se află pe tron –, se constată instalarea unui rău difuz. Acel Petru atît de ciudat și de străin de Rusia, țarul care nu respectă nimic din tot ceea ce au respectat înaintașii lui este fără nici o îndoială un țar nelegiuit. Or, țarul este pios prin definiție, de esență divină prin însăși natura sa. Procesul implicit care i se instituie nu privește defectele omului – violența excesivă, desfrîul etc. –, consecințele părții omenеști din natura lui și, ca atare, inevitabile, ci tot ceea ce ține de latura divină a naturii sale, care se rezumă la sfidarea Legilor lui Dumnezeu. Ruptura cu Moscova simbolizează secularizarea și adună toate plîngerile acumulate pe această temă. Țarul nu poate fi rău. În concluzie, reapare tema falsului țar.

În 1705, cînd strelții se agită din nou, exasperați de represiunea suferită cu cîțiva ani în urmă, reapare zvonul: țarul este un uzurpator. Mama lui dăduse naștere unei fete căreia, din rațiuni dinastice, îi substituise un băiat, aflat în acel moment pe tron. Altă variantă: în cursul escapadelor sale europene – invenție diavolească, dacă așa au stat lucrurile, deoarece un țar nu are ce învăța de la Europa – Petru a fost asasinat și înlocuit cu un impostor. Credincioșii de rit vechi, al căror prestigiu se hrănește din martiriul la care îi supune statul, merg atunci dincolo de simpla respingere a unei puteri, căreia îi neagă dreptul la existență. Refugiați în pădurile îndepărtate, se jertfesc în comunități întregi¹, ca să dovedească lupta lor împotriva celui denunțat drept Antihrist. Îngrijorarea crescîndă provocată de ruptura dintre Petru și ordinea lui Dumnezeu îmbracă înainte de toate forme religioase; conflictul se învîrte deci în jurul problemei hotărîtoare legate de

1. Distrugerea prin foc joacă un rol de seamă la credincioșii de rit vechi, care se leagă astfel de dubla tradiție precreștină a zeului Perun și a lui Ilia Muromeț, cel mai cunoscut erou din folclorul creștin din Rusia, despre care se credea că urcase la cer dintr-un car de foc, asemenea profetului Ilie. După condamnarea credincioșilor de rit vechi la Conciliul din 1667, numeroși au fost aceia care s-au jertfit în familie prin focul purificator în bisericile de lemn construite în păduri. Focul reamintește și de „limbile de foc” trimise de Dumnezeu spre Apostoli, ca să îi purifice și să le aducă lumina. De atunci, jertfirea prin foc a fost pentru credincioșii de rit vechi un obicei constant, destinat să sublinieze întunericul ce se abătuse asupra Rusiei.

țarul adevărat și de adevărata sa natură. Din acest motiv, revolta nu este numai seculară, simplă agitație a strelților și a cazacilor nemulțumiți. Ea se traduce prin proliferarea mișcărilor religioase eterodoxe, jertfirea schismaticilor și dezvoltarea sectelor. Este epoca în care capătă amploare, între altele, o sectă ivită cu un secol în urmă, dar care începe să facă mult zgomot începând din 1716, anul morții întemeietorului ei, Ivan Suslov: Oamenii lui Dumnezeu (*bojje liudi*), sau altfel spus Flagelanții (*Hlisti*). Ei alcătuiesc o societate secretă, având ca ritual de frunte flagelarea în grup. Strânși în jurul îndrumătorului spiritual – „noul Hristos”, Iisus devenind „vechiul Hristos” –, Oamenii lui Dumnezeu proclamă, asemenea credincioșilor de rit vechi, necesitatea de a se plasa în afara Cetății părăsite de Dumnezeu. Această disidență religioasă, care glorifică în ambele cazuri suferința și mortificarea drept căi de salvare, atrage la începutul secolului numeroase componente ale societății, descumpănite de secularizarea puterii. Îndeosebi strelții sînt zelatori ai schismei sau ai sectei Flagelanților.

Un astfel de divorț dintre putere și societate – retragerea societății din spațiul dominat de putere este o tendință care va marca puternic de acum încolo sistemul politic rus – trebuie să cunoască neîndoiește prelungiri politice. Fie că i se atribuia calificativul de fals țar sau acela de Antihrist¹, nu se putea ca Petru să nu suscite reacții. Nimeni nu se gîdea să îl omoare pe cel ce ocupa pe nedrept tronul: nu se dovedise cu adevărat că era un uzurpator. Societatea era răvășită mai degrabă de erodarea ordinii sociale și religioase cu care era obișnuită. Violența smulgerii de tradiția rusă hotărîită de Petru tulbura conștiințele într-un mod de nedescris. Pierderea certitudinilor a dus la un dublu reflex: reînvierea mitului țarului dispărut și încercarea regăsirii țarului adevărat. Reacțiile apocaliptice ale creștinilor de rit vechi aruncîndu-se în flăcări ca să se prezinte purificați în fața Creatorului, la sfîrșitul lumii – iminent, așa cum îl anunța domnia lui Antihrist – sau suferințele pe care și le provocau Flagelatorii erau manifestări extreme ale căutării unui adevăr pierdut după abandonarea bruscă a drumului drept. Indiferent de calea pe care a apucat-o societatea rătăcită, dorința de întoarcere la *adevăr* era în mintea tuturor rușilor. În lumea de jos, de pe pămînt, din afara oricărei viziuni apocaliptice, adevărul implica adunarea în jurul unui suveran legitim. Tocmai în jurul acestei ultime probleme s-a înnodat ultima tragedie a domniei: asasinarea fiului.

Țareviul sacrificat

Născut în 1690 din prima căsătorie a lui Petru cu Evdokia Lopuhina, Aleksei a cunoscut de mic ruptura dintre cele două Rusii care se înfruntau în epocă. Crescut de o mamă legată de ordinea tradițională și de Biserica ortodoxă, înconjurat de o familie care încuraja orientarea în acest sens, Aleksei avea un temperament predispus să accepte influența în cauză. Toți martorii la tragedie au subliniat înstrăinarea țareviului de

1. Problema a fost foarte dezbătută. Pentru unii, Petru nu poate fi Antihrist, deoarece numărul 666 care îl simbolizează pe acesta nu se potrivește cu nimic din ceea ce are legătură cu suveranul. Pentru unii credincioși de rit vechi, dimpotrivă, Petru este sigur Antihrist: împodobindu-se cu titlul de tată al Patriei, el a uzurpat titlul care îi aparținea patriarhului. Această uzurpare de titulatură, apoi dizolvarea Patriarhatului constituiau în ochii lor tot atîtea dovezi ale existenței unui plan diabolic, deoarece, în ultimă instanță, uzurpatorul avea pretenția să i se substituie lui Dumnezeu.

caracterul tatălui. Blind, pasiv, cu o inteligență medie, nu prea muncitor, pios, fără îndoială, el întrupa Rusia tradițională, urită din tot sufletul de Petru cel Mare. Dar era țarevici. În 1696, imediat după cucerirea Azovului, Petru, nemaissuportind apropierea Rusiei atât de detestate, a alungat-o pe Evdokia și a închis-o într-o mănăstire, înainte de a obține divorțul pentru a se căsători cu Ekaterina, servitoarea venită din Livonia, cu care a avut mai mulți copii. Evdokia reprezenta femeia de care se săturase, dar mai ales obscurantismul și influența paseistă de care voia să își apere fiul. În schimb, pentru poporul rus, el alungase o soție legitimă – poporul era numai pe jumătate de acord cu indulgența Bisericii în privința divorțului; aducând la Palat o servitoare, de neam străin pe deasupra, nu făcea decât să confirme și mai mult toate îndoielile legate de purtarea lui. Un țar adevărat se putea căsători cu o servitoare străină? Trimisă în spatele zidurilor groase ale mănăstirii din Suzdal, Evdokia reprezenta simbolul adevăratei dinastii. Prestigiul ei și nostalgia lui Aleksei nu puteau decât să îl încurajeze pe țarevici să rămână fidel concepțiilor materne, cu atât mai mult cu cât acestea concentrau asupra celor doi feroarea poporului.

Petru cel Mare s-a purtat cu fiul său așa cum s-a purtat cu Rusia: a întreprins „reformarea”, modelarea fiului în stil occidental, așa cum procedase cu țara. L-a înconjurat de profesori aleși de el, cel mai adesea străini, l-a constrâns să învețe limbi străine, geografia, l-a obligat să intre în regimentele de elită, l-a brutalizat – în pedagogia paternă loviturile și înjurăturile înlocuiau persuasiunea. Căsătorit cu forța, neacceptând nici căsătoria cu o prințesă din Brunswick, nici proiectele făurite de tată la adresa lui, nici sarcinile care îi reveneau, înconjurându-se de călugări și vraci care îl încurajau să slujească drept simbol al Rusiei tradiționale împotriva universului pe care tatăl său pretindea să îl impună, nefericitul țarevici, pentru a fugi de părintele său și de schimbare, reușește să scape din Rusia și caută un azil succesiv și precar pe la curțile străine. În ochii lui Petru, aceasta a reprezentat trădarea absolută: fiul său părăsise țara fără autorizație, nu își îndeplinise obligațiile și fugise de reforme. Hăituit, încolțit și prins – tradiția vînării aceuia care fuge din țară era înrădăcinată solid – țareviciul a fost torturat sub ochii tatălui, ca să mărturisească existența complotului din care, prin definiție – trădarea nu putea fi separată de complot –, se presupunea că face parte. În final, a trebuit să semneze un act de renunțare la drepturile sale asupra Coroanei. Condamnat la moarte, a pierit în închisoare din cauza unor noi și cumplite torturi, înainte ca sentința capitală să fie adusă la îndeplinire. Despre moartea lui au circulat cele mai diverse zvonuri: a fost victima unei crize de convulsii, după versiunea oficială, a murit la capătul unor torturi de neîndurat; a fost pur și simplu închis; Petru însuși i-a tăiat capul. Voltaire, admiratorul împăratului, cuprins de oroare, desigur, la gândul unei asemenea barbarii, și-a dat silința să respingă ultima variantă, pledînd că Petru a dispus suspendarea sentinței de condamnare la moarte unanimă¹, evitînd deci actul criminal. În plus, spune el, după moarte, corpul țareviciului a fost expus timp de patru zile în catedrală, iar „capul era într-o perfectă armonie cu trupul și nu se putea observa dacă fusese sau nu tăiat”. Dar Voltaire întreabă: „Cum ar fi fost posibil ca țarul să fi tăiat cu propria lui mîină capul fiului său, căruia i s-a făcur sfîntul maslu în prezența întregii curți? Era deja fără cap cînd i s-a turnat uleiul pe cap? În ce moment s-a putut coase din nou capul de trup?”.

1. Sentința „a fost semnată de 8 episcopi, 4 arhimandriți și 8 profesori”, precizează Voltaire.

Oricât de odioase par, aceste detalii dovedesc tulburarea adîncă provocată de moartea țareviciului. Pentru Petru a fost vorba de un complot. În cruzimea sa, el s-a înverșunat împotriva tuturor acelor care avuseseră, de departe sau de aproape, legătură cu mărturisirile smulse țareviciului pe parcursul torturii. Mai întîi mama, țarina Evdokia, biciuită și apoi închisă din nou într-o mănăstire și mai cumplită decît prima, unde nu a mai fost tratată ca o suverană. Fratele țarinei, Avraam Lopuhin, a fost decapitat după torturi interminabile. Glebov, presupusul amant al țarinei, a fost tras în țeapă. Arhiepiscopul de Rostov, Dositei, care a prezis – veșnicul prestigiu al supranaturalului – moartea apropiată a lui Petru, a fost tras pe roată. Țareviciul, personajul central al dramei, a fost astfel înconjurat de mai mult de treizeci de martirizați.

Două lovituri în forță conferă semnificație întregului proiect al lui Petru. În 1721, Senatul îi conferă în mod oficial titlul de Împărat și calificativul de *cel Mare*. În felul acesta, el a abandonat legitimitatea teocratică în favoarea unui alt mod de legitimitate decurgînd din grandoarea personală. Prin titlul de Împărat, străin de istoria rusă, el marchează alipirea regimului la toate imperiile anterioare, începînd cu Roma. Petru cel Mare, primul împărat al Rusiei, se detașează astfel de Biserică, care a conferit legitimitate tuturor înaintașilor săi, și se înscrie într-o tradiție despre putere mai veche și mai cunoscută în lume (în special în cea occidentală), care îl leagă definitiv pe Împărat de Imperiu, pe suveran de stat. Matricea rusă de origine kieveană dispăre. Încununarea procesului de emancipare a puterii imperiale are loc o dată cu legea de succesiune din 5 februarie 1722. Ea proclamă că numai suveranul are dreptul să îl desemneze pe succesor. Prin alegerea acestuia contrar principiului eredității, care reprezentase pînă atunci esența monarhiei, Petru se rupe de întreaga istorie rusă, chiar dacă invocă, spre a se justifica, exemplul lui Ivan cel Groaznic. Nu va trece totuși la faptă pe parcursul celor trei ani care îl mai despart de moarte (8 februarie 1725) și nu își va desemna el însuși succesorul.

Invocarea gestului anterior al lui Ivan necesită o revenire asupra asemănării faptelor : tragedia asasinării unui țarevici de către propriul său tată. Aparent, Petru seamănă întru totul cu Ivan : și-au ucis moștenitorii cu propria lor mîină ; au decis să sfărme regulile implicite ale succesiunii – în absența unei legi adevărate pe care toți suveranii, de la Vladimir încoace, se străduiseră să o contureze. Analogia se oprește în acest punct. Morțile țarevicilor, Ivan și Aleksei, nu au aceeași semnificație. Ivan cel Groaznic, asemenea lui Petru cel Mare, nu se regăsea în moștenitorul său și era exasperat de tot ceea ce îi separa : dar el a ucis involuntar, într-unul din accesele de furie din ce în ce mai frecvente, manifestări ale unui creier pe cale să atingă demența. Omorul l-a zdrobit pentru totdeauna și l-a transformat în cîteva ore într-un adevărat moșneag ; din punct de vedere moral, s-a căit veșnic. Nu știm cu siguranță dacă moartea lui în veșminte umile de monah nu a intervenit în momentul împăcării sufletului cu rasa călugărească. Lucrurile stau cu totul altfel în cazul lui Petru cel Mare. Desigur, fiul său nu avea nimic să-l poată satisface. Ființa lui slabă, deși a îndrăznit să-și înfrunte tatăl prin exprimarea dorinței de a se retrage într-o mănăstire, era indolentă și se deda unor beții cumplite în compania Evfrosinei¹,

1. Soția lui Aleksei, prințesa Charlotte, cu care se căsătorise în 1711, murise în 1715, lăsîndu-i un fiu, moștenitor legitim al tronului după el. Evfrosina, care l-a însoțit în fuga lui, s-a întors apoi împotriva lui și a devenit martorul principal al acuzării, denunțînd printre celelalte crime și pe cea capitală, aceea de a fi dorit moartea tatălui său. De aici la mărturia de intenții paricide n-a fost decît un pas, pe care Aleksei a fost nevoit să îl facă.

copia palidă a servitoarei livoniene care îi ținea tovărășie lui Petru. Nu degeaba, și nici din proastă dispoziție, Petru și-a amenințat fiul că nu îl va desemna drept urmaș. În timpul unei dispute, Petru a afirmat : „Mai bine să am drept moștenitor pe un străin bun, decât pe unul de același sînge cu mine, care să nu valoreze nimic”. Dar nici caracterul lui Aleksei, nici proasta lui purtare, nici măcar îngrijorarea provocată de nașterea fiului Ekaterinei, metresa lui Petru, devenită soția lui în 1707, nu stau la originea uciderii țareviciului. Omorîndu-l, Petru a vrut să ucidă vechea Rusie. „Bărbile cele mai lungi vor putea să te răsucescă după bunul lor plac”, îi scria el fiului atunci cînd ciocnirile dintre ei se aflau în faza verbală. Prin însăși ființa lui și prin speranțele care au fost puse în el, Aleksei reprezenta tot trecutul, „barbaria” rusă pe care Petru intenționa s-o extirpe. El însuși reprezenta viitorul, Europa, reformele; fiul și moștenitorul său întruchipau trecutul, Rusia, tradiția. Prin sacrificarea lui, Petru cel Mare făcea să dispară tot ce mai ținea Rusia legată de rădăcinile sale. Mai mult decât o moarte punitivă sau decât o răzbunare, asasinarea țareviciului era un omor simbolic. Trebuia ca însuși fiul lui Petru să îi cadă victimă, trebuia să curgă sîngele dinastiei. Vărsîndu-și propriul sînge, Petru marca limpede că el era omul rupturii, că alegerea dinastică nu era fatală, că ea trebuia să fie în acord cu drumul pe care Rusia se angajase în sfîrșit. Sîngele vărsat acum avea o altă semnificație decât acela al cnejilor-sfinți, victime ispășitoare. Voltaire are dreptate : Petru nu acționează ca tată, ci ca rege, sacrificîndu-și copilul în numele a ceea ce el considera binele Națiunii și al Statului. El acționează ca un suveran absolut, stăpîn pe viața și pe moartea tuturor supușilor săi. Prin hotărîrea luată, el dispune de viața fiului și nu are a da seamă nimănui, oricine ar fi – ar trebui să adăugăm, nici măcar lui Dumnezeu. Asasinat de tatăl său, Aleksei moare ca un vinovat, aflîndu-și pacea în iertarea pe care i-o acordă ucigașul său de părinte : „A venit țarul, au curs lacrimi din ochii tatălui și dintr-ai fiului cel fără de noroc; condamnatul a cerut iertare și tatăl l-a iertat public”. În cazul lui Petru, nici un martor nu citează disperarea și remușcarea care l-au cuprins pe Ivan cel Groaznic în urma loviturii fatale cu țepușa de vînătoare. În noua scenă a omorului, în care totul se petrece invers, unitatea este restabilită de iertarea tatălui. Biserica nu joacă aici decât un rol accesoriu : ei îi revine sarcina să acorde sfîntul maslu și să expună poporului corpul martirizat, nicidecum să se pronunțe asupra trecutului și prezentului, prezent în care conflictul dintre tată și fiu, dintre țar și succesorul lui a simbolizat lupta dintre forțele contrarii ce sfîșie Rusia. Reconcilierea și unitatea se împlinesc în omucidere.

Sacrificat pentru istorie, nefericitul țarevici nu a avut nici măcar soarta celorlalți cneji jertfiți înaintea lui. În timpul vieții, el a reprezentat speranța de care se mai putea agăța o Rusie care nu voia să moară; după moarte, a fost uitat imediat. La drept vorbind – și aceasta i-a fost a doua moarte –, el devenise victima felului în care societatea tradițională îl privea pe Petru cel Mare : fiul lui Antihrist sau al falsului țar nu putea să devină un țar adevărat, acela căruia să i se nege moartea și să i se aștepte întoarcerea în vederea salvării țării. Nici mîntuitor, nici salvator, ca ceilalți „țarevici jertfiți”, dacă este să reluăm expresia lui Alain Besançon, Aleksei nu va fi iubit de Istorie, așa cum nu a fost iubit nici de tată.

„Omorul este ultima soluție a lașilor”, scria Gibbon în magistrala sa cugetare asupra Imperiului Roman, referindu-se explicit la folosirea politică a omuciderii. Europa secolului al XVIII-lea, în care Petru cel Mare vrea să integreze Rusia, împărtășește în mare parte viziunea lui Gibbon. După homicidul cumplit din vremea războaielor

religioase, uciderea lui Henric al IV-lea acționează pe termen lung ca un revelator. Ideea de a ucide pentru putere – sau prin putere – este acum la fel de șocantă pe cât fusese altădată de firească. Pentru puterea europeană, secolul al XVIII-lea este un veac civilizat când conturile nu se mai reglează prin vărsare de sînge. Rusia lui Petru se abate în mod sinistru de la această tendință. Înțelegem cât de greu i-a venit lui Voltaire să relateze faptele strălucite ale Împăratului. Petru a beneficiat nu numai de o instituție specializată în crima politică – excepție de seamă în Europa vremii –, dar și de un teoretician ce se va strădui să-i legitimizeze nu numai uzanța omorului, ci și puterea absolută pe care o deține, autorizîndu-l să comită cele mai abominabile omucideri.

Teoreticianul în cauză, Teofan Prokopovici, îi oferă o justificare occidentalizată a puterii sale absolute. Spunem occidentalizată, deoarece el aparține unui mediu ecleziastic ucrainean îmbibat cu influențe catolice și occidentale (Ucraina fusese mai întîi sub stăpînirea poloneză), care, după 1667, anul în care Rusia kieveană se unește cu Rusia, va exercita un ascendent considerabil. Petru avea preferințe pentru clerul acela educat, marcat de influența iezuiților, iar pe ortodocși îi categorisea, fără excepție, printre obscuranțiști. Acel prelat, cititor al filosofilor europeni, era fascinat de noțiunile de stat și de suveranitate. La el, tema supunerii în cadrul Cetății, a dreptului suveranului, a unității corpului politic în persoana celui din urmă erau inspirate vizibil de Hobbes și de Grotius. În opera sa capitală, *Pravda voli monarșei* (Justiția și voința monarhului), și în predicile lui reunite mai apoi, Prokopovici dezvoltă conceptul de stat și de putere de stat și totodată conceptul de naționalism al poporului, pe care îl numește cu un termen nefolosit pînă la el, *rossianin*, legînd astfel indisolubil noțiunile de Rusia și de Imperiu. Este vorba de un naționalism secularizat, un sistem politic dominat de interesul de stat, pe care îl teoretizează astfel, făcînd implicit din creștinism un instrument al puterii de stat nelimitate, pentru că este identificat cu națiunea sau corpul social. În ultimă instanță, relația individului sau a corpului social cu puterea este una de *supunere*, în virtutea aceleiași legi naturale care impune copiilor să își asculte părinții. Petru, suveran în momentul cînd își ucide fiul, înscrie în gestul său întregul mod de relație care îl leagă de restul supușilor. Asemenea lui Aleksei, aceștia nu îi pot arăta decît supunere. Adaptarea Rusiei la Europa Secolului Luminilor, oricît de bogată în reforme s-a dovedit, sfîrșește cu justificarea teoretică și practică a voinței absolute a suveranului pe care nimeni și nimic nu o poate limita.

CAPITOLUL AL VII-LEA

REGICIDUL FAMILIAL

Istoria Europei secolului al XVII-lea a fost întunecată de două mari regicide care au provocat tulburări profunde. Desigur, războaiele religioase sau războaiele în general nu au cruțat oamenii. Dar faptul că doi suverani au fost asasinați în timpul domniei, la numai treizeci de ani diferență, aruncă o lumină îngrijorătoare asupra felului în care publicul percepe caracterul sacru al tronului. Încă l-am mai putea considera pe Ravallac drept un spirit rătăcit¹, iar regicidul în cauză, un accident. Dar execuția publică, după un proces care acuză un monarh aflat pe tron că este dușmanul public al poporului său – Carol I al Angliei, în 1649 – reprezenta o sfidare foarte rară, în trecut, a însuși principiului monarhiei. Acest dublu șoc contribuie probabil la explicarea calmului relativ observat pe parcursul secolului al XVIII-lea în ce privește atacurile la adresa tiraniei din Europa. Pînă la Revoluția franceză, suveranii par să își fi regăsit statutul de inviolabilitate, care îi situa dincolo de atingerea supușilor lor. Pînă în același moment, nici Rusia n-a scăpat de această regulă. Numai suveranii și-au arogat dreptul de viață și de moarte asupra semenilor; cine domnește rămîne însă sacru, chiar și atunci cînd excesele sale depășesc limitele tolerabile. Mitul falsului țar este un substitut necesar în cazul oricărei reacții populare. Se presupune că numai un țar uzurpator poate sfida legea divină. Credincioșii de rit vechi evadează moralmente din corpul social rus numai pentru că știu că suveranul, fie el și Antihrist, este protejat de tron. Iată de ce căderea familiei Godunov nu a fost posibilă decît după moartea lui Boris, atunci cînd Dmitri a reușit să convingă de faptul că el este țarul și să îi ia locul.

După moartea lui Petru cel Mare, începe o altă serie de ani tulburi. La prima vedere, anii de după dispariția lui par liniștiți. Tot ceea ce se afla pînă atunci la baza ordinii politice din Rusia se zguduie pînă în temelii. Două regicide însoțite de moartea unui țarevici dovedesc totuși că, sub un calm aparent, istoria țării o ia pe drumuri ciudate. Regicide de un fel aparte la urma urmelor, pentru că loviturile sub care se prăbușesc ocupații legitimi ai tronului pleacă tocmai din acel loc.

În voia succesiunilor...

La sfîrșitul existenței sale, Petru I dăduse trei lovituri, hotărîtoare prin consecințele lor, principiilor succesoriale pe care se întemeia monarhia rusă. Asasinîndu-și moștenitorul, pusese problema propriului urmaș. Hotărîrea din 1722 institua desemnarea succesorului de către suveranul în exercițiu. Ea dădea lovitura de grație principiului eredității și crea

1. Strigînd în gura mare că are misiunea de a-l ucide pe regele Franței pentru apostazie, Ravallac a negat că ar fi fost instrumentul vreunei conspirații. El a afirmat că s-a supus ordinelor lui Dumnezeu. Cercetările lui Roland Mousnier sînt edificatoare din acest punct de vedere.

un vid în materie de drept succesoral. În final, soarta pe care i-a rezervat-o Ekaterinei, luată în căsătorie în 1712, încoronată ca împărăteasă în 1724, deschidea drumul unui fenomen încă inedit pentru Rusia : domnia femeilor. Într-adevăr, pînă atunci, unele se bucuraseră de o autoritate efemeră : n-au fost decît regente contestate și încadrate strîns de un Consiliu care evidenția limitele autorității lor. De îndată ce erau bănuite că vor să-și schimbe statutul social în cel de țarine, erau imediat condamnate la dispariție. O singură excepție – n-a fost vorba decît de un proiect – de la îndepărtarea femeilor ca rezultat al unei practici, nu al unui text explicit : tronul oferit pentru o clipă Irinei Godunova. Dar acel proiect traducea încurcătura nobilimii la ora cînd dispărea o dinastie. Nu era vorba de o evoluție politică. Irina era o văduvă fără copii, ea nu putea – acesta era sensul proiectului – decît să servească drept paravan al autorității redobîndite de boieri.

Prin încoronarea Ekaterinei, Petru cel Mare își proclamase dreptul absolut de a-și alege succesorul, drept aflat în afara oricărei legi. Gestul său nu sugera oare că și Împărăteasa putea fi la fel de bine urmașă ? În tot cazul, în ochii Rusiei și ai acelor care vor trebui să îl înlocuiască pe Petru, mort fără să se fi pronunțat în cazul de față, testamentul era de temut.

Putem reține două ipoteze. Ambele își aveau partizanii interesați, altfel spus clanurile proprii. Din prima căsătorie, Petru cel Mare avea un nepot, Petru, născut în 1715, fiul celui țarevici nefericit pe care îl asasinase el însuși. Conform dreptului succesoral de dinainte de 1722, ar fi fost firesc să urmeze acel moștenitor de zece ani. Dar împotriva copilului, ale cărui drepturi erau abolite de legea din 1722, se înalță Ekaterina. Înainte de încoronare, Petru îi recunoscuse serviciile eminente printr-o Declarație publicată în 1723 ; primise jurămîntul supușilor, fusese asociată la treburile publice și învățase de la Petru ce înseamnă să domnești. Alegerea era complicată. Pe de altă parte, moștenitorul, a cărui legalitate nu era recunoscută de Petru, și copil pe deasupra, ceea ce implica o regentă cu cortegiul ei de influențe și presiuni. La urma urmelor, unde să cauți o regentă, din moment ce copilul era de două ori orfan ? La acele argumente extrem de logice, care puteau fi expuse public, se adăugau altele, de nemărturisit, dar cîntărind greu în balanță. Mulți din cei chemați să ia parte la decizie – începînd cu episcopul Teofan Prokopovici – jucaseră cîte un rol în condamnarea țareviciului asasinat. Să îl ridici în scaun pe fiul acestuia însemna să riști ca la maturitate fiul să dorească să își răzbune tatăl. Toți cei implicați în martiriul țareviciului trebuiau să o aleagă pe Ekaterina. Multe argumente puteau fi invocate și în defavoarea ei. Mai întîi, originea : cum să încredințezi tronul unei servitoare livoniene cu o educație protestantă ? Apoi purtarea : zvonurile îi atribuiau o liotă de amanți de ocazie, înainte ca Petru să fi pus ochii pe ea, urmată de o proastă purtare pe ascuns, care a fost cît pe ce să declanșeze în 1723 o criză și să se lase cu repudiarea, fapt ce ar putea explica tăcerea lui Petru despre succesiune. În plus, deși foarte inteligentă și foarte sigură pe raționamentul ei, Ekaterina era practic o analfabetă. În ce privește ținuta, dintre numeroasele mărturii contradictorii, o vom reține pe aceea a unei prințese germane : „Țarina era mică și îndesată. Nu avea nici ținută, nici grație. Era de ajuns să o vezi ca să ghicești originea ei umilă. După felul cum era împopoțonată, ai fi zis că este o actriță germană. Rochia provenea dintr-o prăvălie de vechituri și era acoperită cu argint și slin...”. Și apoi nici o femeie nu mai urcase pe tronul Rusiei ; acensiunea ei ar fi creat un precedent și ar fi modificat radical sistemul dinastic.

În ciuda atîtor argumente contrarii, partida Ekaterinei cîștigă. Susținătorii ordinii tradiționale nu au fost capabili să negocieze măcar soluția intermediară a alianței celor doi candidați la tron, care l-ar fi pus pe Petru al II-lea sub tutela Ekaterinei. Partizanilor

ei le-a venit ușor să pledeze împotriva regenței: ea ar fi deschis în mod sigur calea rivalităților pentru ambele tabere, ar fi paralizat exercitarea puterii și ar fi sfârșit prin a se extermina pe tăcute. Argument deloc contestabil. Dar nu era mai puțin adevărat că fantoma țareviciului asasinat plana deasupra deliberărilor, amenințându-i și descurajându-i pe complicitii vinovați de moartea lui.

Oricât de șocantă ar fi părut în ochii tradiționaliștilor și ai legitimiștilor sau ai bunei-cuviințe în general, alegerea Ekaterinei era mai degrabă potrivită. Desigur, credincioșii de rit vechi au plătit cu viața sau cu tortura refuzul de a jura credință unei femei. Dar Ekaterina a respins pretențiile amanților ei de a o înlocui în treburile guvernării și a continuat opera lui Petru cel Mare, menținând o pace internă reală.

În definitiv, adevărata revoluție a domniei sale constă în ascensiunea la tron a femeilor. Cu puțin înainte de moarte, în 1727, ea l-a desemnat ca succesor, aplicând astfel legea din 1722, pe nepotul soțului ei, pe tânărul Petru, pe rivalul ei din urmă cu doi ani. Femeie înțeleaptă, ea reconcilia în acel mod dreptul ereditar cu dorința lui Petru cel Mare. Este adevărat, pe de altă parte, că îi lipseau moștenitorii: toți cei șase fii ai ei muriseră. Îi mai rămâneau totuși două fiice, mai apropiate de Petru decât nepotul. Dat fiind că domnise ea însăși, Ekaterina ar fi putut trage concluzia că succesiunea femeie-femeie era de acum încolo un fapt posibil și că era mai bine s-o rețină ca principiu în restabilirea drepturilor eredității în favoarea celei de-a doua căsătorii a lui Petru cel Mare. Dar nu. A preferat o soluție intermediară, oscilând între cele două ramuri descendente, un compromis, asociind la putere urmașii din ambele căsătorii ale defunctului ei soț: Petru sub regenta comună a fetelor ei, Anna și Elizaveta.

Petru al V-lea a avut o domnie la fel de pașnică, dar și la fel de scurtă ca a Ekaterinei. În 1730, la numai cincisprezece ani, moare din cauza variolei. O dată cu el dispare ultimul succesor masculin al lui Petru cel Mare și ultimul purtător al numelui dinastiei. Acum putem măsura importanța deschiderii tronului către femei. Candidatele plauzibile, mai mult sau mai puțin apropiate lui Petru cel Mare, nu erau numeroase și erau în mare parte feminine. În 1730, moștenitorii cei mai apropiați de tron erau Elizaveta, singura fiică a lui Petru rămasă în viață, și copilul născut în 1728 de cealaltă fiică a lui, Anna, ducesă de Holstein, care între timp murise. Sau trebuia să se schimbe descendența prin reîntoarcerea în timp la prima căsătorie a lui Aleksei Romanov. Una dintre nepoatele lui, fiica lui Ivan al V-lea, Anna, ducesă de Curlanda, lîncezea la Mitan. Nici nu putea fi vorba de Petru de Holstein: nou-născutul era prea departe de vremea cînd își putea exercita autoritatea. Rămâneau femeile. Cancelaria de Taină¹, instituită de împărăteasa Ekaterina în 1726, din care vor face parte tutoarele lui Petru al II-lea la începutul domniei lui, are acum sarcina de a organiza succesiunea pe care legea din 1722 o supunea unei forme de alegeri. Rusia a fost atunci pe punctul de a adopta, asemenea Poloniei, un fel de cartă constituțională care ar fi limitat puterile autocrației. Lipsa unui moștenitor care se putea impune, negocierile din jurul opțiunii ce se cerea făcută erau în favoarea unei evoluții politice în acest sens, deoarece îi revenea Înalțului Sfat de Taină misiunea de a pronunța dreptul succesoral. Reforma lui Petru cel Mare, destinată să consacre o putere autocratică desăvîrșită, sfîrșea, ironie a istoriei, printr-un acord pe post de constituție care limita puterea.

1. Cancelaria sau Înalțul Sfat de Taină număra șase membri în timpul Ekaterinei și opt sub Petru. Ca și Senatul creat de Petru cel Mare, ea trebuia să fie un organ de coordonare a administrației. Ambele instanțe și-au ratat misiunea. Sfatul privat dispare în timpul crizei din 1730.

Alegerea Sfatului s-a oprit asupra Annei de Curlanda: era văduvă, fără copii, avea un caracter slab. În consecință, părea cea mai în măsură să accepte schimbarea radicală din sistemul politic¹ rus. Aleasă în condiții eminamente restrictive, Anna dovedește de la început, asemenea Ekaterinei, că în Rusia femeile aveau intenția să domnească: fără ezitare ea a întors spatele tuturor promisiunilor făcute. Desființează dintr-un condei Sfatul și guvernează ajutată de un cabinet restrâns, alcătuit cel mai adesea din favoriți. Deoarece ascensiunea sa la tron a fost precedată de numeroase eforturi de micșorare a autorității suveranului în favoarea nobilimii ruse, împărăteasa Anna i-a înlăturat din anturajul său și de la putere pe ruși și i-a favorizat pe germani. Astfel – o altă glumă a lui Clío – domnia ei, care ar fi putut croi drum unei veritabile monarhii constituționale, a fost marcată de un nou trîmf al autocrației. Anna nu s-a sinchisit de părerile Sfatului, așa cum făcuseră suveranii imediat următori lui Petru. Anii ei de domnie, cînd s-ar fi putut introduce în Rusia principiul *habeas corpus* – care făcea parte, cel puțin pentru nobilime, din tîrgul inițial –, au fost mult mai cruzi și plini de arbitrar decît cei de după 1725. În curînd, domnia ei a fost numită *Bironovșcina*, după numele favoritului ei din Curlanda, Biron. Acesta s-a răzbunat pe nobilime pentru că a încercat să limiteze autocrația. Arestările, deportările, execuțiile își sporesc numărul². Satele au fost devastate de căutătorii sistematici ai înfrîzișilor cu plata unor impozite uitate de administrație și de datornici. Supusă unor curbe de sacrificii, țărănimea era disperată – i se luau cu brutalitate vitele și uneltele de muncă. Societatea rusă a atribuit acestei domnii un nume simptomatic: *Tatarșcina*, pentru că imită cu servilitate trecuta domnie tătară. Tot atîtea semne ale ostilității populare față de ceea ce era perceput atunci drept răspundere străină pentru nenorocirile timpului. Dar poporul mai desemnează un răspunzător de greutățile sale: puterea feminină. La orice capăt de ogor se va spune din ce în ce mai des: „cetățile guvernate de femei nu au viitor, zidurile ridicate de ele nu pot fi înalte”. Putem spera că domnia unei femei va favoriza coacerea grîului? murmurau țărani. Credincioșii de rit vechi preziceau o pedeapsă exemplară căzută din cer. Se înțelege de la sine că ei înșiși furnizează contingente de victime terorii exercitate de Biron. Exasperarea generală s-ar fi putut schimba într-o răzmeriță, dacă împărăteasa nu ar fi părăsit lumea viilor la momentul oportun, în 1740. De la această dată, situația succesorală era stabilă, dar nu satisfăcătoare.

Urmașă a „ramurii lui Ivan” a Romanovilor, împărăteasa Anna s-a hotărît să o așeze definitiv pe tron, în detrimentul descendenților lui Petru cel Mare. Profitînd de dreptul de a desemna un urmaș, pe care acesta l-a introdus în 1722, ea îl alege ca moștenitor, chiar înainte de moarte, pe un copil de cîteva luni, Ivan al VI-lea, nepotul surorii ei mai mari. Copilul în cauză, născut prinț de Brunswick, într-o familie din afara Rusiei, pune la firește problema regenței. Anna o rezolvă încredințînd-o lui Biron. În felul acesta, crește presiunea grupului german asupra țării. Cum s-ar fi putut obișnui rușii cu o succesiune aranjată atît de contrar propriilor lor aspirații? Un oarecare simț al legalității îi făcea să

1. În finalul acestui angajament, Anna accepta să le asigure nobililor inviolabilitatea persoanelor și a bunurilor. Ea trebuia să consulte înaltul Sfat în toate situațiile. Nu putea să declare singură război, să semneze pacea, să hotărască vreun impozit, să înstrăineze un domeniu al Coroanei, să numească pe cineva într-o funcție sau într-un grad superior celui de colonel. Nu putea să se mărite și nici să îl desemneze pe successor fără avizul Sfatului.

2. Victimă privilegiată a arbitrarului, familia Dolgoniki, apropiată a lui Petru al II-lea, acuzată că a încercat să făurească un „fals testament” al acestuia din urmă, pentru a-și atribui tronul.

regrete îndepărtarea ramurii lui Petru de la tron. Din moment ce îl ocupaseră și femeile, nimeni nu înțelegea de ce fiica lui Petru cel Mare, Elizaveta, atât de rusoaică în toate, trebuia să cedeze locul coborâtorilor din Ivan al V-lea, germanizați cu toții. Ura stîrnită de domnia germană, în general, și de regentul Biron, în special, conferă o forță extremă nostalgiei după o putere rusă, a cărei principală victimă avea să fie nefericitul țar Ivan al VI-lea. Totul tindea spre o lovitură militară. Au fost două în mai puțin de doi ani. Într-o primă etapă a fost îndepărtat regentul atât de nepopular, într-o a doua s-a pus capăt domniei lui Ivan al VI-lea și i s-a dat coroana Elizavetei, ultima supraviețuitoare a copiilor lui Petru cel Mare.

Lovitura de stat din 1741, care readuce o femeie pe tron, este importantă din mai multe motive. Mai întîi – împărăteasa Elizaveta veghează asupra acestui punct – restabilește în fapt, dacă nu în scris, o succesiune ereditară care va menține ramura lui Petru cel Mare la putere pînă la stingerea dinastiei. Imediat ce a fost încoronată, Elizaveta, care nu era măritată¹, deci nu avea moștenitor direct, îl cheamă la Moscova pe nepotul său Petru de Holstein, îl convertește la ortodoxism și îl proclamă urmaș. Peste doi ani, îl însoară cu o prințesă germană, Sofia de Anhalt Zerbst, care, prin trecerea la ortodoxism, va lua numele de Ekaterina. Și unul și celălalt vor domni succesiv sub numele de Petru al III-lea, respectiv Ekaterina a II-a.

O a doua consecință a loviturii de stat, nu mai puțin hotărîtoare: ea marchează victoria Rusiei asupra partidei germane, a ortodoxiei pure și stricte asupra celorlalte religii. În același timp, domnia Elizavetei deschide Rusia spre influența franceză. Petru cel Mare își făcuse școala în Olanda, urmașii lui se inspiraseră de la germani; o dată cu Elizaveta, Franța invadează curtea, cultura, obiceiurile. Voltaire devine marele om al puterii și al Academiei din Sankt Petersburg.

În sfîrșit, înaintarea spre statul civilizat pare că își reia cursul. Ambele lovituri militare ce au redeschis ramurii lui Petru drumul către tron s-au remarcat prin faptul că au evitat valurile de sînge. Desigur, mănăstirea, roata și alte genuri de tortură au marcat etapa de schimbare în ce îi privește pe partizanii grupării germane și ramura lui Ivan al V-lea, dar Elizaveta s-a îndurat să îi lase în viață pe dușmanii ei. De altfel, ea s-a opus cu înverșunare pedepsei cu moartea, chiar dacă menținerea folosirii cnutului ca instrument justițiar producea adesea același efect. Pînă și soarta rezervată lui Ivan face dovada moravurilor îmbîlîzite. Un suveran detronat, chiar în leagăn, constituia un pericol și le rezerva nemulțumirilor posibilitatea de a-l transforma în simbol unificator. Pe deasupra, modul de desemnare a țarului, aflat în vigoare din 1722, deschidea poarta tuturor întîmplărilor, dat fiind că legitimitatea titularului tronului depindea de voințe individuale, nu de o regulă permanentă. Numeroși predecesori ai Elizavetei rezolvaseră o dilemă asemănătoare, prin asasinarea eventualului rival. Dar, credincioasă sieși, împărăteasa hotărîște să îl cruțe pe țarul detronat și îl închide în fortăreața Schlüsselburg. Destin tragic, evocare a „Măști de Fier”: țar efemer în fragedă pruncie, cînd încă nu era conștient de demnitatea lui, Ivan al VI-lea va rămîne timp de douăzeci și doi de ani – perioada copilăriei și a adolescenței – un prizonier anonim, uitat de toți, cunoscut numai de paznicii lui sub numele ciudat de „prizonierul numărul 1”.

1. Este plauzibil ca Elizaveta să se fi căsătorit în secret cu Aleksei Razumovski, țaran de origine ucraineană, dascăl de biserică, a cărui voce a sedus-o pe împărăteasă, făcînd-o să-i acorde o favoare de durată. Dar o asemenea căsătorie, dacă ar fi avut loc, nu putea fi recunoscută public.

Suprimați-l pe împărat !

Remarcabilă, dacă ne referim la uzanțele politice din Rusia, revenirea pașnică la descendenții lui Petru nu constituie totuși decît o paranteză. Bîldele lovituri de stat din 1741 și 1742 sugerau – influența filosofilor francezi își avea partea ei de contribuție – consolidarea în Rusia a unei puteri mai echilibrate, mai puțin absolute, pentru că titularii ei nu erau prea siguri de temeinicia legalității lor. Totuși, în acel context de instabilitate succesorală, se vor ivi suverani foarte grijulii cu imensitatea prerogativelor imperiale, ca Petru al III-lea și Ekaterina a II-a. Calea care îi va conduce la recucerirea puterii absolute este încă inedită în Rusia : aceea a regicidului „la vîrf”.

Totul părea să anunțe vremuri pașnice și succesiuni normale. Împărăteasa Elizaveta nu numai că își desemnase moștenitorul, dar îl și însurase. Mai mulți copii născuți din acea căsătorie puteau, chiar dacă sistemul succesoral în vigoare nu le dădea nici un drept, să asigure continuitatea descendenței lui Petru cel Mare. Moștenitorul tronului era deja asociat parțial la treburile statului. Cînd a murit Elizaveta, la 25 decembrie 1761, încoronarea lui Petru al III-lea a constituit urmarea logică a hotărîrilor împărătesei. Dar, la 5 iulie 1762, după șase luni de domnie, Petru al III-lea moare, la rîndul său, subit. După patruzeci și opt de ore o Proclamație anunța poporul că moartea a survenit în urma unei colici hemoroidale, însoțită de congestie cerebrală. Bărbatul care dispăruse își pierduse tronul înainte de a-și pierde viața. Pe 28 iunie, o lovitură de stat, urzită de membrii nobilimii apropiate de curte, îl detronase într-adevăr pe suveran, fără văsare de sînge. Soția lui, aclamată de armată, este promulgată împărăteasă și se depusese jurămint de credință, fapt ce confirma ascensiunea ei la tron și succesiunea pentru Pavel, întîiul ei născut.

Petru al III-lea fusese arestat de conjurați, iar moartea lui, cîteva zile mai tîrziu, a apărut ca efectul conjugat al unei sănătăți șubrede, cunoscută de toată lumea, și al emoției provocate de detronarea prin lovitură de stat. Dar nici explicațiile medicale, nici expunerea în public a cadavrului lui Petru, îmbrăcat în uniformă de gală, n-au creat iluzii. Zvonurile au apărut imediat : fusese victima unui asasinat. Opiniile sînt divergente în privința punctului de plecare al cauzei omorului : unii îl atribuiau clerului, alții, unui complot nobiliar. Cea mai răspîndită variantă coincide cu adevărul istoric : adevărul instigator la omor fusese personajul care, conform tradiției romanului polițist, trebuia să tragă profit, altfel zis, împărăteasa Ekaterina, văduva victimei. Însuși Voltaire, cel mai consecvent admirator al ei, nu a negat niciodată crima, ba chiar a comentat-o într-un mod savuros : „Știu că i se reproșează cîteva fleacuri legate de soț. Nu este vorba decît de afaceri de familie, în care nu mă amestec ; și de altfel nu este rău să ai la activ o greșală pe care trebuie s-o repara. Faptul în sine te obligă să faci mari eforturi ca să constrîngi publicul să te stimeze”.

Omulciderea, atît de frecventă în conduita deținătorului puterii ruse, urmasa de astă dată a calei inedite. Împărații care își repudiaseră soțiile după bunul lor plac erau foarte numeroși în istoria țării, mănăstirile erau pline de suverane detronate. Era foarte puțin probabil ca vreuneia dintre ele să îi fi trecut prin minte să se descotorosească de un soț pregătit s-o repudieze. Acum nouitatea constă în faptul că soția unui împărat, ajuns pe tron pe căi legale și încoronat după toate normele, a ajuns să organizeze un complot ca să-și aroge ea însăși coroana. Într-o Rusie în care, de la moartea lui Petru cel Mare, se

încerca să se confere o anumită legalitate suveranilor aleși conform unor norme instabile, ce valoare avea o prințesă mică, de neam german, fără vreo altă legătură cu dinastia în afară de soțul ei, pe care tocmai îl asasinase? Totuși, Ekaterina va face pentru strălucirea Romanovilor mai mult decât toți aceia care au precedat-o, începând cu însuși Petru cel Mare, și mai mult decât aceia care o vor urma. Prietenul ei Voltaire, calificând-o drept binefăcătoarea speciei umane, îi spunea în chip de omagiu al virtuților ei: „Va veni o zi în care întreaga lumină ne va veni din nord”.

Merită să relatăm povestea complotului care a purtat-o pe Ekaterina spre putere. Ea pune în evidență moravurile Rusiei din acele timpuri, precum și pe acelea ale femeii pe care Voltaire o considera „cel mai bun suveran al Europei”. Interesul episodului nu constă numai în aspectele sale anecdotice, ci și în chestiunea de fond: ce a fost regicidul comis de o soție, la drept vorbind? un complot vizînd accesul la tron? un omor din pure ambiții personale? sau o adevărată conspirație politică implicînd interese mult mai complexe din care a știut să tragă profit o femeie ambițioasă? Problema este importantă, căci în funcție de răspunsul dat, primul regicid din istoria Rusiei va atîrna în mod diferit asupra viitorului. Ca să înțelegem ce s-a petrecut între 28 iunie și 5 iulie 1762, trebuie să revenim la eroii acelei drame de excepție și la scena politică rusă pe care se desfășoară.

Mai întîi, victima. Petru al III-lea a fost detronat ușor și uitat repede – portretele lui au dispărut de peste tot, iar numele i-a fost imediat înconjurat de tăcere – pentru că era o persoană puțin atrăgătoare și stîngace din punct de vedere politic. Era abil doar să stîrnească animozitățile în toate mediile. Încă din tinerețe, țareviciul, moștenitorul Elizavetei, nu atrăgea nici o simpatie. Nu pentru că ar fi fost deosebit de desfigurat¹, dar păstrase ca urmare a unei copilării foarte dure la curtea din Holstein (bătut, prost hrănit, mai mult sau mai puțin abandonat) un temperament ursuz și o sănătate șubredă. Prost crescut, cu o inteligență medie, brutal, era pe deasupra refractar la tot ce era rus. Nu a putut niciodată să scape de un puternic accent german, a îmbrățișat ortodoxismul fără tragere de inimă. Nu cunoștea discreția. Împărăteasa Elizaveta a trebuit să îl țină departe de numeroasele consilii și decizii, pentru a evita indiscrețiile care i-ar fi putut scăpa din neatenție. În felul acesta, educația sa ca moștenitor al tronului va lăsa de dorit, la fel ca educația lui în general: prost îndrumată și incompletă.

La șaisprezece ani, băiatul acela atît de complicat și stîngaci a fost pus în fața aceleia pe care trebuia să o ia în căsătorie, tînăra Sofia, o adolescentă de cincisprezece ani, înaltă și bine făcută, mai mult atrăgătoare decât frumoasă. Vivacitatea ei trupească și spirituală cucerea pe loc. Foarte vioaie, hotărîtă și dornică de învățătură, era la fel de avidă să atingă un destin mult mai înalt decât acela pe care îl promitea micul principat din care provenea. Între adolescentul închis, care îndrăgea numai muzica și soldații, și tînăra înfloritoare, care se plimba prin viață cu o listă de lucrări de filosofie pe care trebuia să le parcurgă de urgență, o singură realitate comună: un viitor împărat trebuie să se căsătorească pentru a asigura succesiunea. Tronul Rusiei constituia pentru Sofia – rebotezată Ekaterina, ca ortodoxă – o promovare strălucită.

Căsătoria, celebrată la 21 august 1745, a fost propriu-zis un dezastru. Ani de zile nu a fost consumată. Memoriile Ekaterinei atestă faptul că nu era vorba de incapacitatea țareviciului care, în timp, și-a înmulțit aventurile amoroase. Totuși, la 20 septembrie

1. În 1744, varicela și variola, contractate succesiv, l-au urîțit pe Petru. Trăsăturile îi vor rămîne îngroșate, iar pielea ciuruită. Ekaterina va nota în memoriile sale: „Devenise înspăimîntător”.

1754, sosește pe lume un moștenitor, Pavel. Titlul nu i-l contestă nimeni, dar era oare copilul lui Petru? Soțul își disprețuia și își ignora soția. În afară de asta, nu i se atribuie nici un copil nelegitim, în ciuda numeroaselor legături, ceea ce, ținând seama de moravurile epocii, ne-ar putea duce cu gândul la sterilitate. Atât contemporanii, cât și numeroși istorici îl consideră pe Serghei Saltîkov, supranumit „frumosul Serghei”, șambelanul lui Petru, drept adevăratul tată al lui Pavel. La urma urmelor, pentru Elizaveta nu contează dacă nou-născutul îi era sau nu nepot: succesiunea era asigurată. A pus mâna pe copil și de atunci încolo mama nu prea a mai avut contact cu el.

Viața privată a cuplului moștenitor nu constituie decât unul din elementele dosarului, dar trebuie totuși să figureze în el. Ca și Elizaveta, moștenitorul tronului nu nutrea probabil iluzii privitoare la originea copiilor pe care soția lui îi aducea pe lume. Mai ales că, neavînd nici o afinitate cu ea, atașat cel puțin de una dintre amantele sale, Elizaveta Voronțova, suficient pentru a se gândi să și-o facă soție, Petru a încercat în 1758 să obțină acordul împărătesei pentru repudierea Ekaterinei. De la indiferența inițială la ostilitatea declarată. Simțindu-se amenințată, Ekaterina a avut tot interesul să îl vadă pe Petru dispărînd imediat ce Elizaveta și-a dat duhul. Ani de zile poziția ei a fost de nesuportat. Ne imaginăm că sentimentele ei față de Petru au devenit din ce în ce mai vindicative. Între căsătorie și moartea Elizavetei, starea deplorabilă a sănătății lui Petru, bolile grave care s-au succedat au făcut-o să se teamă că dispariția lui prematură ar fi determinat-o pe Elizaveta să desemneze un alt moștenitor. Petru, viu și plin de ură, constituia cealaltă fațetă a amenințării: repudierea. Poate din cauza acelor dificultăți personale, tînăra Ekaterina s-a amestecat de timpuriu în politica externă, căutînd sprijin în afară, dar riscînd totodată s-o lovească frontal pe împărăteasă și să rămînă fără tron.

A intermediat între cancelarul Rusiei și ambasadorul Marii Britanii, într-o vreme cînd Rusia ezita între politica de alianță cu Anglia îndreptată împotriva Prusiei – către care înclinau Ekaterina și prietenii ei –, și o politică de apropiere de Franța și Austria, împotriva unei coaliții anglo-prusace, care avea în ultimă instanță acordul împărătesei. Faptul că Ekaterina, împinsă de prietenie sau dragoste – este vremea legăturii sale cu tînărul conte Stanislaw Poniatowski care, în favoarea Poloniei, urzea victoria primei variante –, s-a mulțumit să vorbească sau să transmită într-adevăr informații precise prietenilor ei a pus-o în dificultate încă din timpul vieții Elizavetei, și mai mult după moartea acesteia, față de Petru, în ale cărui sentimente pro-prusace lovea. Astfel, neînțelegerilor conjugale li se adaugă neîncrederea provocată soțului de preferințele ei internaționale și de actele oficioase în acest sens.

Situația Ekaterinei s-a agravat de îndată ce Petru s-a urcat pe tron. Scurta lui domnie a fost marcată de un amestec contradictoriu de decizii liberale și conservatoare care, cu mici excepții, nu i-au adus decât dușmani și au facilitat accesul la tron al soției sale. Liberalismul a constat în suprimarea Cancelariei de Taină, „tribunal îngrozitor...”, mai rău decît Inchiziția spaniolă”, raporta un ambasador, și în suprimarea persecuțiilor împotriva credincioșilor de rit vechi. În acest mod, ei și-au putut părăsi exilul și regăsi pămînturile. Prin Hotărîrea din februarie 1762, tot el a eliberat nobilimea de obligațiile de serviciu. Măsura va avea urmări sociale și politice considerabile în secolul următor. Pentru scurt timp, s-a interesat chiar de condiția țăranilor, fără însă a trage vreo concluzie.

În rest, a făcut tot ce i-a stat în putință ca să devină impopular, lucru care i-a reușit de minune. A intrat în conflict cu clerul prin hotărîrea – un vechi proiect al tuturor suveranilor – de a alipi la domeniul imperial bunurile Bisericii. A nemulțumit armata de

două ori : reorganizînd-o după modelul armatei prusace a lui Frederic al II-lea, idealul său întrutotul, neîntîlnind cont de nici o victorie obținută în războiul împotriva Prusiei. Din dragoste pentru acea țară, în loc să-și transforme victoriile în cuceriri definitive, după cum se aștepta Frederic al II-lea, Petru al III-lea a semnat pacea cedîndu-i „vechiului său prieten” toate cuceririle rusești din Prusia Orientală și a parafat-o printr-o alianță defensivă și ofensivă. Pentru Frederic, revirimentul politicii ruse constituia un adevărat miracol : pentru armata rusă el reprezenta un abandon pe cît de inutil, pe atît de umilitor. În final, Petru s-a înstrăinat de Rusia întreagă, de la Curte pînă la ultimul supus – cu excepția unui mic partid prusac –, prin pasiunea extravagantă cu care a început să impună pretutindeni imitarea Prusiei, fie că era vorba de veșminte, de obiceiuri sau de viața culturală și socială. Își bătea joc fără încetare și într-un mod zgomotos de „barbaria rusă” și de ortodoxie. În cele mai rele momente ale sale urla la toată lumea : „Să bem în sănătatea regelui, stăpînul nostru ! ” (era vorba de Frederic al II-lea).

În timpul domniei lui, care se îndrepta spre mascaradă, exasperarea generală arată limpede de ce se impune o soluție de schimbare. Un suveran ale cărui acte – tratatul de pace cu Prusia – mergeau împotriva interesului național și pe care îl condamna Biserica mai putea să-și invoce legalitatea multă vreme ? Plecînd de la o certitudine – era necesară îndepărtarea lui Petru al III-lea de la tron – și de la o întrebare – cu cine să-l înlocuim ? – s-a urzit repede un complot. La o primă abordare, existau numai două soluții în persoana celor doi descendenți ai Romanovilor : unul aparținea ramurii lui Ivan al V-lea, nefericitul „prizonier numărul 1”, celălalt, Pavel, strănepotul lui Petru cel Mare, fiul Ekaterinei și, în principiu, al actualului țar. Ivan al VI-lea, poate ca urmare a îndelungatei sale detenții, nu părea să fie în deplinătatea facultăților sale. Totuși, din ură pentru soția sa, poate și din cauza paternității mai mult decît îndoielnice, Petru al III-lea lăsase să se întrevadă că nu voia în nici un caz să îl desemneze pe Pavel¹ ca urmaș. Poruncise chiar să fie adus în capitală Ivan al VI-lea pentru a-l examina și pentru a-l putea eventual desemna ca succesor. De altfel, își manifestase aversiunea pentru propriul fiu încă de la urcarea pe tron, prin refuzul de a-i atribui titlul de moștenitor ; de asemenea, la vremea la care nobilimea îi jurase credință, el inclusese în jurămînt angajamentul de a-l respecta pe moștenitorul *ales de el*. Amenințată cu repudierea, Ekaterina era conștientă totodată de riscul ca fiul ei să fie exclus de la succesiune. Fără îndoială că dispozițiile unui suveran pe care conspiratorii vor să îl destituie nu îi angajau cu nimic pe aceștia. Dar Ekaterina nu ținea să fie regentă. După moartea lui Petru cel Mare, trei femei urcaseră pe tron ca împărăteasă. Domnia femeilor părea un fapt împlinit, iar situația de împărăteasă era mai sigură și mai de invidiat decît aceea de regentă. Dacă reușea să pună mîna pe tron, Ekaterina știa că îi va aparține hotărîrea să a-l lăsa moștenitor pe fiul ei. În orice altă variantă, interesele lui Pavel riscu să fie uitate de toți aceia pe care schimbarea petrecută la vîrf i-ar fi încurajat să-și urmeze destinul propriu. Pentru Ekaterina, cucerirea tronului avea deci un triplu avantaj : îi asigura securitatea, îi permitea să-și realizeze ambiția, asigura viitorul fiului ei. În celălalt taler al balanței, nu vede nimic opunîndu-se atîtor avantaje ? Poate doar legitimitatea unui suveran urît de toți, disprețuindu-și țara și supușii, condamnat oricum să fie într-o zi sau alta victima vreunei conspirații.

1. Pavel era țarevici, dar nu purta titlul de *naslednic* (moștenitor).

Complotul

Nu a fost numai complotul Ekaterinei. În jurul ei, la Curte, creștea numărul proiectelor de a-l răsturna pe Petru al III-lea. În centrul majorității se afla un bărbat pe care ea îl respecta și care o va sluji mai apoi timp de douăzeci de ani în calitate de ministru de Externe, Nikita Panin. Ani de zile el reprezentase Rusia în Danemarca și în Suedia, ceea ce i-a adus o solidă cunoaștere a învîrtelilor politice interne ale societăților și intrigilor internaționale pe care fiecare țară se pricepe să le înnoade ca să-și apere interesele. În 1760, Elizaveta l-a însărcinat cu educația micului Pavel; din acest motiv el este atașat cauzei copilului pe care l-a format ca să poată urca într-o zi pe tron. Ca preceptor al tânărului țarevici, Nikita Panin putea spera un rol central în cazul unei regențe încredințate Ekaterinei. În jurul său se aflau numeroși partizani ai acestei concepții despre viitor. La rîndul ei, Ekaterina dispunea de un important grup de presiune în favoarea tezei extreme, menite s-o aducă pe ea însăși pe tron. Cinci frați Orlov, dintre care cei mai mulți se bucuraseră la un moment dat de favorurile ei, și-au luat în sarcină cîștigarea armatei.

Petru a auzit cîte ceva din ecourile diverselor combinații urzite, ba chiar a permis și un avertisment din partea regelui Prusiei. Dar a răspuns de fiecare dată că nimeni nu ar îndrăzni să atenteze la puterea – și mai puțin încă la viața, credea el – nepotului lui Petru cel Mare. În același timp, el medita, la rîndul său, la mijlocul de a-și alunga nevasta și copilul. Nu era ușor să conduci la Curte o conspirație împotriva împăratului. Zvonurile care transpirau din sînul complotului, proiectele ostile unor variante de soluții ce-ar trebui alese după destituirea suveranului au grăbit desigur evenimentul ale cărui ițe erau în mîna Ekaterinei.

La 28 iunie, cînd Petru inspecta trupele de la Oranienbaum, pe care se pregătea să le trimită în război împotriva Danemarcei, complotul s-a declanșat în urma unui ordin care ignora logica și previziunile. Ekaterina trebuia să urce cît mai urgent pe tron; începînd cu acel punct totul devenea posibil, și în special destituirea lui Petru. Ordinea inversă era foarte periculoasă: o dată Petru destituit, fiecare partidă și-ar propune candidatul. Luîndu-le-o înainte împreună cu Orlovii care cîștigaseră de partea ei regimentele de elită, Ekaterina a sosit în zori la Sankt Petersburg – ea se afla la țară, soțul ei la Oranienbaum, toate autoritățile fidele lui Petru părăsiseră capitala –, s-a repezit la cazarma renumitului regiment Izmailovski, unde a fost aclamată în calitate de împărăteasă, în timp ce o parte a credincioșilor ei îndemnau celelalte două regimente de elită ale Gărzii – Preobrajenski și Semionovski – să se alăture loviturii de stat. Imediat ce a obținut plebiscitul regimentelor, Ekaterina s-a dus să facă pace cu Biserica. A depus jurămîntul la Sfînta Fecioară din Kazan că va proteja drepturile bisericești și ortodoxia. După disprețul pe care îl manifestase Petru al III-lea la adresa ei, Biserica nu putea decît să o susțină pe împărăteasă. Proclamațiile adresate în aceeași zi către popor și către armată consfințeau luarea puterii. Ele erau totodată acte de acuzare împotriva împăratului, destituit fără știința lui, și de justificare a demersului Ekaterinei. Ea era datoare, spuneau textele, să protejeze Biserica, călcată în picioare, armata, umilită, politica externă, plasată sub comanda Prusiei de un împărat inconstient.

Timp de douăzeci și patru de ore, Petru nu a știut că nevasta lui îi luase locul pe tron. Cînd a înțeles ce se petrece era prea tîrziu ca să mai reacționeze. Ekaterina, în fruntea trupelor,

se afla în drum spre Oranienbaum. A fost obligat să abdice necondiționat. A cerut doar să rămână la o proprietate din apropiere de Peterhof, în tovărășia Elizavetei Voronțova.

Împărăteasa regică

Pînă în acel punct totul s-a petrecut în mod civilizat, ba chiar legal. Cu toate că era forțată, abdicarea lui Petru al III-lea nu i-a pus viața în pericol. Puterea Ekaterinei părea de necontestat și nu implica apelul la omor. Și totuși, la mai puțin de o săptămînă, țarul detronat murea. În ciuda versiunii oficiale, omorul era evident. Relatările epocii au oferit o versiune propagată în general și acceptată. În reședința-închisoare, Petru l-ar fi întîlnit pe Aleksei Orlov, fratele favoritului din acel moment. Doi dintre complicii acestuia l-ar fi otrăvit sau sugrumat, sau și una și alta, în timpul unei beții orgiastice puse din vreme la cale.

De ce l-au omorît, din moment ce cărțile fuseseră jucate? Ce rol a avut Ekaterina în acel omor? Relativ la a doua întrebare, de-a lungul timpului a rezultat existența unui acord de a o declara nevinovată. Dar ea nu s-a dezis de nici unul dintre asasini și a acreditat teza morții naturale. Mai mult, toți aceia care, asasini sau nu, au ridicat-o pe tron, 'au primit pensii și funcții, iar la nevoie au fost înnobilați. În realitate, moartea lui Petru era indispensabilă pentru garantarea securității definitive a Ekaterinei și pentru menținerea ei pe tron. Situația creată prin detronarea țarului era într-adevăr uimitoare. Femeile care domniseră anterior în Rusia erau toate din familia Romanovilor. Ekaterina nu avea altă legătură cu dinastia decît căsătoria cu acela pe care tocmai îl alungase de pe tron. Prințesă venită de la o curte modestă, străină, convertită la ortodoxism, nimic nu justifica ascensiunea ei la tron. Ca mamă a țareviciului, ea nu ar fi putut pretinde în mod legal decît regența. În afară de aceasta, desemnarea ei ca împărăteasă de către regimente nu confirma nici o normă, nici o practică de succesiune cunoscută. În definitiv, cazul ei era mai șubred decît acela al lui Boris Godunov, adus pe tronul vacant de Stările Generale. Ekaterina era pur și simplu o uzurpatoare. Din acel moment, devenea periculos să îți menții în viață rivalii. Pavel, fiul ei, nu o putea amenința. Tinerețea și calitatea lui de eventual bastard nu îi erau favorabile. În schimb, Petru în viață putea foarte bine, într-un moment de nemulțumire, să concentreze din nou asupra persoanei sale simpatiile și eforturile partizanilor în căutare de legalitate. Viu, în ciuda abdicării, el putea fi din nou considerat țarul *adevărat* în calitatea sa de nepot al lui Petru cel Mare. Acea amenințare la adresa coroanei Ekaterinei era agravată de faptul că Petru rămînea soțul ei legitim, împiedicînd orice proiect de recăsătorie. Chiar dacă ea, personal, nu avea nici un gînd în acel sens, este aproape sigur că Grigori Orlov nutrea acea ambiție îndepărtată de a deveni soțul împărătesei.

Omorul trebuia, de asemenea, să înlăture o piedică politică: Petru nu ar mai reapărea în miezul vreunei himere a poporului. Totuși, moartea sa nu i-a împiedicat pe unii impostori să se prezinte, ici și colo, în calitatea de *adevăratul* țar Petru al III-lea, scăpat de la moarte. La început, acel țar a hrănit mitologia unei secte dintre cele mai active în epocă: o ramură disidentă a Flagelanților sau *hlîstî*, numită *skopfi* (de la *skopef*, castrat). Ei adăugau la practici deja foarte severe castrarea. Șeful ei, Selivanov, un fost iobag, pretindea că este Petru al III-lea – un Petru al III-lea castrat. Mitul țarului *adevărat* se împletea astfel cu mitul credinței *adevărate* – sub acel nume castrații se opuneau curții

false a falsei împărătese – și a reunit numeroși adepți din rîndul acelor care nu erau admiși în cercurile puterii. Portretele lui Petru al III-lea serveau drept icoane sectanților. Cei mai zeloși dintre ei confundau pretinsa neputință a suveranului – Ekaterina făcea referință la ea în Proclamația de destituire – cu propriul lor rit de castrare. Înțelegem asprimea de care a dat dovadă Ekaterina împotriva lor. Au fost bătuți cu cnutul și deportați în Siberia. Nu trebuia să mai supraviețuiască nici un fals Petru.

Dar cel mai grav episod în legătură cu falșii Petru al III-lea se situează în 1772. În acel an, Pugaciov, conducătorul răscoalei cazacilor din Iaik, a proclamat că este Petru al III-lea: „Eu sînt împăratul Petru Fiodorovici. Eu eram la Țariîn. Dumnezeu și oamenii cei buni m-au salvat și au biciuit în locul meu pe un soldat din escortă. La Petersburg am fost din nou salvat de un ofițer”. Întărit în sprijinul primit, Pugaciov, care i-a făcut una cu pămîntul pe cei din Kazan și i-a cîștigat de partea sa pe cei din Orenburg și Nijni-Novgorod, a reprezentat un timp o serioasă amenințare la adresa Ekaterinei. Încă o dată, confruntarea dintre falsul țar și cel adevărat rezulta din crimele comise în jurul tronului. Pugaciov era cu atît mai îngrijorător, cu cît Petru al III-lea domnise, iar el însuși nu mai era un copil și putea pretinde în orice moment să revină pe tronul „lui”. De aici neliniștea Ekaterinei, eforturile uriașe desfășurate împotriva rebelului și amploarea reprimării. Pugaciov învins a fost plimbat prin Moscova închis într-o cușcă de fier, pentru ca poporul să vadă că el nu putea fi nicidecum țarul. Se mai văzuse vreodată un suveran în spatele gratiilor unei cuști? Apoi a fost decapitat, iar o dată restabilită pedeapsa cu moartea, ea a fost aplicată la scară extinsă. Regimentele punitive „pacificau” satele care crezuseră că Petru al III-lea reînviase din morți. Acesta nu mai exista. Și totuși, la ora bilanțului, s-a constatat că din 1764 pînă la aventura lui Pugaciov, în Rusia își făcuseră apariția șapte *falși* Petru al III-lea!

Dar nu numai Petru putea suscita reacții ostile contra unei împărătese cu o legitimitate atît de îndoielnică, în ciuda încoronării spectaculoase de la 22 septembrie 1762. Țarul Ivan al VI-lea era încă în viață. Iar aceia care în timpul complotului împotriva lui Petru al III-lea militaseră în favoarea regenței acceptau cu greu lovitura militară prin care Ekaterina își însușise tronul. O fracțiune a conjuraților din 1762 nutreau sentimentul că fuseseră păcăliți de o femeie, căreia nu îi recunoșteau nici un drept la domnie. Pentru ei lucrurile nu trebuiau să rămînă așa. Dat fiind că ea urzise o lovitură de stat, ei au luat hotărîrea să îi răspundă printr-o contra-lovitură de stat. Ivan al VI-lea, toți știau acest lucru, nu era în stare să domnească, dar era țar și descendent al Romanovilor. În ochii lor, aceste calități erau suficiente pentru a contesta o împărăteasă de origine modestă, fără legături cu Romanovii și pe deasupra regicidă sau măcar complice la regicid. Un prim complot, prost pregătit, prost condus, urmărind reșezarea pe tron a lui Ivan al VI-lea sub autoritatea unui regent, eșuează în 1762. După doi ani, în iulie 1764, un grup mic de conjurați conduși de un tînăr ofițer ucrainean, Mirovici, a luat cu asalt fortăreața Schlüsselburg. El intenționa să îl elibereze pe Ivan, să provoace aclamațiile garnizoanei în favoarea noului țar și să le citească soldaților o proclamație prin care era condamnată regicida, uzurpatorea tronului. El va repeta astfel punct cu punct lovitura militară care îi reușise atît de bine Ekaterinei cu doi ani mai devreme. Se observă clar în ce consta inspirația conjuraților: certitudinea că în vremuri atît de tulburi (cînd oricine reușea să se cocoaze pe tronul Rusiei, era suficient să imiți prima lovitură de acest gen pentru a ajunge la același rezultat). În planul legalității, Ivan al VI-lea se arăta net superior Ekaterinei. În plus, debilitatea sa îl făcea un instrument minunat al puterii pentru acela

care îl urca pe tron. Rangurile și veniturile distribuite de Ekaterina conjurațiilor în 1762 nu puteau decît să stîrnească lăcomia. Cîne nu ar fi dorit ca, printr-o operație similară, să ajungă la aceleași avantaje, mai ales dintre tinerii ofițeri dezmoșteniți, din care făcea parte locotenentul Mirovici?

Dar istoria se repetă rar. Puține exemple de comploturi reușite prin repetarea identică a unui precedent. Ekaterina știa prea bine cît era de precară poziția ei, pentru a nu-și fi luat o infinitate de precauții și a nu fi vegheat ca Ivan al VI-lea să nu iasă viu din închisoare. Consemnele erau precise: la orice tentativă de evadare sau de răpire, trebuia să se răspundă cu uciderea imediată a prizonierului. De aceea, cînd conjurații s-au năpustit în celulă, n-au găsit decît cadavrul lui Ivan. Mirovici a fost arestat și condamnat la moarte. Pentru că în Rusia nu se mai practicase decapitarea în ultimii douăzeci de ani – Elizaveta ținuse la acest lucru – mulțimea, căreia călăul i-a prezentat capul ofițerului, a manifestat o asemenea emoție, încît podul de peste Neva, unde fusese masată, a fost gata să se surpe.

Ekaterina se simțea eliberată de amenințare – ultima – și totodată stînjinită. Trebuia să reteze din rădăcină zvonurile care pretindeau că ea însăși inspirase ideea complotului lui Mirovici. Acesta, prinzîndu-se în laț, o scăpase de țarul Ivan al VI-lea. Trebuia ca toată lumea să ignore ordinul dat gărzilor de a-l omorî pe Ivan la cel mai mic indident. Difuzarea lui ar fi acreditat zvonurile conform cărora Ekaterina se afla la originea întregii drame. Cît de mult ar fi afectat reputația și așa deplorabilă a împărătesei o nouă crimă, imediat următoare regicidului! Cu doi ani mai înainte, un diplomat francez semnala într-o depeșă: „Ce tablou! Pe de o parte, nepotul lui Petru I detronat și condamnat la moarte, pe de alta, nepotul lui Ivan al V-lea zăcînd în lanțuri, în timp ce o prințesă de Anhalt uzurpă coroana strămoșilor lor și își anunță urcarea pe tron printr-un regicid...”.

Puterea cucerită, eventualele contestații suprimate merita desigur o reputație mînjită. Așa cum afirma Voltaire în indulgenta sa relatare a faptelor, o greșeală putea s-o coste pe Ekaterina multe eforturi în vederea reparării și recîștigării stimei opiniei publice. Domnia ei lungă și glorioasă dă dreptate mai curînd analizei lui Voltaire. Ea a făcut ca țara și restul lumii să uite condițiile în care a ajuns pe tron și să devină pentru secolele următoare Ekaterina cea Mare.

Consecințele politice ale regicidului

Totuși, regicidul are o postfață plasată la ora morții Ekaterinei. Sîntem trimiși cu gîndul la tragedia grecească. A doua zi după moartea ei, Pavel deschidea mormîntul tatălui său și îi dezgropa osemintele. Ele au fost trimise de la mănăstirea Aleksandr Nevski la Palatul de Iarnă, pentru a fi expuse alături de trupul îmbălsămat al Ekaterinei a II-a. În felul acesta, Pavel reunește în moarte pe țarul detronat și pe aceea care i-a uzurpat tronul și i-a organizat probabil moartea. Au fost înhumați unul lîngă altul, iar doliul oficial a fost dedicat cuplului imperial pe care ura l-a despărțit atît de trainic. Regăsirea lor ironică în eternitate a fost însoțită de un omogiu postum și de o reparație adusă lui Petru al III-lea, revanșă strălucită pentru soțul Ekaterinei, dezavuare nu mai puțin strălucită pentru împărăteasă și reglare macabră de conturi cu autorii asasinatului. Nemulțumit de expunerea rămășițelor încoronate ale lui Petru spre reculegerea publică (în timpul vieții nu fusese încoronat), Pavel i-a obligat pe asasinii acestuia, Aleksei Orlov și prințul

Baratinski, să se afle în primul rînd al participanților la omagiul adus astfel victimei lor. Bizară și sinistră ceremonie! Aleksei Orlov, gloriosul învingător în bătălia de la Ceșme¹, care a făcut din Rusia o putere navală de prim-plan, a fost constrîns să meargă în ținută de gală (ținuta sa de la vremea omorului) alături de coșciugul lui Petru al III-lea, purtînd pe o pernuță coroana victimei sale, în timp ce complicii săi țineau cordonul postavului cu care era acoperit sicriul. Dacă ceremonia nu o acuza direct pe Ekaterina, ea reamintea Rusiei omorul inițial, reunind pentru o clipă, pe deasupra anilor de uitare, victima aureolată de o glorie pe care nu o cunoscuse niciodată, asasinii ei și complicea care beneficiase de crima lor. Răzbunare uimitoare și o uimitoare lecție de istorie care evidenția atît ranchiunile puternice, cît și caracterul chinuit al noului țar.

Înainte de a întoarce pagina primului regicid rus, se cuvine să îi subliniem două trăsături importante pentru istoria politică a țării. El consacră erodarea mitului țarului și în același timp îl accentua. Prin destituirea și asasinarea nepotului lui Petru cel Mare, conjurații din 1762 subliniaseră slăbiciunea suveranului și schimbarea continuă a imaginii sale. Nu numai că țarul era acum *ales*, în loc să se impună prin origine, dar alegerile erau, în plus, contestabile în ochii conștiinței sociale. După Petru cel Mare, ascensiunea la tron a femeilor, atît a acelora dintr-o ramură a Romanovilor, cît și a acelora din cealaltă, au zăpăcit lumea. Mai mult, Petru al III-lea și Ekaterina a II-a erau străini de Rusia, unul prin cultură și idei – era german în toate –, cealaltă prin origine. În aceste situații fluctuante, în care nu se mai reflecta nici unul din criteriile tradiționale, atît detronarea, cît și suprimarea suveranului erau ispititoare – vezi cazul lui Petru al III-lea –, de îndată ce suveranul nu mai plăcea. Mai șocantă a fost destituirea în sine decît regicidul, dat fiind că nu se prea știa în virtutea cărui drept ajunsese pe tron. Dintr-o dată problema țarului adevărat și a celui fals căpăta o nouă dimensiune: ce criterii puteau confirma faptul că țarul era sau nu fructul unei alegeri *pertinente*? Atunci cînd suveranii puteau fi din afara liniei domnitoare imperiale, nu erau nici ruși, și nici pioși, ce criteriu le mai putea legaliza prezența pe tron? Desigur, nu partea divină a naturii lor. Dar nu ajunseseră pe tron în mod firesc! Hazardul sau dorințele extreme care au ocupat primul loc în stabilirea succesiunii după 1725 anunțau moartea tuturor referințelor legalizatoare ale puterii imperiale.

În această privință, regicidul – și nu numai uciderea unui țarevici – măsura îndoiala care plana asupra legalității suveranului. Exemplul lui Petru al III-lea este edificator. Ca țar, el primise jurămîntul de credință din partea supușilor. Pugaciov, falsul Petru al III-lea, putea cu atît mai mult să recîștige fidelitatea acelora pe care îi înălțea, cu cît nu pretindea că se ridică împotriva jurămîntului prestat mai apoi succesorului său, ci invoca o supunere anterioară aceleia acordate uzurpatoarei, pe care o denunța. Perceput ca titular al tronului, el nu trebuia să-și dovedească legalitatea. Cine îi jura credință lui Pugaciov, după cei îi jurase anterior credință Ekaterinei a II-a, nu era sperjur. El nu făcea decît să revină la prima alegere, aceea care îl legase de Petru al III-lea. Numai regicidul și consecințele sale l-au transformat pe Pugaciov – Petru al III-lea într-o amenințare deosebit de gravă pentru Ekaterina.

1. Bătălia de la Ceșme, în iunie 1770, a dus la nimicirea întregii flote turcești de către marina rusă condusă de Aleksei Orlov. 11 000 de marinari turci și-au lăsat acolo viața. Precum bătăliile de la Lepant și Trafalgar, Ceșme a constituit un eveniment internațional de primă mărime prin noile echilibre create și a devenit una din verigile mitologiei naționale ruse.

Regicidul consacra, de asemenea, o evoluție politică postpetroviană : secularizarea funcției imperiale. Puterea împăratului consta în însăși ființa lui. Urzind complotul care viza detronarea soțului ei, Ekaterina nu revendica nici un criteriu de legalitate în favoarea ei, în afara propriei ei voințe de a ajunge pe tron și a certitudinii că posedă capacități excepționale de guvernare. Desigur, din moment ce puterea putea fi răsturnată într-un asemenea mod, iar deținătorul ei depus și asasinat, însemna că nu mai posedea sursa divină. A fi împărat presupunea să ai justificare, deci propria divinitate, fără nici o legătură clară cu religia. Schimbarea de ritual a încoronării din 1742 atestă evoluția în acest sens. Până atunci, șeful Bisericii ortodoxe pune coroana pe capul suveranului, ca semn al legăturii dintre Biserică și acela care guverna statul, al legalității divine a puterii lumesti. Elizaveta și toți urmașii ei se vor încorona ei înșiși în catedrala Adormirii Maicii Domnului din Kremlin. Șeful Bisericii se va mulțumi cu simplul rol de martor însărcinat doar cu transmiterea coroanei către țar la momentul hotărât.

Edificator în ceea ce privește schimbările intervenite în fundamentarea ideologică a funcției și a naturii suveranului, regicidul din 1762 sublinia totodată ambiguitatea concepțiilor naționale ale societății ruse. Pe de o parte, Petru al III-lea era impopular din cauza faptului că respingea Rusia și era vizibil prusacofil. Cât despre Ekaterina, sarcina i-a fost ușurată de indignarea nobilimii și a armatei față de obligația care le cerea să subscrie la „germanizarea” puterii. Este desigur paradoxal că i-a revenit unei prințese germane să întruchieze în acel moment interesul și specificul rus. Nu era mai puțin paradoxal că Ekaterina – care, ca majoritatea suveranilor de după Petru cel Mare, dorea să-și occidentalizeze țara de adopție prin reforme –, a început prin a-l omorî pe acela care își bătea atît de tare joc de „barbaria rusă” și căuta, după modelul prusac, să impună țării moravurile Occidentului. Un fapt este limpede, în ciuda acestor contradicții : complotul de la 1762 a fost totodată o reacție rusă împotriva umilinței la care Petru al III-lea supusese tot ceea ce era rusesc.

Or, tocmai masele cele mai rusești, cele atașate formelor extreme ale culturii religioase ruse – credincioșii de rit vechi – au furnizat cei mai numeroși nostalgici legați de Petru al III-lea și i s-au raliat lui Pugaciov în calitatea sa de reprezentant al credinței *adevărate* și al națiunii ruse. Nobilimea îl acuzase pe Petru al III-lea că nu se comportă ca un țar, ci ca un împărat, ceea ce era adevărat. Poporul, credincioșii de rit vechi considerau că numai *țarul* era legitim : *împăratul* era deja Antihrist. Totuși, Pugaciov nu se numește țar, ci adoptă ideologia imperială, așa cum o atestă Proclamația sa din 17 septembrie 1773, care începe astfel : „Ucaz al marelui nostru suveran, împărat autocrat, Petru Fiodorovici al tuturor rușilor... Prieteni, așa cum i-ați slujit pe țarii precedenți, vărsîndu-vă pînă și sîngele pentru ei, voi, frații și strămoșii voștri, mă veți sluji în numele Patriei, pe mine, marele vostru suveran, împăratul Petru Fiodorovici...”. Prezența pretenției imperiale este departe de sensibilitatea poporului. Ne putem da seama de realitate dacă judecăm unul din puținele cîntece despre Pugaciov pe care istoria ni le-a păstrat :

„Își căutau mereu un țar.

Ei bine, iată, l-au aflat ! ”.

Țăranii l-au urmat pe Pugaciov nu pentru a se opune statului, opresorul și contestatarul tuturor drepturilor lor, ci pentru a pune din nou în fruntea lui un țar pios, ortodox. Dispariția țarului în beneficiul unui împărat confundat cu statul astfel pervertit li se părea cauza tuturor nenorocirilor. Pugaciov, cu toată incultura lui, pretindea că îl întruchiează

pe împărat; nu revendica nici pioșenia, nici ortodoxia și se confunda cu statul așa cum devenise el ca urmare a evoluției. În cadrul rebeliunii coexistau două concepții: cea veche, privitoare la țarul pios și la cadrul său statal inseparabil de Biserică, și cea nouă, privitoare la autocratul imperial, suveranul al cărui caracter sacru este intrinsec, fără legătură cu Dumnezeu, ci legat de un stat pe cale de modernizare, secularizat pînă în temelii. A doua concepție invadează progresiv prima concepție despre stat și suveran, o golește de conținut, fapt ce confirmă, la o primă analiză, tulburarea spiritelor; la o analiză mai profundă, noua concepție semnalează mutațiile operate în conștiința colectivă. Aceasta din urmă se crede încă legată de concepția despre putere pe care o cunoștea dintotdeauna și în numele căreia îl cinstește pe falsul Petru al III-lea. În realitate, ea evoluează deja spre un alt sistem ideologic conform căruia dreptul de a judeca puterea, de a dispune de ea, nu va mai fi privilegiul păturilor superioare ale societății. În acest sens, regicidul de la 1762, condamnarea unui țar care respinge specificul rus, dovedește că, în realitate, specificitatea lui ține în fapt de trecut.

O ultimă remarcă se referă la aspectele deconcertante ale regicidului în cauză. Ekaterina fusese implicată încă din timpul existenței Elizavetei în tratative internaționale secrete și întruchipa ostilitatea împotriva alianței cu Prusia, reprezentată de persoana lui Petru al III-lea. Era de așteptat ca forțele interesate într-o schimbare politică să joace un rol în acel complot. Ar fi fost logic ca după 1762 Ekaterina să angajeze o politică externă contrară celei duse de Petru al III-lea și pe care ea o condamnase. Or, totul indică faptul că lovitura militară nu a fost decît o simplă afacere internă: cu excepția apelurilor la neîncredere pe care Frederic al II-lea le adresase prietenului său, nici o altă legătură cu un stat străin nu iese la iveală. Politica internă și politica externă sînt desigur legate în cadrul preferințelor unora și altora, dar interferențele externe, ba chiar simplele presiuni din exterior nu au influențat cu nimic evenimentele care zdruncinau atunci tronul Rusiei. Politica externă a Ekaterinei nu s-a rupt de ideile lui Petru al III-lea, cum ne-am fi așteptat, în cursul activității internaționale de seamă pe care a desfășurat-o. Aderînd la teza ministrului ei cu Afacerile Externe, Panin, în ce privește alianța cu Nordul, menită să contrabalanseze puterea Austriei, a Franței și a Spaniei, ea reia pe o cale ocolită unele opțiuni ale lui Petru, și în primul rînd interesul lui pentru Prusia. Principalele ei reușite au impus-o în fața Turciei¹, problemă eternă pentru Rusia, și i-au asigurat participarea la cele trei împărțiri ale Poloniei ca tovarășă a Prusiei și Austriei – nouă confirmare a viziunilor lui Petru al III-lea. Ekaterina a II-a a căpătat o vie aversiune pentru Franța, în special după Revoluția franceză, cu toată îndelungata ei familiarizare cu filosofii francezi. Execuția lui Ludovic al XVI-lea i-a stîrnit indignarea și a determinat-o să rupă orice legătură cu Franța. Francofila dintotdeauna devine astfel brusc francofobă, iar sentimentul acesta o va stăpîni pînă la moarte. Împărăteasa regicidă nu le putea ierta revoluționarilor că i-au luat zilele unui rege...

1. Tratatul de la Kuciuk-Kainargi din 1774, la sfîrșitul primului război ruso-turc, și de la Iași din 1797, la sfîrșitul celui de-al doilea război dintre cele două țări, i-au deschis Rusiei ieșirea la Marea Neagră, visul tuturor predecesorilor Ekaterinei.

Împărăteasa împotriva fiului ei

La 17 noiembrie 1796, Pavel I, fiul cel mai mare al lui Petru al III-lea și al Ekaterinei a II-a, urca pe tronul Rusiei. Urmașul a doi împărați, descendent direct al lui Petru cel Mare, noul suveran părea să materializeze ordinea dinastică regăsită, stabilitatea reintrată în drepturi. Succesiunea aparent firească – cu treizeci și patru de ani în urmă, la urcarea pe tron a Ekaterinei, fusese numit succesorul ei –, care reconcilia principiul eredității cu legea succesorală hotărâtă de Petru cel Mare, ascundea totuși o situație critică, criză pe care o va scoate la iveală și o va explica pe deplin scurta domnie a lui Pavel.

Noul suveran rus era un bărbat de patruzeci și doi de ani, care a așteptat îndelung puterea în umbra unei mame care nu accepta să cedeze nimic. Este un personaj complex, zbuciumat, asupra căruia apasă greutatea unei duble tragedii: moartea tatălui care l-a tulburat și obsedat prin misterul ei – fapt dovedit de punerea în scenă a funeraliilor lui Petru al III-lea – și relațiile foarte proaste cu mama sa. Pavel fusese un copil dotat, căruia Ekaterina, după urcarea ei pe tron, îi oferise o instrucție temenică în toate domeniile: științele umaniste, matematicile, științele exacte, limbile străine, toate artele legate de agrement. Pasionată de filosofia franceză, ea îl rugase în 1762 pe d'Alembert în persoană să-și ia în sarcină educația moștenitorului. În fața refuzului său – „Depind prea mult de hemoroizi, boală serioasă în țara cu pricina”, îi scria el lui Voltaire, evocând prin aluzia sa cauza oficială a morții lui Petru al III-lea și rezervele sale la adresa Ekaterinei –, Nikita Panin devine preceptorul lui Pavel. Dar încă de la acea dată raporturile dintre mamă și fiu erau reci. Copilul suferea din plin influența preceptorului său, vechi militant în favoarea urcării sale pe tron imediat după moartea lui Petru al III-lea. El nu dorise pentru Ekaterina decât regența. Nikita Panin nu putea decât să întrețină în sufletul elevului său un anume sentiment de frustrare și de inconfort față de o mamă pe care nu o cunoscuse deloc în fragedă pruncie. La vremea aceea, Elizaveta îl răpise practic de la părinți. Ranchiuna confuză îi era mărită de indignarea crescândă provocată de proasta purtare, devenită notorie, a împărătesei. Amanții ei succesivi se purtau ca niște stăpîni, îl tratau cu aroganță și îl răneau în puritanismul său înăscut. În timp ce creștea, Pavel devenea un rival de temut pentru mama sa; în ochii amanților împărătesei, reprezenta o amenințare la adresa poziției lor privilegiate, dependentă de prezența Ekaterinei pe tron. Ei știau ce curățenie va face Pavel printre ei de îndată ce o va înlocui. Problema a devenit foarte acută imediat ce Pavel a împlinit optsprezece ani. Singura justificare a prezenței Ekaterinei pe tron pînă la acea dată fusese vîrsta fiului ei. Altfel cum ar fi acceptat Rusia încoronarea unei germane și pe deasupra asasină a soțului ei? Domnia ei mai putea dura după ce Pavel atinsese majoratul?

Încă de la acea vreme, Pavel și Ekaterina știau că ideile personale referitoare la toate problemele – începînd cu viața intimă și sfîrșind cu politica – îi plasau pe poziții adverse. Mai știau că numeroase persoane din Rusia doreau, pretextînd majoratul moștenitorului, să o detroneze pe Ekaterina. Teza împărțirii puterii între mamă și fiu, într-o primă etapă, își avea și ea partizanii ei. Pavel, în fața căruia unii făceau să strălucească drepturile lui asupra Coroanei, putea pe drept cuvînt să fie îngrijorat de ceea ce urma să inventeze mama sa pentru a întîrzia ora confruntării dintre ei sau chiar a îndepărtării lui de la succesiune. În privința aceasta, nu se înșela deloc. În plus, o vedea pe mama lui delapidîndu-i

bunurile în avantajul favoriților din ce în ce mai lacomi. I se opunea pe față în ce privea politica externă. Ekaterina a procedat la fel cum procedase odinioară Elizaveta față de ea : a luat copiii lui Pavel și i-a educat departe de părinți și împotriva lor. Trebuia să aibă totul, atât puterea, cât și progeniturile fiului. Îndelungata stare de tensiune nu făcea decât să mărească dezechilibrul personalității lui Pavel, deja perturbat în copilărie.

Criza a izbucnit la sfârșitul anilor 1780. Amuzată un timp de francmasoneria care se dezvoltă în Rusia, Ekaterina devine ferm ostilă lojei. Ea consideră că ramura roscrucienilor, despre care primise zeci de rapoarte, era revoluționară și poate chiar tentată să se servească de Pavel pentru a-și atinge țelurile. Lui Pavel îi fusese într-adevăr propusă conducerea ramurii ruse a roscrucienilor, iar el a afirmat întotdeauna că nu a aderat la organizație. În schimb, ancheta declanșată de Ekaterina demonstrează din plin legăturile lui cu francmasoneria. În tot cazul, concepțiile morale ale francmasonilor puritani loveau puternic în purtarea desfrînată a Ekaterinei și îl considerau pe Pavel drept antiteza mamei sale, artizanul posibil al redresării Rusiei. Pentru Ekaterina, aceste concepții comune erau tot atâtea indicii ale unui complot în care se amestecase fiul ei. Hotărîtă în acel moment să-l priveze de tron, ea revine la tactica ofensivă care îi reușise atât de bine în 1762. Preia inițiativa și schimbă ordinea succesorală. La urma urmelor, spunea ea, Petru I îi dădea acest drept. A poruncit studierea atentă a dispozițiilor enunțate de acesta în 1722, precum și textele predecesorilor ei legate de reglarea succesiunii. Alegerea ei a căzut pe Aleksandr, întiiul născut al lui Pavel, de șaisprezece ani la acea dată, pe care l-a căsătorit tot atunci cu o prințesă de cincisprezece ani, Luiza de Baden. A făcut apoi presiuni asupra lui Aleksandr să treacă de partea ei și s-a străduit s-o convingă pe soția lui Pavel să-i smulgă acestuia acordul că va renunța la tron. Obsedat de punerea în discuție a drepturilor sale la succesiune, Pavel se îndrăjește și mai mult, declarându-se întru totul adversarul mamei sale. Această atitudine nu-l va mai putea salva de furia ei. Și totuși a scăpat. Mai întâi, pentru că propriul lui fiu – influențat de La Harpe, preceptorul său – a refuzat să-și priveze tatăl de succesiune. Apoi, pentru că Ekaterina, epuizată de bătrînețe, excese și neliniștea provocată de această ultimă bătălie, a murit la momentul oportun. Cu puțin înainte de moartea ei, la curte se șoptea că va anunța alegerea noului succesor de ziua Sfintei Ekaterina (24 noiembrie) ; apoi se șoptea că a lăsat un testament prin care îl înlătura pe Pavel de la succesiune, în beneficiul lui Aleksandr. Dacă faptul este exact, înseamnă că testamentul a fost distrus în urma unui acord tată-fiu. În orice caz, după moartea Ekaterinei, fiul ei nu a pierdut timpul și a poruncit să se elaboreze imediat o Proclamație, anunțând urcarea sa pe tron.

Criza resimțită de Ekaterina s-a dovedit la fel de grea și pentru Pavel. Știa pînă unde o purtase în trecut pe mama lui gustul puterii. Înțelesese încă din adolescență că reprezenta pentru ea un dușman, că, înainte de a-i fi fiu, îi era rival. Și-a auzit mama evocînd raporturile dintre Petru cel Mare și țareviciul Aleksei drept justificare a distanței la care-și ținea fiul și n-a putut decât să se îngrozească. În cursul ultimilor ani de domnie ai Ekaterinei, opoziția dintre mamă și fiu a reprodus cît se poate de fidel conflictul dintre Petru și țarevici. Pavel semăna cu Aleksei. Același campion al tradiției contra reformei dorite de părinți. Pavel se ridică împotriva mamei în numele rigorii morale – care ținea mai mult sau mai puțin loc de religie –, al tradiției ruse, al respectului pentru trecut. Încă o dată, prin opoziția față de mamă – odinioară față de tată –, fiul pare să amenințe întreaga operă, întreaga viziune despre viitor a suveranului după care urma. Ca și Aleksei, Pavel a fost supus la presiuni materne ca să renunțe la tron. Se putea deci întreba dacă nu va îndura pînă la capăt soarta fatală a nefericitului țarevici.

Ne putem imagina că firea sa deja instabilă s-a zdruncinat și mai mult. Tulburarea i se manifestă printr-o neîncredere maladivă și prin purtări deconcertante. În schimb, la urcarea pe tron, el putea fi satisfăcut de purtarea fiului său și să aibă certitudinea că din partea moștenitorului nu-i venea nici o amenințare. Loialitatea lui Aleksandr față de el – nu era oare vorba doar de indiferență față de putere a unui băiat? – ar fi trebuit să-i liniștească pentru o vreme sufletul. Dar dovada venea prea târziu, după o serie prea mare de evenimente tragice și tulburătoare. Pavel nu se mai putea calma și nu-și mai putea regăsi echilibrul pierdut de atîta vreme.

Pavel I: domnia lui Hamlet?

Domnia lui Pavel I a fost scurtă: mai puțin de cinci ani pe tron, după o așteptare atît de lungă. Domnie dureroasă, plină de contraste, care va atîrna totuși greu asupra urmașului său și a deceniilor viitoare. Suveranul, pe care contemporanii l-au comparat adesea cu Hamlet, nu avea nimic romantic la exterior. Cu o sănătate fragilă, părea îndesat și oferea lumii un chip cu nas cîrn și cu ochi globuloși, luminați arareori de un surîs. Totul la el părea să exprime austeritatea și rigoarea. Reputația lui de om urît se justifică perfect. Poate că acest renume a avut un cuvînt de spus în ce privește caracterul său întunecat. Curtea mamei lui era plină de bărbați aleși pentru frumusețea lor. În sfîrșit, toate acestea nu mai contau după 17 noiembrie 1796. Pavel era împărat, foarte plin de autoritatea lui – „Aflați că nu există considerație în Rusia decît pentru omul căruia îi dau cuvîntul și în intervalul cît îi vorbesc”, a spus el într-o zi – și hotărît să guverneze. Pentru el aceasta însemna: să facă exact opusul lucrurilor pe care le făcuse mama lui.

Prima sa mare decizie politică, marcată în întregime de ranchiună filială, îmbracă o importanță considerabilă pentru viitorul dinastiei. La 5 aprilie 1797, el abolește dispozițiile luate de Petru cel Mare în 1722, stabilind clar, pentru prima oară în istorie, dreptul succesoral. Succesiunea se bazează pe primogenitură și exclude femeile de la tron¹. Condamnarea postumă a puterii încredințate Ekaterinei avea totuși avantajul, pentru viitor, de a elibera viața politică de certurile și de îndoilele legate de alegerea moștenitorului. Dintr-o dată, succesorul lui Pavel era desemnat și asigurat de poziția lui irevocabilă. Dar relațiile dintre Pavel I și fiul său Aleksandr, care refuzase să-i ia locul, nu vor fi simplificate doar pentru atîta lucru.

În cursul primilor ani de domnie, Pavel a adoptat atitudini contradictorii, datorate temperamentului său, dar și dorinței de a pune la îndoială opțiunile făcute de mama lui. Or, acestea nu erau întotdeauna prea limpezi, mai ales cele referitoare la Revoluția franceză și la avîntul ideilor liberale pe care Ekaterina le considera destabilizatoare. Așa se explică de ce, către sfîrșitul vieții, ea manifesta o intoleranță extremă față de aceia care păreau să respingă autocrația, fie că erau spirite libere, fie simpli francmasoni. În timpul perioadei de „reacție ideologică”, prietena Enciclopediștilor a aruncat în închisoare doi

1. Chiar dacă, în cazul stingerii descendenței pe linie masculină, succesiunea era transferată pe o descendență pe linie feminină, femeia nu putea decît să îl poarte spre putere pe bărbat. Trebuie să notăm că Actul de la 5 aprilie 1797 fusese stabilit și semnat concomitent de Pavel, pe atunci „moștenitor” (după cum se arată la începutul Actului) și de soția lui, la 4 ianuarie 1788, deci cu mult înainte de dispariția Ekaterinei.

bărbați a căror influență intelectuală în rîndul nobilimii creștea : Novikov și Radișcev. Cel dintîi jucase un rol central în expansiunea francmasoneriei în Rusia¹ și o criticase deschis pe Ekaterina, acuzînd-o de francofilie, deși faptul în sine nu îi tempera cu nimic indulgența față de nedreptatea socială. El făcea apel la austeritatea morală din Rusia tradițională, împotrivindu-se moravurilor decăzute de la curte. Pentru Ekaterina, sfidarea era de nesuportat și friza complotul. A doua victimă a repersiunii, Aleksandr Radișcev, autorul unui pamflet incendiar, *Călătorie de la Sankt Petersburg la Moscova*, publicat în 1790 pe cheltuiala autorului, contesta, în numele unei concepții morale și a dorinței de reformă, starea socială a Rusiei și gestionarea țării de către Ekaterina. Pamfletul a apărut fără o autorizație prealabilă, imediat după Revoluția franceză, care o tulburase atît de mult pe Ekaterina. În consecință, s-a arătat neîndurătoare față de autorul lui. Aristocrat prin origine, intelectual prin vocație, Radișcev, care se mulțumise să dezvolte vederile împărtășite odinioară de Ekaterina, a fost acuzat de trădare și condamnat la decapitare. Pedepsa a fost ulterior comutată în exil în îndepărtata Siberie.

Abia ajuns la putere, Pavel redă libertatea celor doi bărbați persecutați de Ekaterina. În felul acesta, el permite difuzarea ideilor pe care le va combate totuși fără încetare. Totodată, el recheamă la curte pe toți aceia care căzuseră în dizgrația împărătesei. Măsurile lui de clemență lasă să se creadă că domnia îi va fi liniștită. În același timp, el mărește însă numărul dispozițiilor ce restrîng libertățile. Ura Revoluția franceză mai profund decît mama lui, o ura visceral pentru că fusese o crimă împotriva ordinii tradiționale și pentru că era franceză. Foarte hotărît să îi bareze drumul către Rusia, el a vegheat la protejarea spiritelor împotriva ideilor din 1789. De aici, o cascadă de interdicții. Mai întîi, vestimentare. Tot ceea ce avea cea mai vagă legătură cu iacobinismul – pălăriile rotunde, fracurile, jiletile, cravatele mari – era interzis. La fel s-a întîmplat și cu vocabularul. Termeni ca *société* și *citoyen*, pătrunși deja în Rusia, au fost înlăturați. Le-a interzis pînă și negustorilor să folosească termeni ca *magasin*. La nevoie, poliția trebuia să le impună substituirea cuvîntului cu sinonimul rus *lavka*. Cărțile, teatrul și chiar muzica venite din Europa au fost supuse unei cenzuri necruțătoare. Rușii care călătoreau în străinătate au fost rechemati în țară, francezii nu puteau pătrunde în Rusia dacă nu prezentau un pașaport semnat cu numele Burbonilor. Regulile cenzurii erau atît de stricte, încît tirajul publicațiilor, revistelor și lucrărilor a scăzut vertiginos.

Nemulțumindu-se cu interdicțiile, Pavel impunea uzanțe perimate. Trebuia ca trăsurile care îi apăreau în drum să se oprească, iar ocupanții lor – bărbații sau femeile – să îngenuncheze, chiar dacă ploua sau ninge. Dar înainte de toate, el voia să introducă pretutindeni ordinea și manierele prusace. Țarevici fiind, devenise popular prin contrast cu o mamă prea francofonă și întruchipase speranța reîntoarcerii la un respect mai mare pentru tradițiile rusești. Acum nimic nu era mai grabnic decît să impună o altă influență străină, de această dată germană. Toată lumea, începînd cu armata, trebuia să se îmbrace în stil prusac. În locul uniformei rusești, adaptată unui climat aspru, i s-a impus ținuta germană : peruca, ghetrele, pantofii cu cataramă, care l-au făcut pe Suvorov, viitorul erou al războaielor napoleoniene, să exclame : „Pudra peruchierului nu este praf de

1. În 1776, Novikov întemeia o lojă la Moscova, inspirat de tendințele mistice și ezoterice ale masoneriei germane, în opoziție cu tradițiile mai secularizate ale masonilor englezi. Instalarea lojei la Moscova, nu la Sankt Petersburg, dovedea proiectul lui Novikov : să facă din masonerie o cale de restaurare a culturii și a tradiției ruse.

pușcă; cataramele nu sînt tunuri; cozile nu sînt baionete; noi nu sîntem germani, ci ruși". Pavel a pus aceeași pasiune plină de minuțiozitate în reorganizarea manevrelor, conform aceluiași model prusac îndrăgit de el. Armata rusă avea desigur nevoie de reformă în mai multe privințe, trebuia să fie adaptată progreselor tehnice și exigențelor unei strategii evolutive. Pasionat de probleme militare, Pavel era perfect justificat să se dedice schimbării. Dar spiritul său meschin, instabil, neîncrederea – se temea că regimentele de elită care îl răsturnaseră odinioară pe tatăl său vor menține tradiția de a interveni în viața politică – l-au condus spre reducerea în mare parte a reformei la o „punere cu botul pe labe” a regimentelor și la modificarea aspectului exterior al trupelor. A devenit imediat impopular. Armata s-a îndepărtat de el, așa cum făcuse și nobilimea.

Totuși, hotărârile sale nu erau total lipsite de bun-simț, punctul lor de plecare era adesea foarte înțelept, dar, ulterior, instabilitatea lui compromitea totul. Conștient de frustrările unei societăți care nu putea să-și transmită cererile direct suveranului, el a inventat un fel de agenție de reclamații și rugăminți, instalată pe scara palatului. Fiecare putea să-și depună aici cererea pentru ca el s-o citească personal. O dată trecute primele momente de atenție acordată dezideratelor supușilor, el nu a mai luat în seamă hîrțile care se înmulțeau. Speriat de acumularea lor, interpretată ca o dovadă de ostilitate la adresa lui, Pavel sfîrșește prin a abandona totul.

A încercat, de asemenea, să pună ordine în finanțele grevate de războaiele permanente ale domniei anterioare. Ekaterina a emis cu generozitate bilete de bancă. Cu multă înțelepciune, Pavel hotărăște suspendarea momentană a folosirii lor. A poruncit arderea în public a șase milioane de ruble în bancnote și a aliniat valoarea celui bilet la rubla de argint. Spera ca în acest mod să ridice cursul unei monede care nu încetase să se deprecieze de-a lungul anilor. Pentru o clipă a reușit. Salvarea rublei impunea însă alte mijloace. A mărit substanțial drepturile vămilor asupra mărfurilor importate și a dispus topirea veselei de aur și argint de la guvernămintele de provincie. Dar, lipsindu-i consecvența, el a anulat efectul sacrificiilor făcute, cheltuind fără măsură pentru înfrumusețarea propriilor reședințe și pentru ridicarea altora noi. Societatea – îndeosebi negustorii, care pătimeau din cauza impozitelor vamale, și guvernatorii din provincie, lipsiți de vesela lor – șușotea că Pavel nu este întreg la minte din moment ce duce o politică economică atît de plină de contradicții. Și-a supărat la fel de profund nobilimea – la drept vorbind, Pavel o ura din cauză că ea o susținuse în trecut pe mama lui – și a intensificat măsurile jignitoare la adresa ei. Printre ele, reinstituirea pedepsei corporale, de care scăpase cu multă vreme în urmă.

Politica externă s-a dovedit un amestec de proiecte pertinente și de inconsecvențe. Merită atenție deoarece, în complotul care l-a costat viața, opțiunile sale în plan internațional vor juca un anumit rol. La urcarea pe tron și-a declarat intenția de a duce o politică pacifistă: efectivele militare reduse (Ekaterina decretase o recrutare excepțională de trei bărbați la cinci sute de locuitori, la care Pavel renunță), scrisoarea circulară adresată tuturor statelor, prin care le informa că, după patruzeci de ani de războaie neîntrerupte, Rusia se angaja într-o campanie de pace și că nu va lua parte la coaliția antifranceză, așa cum intenționa Ekaterina. Dar, uitîndu-și dispozițiile pacifiste, Pavel devine aproape imediat organizatorul unei a doua coaliții împotriva Franței, în cadrul căreia armatele sale, conduse de Suvorov, s-au evidențiat. Apoi, entuziasmul țarului pentru coaliție a dispărut. Estimînd că aliații săi austrieci și, într-o măsură mai mică, englezii nu i-au susținut eforturile militare în timpul campaniei în Țările de Jos, în 1799, Pavel le-a întors

spatele și a făcut o pasiune subită pentru Bonaparte. Entuziasmul său obișnuit era motivat de gloria militară și de autoritatea acestuia, care se apropiau de propriile sale principii în domeniu. Conștient de șansele oferite de răsturnarea alianțelor, Bonaparte a făcut, la rîndul lui, tot ce i-a stat în putință ca să îl aducă și să îl atragă în tabăra sa pe împăratul Rusiei. I-a trimis prizonierii capturați de armata franceză – nu i-a pus nici o condiție, iar soldații purtau uniforme noi –, s-a oferit să recunoască suveranitatea Rusiei asupra insulei Malta, deși Anglia i-o refuzase – Pavel era conștient, ca și Petru cel Mare, strămoșul său, de necesitatea existenței unei poziții maritime – și l-a măgulit în tot felul.

Aveau de altfel și cîteva motive să se înțeleagă. Trimisiții lui Pavel I l-au îndemnat pe Bonaparte să se așeze pe tronul Franței și să proclame ereditatea dinastiei pe care o întemeia. Vorbele i-au produs o plăcere vizibilă viitorului Napoleon I. În felul acesta, se schița o alianță politică opusă coaliției antifranceze. Ea ajunsese la apogeu cînd Pavel își elaborează „marele proiect” împotriva Angliei, devenită dușmanul comun și cînd noii prieteni hotărâsc să îi răpească India. Franța se afla deja instalată în Egipt cînd Pavel își trimite grabnic regimentele de cazaci în Asia Centrală ca să mărșăluiască asupra Indiei. Poziția engleză devenea cu adevărat incomodă. Ca să-și evidențieze simpatia pentru Bonaparte, în care îl vedea de altfel pe omul capabil să pună capăt Revoluției franceze, Pavel l-a expulzat pe Ludovic al XVIII-lea de la Mitan, unde îl primise pînă atunci. Gestul său a supărat toate taberele: statele coaliției și în primul rînd Anglia, care vedea profilîndu-se în spatele unei politici aparent inconsecvente punerea în discuție a pozițiilor sale: economice, maritime și coloniale: apărătorii legalității și partizanii reîntoarcerii Burbonilor în țară, pentru care expulzarea lui Ludovic al XVIII-lea însemna adeziunea lui Pavel I la o altă variantă asupra viitorului Franței. Chiar în propria lui țară, Pavel se afla în dificultatea de a-și justifica francofilia bruscă, ivită după recenta persecuție a tot ce era francez.

Condusă în salturi și prin declarații ostentative, politica lui externă merită atenție. În spatele dezordinii aparente și demersurilor contrare, distingem un plan precis și o oarecare continuitate. Albert Sorel notează în *Istoria Revoluției franceze* că „politica Rusiei derivă cu o simplitate puternică din natura lucrurilor și se continuă sub cele mai diferite regimuri și sub suveranii cei mai capricioși”. Pavel I nu se abate de la regulă. În ciuda aversiunii pentru puterea născută din Revoluția franceză de la 1789, el a încercat de la început să reînnoade relațiile cu Franța, acceptînd să dea uitării cauza regală. Era foarte convins că ambele state au interese convergente. Refuzul Directoratului de a subscrie la cererea sa de a nu-i mai susține pe emigranții polonezi antirusi îl readuce în coaliție. Franța prefera chiar, în acel moment, să îl împingă pe Sultan împotriva Rusiei. Planul a eșuat numai pentru că Bonaparte îi îngrozea pe turci, iar aceștia au căutat sprijinul lui Pavel împotriva ambiției lui devorante. Problemele lui Pavel cu aliații din coaliție îl vor reorienta spre o Franță pe care Bonaparte o îndepărta în ritm rapid de extremismul revoluționar. Însă excesele specifice firii sale nu au alterat prin nimic esențialul politicii externe ruse. Excepție au făcut pretențiile sale asupra insulei și Ordinului de Malta, care ar putea părea incoerente. Dar, în acest caz, trebuie să revenim la combinația de interese rusești din Mediterana și de influențe suferite de Pavel. Putea părea paradoxal faptul ca un suveran ortodox să fie promovat în 1798 la rangul de Mare-Maestru și de protector al Ordinului de Malta. Ce avea el în comun cu un ordin al cavaleriei catolice? Dar protecția Ordinului atrăgea după sine protecția insulei, ocupată la acea vreme de trupele franceze, înainte ca ea să fie blocată și ocupată de englezi. Însula reprezenta un important punct de sprijin în Mediterana. Controlul

asupra ei, inițial motiv de dispută între Pavel și Bonaparte, îi reunește de îndată ce ultimul a fost depozat de acest drept.

Dincolo de logica internațională a faptelor se cuvine să menționăm influența lui Joseph de Maistre asupra lui Pavel. El a știut să dezvolte simpatia suveranului pentru catolicism. De Maistre aparținea mediului francez care fugise de Revoluție și își găsisese refugiul la Sankt Petersburg. Bucurându-se aici de o poziție independentă – ambasador al Sardiniei –, își câștigase un mijloc sigur de a-și propaga ideile. Convins că filosofia iluministă, „revoltă împotriva lui Dumnezeu”, expresie a unui nihilism pe care îl numea „*rienisme*”, se făcea răspunzătoare de dezastrul revoluționar, el aștepta ca Rusia tradițională să anime curentul contrarevoluționar care va salva Europa. Era desigur îngrozit de violență, de tendința de a rezolva conflictele prin omor, caracteristice în Rusia, dar, în același timp, era fascinat de ceea ce el considera „remediul asiatic” care ar fi permis răsturnarea roții Istoriei. Catolic rigid, apropiat de iezuiți, dar și de francmasoni, totul în ființa lui îl seducea pe Pavel. Sosirea în Rusia a lui Joseph de Maistre a coincis cu unele gesturi politice în direcția Bisericii catolice – Pavel obținuse de la Papă reîntoarcerea iezuiților în țară și autorizase deschiderea lăcașurilor de cult –, cei doi bărbați puteau să se simtă foarte apropiați din această cauză. Cugetările francezului asupra efectelor distructive ale filosofiei din secolul al XVIII-lea atribuiau Rusiei, patria tradițiilor antiraționaliste, un rol salvator pentru întreaga Europă. El considera violența, inseparabilă de destinul rus, ca pe un mod indispensabil al conduitei umane și îl încuraja pe Pavel în comportamentul său conservator, vizînd închiderea căilor reformei. Suit pe tron, el i-a redat libertatea lui Radișcev, acuzatorul fără rezerve al ordinii sociale rusești și în primul rînd al iobăgiei; la capătul domniei sale, Pavel găsea la Joseph de Maistre o justificare a înăsprii continue a pozițiilor personale.

Evoluția sa, resimțită în toate domeniile și care a făcut ca toate grupurile sociale rusești – de la nobilele la iobagi – să treacă rapid de la speranță la confuzie, îl va condamna pe Pavel la dispariție. Însăși Biserica, neputînd să accepte locul acordat iezuiților și catolicismului în Rusia, îl va abandona. Părăsit de ai săi, lipsit de sprijin extern – Bonaparte nu mai putea contrabalansa blamul crescînd al statelor europene în fața schimbărilor sale radicale de poziție, puse din ce în ce mai des pe seama dezechilibrului mintal –, Pavel I rămînea totuși suveranul legitim. Pe deasupra, el contribuise la precizarea condițiilor în care se făcea alegerea candidaților la tron. Putea fi el detronat? Istoria a luat un alt curs, reproducînd împotriva lui evenimentele favorabile urcării sale pe tron, cu cinci ani mai înainte. În noaptea de 23 martie 1801, Pavel murea asasinat.

Uciderea lui Pavel I: un paricid?

Moartea lui, ca și aceea a tatălui său, care l-a obsedat atît de mult, a fost oribilă. Bărbatul neîncrăzător în nimeni luase obiceiul să se încuie în camera sa. Palatul era, ca întotdeauna, păzit perfect. În acea noapte era de strajă un regiment de elită, Semionovski. Totuși, a mină de oameni a reușit să se năpustească în camera suveranului, cam pe la miezul nopții, și să îi prezinte un act de abdicare. Pavel a încercat să fugă izbindu-se de cercul asasinilor și apărîndu-se cu furie. Dar era singur. În confuzia luptei, lampa care lumina scena a căzut. În acea clipă a fost lovit din plin din toate părțile. Cu membrele rupte, cu capul spart de o tabacheră, sugrumat, Pavel și-a dat sufletul sub lovituri. Ce

asasin îi dăduse lovitura de grație? Istoria nu ne spune nimic în această privință. Furia celor veniți să îi ia viața – nu-și puteau permite să eșueze pentru că riscau să-și piardă la rândul lor viața – a creat un haos de nedescris. Unul dintre conjurați, contele Pahlen, guvernatorul Petersburgului, s-a dus imediat la moștenitor, la Aleksandr, și l-a anunțat că este împărat. Rusia a aflat atunci că Pavel sucombuse în urma unui „atac” și s-a grăbit să salute venirea la putere a unui tânăr frumos, care trezea speranțele ațipite, așa cum se întâmpla la fiecare eveniment de acest tip.

Regicidul, al doilea în decurs de două generații – fiul urma tatălui – este cu mult mai complex decât acela care o descotorosise pe Ekaterina de supărătorul ei soț. Și cu mult mai tragic. Mai întâi, pentru că îl pune sub acuzație – schema veche a tatălui ucigându-l pe țarevici se inversează în cazul de față – pe moștenitorul tronului; regicidul pune problema complicității sale. Apoi pentru că, de această dată, este vorba de un regicid politic – singurul din istoria Rusiei. Nu mai este vorba de salvarea unui candidat la putere aflat în pericol, ca în 1762. Moștenitorul tronului era protejat prin legea privind succesiunea instituită de Pavel I. Asasinii acestuia din urmă nu era intriganți dornici să aducă la putere un pretendent care să-i protejeze. Erau oameni responsabili, care au făcut o opțiune politică.

Prima întrebare ivită în fața regicidului este legată de rolul moștenitorului. Complice sau simplu beneficiar al unui omor ce stârnește groaza? Toată viața el se va strădui să-și dovedească nevinovăția. Raporturile sale cu conjurația aduc puțină lumină în privința poziției sale. Cine erau ei? Mai întâi, grupul central compus din câteva persoane: cei doi „gînditori” ai complotului, Panin și Pahlen, apoi executanții aflați în camera suveranului și care nu-și vor nega niciodată participarea la acțiune: Bennigsen, frații Zubov, Iașvil, asistați de personaje de mai mică anvergură. Contele Nikita Panin era un vicecancelar respectat. Nepot al ministrului Afacerilor Externe al Ekaterinei a II-a, Nikita Panin¹ cunoscuse inițial la curtea lui Pavel I aceeași favoare de care beneficiaseră tatăl și unchiul său la curtea Ekaterinei. Totuși, câteva luni înainte de moarte, presimțind că medita la un plan destinat detronării sau limitării puterii sale – criticile vicecancelarului la adresa politicii externe deveneau din ce în ce mai virulente –, Pavel I îl înlocuise în acel post de seamă. Faptul explică intrarea în scenă, întârziată, dar cu atât mai activă, a contelui Pahlen. Pavel I îi încredinșase înalta funcție de guvernator al Sankt Petersburgului și se baza pe el în deșurarea comploturilor pe care le adulmeca. Bărbat foarte hotărît, autoritar, Pahlen îi impresiona atât pe țar, cât și pe moștenitor.

Printre executanți, se cuvine să facem loc mai întâi fraților Zubov. Unul dintre ei, Platon, fusese o vreme favoritul Ekaterinei a II-a: urcarea pe tron a lui Pavel I îl condamnase pe el și pe frații săi la o existență fără perspective, departe de capitală (nu vor reveni aici decât tardiv), împărțînd dizgrația comună a celorla pe care împărăteasa îi remarcase la un moment dat. În săptămînile de dinaintea morții lui Pavel, frații Zubov beneficiaseră de o amnistie. Împăratul spera ca ea să îi aducă noi aliați. Era însă prea tîrziu. Gîndurile celor excluși în 1796 fuseseră alimentate cu prea multă ranchiună, iar complotul nu mai putea fi prevenit. Mai era generalul Bennigsen. Memoriile sale privitoare la omor nu caută nicidecum să-i ascundă rolul jucat și aruncă lumină asupra evenimentului. În ce privește prințul Iașvil, descendent al celei mai mari familii georgiene, acesta l-a urît

1. Ministrul Ekaterinei a II-a fusese Nikita Ivanovici. Nepotul său, Nikita Petrovici, era fiul fratelui său Piotr, general care reprimase răscoala lui Pugaciov.

dintotdeauna pe Pavel, așa cum reiese din ceea ce i-a scris ulterior lui Aleksandr I : „Din ziua în care nefericitul dement, tatăl dumneavoastră, s-a urcat pe tron, am hotărât să-mi sacrific viața, dacă trebuie, pentru binele Rusiei. Din vremea lui Petru cel Mare, țara devenise jucăria favoriților, pentru ca mai apoi să devină victima dezaxaților... În fața suveranului, eu sînt salvatorul Patriei. În fața fiului, eu sînt ucigașul tatălui său”.

Conjurații erau, după cum se vede, convinși că lucrează pentru salvarea țării. Ei detronau un om care-și pierdea mințile, sau cel puțin un om care, din cauza temperamentului său instabil, urma o cale periculoasă pentru Rusia. La ora omorului, Nikita Panin, care trăsesese cele mai multe sfori, nu era la Palat. Pahlen nu a participat direct la omor¹. În schimb Bennigsen, Iașvil și frații Zubov își împărțeau grija de a pune capăt vieții împăratului.

Aleksandr : paricid ?

Ce știa moștenitorul din toate acestea ? Caracterul său merită atenția, deoarece îi pune în lumină comportamentul de dinainte și de după drama care l-a adus pe tron. Preceptorul său, Protasov, a dat în vileag, de-a lungul timpului, multe confidențe severe privitoare la caracterul elevului său. Intelligent, dar leneș și nepăsător, puțin înclinat spre lectură, fascinat în schimb de exercițiile militare ; incapabil să se concentreze și uitînd orice lucru de îndată ce l-a auzit. În rezumat, moștenitorul lui Pavel era fermecător, dar nu dobîndise nici un pic de maturitate din momentul căsătoriei sale – la șaisprezece ani – și pînă la moartea tatălui. Defectele caracterului său vor sări în ochi în timpul tragediei de la 1801. Aflat permanent în mijlocul curții și al ofițerilor pe parcursul domniei tatălui său, Aleksandr cunoștea prea bine nemulțumirea crescîndă provocată de Pavel. Nu este posibil să fi ignorat evocarea permanentă a dezechilibrului mental al acestuia. Or, Actul de la 5 aprilie 1797, îndrumar în materie de succesiune, trata foarte precis problema deranjamentului mental : „Incapacitățile legale interzic domnia sau asigurarea regenței printre care : demența, fie ea și de moment...”. Aleksandr știa că tatăl său era perceput ca semidement în plin proces evolutiv ; mai știa totodată că dreptul succesoral aranja numai variante cu persoana lui în centru.

În anul anterior asasinatului, firele complotului care se înnoadă și legăturile dintre Aleksandr și conjurați sînt perfect vizibile. Se cuvine să amintim aici că, în 1796, prin respingerea proiectului buncii sale vizînd succesiunea lui la tron în detrimentul tatălui, Aleksandr putea să considere că furnizase, în avans, dovezi privitoare la respectul său filial – numai de i-ar permite starea mentală a lui Pavel să și-l respecte. Dar, în anii următori, degradarea caracterului împăratului a fost însoțită de înrăutățirea raporturilor dintre tată și fiu, așa încît Aleksandr avea motive să se teamă. Suveranul ar fi putut modifica ordinea succesorală. Moștenitorul era desigur protejat prin Actul de la 1797, dar istoria dinastiei îl învăța că un suveran autocrat poate foarte bine să schimbe legea ținînd cont de evenimente și de bunul său plac.

La nemulțumirea generală crescîndă răspundea o neîncredere crescîndă a lui Pavel și deci o ostilitate crescîndă față de moștenitor. Suveranul, la rîndul său, începea să-și

1. Povestea, raportată oral, spune că la ora uciderii împăratului contele Pahlen contempla tablourile dintr-o galerie alăturată și plîngea din cauza tapajului provocat de strigătele suveranului.

privească urmașul ca pe un rival, iar orice complot îndreptat împotriva lui trebuia să grăbească înscăunarea fiului său la tron. Cele două figuri centrale ale complotului – Panin și Pahlen – se vor strădui din acel moment să-l organizeze îngrijindu-se de legalitate, altfel spus, să obțină mină liberă din partea moștenitorului. „Mână liberă” este de altfel expresia precisă la care ajunge marele duce Nikolai Mihailovici, strănepotul său, la capătul cercetărilor sale despre răspunderea lui Aleksandr.

Cu aproape un an înaintea complotului, în cursul unei întrevederi cu moștenitorul la baia rusească – Pavel era suspicios și ambii șefi ai conspirației s-au străduit să evite, în ultimele luni, anterioare asasinatului, orice întâlnire deschisă cu moștenitorul care i-ar fi putut înțeți temerile¹ – Nikita Panin i-a evocat eventualitatea, într-un mod abia deghizat. Mai târziu, Pahlen, care îl impresiona mult pe marele duce, s-a arătat mai precis, și, după toate probabilitățile, l-a făcut să treacă de la aprobarea limpede, acordată unui plan limitat de destituire, la acordul tacit privind eventuala suprimare a împăratului. Ulterior, Pahlen a povestit că, într-o primă etapă, când „părea imposibil să acționezi fără consimțământul și chiar cooperarea marelui duce Aleksandr...”, am reușit să zdruncin pietatea sa filială și chiar să-l hotărâsc să se combine cu Panin și cu mine, în ce privește mijloacele de a ajunge la un deznodământ, căruia el însuși nu-i mai putea ascunde urgența. Dar trebuie să recunosc, în numele adevărului, că marele duce Aleksandr nu a consimțit nimic înainte să-mi fi pretins jurământul sacru că nu vom atenta la zilele tatălui său”.

Dar este clar, dacă ne referim la o altă remarcă a aceluiași Pahlen, că, în ciuda scrupulelor care l-au făcut pe moștenitor să nu accepte ideea unei acțiuni împotriva tatălui său, decât cu condiția să-i fie cruțată viața, el a mers mai departe, după aceea, în adeziunea sa, răpindu-i împăratului orice șansă de a se putea apăra. Asaltul apartamentelor lui Pavel I fusese fixat pentru noaptea de 9 spre 10 martie. Când Pahlen l-a informat despre acțiune, Aleksandr a emis o obiecțiune care denotă interesul său pentru reușita întregii operații. L-a rugat să amâne complotul pentru noaptea de 11 spre 12 martie, dată la care garda ar fi fost asigurată de regimentul Semionovski, de care era foarte apropiat și pe care credea că-l poate câștiga de partea sa, câtă vreme regimentul Preobrojenski, căruia îi venea rîndul în ajun, era foarte devotat împăratului. Întârzierea, acceptată de șefii conspirației fără tragere de inimă, dat fiind că aveau sentimentul că rațiunea sovăielnică a suveranului l-ar fi putut îndruma la orice extremă, a fost pe punctul de a compromite totul. La 10 martie, împăratul a poruncit arestarea lui Aleksandr și a fratelui său, Konstantin. Sosise vremea să îl facă să dispară.

Reacția noului împărat a fost ambiguă: Copleșit, într-o stare de semiprostrație, așa îl descriu toți martorii primelor zile de domnie. Marele duce Nikolai, atît de grijuliu să nu-și acuze familia și care insistă pe nevinovăția împărătesei și a lui Konstantin, îl acuză pe Aleksandr mai mult de inconștiență, de ușurință, de refuzul de a reflecta la consecințele politice ale unui act împotriva tatălui său, decât de adeziune fără rezerve la un

1. Pahlen a rezumat situația astfel: „I s-au oferit Împăratului cîteva bănuieli privind legăturile mele cu marele duce Aleksandr. Eram la curent cu știrile. Nu puteam să apar în apartamentele tînărului, nu îndrăzneam să avem o conversație prea lungă, în ciuda relațiilor facilitate de pozițiile ocupate. Ne comunicam gîndurile și aranjamentele necesare cu ajutorul bilețelilor. Eu i le înmînam contelui Panin, marele duce Aleksandr scria alte bilețele drept răspuns, iar Panin mi le înmîna”.

proiect criminal. Dar această judecată nu-l disculpă pe Aleksandr, deoarece, subliniază marele duce Nikolai, el își cunoștea tatăl, știa că Pavel nu ar fi acceptat să semneze un act de abdicare. Este foarte probabil că știa – deși nu lăsa certitudinea să-i cuprindă conștiința – că membrii conjurației vor trebui să fie violenți cu tatăl lui. Și există oare mai multe mijloace de a violenta un suveran care refuză să abdice?

Relativa clemență a lui Aleksandr față de asasinii tatălui său – cât este de diferită față de răzbunarea lui Pavel I împotriva ucigașilor lui Petru al III-lea – ar fi cel puțin surprinzătoare, dacă nu ar fi fost decît un fiu îndurerat. La Harpe, față de care Aleksandr își exprimase tulburarea, i-a adresat la 30 octombrie 1801 un adevărat memoriu privind cele ce se cuvenea să facă în privința conjurațiilor. Recunoscînd că îndepărtarea lui Pavel I de tron era necesară și că Aleksandr o acceptase în principiu, el continuă: „Maiestatea voastră a trebuit să consimtă, după o rezistență de durată, să întreprindă, pentru binele țării sale, ceea ce s-a executat legal și cu succes de altfel”, dar consemnul fiind mai apoi depășit, La Harpe se pronunță fără nuanțe pentru o pedeapsă exemplară, subliniind că „trebuia oprit scandalul regicizilor din Rusia, constant nepedepsiți, adesea chiar recompensați, dînd tîrcoale tronului, mereu gata să-și reînceapă ticăloșiile”.

Desigur, Aleksandr a dat pedepse, dar fără să exagereze. Panin și Pahlen au fost surghiuniți din Sankt Petersburg pentru totdeauna. Aceia care l-au lovit pe împărat s-au retras, din proprie inițiativă, pe moșiile lor. Generalul Bennigsen a avut o eclipsă de scurtă durată. După o ședere în afara capitalei, și-a reluat locul în armată și a jucat un mare rol în războaiele napoleoniene. Poate trebuie să legăm participarea lui la uciderea lui Pavel de faptul că n-a primit niciodată bastonul de mareșal, în ciuda înaltelor fapte de arme. Dar nu putem fi siguri de explicație, deoarece a rămas mereu atașat de familia imperială. Era invitat foarte des, chiar și de către Aleksandr I.

Oricare i-ar fi fost gradul de vinovăție, este limpede că Aleksandr a avut remușcări întreaga viață. Totuși, se deosebește de bunica lui. Adeziunea la proiectul criminal nu se explică, fără îndoială, prin interesul personal. În 1762, Ekaterina nu mai avea nici o șansă de a-și atinge destinul rîvnit fără să-și ucidă soțul. Tot ambiția personală a împins-o să-i refuze fiului ei tronul în 1767, să refuze regența și mai tîrziu să încerce să amîne momentul cedării tronului către fiu, înlocuindu-l cu nepotul ei, minor, ca moștenitor. Aleksandr nu trebuia să se teamă decît de toanele tatălui. Nu avea decît douăzeci și trei de ani cînd a fost ucis Pavel și nu-l încerca o dorință prea mare de a domni. Utopist în anii de tinerețe, declara cu plăcere că ar fi dorit să facă o foarte mare reformă într-un timp scurt, apoi să părăsească tronul pentru a merge să trăiască în pace cu ai săi. La moartea tatălui, a rămas fără reacție și a trebuit să fie împins pe tron¹. Indolența a jucat aici un rol. Aleksandr suferise din plin influența celor doi instigatori la omor și, de îndată ce totul a fost organizat, s-a arătat incapabil să-și exprime o voință personală clară. Faptul explică prăbușirea lui interioară care, toți martorii o subliniază, nu era simulată. Avea aerul de a se trezi dintr-un vis pentru a intra într-un coșmar, s-a spus atunci.

Firele conjurației, care, pînă la un anume punct, îl prindeau și pe el în țesătură, erau la urma urmelor încîlcite, chiar excepționale în istoria Rusiei. Pînă atunci numai situația internă impusese asemenea manevre. Dar Panin era obsedat de problemele internaționale. Multă vreme simpatizantul Prusiei, la sfîrșitul secolului el devine îngrijorat de ostilitatea

1. „Ai făcut destul pe copilul, este timpul să domnești”, i-a zis Pahlen.

față de Anglia care îl însuflețea pe Pavel și de urmările ei¹. În ce măsură acest bărbat extravertit, pe care șederile sale în post l-au pus în contact cu diplomații și conducătorii străini, nu a servit drept releu unui „partid” englez? Nu există probe materiale despre o asemenea înțelegere secretă cu Anglia, dar teza referitoare la existența ei a fost sugerată cu tărie în momentul omorului și mai târziu. În sprijinul unui anume „joc englez”, trebuie să ne amintim de marea familiaritate, în epocă, între Nikita Panin și ambasadorul Londrei la curtea Rusiei, ca și rezervele foarte vii exprimate de ex-vice-cancelar asupra orientării politicii ruse. Nikita Panin considera atitudinea lui Pavel față de Anglia extrem de periculoasă pentru Rusia și era probabil împotriva ei.

Că au fost presiuni internaționale sau, mai simplu, că persoanele șocate ori lezate de consecințele prusianismului exacerbant al lui Pavel I – orientarea lui Nikita Panin în direcția deschiderii către Anglia reprezintă o reacție mai generală a elitei ruse – au fost favorabile unei soluționări radicale a problemei ridicate de Pavel I, interesant în această omucidere este faptul că pentru prima oară în istoria Rusiei o oarecare interferență între cele două terenuri politice, intern și extern, este răspunzătoare de violențele care afectează puterea.

Aleksandr I și „dublura” lui

Două regicide în mai puțin de patruzeci de ani nu puteau rămâne fără urmări asupra legalității suveranilor și asupra evoluției conștiinței sociale. Așa cum a scris La Harpe în scrisoarea adresată fostului său elev: „Asasinarea unui împărat în mijlocul palatului său, în sinul familiei, nu poate rămâne nepedepsită... fără să compromită demnitatea imperială”.

Fiecare dintre suveranii care preiau puterea pe parcursul acestei perioade pline de violențe – inclusiv Pavel I – are obligația să-și întărească legalitatea ținând cont de zguduirea provocată de regicid în funcția imperială. Ekaterina a II-a, căreia Nikita Panin (primul dintre cei doi Nikita) îi sugera să-și asocieze nobilimea la putere sub forma unui Sfat Imperial care ar fi limitat autoritatea suveranului, fapt pentru care l-a refuzat, a căutat bazele unei legitimități regăsite în definiția „luminată” a monarhiei. În 1767, ea a pus o Comisie legislativă² să îi confere titlurile de „Ekaterina cea Mare, cea Înțeleaptă, Mama Patriei” și i-a cerut să adopte „instrucțiunea (*nakaz*) dată Comisiei de a elabora un nou Cod”, care era în realitate expunerea doctrinei ei politice. Pentru Ekaterina, Rusia era un stat european, al cărui sistem de legi evidenția ordinea națională, nu pe cea tradițională (nici pe cea inspirată de religia revelată), și în care autocrația răspundea interesului fiecăruia. Pavel I, neavînd nevoie, ca mama lui, să-și legitimeze uzurparea puterii, putea să se bazeze, în ceea ce îl privea, pe ordinea tradițională, cu atît mai necesară în ochii lui, cu cît Revoluția franceză și difuzarea ideilor ei necesitau ca puterea absolută să se bazeze pe justificări solide. În loc să recurgă la rațiune în acest scop, el a

1. În afară de campania extravagantă de cucerire a Indiei, Pavel făcea presiuni asupra Prusiei pentru ca ea să declare război Angliei. Ruptura cu această țară avea și consecințe economice, pentru că oprea exporturile de cereale și de materii prime (cîneapă, in) către Anglia, fapt ce leza interesele proprietarilor de pămînt.
2. Comisia număra 564 de deputați (pentru cei 18 milioane de ruși de la acea dată) reprezentanți ai tuturor grupurilor sociale, exceptînd țărănimea iobăgită și clerul, pentru că din ea făcea parte un singur ecleziastic reprezentînd Sfîntul Sinod.

făcut apel la credință sub forma sa extremă, mistică, și la masonerie, în calitatea ei de nouă formă de exprimare a căutării spirituale. La ora încoronării, el ia titlul de „șef al Bisericii” și se declară protectorul Bisericii ortodoxe, desigur, dar și al catolicilor și francmasonilor. Aleksandr I, urcat pe tron în condiții la fel de dramatice ca și bunica lui, nu trebuia să-și răscumpere decît omorul cu care era asociat, nu și să-și justifice propria legitimitate. Rusia cunoștea principiul monarhic în forma sa absolută, care permitea tot ce era violență. În acel moment, tocmai acel principiu era pus sub acuzatie. Totuși, speranța generală consta în limitarea lui, deci în promulgarea reformelor. După urcarea pe tron, Aleksandr, sub influența unor sfetnici liberali – primul dintre ei a fost Mihail Speranski –, convinși că venise vremea trecerii la o monarhie constituțională, ba chiar se impunea, s-a angajat într-o politică reformistă care părea să confirme o asemenea speranță. Dar în 1812, după intrarea lui Napoleon în Rusia, talerul balanței revine cu brutalitate la conservatorismul absolut. Este adevărat că, prin fire, fără să aștepte evenimentele de la 1812, Aleksandr părea că ține în permanență doi clești de foc, ațînd simultan relații privilegiate cu sfetnici favorabili celor mai opuse orientări. Fiecare ieșea de la acele întrevederi cu suveranul convins de încheierea unui acord trainic cu acesta. La interval de cîteva clipe, Aleksandr încuraja, în același fel, ideea unei reforme radicale a sistemului politic, dar și pe aceea a revenirii la absolutism. Temperamentul vag, indecis, care i-a determinat purtarea la ora complotului, îi va marca întreaga existență.

Este adevărat că între Ekaterina și Aleksandr, în spatele problemei cruciale a legalității sistemului absolutist care se cerea restaurată, se pune o altă problemă, nu mai puțin crucială, de care va depinde tot viitorul Rusiei: cum să fie conciliată menținerea puterii absolute și aceea a unui sistem social ierarhizat, cu reformele indispensabile transformării Rusiei într-o națiune europeană puternică. Nici unul dintre cei trei suverani ai perioadei n-a găsit un răspuns coerent. Dar toți trei au apucat aceeași cale într-un anume moment al existenței lor: reformatorii de la începutul domniei sprijină apoi, din ce în ce mai mult, autocrația. În ceea ce-l privea pe Pavel, acesta a fost despot de la început, chiar dacă a avut cîteva veleități de reforme precise.

Dacă suveranii epocii n-au știut să găsească răspuns la dilema în care se zbăteau, conștiința colectivă, aceea a norodului, a răspuns la speranțele mereu înșelate, recurgînd la tradiționala evocare a falsului țar. După cum am văzut, Petru al III-lea a bîntuit îndelung visurile populare și, dincolo de acest fapt, a mobilizat în jurul lui Pugaciov mase considerabile de nemulțumiți care au amenințat cu adevărat stabilitatea imperiului. În mod curios, Pavel I, victima regicizilor și obsedat de supranatural – pretindea că în reședința sa de la Gâtchina rătăceau fantome –, nu a declanșat nici o evocare a falsului țar. După dispariție, imaginația populară nu l-a reînviat niciodată și nimeni nu și-a atribuit personalitatea lui. Nu a fost țar decît puțină vreme și se pare că societății i-a convenit să-l șteargă din preocupările ei.

În schimb, Aleksandr I va cunoaște un destin postum straniu, constituind pînă astăzi o enigmă istorică, precum țarul de la Uglici. Remușcările îl hărțuiau și l-au făcut repede să se închidă într-un misticism extrem. Atenția acordată constant supranaturalului s-a manifestat cu precădere în ultimele sale zile. Considera poate că inundația care îi distrusese capitala de curînd era un semn al mîniei divine? În tot cazul, a fost vorba de un sentiment împărtășit în mare măsură de popor. La 19 noiembrie 1825, pe cînd se afla la Taganrog, a murit din cauza unei fierbințeli, numită febră de Crimeea, probabil febră tifoidă. Moartea sa, petrecută departe de capitală, a avut urmări supărătoare pentru

cadavrul său : îmbălsămat prost, acesta a fost transportat în condiții precare, iar autopsiile au fost practicate și parafate de oameni diferiți și prea numeroși ; chipul suveranului ajunge de nerecunoscut, aspectul fizic general este complet alterat. Toți acei factori concură la apariția rapidă a zvonului legat de falsa moarte a țarului. Trupul său nu ajunsese în capitală și deja circula un zvon persistent : țarul nu murise, ci *plecase*. Sicriul conținea cadavrul unui soldat obișnuit, care nu-i semăna deloc. Inițial, zvonul era însoțit de o explicație care va fi curînd abandonată : Aleksandr I fugise ca să scape de dușmanii săi, dornici să-l asasineze. La acea dată, mitul era întărit de amintirea regicidelor recente. Dar, cu timpul, sensul zvonului se schimbă și devine o certitudine : Aleksandr I rătăcește prin țară, printre oamenii din norod, le împărtășește destinul și suferințele și ispășește împreună cu ei păcatele Rusiei. În 1830, mitul capătă noi contururi : în noua sa vocație, Aleksandr I are un nume și un chip ; el este Feodor Kuzmici, un ermit care trăiește în Siberia, unde va muri în 1864. Pentru norod nu mai există nici o îndoială : Feodor Kuzmici este suveranul ; a dorit să suprima distanța care îl separa de poporul său și să revină la adevărata misiune a țarului, aceea de a fi în mijlocul poporului pentru a-i asigura mîntuirea. Opinia publică îl consideră un sfînt, iar faptul acesta reprezintă vocația autentică a țarului.

Mitul lui Aleksandr I-Kuzmici este important în ochii istoriei și ai politicii. Clio, în ceea ce o privește, nu s-a pronunțat niciodată clar asupra temeiniciei certitudinilor populare. Semnificativ este faptul că, în chiar sînul familiei imperiale, s-a instalat îndoiala și că nimeni nu a vrut să respingă în totalitate ipoteza morții ulterioare a lui Aleksandr I și a identificării sale cu Feodor Kuzmici. Ipoteză cu atît mai interesantă, cu cît este gratuită. Spre deosebire de problema pusă de Ludovic al XVII-lea, care, dincolo de destinul personal, reprezintă o problemă a posterității sale, Feodor Kuzmici nu avea urmaș și nimeni nu a mai pretins că este Aleksandr I după dispariția acestuia. Problema morții adevărate a suveranului continuă să existe.

Mitul lui Feodor Kuzmici are înainte de toate o importanță politică. Este de remarcat că, în 1825, contrar celor petrecute în legătură cu falșii țari din trecut, nu s-a petrecut o proliferare a lui Aleksandr I reînviat. A existat o singură identificare și un unic mit. Semnificația acestuia este pe deplin lămurită. Feodor Kuzmici nu era țarul *adevărat* opus *falsului* țar Nikolai I, urmașul lui Aleksandr. El era țarul-întruchipare-a-adevăratului-proiect-politic-rus. Nu era vorba de o punere sub semnul întrebării a legitimității personale, ci de o reflectare politică asupra legitimității concepțiilor pe care se întemeia evoluția imperiului. Țarul Feodor Kuzmici trebuia să fie *sfîntul-țar* și era obligat să fie în *mijlocul* norodului său, numai compasiune și suferință, după chipul și asemănarea suferințelor poporului. Plecarea lui Aleksandr printre oameni simboliza înstrăinarea puterii de popor. Acesta ia măsura distanței care îi separă și se înstrăinează la rîndul său de putere. Cele două Rusii, a puterii și a norodului, se află astfel înglobate în mit și în adevărata istorie a morții lui Aleksandr I. La oricare dintre aceste două variante ne-am opri, nu putem trage decît o concluzie : zdruncinarea sistemului, înscrisă deja în conștiințe, ne este înfățișată în toată amploarea prin evenimentul de la 1825.

CAPITOLUL AL VIII-LEA

PUGACIOVII DIN UNIVERSITĂȚI¹

Complotul decembriștilor

La 14 decembrie 1825, la Sankt Petersburg izbucnește o răzmeriță. Ziua este bine aleasă: după dispariția lui Aleksandr I, regimentele trebuiau să depună jurământul față de noul împărat. Trupele insurgente, convinse de ofițerii lor că moștenitorul, marele duce Konstantin, va fi îndepărtat de la domnie, s-au năpustit în Piața Senatului strigînd: „Trăiască Konstantin!”, iar unii „Trăiască Constituția!” – mulți soldați au crezut că este vorba de un salut adresat soției marelui duce... Guvernul, adunat în jurul fratelui mai mic al lui Konstantin, Nikolai, adevăratul moștenitor al tronului, a așezat în fața rebelilor grosul trupelor din oraș, care le erau fidele. Insurecția a fost înăbușită în timpul nopții, fără a se folosi mijloace militare excesive. Nu se dorea inaugurarea noii domnii printr-o baie de sînge. Cît despre insurgenți, nu aveau șefi hotărîți, care să știe pînă unde să-și împingă trupele. Bilanțul evenimentelor a fost simplu de efectuat: vreo sută de răzvrătiți, morți pe caldarîm; cîteva sute de arestați; toți conducătorii trimiși în judecată. Evident, a fost o tentativă de lovitură de stat. Eșecul ei demonstra slăbiciunea mișcării, absența oricărui sprijin din partea poporului și capacitatea regimului de a se apăra. În urma evenimentului, s-au ivit întrebări grave și persistente. Conducătorii făceau parte din nobilime, unii erau membrii unor familii dintre cele mai ilustre din țară. De ce persoanele provenite din cele mai înalte și mai privilegiate clase ale societății au pus dintr-o dată mîna pe arme și s-au ridicat împotriva unui regim care le acorda toate favorurile? De ce au căutat să-l răstoarne? În numele căror idei?

Cauza imediată a tulburărilor – sau mai exact pretextul lor – era limpede. Așa cum se întîmpla adesea în Rusia, succesiunea suveranului a deschis o criză politică. Aleksandr nu avea urmaș, iar fratele imediat următor, Konstantin, numit succesor, renunțase la drepturile sale asupra tronului în 1820, din motive personale². Dar Hotărîrea semnată de Aleksandr I în 1823, prin care se transfera succesiunea celui de-al doilea frate, marele duce Nikolai, rămăsese în realitatea sa de act de renunțare secretă. Moartea lui Aleksandr I a fost urmată de o mare confuzie, fiecare dintre cei doi frați, din respect pentru legea succesorală din 1797, punîndu-l pe celălalt să-i jure credință, Konstantin la Varșovia, Nikolai la Sankt Petersburg. Dezordinea inițială – publicarea neașteptată a Hotărîrii din 1823 și anunțarea

1. Expresia îi aparține lui Joseph de Maistre.

2. În 1820, Konstantin a divorțat și s-a recăsătorit cu o femeie care nu era de familie regală. Conform Hotărîrii din 20 martie 1820 (articolul 361), copiii săi nu puteau avea pretenții la tron. El a tras concluzia că este necesar să renunțe el însuși la tron, fapt semnalat împăratului prin Actul de la 14 ianuarie 1822. Acceptul împăratului și noua ordine a succesiunii au fost înscrise în Hotărîrea din 23 aprilie 1823. Toate documentele rămăseseră secrete.

suirii pe tron a marelui duce Nikolai – a alimentat, în sînul regimentelor, bănuielele asupra unor intrigi, așa cum se întîmpla frecvent în preajma preluării puterii, favorizîndu-i pe organizatorii loviturii de stat. Soldații, convinși că aleargă în ajutorul adevăratului moștenitor, înlăturat de la domnie, au putut fi atrași să-i urmeze. Lovitura de stat este în felul acesta marcată de ambiguități: pentru aceia care o pun la cale este vorba de înlăturarea autocrației și de impunerea unei constituții; pentru aceia care îi urmează este vorba de apărarea țarului adevărat de un eventual uzurpator, fie el fratele țarului. Eterna spaimă de a nu greși persoana agita întotdeauna conștiințele. Chiar și în afara capitalei s-a răspîndit zvonul că țarul adevărat, Konstantin, a fost forțat să renunțe la tron.

Dar de ce se ridică nobilimea? De ce respingea ordinea existentă în Rusia? Duritatea reprimării – organizatorii au fost executați sau deportați în Siberia – nu putea ține loc de răspuns la aceste întrebări fundamentale. Nobilimea se simțea foarte prost: sentimentul ținea de conștientizarea ordinii sociale depășite, a cărei beneficiară era, dar pe care o știa inacceptabilă. Era vorba de *iobăgie*. Europa vedea cu stupoare perpetuarea ei în Rusia, în plin început al secolului al XIX-lea. Nobilimea era avertizată în privința incontiguității faptului, cu atît mai mult cu cît trăgea foloase din realitatea lui. Tot ceea ce constituise justificarea drepturilor obținute de ea dispăruse. Una din principalele reforme ale lui Petru al III-lea – Decretul din 18 februarie 1762 abolea obligația nobilimii de a sluji la stat în schimbul iobăgiei – emancipa complet nobilimea, dar nu și țărănimea. Ea rămînea legată de glie, fără ca stăpînii să aibă cea mai mică justificare să o mențină în acea stare. După 1762, Rusia prezintă spectacolul unei situații sociale paradoxale: nobilimea emancipată¹, bucurîndu-se de drepturi și de libertăți considerabile (Ekaterina a II-a le va confirma și le va amplifica) situîndu-se din acest punct de vedere la nivelul omologilor din cele mai avansate țări ale Europei. Țărănimea iobagă, dimpotrivă, constituie un caz unic în lumea rurală a marilor țări de pe continent. Emanciparea nu numai că face din nobilime o clasă privilegiată, dar, în măsura în care îi lasă țărănimea la bunul ei plac, o transformă într-un grup parazitar. Nobilimea – cel puțin partea cea mai educată a ei – nu poate ignora caracterul inacceptabil al contradicției. Prima dovadă despre jena resimțită fusese publicarea *Călătoriei de la Petersburg la Moscova*, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Autorul ei, Radișev, a atras asupra sa fulgerele Ekaterinei și exilul. Cu mult înainte de 1790, anul expunerii concepțiilor sale despre societate, cu efecte devastatoare asupra conștiințelor, persistența iobăgiei încuraja intensificarea criticii sociale. Era clar că atîta timp cît va mai exista iobăgia, toate reformele Ekaterinei vor sfîrși într-un impas. Progresiv se dezvoltă o literatură aboliționistă. Radișev a mers drept la țintă: condamnînd fără drept de apel iobăgia – o asimila cu sclavia, idee excesivă, dar spectaculoasă –, el pune în lumină contradicțiile fundamentale ale despotismului luminat. Aruncătorul de flăcări denunța puterea absolută și cortegiul ei de corupții și emitea propuneri politice (instaurarea republicii) și sociale (abolirea iobăgiei). Cît despre concepția *luminată*, pe care Ekaterina o invoca în sprijinul puterii sale autocratice, *Călătoria* o desființa complet. Acea critică socială, însoțită de reflecția îmbibată de individualismul și preocupările morale ale francmasoneriei, care cîștiga atunci nobilimea, a contribuit la conștientizarea distanței dintre discursul reformativ și punerea în aplicare reală a celor mai urgente reforme. Dat fiind că resimte acut caracterul privilegiat al situației sale și prețul plătit de țărănime

1. Emanciparea cuprindea, de asemenea, dreptul de a călători liber în străinătate, drept suprimat din vremea lui Ivan al III-lea.

pentru a o perpetua, nobilimea – cel puțin acea fracțiune a clasei nobiliare al cărei reprezentant strălucit este Radîșcev – consideră că îi revine sarcina de a deveni purtătoarea interesului social, despotismul interzicînd să se spere că se va îndrepta ceva de la sine.

Războaiele napoleoniene au purtat nobilimea pînă în inima Franței, deci în focarul ideilor de la 1789, și i-au inspirat sentimentul că are obligația să asigure emanciparea societății pe care puterea nu a fost în stare să o realizeze. Anterior, călătoriile deveniseră posibile datorită deciziilor emancipatoare ale lui Petru al III-lea și ale Ekaterinei a II-a, care au pus nobilimea în contact direct cu Europa – o Europă umilită și intrigată de o Rusie plină de contradicții. Nemaifiind obligată să slujească statul, nobilimea poate reflecta la o nouă funcție: să corecteze, să conducă statul pe calea progresului, pe care el n-a știut să o abordeze. În felul acesta, în sinul clasei nobiliare se dezvoltă certitudinea că ea poate juca un rol nou, preț al emancipării și al privilegiilor sale exorbitante: îi revine datoria de a schimba ordinea lucrurilor. Numărul societăților secrete în care se discută probleme specifice Rusiei și soluțiile ce-ar trebui găsite crește. Prima dintre ele a fost *Uniunea pentru mîntuirea fiilor fidei Patriei*, întemeiată, în 1817, de ofițeri din Gardă, întorși din campania din Franța. La început s-au dedicat cugetării asupra reformelor democratice necesare Rusiei. O constituție, un Parlament au fost primele obiective. Dar, dincolo de crearea unor instituții reprezentative, tema unei federalizări a imperiului a mobilizat rapid membrii asociației. Absența reprezentanței, excesul de centralism, toate problemele politice ale Rusiei de la începutul secolului al XIX-lea reproduc o temă ciudat de actuală... În jurul grupului inițial proliferază alte societăți secrete, între 1818 și 1825, în ciuda îngrijorării crescînde a lui Aleksandr I în fața agitației politice în care erau implicate clasele privilegiate.

În ansamblu, în ajunul loviturii de stat ratate, viziunea politică a viitorilor decembriști era moderată: ei doreau instalarea unei monarhii constituționale în care puterea să fie organizată pe baze federative și trecea sub tăcere reformele sociale, considerînd că schimbarea ordinii politice precede implicit orice modificare a relațiilor din sinul societății. Totuși, unul dintre viitorii decembriști se remarcă prin radicalism, anunțîndu-l deja pe Lenin. Pavel Pestel era convins că *puterea* este veriga esențială a oricărui proiect. Mai întîi trebuia să se gîndească la luarea ei în stăpînire. Numai conjurații organizați perfect, avînd simțul secretului, puteau realiza o asemenea performanță. Apoi, puterea nu trebuia diluată. În caz contrar, devenea inoperantă. Numai un stat centralizat, coerent (altfel spus, uitînd de aspirațiile la un federalism ce respectă diferențele), putea duce la bun sfîrșit orice gen de politică. Pestel se gîdea să transforme organizațiile masonice în grupări revoluționare, fiindcă tradițiile lor în materie de secret i se păreau mai bine adaptate la necesitățile activității conspirative, singura posibilitate de a cuceri puterea. Conștient de rolul hotărîtor al organizațiilor în acest domeniu – Pestel se dovedește un adevărat spirit novator în materie –, el le va adăuga o altă preocupare la fel de remarcabilă pentru un om din acea vreme: importanța omorului ca mijloc de luptă politică. Pestel a fost executat după lovitura se stat, dar ideile sale au avut o viață lungă...

Eșecul loviturii de stat dovedea izolarea decembriștilor, faptul că societatea nu îi înțelegea, neînțelegere datorată însuși felului lor de a gîndi. Căutîndu-și calea proprie, impregnați de ideile filosofiei europene a Luminilor și ale Revoluției franceze, ei ofereau societății, în ceasul hotărîtor, un proiect și teme care îi erau încă străine. Ce înseamnă „monarhie constituțională” cînd poporul crede că acea Constituție este... o femeie? Cînd el atribuie nenorocirile sale dispariției țarului *adevărat* și activității *falsului* țar? Cînd pentru el adevărul țar încă se confundă cu sfințenia? Însăși punerea în discuție a

conținutului puterii imperiale, nu a uzurpatorului, lovește în convingerile cvasireligioase bine ancorate în conștiința socială. În ochii poporului, lovitură de stat este îndreptată împotriva ordinii de esență divină.

Mai mult, temele inspiratoare și mobilizatoare ale decembriștilor – acelea din 1789 : libertate, egalitate, fraternitate – nu reprezintă Rusia. Pe parcursul istoriei sale, ea s-a ridicat în nenumărate rânduri la apelul *justiției sociale*, care îl plasează pe fiecare în locul unde trebuie să se afle în funcție de serviciile aduse comunității. Individualismul proiectului revoluționar francez nu are mare lucru în comun cu sensul adânc al obștii, specific istoriei ruse, asimilat de conștiința socială. Conjurații din decembrie 1825, tinerii idealști sînt purtătorii unui proiect politic ; Rusia în adîncul ei așteaptă un răspuns la contradicțiile sale sociale. Eșecul loviturii de stat consacră o dublă alienare : a celei mai avansate fracțiuni a nobilimii față de putere ; și aceea a maselor față de amintita fracțiune a nobilimii. Proiectul din 1825 încercase să răspundă la primul tip de alienare, iar cea de-a doua va fi constatată, gîndită, luată în considerare o dată cu eșecul loviturii de stat de către aceia care vor urma după decembriști și se vor numi pe drept cuvînt „Pugaciovii din universități”.

Greșeala și răscumpărarea

Cele două evenimente violente care marchează primul sfert din secolul al XIX-lea – uciderea lui Pavel I, lovitură de stat îndreptată împotriva lui Nikolai I – nu aparțin, în realitate, aceleiași perioade istorice. Omorîrea țarului este un eveniment din secolul al XVIII-lea, ultimul dintr-o vreme în care anturajul suveranului se descotorosea de acesta de îndată ce i-o cereau interesele. Pavel I, în Rusia, cu zece ani mai înainte de Gustav al III-lea, în Suedia, au fost victimele unei decizii luate de nobilime. Eliminarea lui a fost dictată de nebunia sa crescîndă. Cele două regicide nu au avut la bază nici un proiect politic sau social de anvergură : nu era vorba decît de înlocuirea unui bărbat aflat pe tron cu un altul. În 1825, lucrurile stau altfel. Deși ratată, tentativa decembriștilor se întemeiază pe o concepție despre schimbarea politică. În Rusia este prima de acest fel și deschide o eră nouă, aceea în care eliminarea suveranului este privită ca modificare a destinului politic și social al țării. Primul eveniment al noilor vremuri, lovitură de stat din 1825, este totodată singurul de acest gen ; după această dată, în centrul oricărei lovituri militare se vor afla societatea, soarta și emanciparea ei. După 1825, toți aceia care reflectează la viitorul Rusiei au ceva comun : certitudinea că privilegiții trebuie să plătească pentru privilegii – datorie contractată față de societate. Ei vor trebui să-și abandoneze privilegiile și să-i acorde poporului emanciparea. Istoricul italian Franco Venturi, autorul unei lucrări de seamă privind *Intellectualii și revoluția*, a subliniat prin ce se deosebea nobilimea rusă de la 1825 – și elementele care au urmat – de nobilimea franceză din noaptea de 4 august. La 4 august 1789, Revoluția franceză era deja în curs de desfășurare, nobilimea franceză nu trebuia decît să-și intre în ritm. În schimb, în Rusia nu fusese revoluție. Nobilimea alege să-și sacrifice poziția privilegiată, fără nici un fel de presiune din exterior. O remarcă a generalului Rostopșin, acela care a dat foc Moscovei în 1812, pentru ca Napoleon să nu găsească decît cenușă la fața locului, exprimă exact specificul situației : „Pînă atunci, revoluțiile au fost făcute de cîrpacii care voiau să devină seniori, acum, seniorii vor să devină cîrpaci”.

Domnia lui Nikolai I (1825-1855) a fost, după expresia fericită a lui Lamartine, o domnie a „imobilității lumii”. Pe parcursul ei s-a produs totuși surparea care va deschide calea „Pugaciovilor din universități”. Nici una din intențiile lui Nikolai I nu predispucea la aceasta. Colosul maiestuos, pătruns de funcția sa, pasionat de tot ceea ce era militar – a fost văzut întotdeauna numai în uniformă – era întruchiparea perfectă a autocrației. Ura revoluția pe care o întrevăzuse în capitala sa la ora urcării pe tron și voia cu adevărat să îi închidă pentru vecie calea. În zorii domniei sale, a hotărât două măsuri inspirate desigur de voința de a preveni revenirea la evenimentele revoluționare asemănătoare loviturii de stat din decembrie. Ele îi vor perpetua reputația de despot și vor dezvolta în Rusia secolului al XIX-lea contradicțiile dintre putere și inteligență, pe cale de a deveni una din noile realități sociale ale țării.

În 1826, Nikolai I și-a creat o poliție politică¹. Oficial, Secția a III-a a Cămarilor imperiale trebuia să asigure protecția văduvei și a orfanului. Ea devine imediat o adevărată poliție secretă de stat, destinată să prevină comploturile, prevăzută cu un personal specializat și cu o puzderie de spioni și de provocatori. A doua inovație a fost întemeierea, în același an, a unui sistem de cenzură bazat pe un Cod al cenzurii, sub autoritatea unui comitet de cenzură, care trebuia nu numai să împiedice publicarea unor lucrări și reviste considerate instigatoare sau inacceptabile din punct de vedere moral, dar și să încurajeze publicații edificatoare. În sfârșit, Culegerea de legi pregătită de Speranski, publicată în 1832, cuprindea, în volumul consacrat Codului penal, un capitol asupra crimelor împotriva statului, ce aduna și coordona toate dispozițiile luate în trecut. Se cuvine să reținem din el articolele care transformau toate tentativele vizînd limitarea autorității suveranului sau modificarea modului de guvernare în delict penale. Sancționarea lor se făcea numai prin condamnarea la moarte. Intervențiile verbale sau scrise, publicațiile vizînd o asemenea finalitate erau înglobate în această definiție criminală și erau pedepsite prin confiscarea bunurilor și prin exil.

Acele dispoziții draconice nu împiedică dezvoltarea ideilor care pun sub acuză puterea și sistemul social existent. Din 1825 și pînă la sfîrșitul anilor 1840, discuția rămîne larg centrată pe explicația istorică a destinului rus și îi opune pe slavofili occidentalizatorilor. Romantismul, care domină atunci gîndirea europeană, alimentează totodată reflecția rusă și gîndirea slavofilă. Căutarea istoriei, a rădăcinilor culturale, a identității naționale, idealizarea întregului trecut găsesc un ecou extraordinar în Rusia. Slavofili, deși cu o educație occidentalizată, împodobesc dintr-o dată trecutul rus și specificul său cu toate virtuțile. „Materialismului” occidental, ei îi opun o viziune religioasă a destinului rus, a tragediilor și a capacităților sale salvatoare; una dintre dimensiunile acelei reflecții este mesianismul. Ostili iobăgiei, ei caută o soluție care să întoarcă spatele căii occidentale și o află în formula anticeii obști țărănești ruse, *Mir*. În fața lor, occidentalizatorii aruncă, în bloc, tot ceea ce provine din țară; dar, ca și adversarii lor, ei sînt pătrunși de religiozitate și de naționalism. Pentru ei, Rusia a ratat totul în trecut, iar scandalul acestui eșec este pe măsura potențialului ei excepțional. Occidentul este în ochii lor un model de reușită, dar la urma urmelor în slujba destinului rus.

1. *Preobrajenskii Prikaz*, înființat de Petru cel Mare, fusese desființat de Petru al III-lea și de Ekaterina a II-a. Între 1811 și 1819 a mai existat un efemer Minister al Poliției. Disparația sa a lăsat neocupat întregul sector de supraveghere a mișcărilor politice, chiar în momentul în care își făceau apariția societățile secrete.

Mișcarea aceasta de proporții din punct de vedere intelectual și moral conduce la o dezbatere radicală și la un radicalism ucigaș. Ea traversează domnia lui Nikolai I și intră în fază acută în preajma lui 1850. Revoluțiile de la 1848 amintiseră deja minților îndrăgostite de idei noi că era revoluțiilor nu se încheiasă și subliniau cu mai multă tărie ca altădată caracterul arhaic al despotismului rus; cu atât mai mult cu cât, contrar spiritului de la 1848, Nikolai I se dovedea un apărător al ordinii stabilite. În Rusia se operează însă schimbări profunde în sînul păturilor intermediare ale societății. Marea nobilime, purtătoarea idealului constituțional din 1825, s-a implicat pe larg în dezbaterea privitoare la destinul Rusiei; începînd cu 1840, rîndurile acelor care reflectează la această problemă se lărgesc, modificînd astfel chiar natura și ecoul dezbaterei. Politica lui Nikolai I, mai ales aceea în materie de educație, va contribui de altfel puternic la ridicarea noilor elite – *intelighenția* – care vor ocupa prim-planul scenei începînd cu anii 1850, substituindu-se nobilimii sau înglobînd-o.

Rusia de la mijlocul secolului al XIX-lea oferă într-adevăr o contradicție stranie. Este statul unei iobăgii durabile, dar și al unei politici a educației foarte avansate. Învățămîntul primar este încă în paragină, fiindcă trebuia să se ocupe prioritar de educația țărănimii, or, regimul se teme înainte de toate ca școala să nu introducă în satele aservite germenii revoltei. În schimb, educația secundară din gimnaziile de stat este deschisă tuturor, datorită gratuității și rețelei întinse de unități școlare. Universitățile, cu statutul lor semiautonom, sînt adevărate centre ale vieții intelectuale și de formare civică. Autocratul care vrea cu orice preț să mențină ordinea socială existentă este, în același timp, un om inteligent, conștient de nevoile statului. El dorește să îi furnizeze acestuia slujbași capabili să îi asigure puterea, care va permite în schimb menținerea ordinii sociale perimate. Cum, pe de altă parte, el vrea să plece capul nobilimii, de al cărei spirit critic la adresa regimului devine conștient cu ocazia loviturii de stat din decembrie 1825, caută să promoveze o clasă intermediară. Noua *tiers état* (starea a treia) sau elita birocratică se va ivi din rețeaua educativă. Fidelitatea noilor elite se îndreaptă către *stat*, acela care le-a asigurat recenta promovare. Fidelitatea omului devotat suveranului nu face parte direct din universul lor. Din acel moment, totul îi face să-și pună întrebări despre cel mai bun stat posibil, gîndindu-se la destinul unei societăți foarte apropiate lor.

Evoluția în acest sens a elitelor rusești din prima jumătate a secolului este întruchipată de doi scriitori contemporani cu Nikolai I. Pușkin, marele senior dispărut prematur, în 1837, reprezintă Rusia aristocratică, obsedată de gloria imperială, Rusia din *Cavalerul de aramă*. În fața lui, Gogol descrie, în *Suflete moarte*, apărute în 1842, universul iobagilor, al oamenilor umili din provincie și competiția birocratică. Cum să împaci cele două viziuni despre Rusia, privirea aruncată de Pușkin din înaltul statuii lui Petru cel Mare, cu aceea ridicată de jos a lui Gogol? Pușkin aparține lumii care a comis lovitura de stat din 1825; Gogol îi anunță pe aceia care, ulterior, vor pune întregul sistem sub acuzare. El întruchipează deja intelighenția în sînul căreia, alături de nobilime, se adună elitele din ce în ce mai numeroase, ivite din toate „rangurile” sociale (*raznoșcinfi*). Caracterul voluntarist, dar ineficace al lui Nikolai I, controalele sale exigente, dar pline de lașitate în fond, au un dublu efect: permit dezvoltarea cercurilor mici și a publicațiilor critice, din care se hrănește intelighenția și, în același timp, o exasperează prin constrîngerile pe care se străduiesc să i le impună. Războiul Crimeii, 1853-1855, marchează slăbirea Rusiei pe propriul ei teren și imprimă un elan decisiv evoluției fenomenului amintit. Reversul medaliei îi învață pe intelectuali că superiorii lor sînt mai puțin puternici decît par și îi conduce spre sfidarea mai accentuată a autorității, spre căutarea unor noi

căi către adevărata renaștere. În același timp, masele sînt cuprinse de umilință. Așa cum războaiele napoleoniene au deschis drum loviturii de stat din 1825, războiul Crimeii conduce, după încă treizeci de ani, la radicalizarea mișcării intelectuale.

În acest punct intervine elementul moral care conferă inteligenței ruse trăsăturile sale atît de distincte. Dat fiind că iobăgia rămîne primul dat al sistemului, realitatea scandalosă care, prin contrast, face ca orice alt statut social să apară ca un privilegiu, fie că este vorba de nobilime, fie că este vorba de elita recent apărută, inteligenția este cuprinsă de un sentiment adînc de culpabilitate. Pentru Rusia, iobăgia înseamnă păcatul capital. De la Radișcev încolo, toți rușii sînt obsedați de el. Cînd inteligenția își pune întrebări asupra viitorului țării și asupra modului de a-l pregăti, ea traversează acest sentiment de culpabilitate, receptat în sens de răscumpărare. Orice spirit deschis are datoria să plătească pentru privilegiile neîntemeiate. Iată obligația morală față de victimele asupririi sociale, ale nedreptății fundamentale: țărani.

În felul acesta, apare în imaginația inteligenței un cuplu inseparabil: victima și călăul ei sau, cel puțin, exploatatorul ei, populația țărăneasă și aceia care au aservit-o. Pînă în 1840, nobilimea, stăpîna țărănilor, credea că mijlocul de a-și răscumpăra greșeala consta într-o imensă noapte de 4 august. Pe la începutul anilor 1850, inteligenția evoluează către o poziție mai nuanțată, dat fiind că marea ei majoritate nu se simte vinovată decît pentru motivul că nu aparține grupului victimelor. Ea va deveni deci mijlocitoarea, categoria ce va lupta pentru emanciparea țărănilor. Desigur, am putea obiecta că vocația de a-l emancipa pe aproapele tău nu este prea originală, că o mai regăsim și în altă parte, sub alte forme. Dar în Rusia, cultura politică dezvoltată de-a lungul veacurilor capătă trăsături deosebite: religiozitatea difuză, viziunea apocaliptică asupra istoriei, gustul pentru soluțiile extreme. Toate acestea îi conferă concepției pe care și-o face inteligenția despre datoria ei o tonalitate specifică, unde domină sentimentul culpei, sanctificarea mergînd pînă la divinizarea victimei – *mujicul* idealizat care, mai tîrziu, va fi înlocuit de *norod*, apoi de *proletariat* –, certitudinea că nu există soluție intermediară. „Pugaciovii” creați de universitățile lui Nikolai I, în momentul în care devin *narodnici*, se vor repezi la sate ca să-i vină în ajutor poporului și să-l instige la revoltă. *Nihilistii* vor predica negarea a tot ceea ce dă sens vieții – istoria –, a tot ceea ce o ușurează sau o face plăcută – bunurile spirituale, religia, arta, dar și știința –, în beneficiul unui proiect materialist imediat. Nihilismul, ale cărui mari figuri (Pisarev, Dobroliubov, Cernîșevski) au marcat întreaga inteligență a timpului, constituie o ruptură majoră atît de cultura umanistă și occidentală a nobilimii, cît și de cultura ortodoxă a puterii. În furia lor negativistă, nihilistii distrug speranțele modernizatoare ale occidentalistilor și își bat joc de orice reformă. Cuvîntul lor de ordine nu este să dezbăți, ci să dai asaltul. În discuții țîșnește extremismul. Este important să constatăm că, o dată cu ei, apare în Rusia inteligenția în noua ei accepțiune. Dobroliubov și Cernîșevski sînt oameni instruiți, proveniți dintr-un mediu religios, fii de clerici și trecuți prin seminar, care nu numai că resping învățămîntul, dar transformă materialismul apărut de ei cu pasiune într-o nouă teologie. Absolutismul, dogmatismul reprezentanților Bisericii neagă prin anii 1860 orice valori spirituale care devin în mod paradoxal moștenitoarele lor. Iar ele vor transmite această trăsătură întregii inteligență ruse.

De altfel, ea se modifică la acea epocă. Lărgindu-se rapid, cuprinzînd copiii mediilor din afara nobilimii, cărora educația le ține loc de rădăcini, inteligenția democratizată face dovadă și de o anvergură intelectuală mai scăzută și de pretenții morale mai numeroase. Pentru a ne convinge, este suficient să ne referim la cel mai simbolic roman

nihilist, *Ce-i de făcut ?* de Cernișevski. Răspunsul la întrebare este limpede : să urmărim exemplul eroului, Rahmetov, care devine insensibil, se pregătește de luptă, adică pentru suferințe și torturi printr-o asceză continuă. Cine doarme pe cuie are dreptul să-i impună aproapelui, spre binele său, suferințele pe care le-a îndurat el însuși. Morala nihilistilor este exigentă și neîndurătoare în același timp. Chiar aspectele acestei morale care par să placă cel mai mult omului – liberalizarea moravurilor – se înscriu de fapt într-o concepție extrem de exigentă despre comportament. Libertatea moravurilor nu este destinată nicidecum plăcerii de orice natură și nici introducerii vreunei facilități în existență ; ea nu are decît o singură rațiune de a fi : reintroducerea sincerității în raporturile interumane, încheierea constrîngerilor ipocrite. Rigoarea nihilistilor, căutarea unei justiții sociale autentice, nu doar a simulacrelor, ascetismul lor, acceptarea suferinței sînt în realitate apropiate de valorile adînci ale creștinismului, chiar dacă ei se bizuie pe un materialism total. Cuvintele au aici puțină importanță față de conținut.

Anii 1860 sînt hotărîtori pentru Rusia, fiindcă intelighenția¹ care se formează atunci în țară tinde să devină o adevărată clasă socială și fiindcă există certitudinea că Rusia, deși dezavantajată și înapoiată, are de jucat un rol istoric central atît pentru ea însăși, cît și pentru continent, certitudine care invadează spațiul intelectual. Mesianismul caracteristic slavofililor prin anii 1840 îi cuprinde pe mai mulți. Două serii de evenimente provoacă stingerea admirației intelectualilor ruși pentru Europa occidentală : mai întîi, eșecul revoluțiilor de la 1848, dovadă că Europa nu mai era dispusă să spere nebunește și să facă schimbări radicale ; în 1870-1871, înfrîngerea francezilor și zdrobirea Comunei din Paris pare să întoarcă, într-o Franță cumințită, pagina deschisă în 1789. Deoarece Europa, începînd cu cea mai radicală țară, este părăsită de revoluție, speranțele trebuie transferate într-o altă direcție, spre o societate nefericită, gata de orice aventură. Rusia, cu mulțimea ei de mujici sărmani, eliberați de iobăgie după 1861, dar nu și de sărăcie, nu constituie oare locul privilegiat în care să reînvie speranțele pierdute ale Occidentului ? Intelighenția, care de la 1825 încolo s-a mulțumit numai cu discuțiile, și-a găsit în sfîrșit calea de acțiune. Acea cale o reconciliază, crede ea, cu baza socială atît de deosebită a Rusiei : țărănimea. Occidentalii visaseră odinioară la industrializare, la nașterea maselor muncitoare care vor fi interpreții marii schimbări ; ea descoperă brusc mujicul. Cele cîteva tentative de animare a muncitorilor din capitală, inițiate în acei ani, s-au dovedit dezamăgitoare². Rusia fiind cu mult mai mult în acord cu ceea ce se va numi mai tîrziu „carul țărănesc”³, intelighenția s-a întors către sate. În vara ne bună a lui 1874, narodnicismul va face apel la toate resursele umane, într-un entuziasm nemaiîntîlnit vreodată pînă atunci în Europa. Dintr-o dată, mii de studenți, de intelectuali, de nobili de toate vîrstele „s-au dus în popor, la mujic”, să-i anunțe vremuri noi. Îmbrăcați țărănește, tinerii intelectuali s-au năpustit la sate ca să-i incite pe mujici să-și ia soarta în mîini și s-au oferit să-i ajute. Nobilii își dăruiau pămînturile sau le donau mișcării. Cu toții, tinerii, bătrîinii, femeile și bărbații participau la acțiune, pentru a-și ispăși prin

-
1. Termenul, servind la desemnarea oamenilor care se consideră drept o comunitate critică față cu puterea, le aparține. Definindu-se ca *intelligentnîe* sau ca „personalități gînditoare”, grupul consacră termenul de *intelighenția* care figurează ca atare în cronică critică a lui Mihailovski, *Scrisoarea intelighenției ruse*.
 2. În 1872-1874, sub impulsul lui Nikolai Ceaikovski, adepții săi au încercat să-i educe politic, în cadrul unor cercuri, pe muncitori. Aceștia s-au dovedit însă foarte reticenți.
 3. Termenul îi va aparține lui Buharin și are menirea să apere NEP.

împărțirea bunurilor și împărțășirea nenorocirii țăranilor păcatul lor original : iobăgia atât de hulită, abolită doar de puțină vreme, și celălalt păcat, care încă mai există : excluderea țăranimii de la progresul cultural. Acea mișcare spontană, admirabilă prin intenție, atât de proprie unei culturi ruse obsedate de noțiunile religioase de păcat și răscumpărare, a eșuat totuși din cauza asprimii regimului și, mai grav, a neînțelegerii din partea țăranilor. Aleksandr al II-lea, țarul reformator, a fost îngrozit de toate acestea : spontaneitatea inteligenței, necontrolată și necontrolabilă, care uita progresul realizat prin abolirea iobăgiei, pentru a face apel la pulsunile primitive ale țăranilor, nu poate fi acceptată de putere, trebuia stîrpită pentru totdeauna. Represiunea a fost fără milă. Aleksandr revine la o politică conservatoare ce va lăsa urme. Dar țăranii s-au arătat la fel de insensibili față de generozitatea mișcării : au ignorat-o, i-au predat jandarmilor pe tinerii care le rosteau discursuri înflăcărate. Divorțul dintre inteligenție și mujic era total. Ea a tras concluzia că trebuie să-și urmeze drumul de una singură și să găsească noi mijloace de trezire a poporului. Care ? Focul de revolver, acela care lovește sufletele, terorizează puterea, face masele să iasă din letargie.

Gîndirea teroristă

Focul de revolver din acea perioadă este sinonim cu bomba artizanală. Inteligenția alunecă spre terorism din disperare. Dat fiind că „seara cea mare” a mujicilor nu poate fi gîndită pe termen scurt, intelectualii trebuie s-o provoace răsturnînd ordinea existentă. Lovitura de stat din 1825 demonstrase dificultatea schimbării sistemului printr-o mișcare organizată a armatei, care să ducă la instaurarea pașnică a unei noi ordini. Absența structurilor politice, în care să se poată exprima un proiect alternativ, nu lăsa să se întrevadă o altă soluție în afara violenței. Trebuie să ucizi ? Dar pe cine ? Pe tiran ? Pe cei din anturajul său ? În Rusia nu se pusese încă problema teoretică a folosirii omorului în beneficiul unui proiect politic. Dar, de jur împrejur, nu se vorbea decît de aceasta. În Europa occidentală, societățile secrete proliferază, iar partizanii violenței, gen Buonarroti sau Blanqui, sînt numeroși, chiar dacă aceștia nu predică asasinarea unor indivizi izolați, ci loviturile militare și luptele pe baricade. Dincolo de o teorie încă moderată în această privință, societățile secrete, mai ales Carbonarii, nu ezită să ucidă pentru a croi drum ideilor apărute de ei. Dar nici unul nu îndrăznește încă să spună explicit că omorul poate fi util, deci utilizabil. Prima breșă – dar cît de importantă, în zidul de tăcere pudică ! – a fost făcută de Karl Heinzen, în pamfletul intitulat *Der Mord* (Omorul), publicat în 1849, într-un ziar al emigranților politici germani stabiliți în Elveția. „Trebuie să spunem lucrurilor pe nume... Să fim sinceri și onești... Omorul este principalul agent al progresului istoric”, scrie Heinzen, care urmează, necruțător : „Revoluționarii trebuie să creeze o situație în care barbarii să se teamă, în fiecare clipă a zilei și a nopții, pentru viața lor. Trebuie să creadă că fiecare pahar cu apă, fiecare gură de mîncare, fiecare pat, fiecare tufiș... pot ucide. Pentru ei, ca și pentru noi, frica trebuie să fie mesagerul, iar omorul, executorul. Omorul reprezintă bunul lor, să le fie un răspuns ; au nevoie de omor, să le fie răsplata ; omorul reprezintă modul lor de a se exprima, să fie modul de a-i respinge... Barbaria care s-a dezvoltat în Europa nu ne-a lăsat altă opțiune decît aceea de a ne consacra studiului omorului și de a aduce arta de a ucide la cel mai înalt nivel”.

Brusc, la sfârșitul anilor 1860, cugetarea asupra omorului politic și a folosirii lui eficiente câștigă Rusia. Primul specialist în domeniu este Bakunin în scrisorile pe care le-a schimbat cu Herzen și Ogariov. Plecând de la exaltarea banditului rus – „acela care exprimă protestul disperat al poporului împotriva unei ordini sociale infame, perfecționată după modelul occidental și consolidată prin reformele lui Petru și Aleksandr...” –, a banditului gen Stenka Razin și Pugaciov, Bakunin pune întrebarea decisivă: „Atunci, care este sarcina noastră?”, la care răspunde fără echivoc: „Chiar dacă nu vedem altă soluție decât distrugerea, trebuie să constatăm că formele deschise ale unor acțiuni distructive pot fi multiplicare la infinit. Otrava, pumnalul, lațul și tot restul... În această luptă, totul este sfințit de revoluție... Cugetul curat al tineretului trebuie să se pătrundă de ideea că este mult mai uman să înjunghii și să sugrumi cu zecile sau cu sutele ființele detestate, decât să te alături lor și să împarți cu ele omorurile *legale* și sistematice, prin torturarea și martirizarea a milioane de țărani. Așa acționează funcționarii noștri (*cinovnicii*), preoții, negustorii... De aceea, tineretul nostru trebuie să se dedice cauzei sfinte și să smulgă din rădăcină răul, să purifice și să curețe Rusia prin sabie și prin foc, alipindu-se astfel celorla care procedează în același mod, în restul Europei”.

Predicând în felul acesta, Bakunin nu regăsește totuși anarhismul european. Pentru el distrugerea este o operă de creație a unei lumi noi în care crede profund, iar specificul rus ocupă un loc de seamă. El așază în prim-planul virtuților colective spiritul anarhic, spiritul de revoltă, ivit din disperarea țăranilor. Într-adevăr, eroii lui sînt bandiții care, de la un secol la altul, au îndemnat masele țărănești să-și refuze soarta: Razin și Pugaciov. El este convins că poporul rus, gata mereu să se revolte, este cu atât mai dispus la răscoală, cu cît îi este mai străină ideea de stat-putere, care, în ochii lui, este sinonim cu barbaria. Nu din întîmplare țăranii trăiesc într-un infern. Bakunin îi consideră vinovați de aceasta pe suveranii reformatori, care au consolidat statul, sistem caracteristic lumii occidentale, ridicat după modelul propus de Occident. Bakunin este adversarul organizării, al ordinii stabilite, fie ea de tip conservator sau revoluționar. De aici decurge ostilitatea adîncă față de Marx, pentru el moștenitorul militarismului prusac. Revolta lui Bakunin seamănă cu aceea a țăranimii ruse: dionisiacă. Ea înseamnă fraternitatea marilor cohorte care îl urmau pe Pugaciov, revolta bandiților generoși. Emotiv, pasionat, Bakunin își pune mari speranțe într-unul din „tinerii fanatici” care alcătuiau în concepția lui actorii necesari ai planului de răscoală.

Speranța lui se numea Neceae. Bakunin l-a iubit pînă cînd, descoperind adevărata față a „fanaticului magnific”, s-a îngrozit de el. Neceae, după ce a întors spatele predicilor terorismului spontan și generos ale lui Bakunin, va oferi intelighenției ruse o adevărată apologie și îndeosebi un model organizat al omorului. În *Catehismul revoluționar*¹, el afirmă necesitatea de a ucide „pe oricine se află în drumul organizațiilor revoluționare. Moartea lor subită și violentă îi va înspăimînta pe guvernanți care, lipsiți de cei mai străluciți și mai energici reprezentanți ai lor, vor fi subminați”. Stabilind o tipologie a ființelor umane în funcție de locul lor în cadrul concepției revoluționare, Neceae distinge o categorie de indivizi care necesită să fie uciși – oamenii puterii – și diverse alte categorii care pot fi folosite pentru a distruge ordinea socială. Pe de altă parte, Neceae trasează portretul adevăratului revoluționar, care trebuie să se rupă de viața

1. Tradiția i-l atribuie lui Bakunin, singur sau în cooperare cu Neceae. Michel Confino a dovedit definitiv că Bakunin trebuie exclus; conceperea lui cel puțin revine unui grup de revoluționari avîndu-i în primele rînduri pe Neceae și pe Piotr Tkaci.

civilizată și de normele ei; de sentimentele de prietenie, dragoste, grațitudine și chiar de onoare; de milă, pe care, la rîndul său, nu trebuie s-o aștepte de la nimeni. Pentru el, revoluționarul are un singur țel: să distrugă. Îi este utilă o singură știință: aceea care duce la distrugere. Iată de ce trebuie să studieze „mecanica, fizica, chimia și, poate, medicina”. Fanaticul lui, care i-a servit de model lui Piotr Verhovenski din *Demonii* lui Dostoievski, chiar dacă nu se înrudește decît tangențial cu acesta, considera omorul drept arma capitală a oricărui proiect revoluționar.

Și mai exact în formulare, Nikolai Morozov a fost adevăratul teoretician al terorismului. Membru al organizației *Narodnaia Volia* (Libertatea poporului), răspunzător de asasinarea lui Aleksandr al II-lea, Morozov a publicat la Geneva, în 1880, un opuscul intitulat *Lupta teroristă*. Aici își expunea ideea că tineretul rus știuse să neliniștească puternicul și invincibilul stat țarist, pe care se părea că nimic nu-l poate atinge în aparență, cu mijloace puțin, dar imparabile. Cum? Recurgînd la teroarea propagată prin organizațiile secrete. Revoluția, pentru a reuși, nu necesită nici un număr mare de adepți și nici mijloace considerabile, sublinia el. Este suficient „să înlocuiești printr-o serie de asasinate politice individuale, care își ating mereu ținta, mișcările de masă sortite în general eșecului”, scria el. Pentru Nikolai Morozov, asasinatul politic nu este o ultimă soluție, ci, dimpotrivă, *cel mai sigur mijloc* de a reuși schimbarea prevăzută. În afară de faptul că sînt atinse victimele alese, el are meritul de a sluji drept pildă. Pentru masele mereu înfricoșate de putere, el înseamnă că nu trebuie să se mai teamă de ea, deoarece suveranul sau ministrul cel mai puternic poate fi asasinat în orice moment. Morozov mai adaugă un argument, esențial pentru raționamentul său, legînd omorul politic de activitățile secrete, altfel spus, exact contrariul acțiunii politice deschise: asigurarea *impunității*. După cum spune el, reversibilitatea a constituit întotdeauna slăbiciunea acțiunilor revoluționare, colective sau individuale: într-o zi, ele deschid calea răzbunării, a represaliilor, deci a pierzaniei acelor care au făcut revoluția. În schimb, omorul politic pregătit în secret de un ucigaș, care dispare imediat din cadru, garantează pe vecie impunitatea autorului lui, amplificîndu-i prin aceasta ecoul. Victima nerăzbunată este asasinată de două ori. Pentru apostolul unei astfel de forme de luptă, omorul are o utilitate deosebită acolo unde întregul sistem politic se bazează pe puterea personală a tiranului: Morozov citează ca exemple din afara Rusiei cazurile lui Napoleon și Bismarck. Aici, crima reprezintă singura soluție eficace și indispensabilă, oricare ar fi legalitatea deținătorului puterii, chiar dacă și-o extrage din urne. Morozov propune de altfel ca deviză pentru compatrioții săi pe aceea a lui Saint-Just, pe care îl citează astfel: „Oricine are dreptul să ucidă un tiran, iar o națiune nu îi poate lua acest drept, nici măcar ultimului dintre cetățenii ei”.

Un alt adept al *Libertății poporului* era G. Tarnovski, pe care un destin ciudat îl va aduce mai tîrziu în rîndurile *Sutelor Negre*¹, devenind unul din principalii teoreticieni ai organizației. Meditînd asupra terorismului, el îl justifică în termeni morali. Unui tiran sau unui sistem tiranic nu i-am putea aplica normele comune, scrie el în broșura *Terorism și rutină*, publicată la Geneva, în 1880. Tirania este contrară categoriilor morale și străină de ele: raționamentul moral trebuie să aibă drept obiect *eficacitatea* măsurilor revoluționare, prețul lor cel mai scăzut în materie de vieți omenești (este vorba de viețile maselor de nevinovați, se înțelege de la sine, nu de viețile acelor din clasele conducătoare). Din acel moment, omorul politic, *științific*, care și-a atins victima, nu mai valorează nimic. O dată ce tiranul a dispărut, este interzis ca prețul său să fie răsplatit de nevinovați.

Violența, sectarismul, amoralitatea și absența principiilor caracteristice lui Neceaev și emulilor săi i-au stîrnit oroarea lui Bakunin, atașat, în ciuda anarhismului său, de ideea ca revoluționarul să rămînă uman, să fie condus de principii stabile (*Prințipialnost*). Aceste ultime trăsături trebuie totuși să fie alipite în parte la gîndirea aceluia care a fost teoreticianul cel mai de seamă al revoluției moderne, Piotr Tkaciiov, fiu al unor nobili provinciali, produs al universităților și foarte reprezentativ pentru inteligența rusă din anii 1870, prin originea sa socială, dar și prin originalitatea proiectelor pe care le dezvoltă. Violența pură și amestecată cu ură a lui Neceaev, care merge pînă la a predica uciderea alor săi, nu reprezintă pentru Tkaciiov decît unul dintre mijloacele revoluționarismului radical, animat nu doar de ideea distrugerii, ca în cazul lui Neceaev, ci și de un proiect constructiv. Tkaciiov este primul rus (exceptîndu-l pe Pestel) care pune accentul pe cucerirea puterii în vederea exercitării ei; tot el este primul care așază în capul listei de instrumente ale cuceririi puterii și a exercitării ei o elită revoluționară profesionistă, riguros organizată. Revoluția în numele maselor, dar pregătită și organizată *de sus*, printr-o organizație de elită; puterea pentru mase, dar concentrată în miinile elitei: iată ce opune Tkaciiov anarhismului bakunian și cu ce se completează și se prelungește gîndirea pur distructivă a lui Neceaev. Tkaciiov îi aduce inteligenței un proiect *politic*. În concepția sa contează puterea și numai ea, pe care se cuvine să o distrugă în forma în care există și să o reconstruiască apoi. El a apărut cu pasiune ideea că o elită minoritară, organizată și centralizată, este instrumentul eficace și legitim al unui asemenea proiect. Iar ea va ști să treacă proba puterii, fără să se lase pervertită și să devină la rîndul ei tiranică. „De ce vă temeți? scrie el criticilor săi. Ce vă dă dreptul să gîndiți că această minoritate total devotată intereselor poporului, parțial în numele poziției sale sociale, parțial în numele ideilor sale, se va transforma cu brutalitate în tiranie cînd va lua puterea...? Robespierre, membrul Convenției, stăpînul destinelor Franței, și Robespierre, avocatul din provincie, nu sînt decît una și aceeași persoană. Puterea nu i-a schimbat cîtuși de puțin nici caracterul moral, nici idealurile, nici tendințele...”

În vederea unui asemenea proiect, toate mijloacele erau bune, inclusiv mijloacele extreme, deci omuciderea, centrală în gîndirea lui Neceaev. Dar cu cît Neceaev, prin cinismul lui – prin ceea ce Vera Zasulici numea trăsătura sa de caracter dominantă: „ura intensă” și nerăbdarea iscată de această ură –, dezgusta inteligența, cu atît Tkaciiov exercita o profundă influență asupra ei, prin caracterul articulat al gîndirii sale. Lenin va fi din plin tributار concepțiilor sale.

Din gîndirea inteligenței trebuie să reținem brusca trecere de la anarhismul dionisiac, de la refuzul oricărei autorități și de la concepția *socială* asupra schimbării la viziunea conspirativă organizată, centralizată și esențialmente *politică*. De la Bakunin la Neceaev și la Tkaciiov, gîndirea este străbătută de un fir comun: necesitatea de a da lovituri iremediabile ordinii existente – lovituri care trec prin homicid, idee admisă de toți. Dar, plecînd de aici, între extreme se instalează o mare diferență. Unii nu doresc să se rupă de popor și, asemenea lui Razin sau Pugaciiov moderni, vor să-l atragă. Ceilalți sînt siguri că actele lor violente, organizate perfect, sînt suficiente pentru a compensa incapacitatea poporului de a se ridica, pentru a sfîrși, o dată pentru totdeauna, cu o ordine pe care și unii și alții o consideră depășită. „Pugaciiovii” ieșiți din universitățile secolului al XIX-lea au evoluat astfel de la o compasiune intensă față de popor, cu care inteligența voia să împartă suferințele, la certitudinea că reprezintă *voința poporului*, deci că poate exercita această voință și îi poate ucide în numele poporului pe deținătorii puterii și pe slujitorii ei, pe care toți au datoriei să îi urască. Sentimentul de culpabilitate față de popor sfîrșește astfel cu teoria datoriei de a ucide în numele poporului.

CAPITOLUL AL IX-LEA

„PEȘTELE DE LA CAP SE ÎMPUTE”

„Pugaciovii din universități” au trăit o certitudine împărtășită: poporului și conducătorilor săi le revenea să elibereze Rusia de opresiune. În epocă, nimeni nu acordă încredere Guvernului că își va duce la bun sfârșit și din proprie inițiativă noaptea sa de 4 august, care să emancipeze social și politic țara. În această privință, secolul al XIX-lea este marcat de o concepție contradictorie despre schimbare și politică: inteligenția face o pasiune pentru popor, suferă împreună cu el, dar consideră totodată că totul depinde de *capul* corpului social, nu de marele corp social în ansamblul său. Capul înseamnă puterea, mai mult încă, deținătorul puterii supreme, suveranul. El este acuzat de faptul că perpetuează un tip nedrept de relații sociale și un tip de putere inacceptabilă. Asupra lui se concentrează mereu tot mai multe atacuri, sentimente de ură și, în final, omorul. Și totuși, el, deținătorul puterii, a realizat, în a doua jumătate a secolului, reforme care au tulburat realitatea socială și, în parte, raporturile politice din Rusia. Țarul reformator, Aleksandr al II-lea, nu va căpăta credit pentru acestea și va plăti cu viața faptul că întruchipa sistemul, nefiind perceput în ansamblul ființei sale și al actelor sale. Evoluția raporturilor dintre intelectuali și deținătorul puterii politice, pe fundalul reformelor de o importanță considerabilă, deschide o nouă fază tragică în istoria Rusiei, aceea în care suveranul atotputernic se străduiește cu succes să facă puterea să evolueze dinspre faza ucigașă numai cu puțin timp în urmă, spre o practică domolită, excluzând violența chiar și când trebuie să-și mențină autoritatea. În acel moment, devine el însuși ținta ucigașilor din afara sferei puterii și care, din acest motiv, vor s-o schimbe. Asistăm la o dublă evoluție: violența, omorul nu mai pleacă dinspre putere, ci se exercită împotriva ei; iar această violență pune în aplicare un principiu pe care Mao Zedong îl va exprima în secolul următor prin formula sa faimoasă: „peștele de la cap se împute” – cu alte cuvinte: trebuie să jintești capul și numai capul pentru a distruge întregul sistem.

Reformă sau revoluție?

Cînd Aleksandr al II-lea urcă pe tron, Rusia se află în plină derută. Războiul Crimeii arătase cu brutalitate că țara nu este adaptată la efortul moral, militar și economic impus de acesta pentru a sfîrși prin victorie. Finanțele la pămînt, armata, minată din interior, într-o vreme cînd se credea că este cea mai fidelă și cea mai solidă susținătoare a regimului, demonstrează că venise ceasul întrebărilor cruciale. De ce își pierduse Rusia întreaga forță, întreaga coeziune? Răspunsul a țîșnit pe loc: din cauza iobăgiei. Satele, într-o permanentă stare de semirevoltă, unde țăranul refuză să se achite de obligațiile lui față de moșier, incendiază proprietățile, ucid administratorii care încearcă să-l readucă la rațiune, fuge la prima ocazie ivită, denotă că ordinea socială are fațada plină de

crăpături. Nu se ivește nici un Pugaciov să ridice masele de țărani, dar ritmul răscoalelor locale și amploarea lor crescîndă din ultimii ani ai domniei lui Nikolai I se apropie de o explozie generală, imediat după declanșarea războiului Crimeii¹. Noile înfrîngeri și condițiile vieții de la țară antrenează o adevărată criză economică și o degradare a situației proprietarilor funciari. În definitiv, iobăgia este impopulară în întreaga societate. Țăranii doresc cu ardoare să scape de ea, proprietarii se tem de acum încolo de iobagii lor și constată că statutul acestora nu contribuie deloc la îmbogățirea lor, inteligenția dă o mîna de ajutor... Astfel, la încheierea războiului Crimeii, totul concură la constatarea că sosise vremea reformelor în adîncime. Aleksandr al II-lea, urmașul a doi suverani conservatori, știe să ia rapid măsura crizei care scutură societatea rusă: el anunță de la început, într-o proclamație consacrată încheierii războiului, că va urma o prefacere radicală a raporturilor sociale și a sistemului politic.

Este important să precizăm aici care a fost, din acel moment, climatul intelectual și politic din întreaga Rusie. Am văzut demersul unei fracțiuni a inteligenței, aceea care critică și își croiește un drum greu către popor, împotriva puterii. Dar, în acel moment de cumpănă al istoriei ruse, există și o altă trăsătură a exprimării politice, aceea a elitelor care nu s-au plasat în afara puterii. Angajamentele lui Aleksandr al II-lea deschid în acel moment o perioadă extraordinară de speranță și de participare a acelor elite la proiectul de reformă, fără precedent anterior și pe care nimic n-o evocă mai bine, poate, ulterior, decît brusca agitație a elitelor sovietice de la sfîrșitul anilor '80 din secolul XX. La distanță de 135 de ani, efervescența bruscă pe care o descoperim atunci în ziare, în saloane, în cercurile imperiale prefigurează, în felul ei, clocotul de idei și sugestii ce se observă astăzi în jurul propunerilor lui Gorbaciov. Nobilimea, căreia Aleksandr al II-lea îi declarase, în discursul faimos din 30 martie 1856: „Este mai bine să abolim iobăgia de la vîrf, decît să se abolească ea însăși de jos”, s-a asociat mișcării și a trecut la pregătirea proiectelor de reformă. Nu toți erau la fel de liberali. Dacă unii căutau să dea o publicitate largă ideii că prefacerea statutului țăranilor era de primă urgență, că întîrzierea ar produce o acumulare explozivă pentru Rusia, alții, mai puțin numeroși, țineau să demonstreze că nu este nici o grabă. Dar, în general, lucrările pregătite de nobilime conțineau atît orientări generale, cît și propuneri concrete, adaptate la situațiile regionale. De această dată, o anumită comunitate de vederi unea puterea rusă și nobilimea, pe de o parte, și masele țărănești, a căror soartă se afla în joc, pe de altă parte. De altfel, era vorba de o afacere foarte importantă: reforma iobăgiei îi privea desigur pe proprietari, dar îndeosebi pe cea mai importantă parte a societății, căci iobagii numărau aproape un sfert din întreaga populație a imperiului².

Pe parcursul a trei ani (1858-1861), reforma statutului țăranului a mobilizat Guvernul, nobilimea, un întreg corp de specialiști. În acel timp, societatea aștepta cu înfrigurare

-
1. Una dintre cauzele mișcării este faptul că țarul, constrîns de înfrîngerile militare, ceruse, în ianuarie 1855, ca țăranii să fie recrutați în *milițiile populare*, considerate o întărire a trupelor epuizate. Țărănimea a tras concluzia că recruții vor fi eliberați; dezamăgită să constate că iobăgia este menținută, ea s-a revoltat. Atunci a trebuit să fie retrase unele trupe de pe front și trimise împotriva răsculaților din ce în ce mai numeroși. În felul acesta, crearea milițiilor, în loc să ducă la întărirea forțelor militare angajate în război, a avut drept efect slăbirea acestora.
 2. La recensămîntul din 1858, populația imperiului era de 74 556 000 de persoane, din care 54 415 000 stabiliți chiar în Rusia. Din acest număr, iobagii de pe domeniile particulare reprezentau 20 173 000 de persoane, iar 9 803 000 erau bărbați.

fructul acelor strădanii, neștiind dacă el va întrece speranțele pe care le generase sau dacă, o dată în plus, discursul reformativ nu va fi urmat de retușuri minore și de revenirea la conservatorism. Textele din februarie 1861 nu aveau nici o ambiguitate. Ele puneau capăt iobăgiei țăranilor legați de domeniile particulare (dar nu și acelor de pe domeniile imperiale, de zece ori mai puțin numeroși decât primii) și defineau condițiile în care le era permis să trăiască, mai exact să dobândească pământ. Incontestabil, reforma a fost un act de o mare importanță, deoarece Rusia ieșea brusc din „exotismul” și înapoierea juridico-socială caracteristice și se alătura – măcar în materie de drept – celorlalte națiuni europene. Importanța acelei reforme de anvergură nu va fi niciodată îndeajuns de subliniată. Ea egaliza statutul personal al tuturor (iobagii de pe domeniile imperiale vor fi emancipați peste încă doi ani), modificând relațiile economice din marea majoritate a societății; în plus, reforma se înfăptuiește pașnic, prin hotărîrea acelor care renunță atunci la privilegiile lor – faptul că acel consimțământ nu a fost întotdeauna acordat din inimă este secundar – constituie o revoluție. Oricare ar fi rezervele exprimate ulterior, ca urmare a modului de aplicare a reformei, este de reținut că reforma face ca Rusia să intre fără opreliști într-o Europă căreia, pînă atunci, țara îi întorsese spatele cu încăpăținare, prin menținerea iobăgiei.

Din acel moment, totul este posibil, pentru că întreaga populație are autorizația să circule. Faptul modifică factorii dezvoltării Rusiei și permite îndeosebi industrializarea țării. Decretul de emancipare este citit țăranilor în piața din fața bisericilor. Cu figuri grave, aceștia aud mesajul care le redă libertatea făcîndu-i egali cu toți ceilalți locuitori ai imperiului. Aleksandr al II-lea își merită numele de Țarul Eliberator. Apar totuși dificultăți. După faza bucuriei, în care oamenii recent eliberați se separă de aceia care pînă atunci dispuneau de ei, urmează descoperirea restricțiilor, a necunoscutelor. Restricții, deoarece în așteptarea înființării noilor instituții ale lumii rurale, țăranul nu poate, în faza de tranziție, să se bucure de toate drepturile sale și, în primul rînd, de dreptul de a circula liber. Apoi, ca după fiecare revoluție de acest tip, se pune problema reformei următoare: aceea prin care să se dea pământ țăranilor. Tocmai la acest capitol au fost resimțite cele mai mari decepții. Pămîntul nu le revenea direct. Într-o primă fază, el revenea obștii satului (*Mir*), adunarea șefilor de familie, care îl redistribuia periodic tuturor membrilor săi. Pentru dizolvarea obștii nu era ușor să întrunești o majoritate de două treimi. În sfîrșit, pămînturile trebuiau răscumpărate, nu erau dăruite¹, așa încît datoria țărănească va deveni o problemă acută în anii următori.

Avem astfel măsura dificultății oricărei reforme asemănătoare. Suveranul a inițiat-o nu atît din convingere personală, cît din faptul că ea constituia de mai multe generații o problemă deschisă și atinsese un nivel intolerabil de urgență. El știuse să-și convingă nobilimea de necesitatea acceptării reformei și nu putea să-i impună acesteia exclusivitatea sacrificiilor. Nobilimea a considerat că aceste condiții de împărțire a pămîntului o sărăceau peste limitele acceptabile. Țărănimea nu putea să admită răscumpărarea pămînturilor pe care le cultiva. Pentru ea, *obștea* era ceva odios. Țăranul voia să aibă pămîntul său, nesupus regulii proprietății în comun din sînul lui *Mir*. Renașterea instituției antice

1. Principiul proprietății asupra pămîntului era dublu: pămînturile răscumpărate de la moșier erau proprietatea comună a tuturor membrilor *Mir*; pămînturile arabile erau redistribuite periodic de *Mir*, iar țăranul avea în proprietate doar curtea și pămîntul ce ținea de ea.

a obștei, considerată de slavofili și apoi de narodnici conformă geniului rus și intereselor țărănești, nu era decît o reconstituire a intelectualilor, total opusă voinței țăranilor. Puterea a ales o cale care s-a dovedit profund impopulară, tocmai pentru că își însușise raționalismul intelighenției, iar acel mijloc de organizare a societății țărănești permitea limitarea deschiderii reformei. O dată trecută prima clipă de entuziasm de la sate, vine ora decepției materializate în creșterea violenței spontane a țăranilor. Intelighenția își va regăsi în aceeași reformă fundamentală, dar insuficientă, un teren nou pentru activitatea sa împotriva suveranului. Dar intelighenția se abținea să acorde credit lui Aleksandr al II-lea, pentru ceea ce a realizat el cu mult înainte ca reforma să-și dovedească inconvenientele.

Eforturile suveranului nu se limitează totuși la relațiile sociale. Ele vizează, de asemenea, reducerea arbitrarului administrativ și polițienesc. Marea ambiție a lui Aleksandr al II-lea consta în constituirea statului de drept în Rusia. Reforma judiciară din 1864¹ constituie un element-cheie al acesteia, inspirat de texte și practici în vigoare în Europa occidentală. Independența justiției, inamovibilitatea judecătorilor, egalitatea cetățenilor în fața legii, dreptul la apărare, la dezbateri publice și contradictorii, competența tribunalelor regulate pentru toate cazurile de crimă – inclusiv pentru cele împotriva statului –, poliția fără instrucție: tot atâtea măsuri care instaurează o legalitate încă necunoscută în Rusia și proprii statelor cu respect pentru libertăți. Chiar dacă dispozițiile luate nu sînt suficiente pentru a transforma statul autoritar rus într-un stat liberal, ele îl așază totuși pe drumul evoluției în acest sens.

Dacă mai adăugăm suprimarea pedepsei corporale (exceptînd țărănimea), îmblînzirea cenzurii și reforma profundă a sistemului educativ din care se recrutează, într-o măsură din ce în ce mai largă, membrii intelectualității, vedem cît de mult s-a angajat Rusia pe calea modernizării politice² în primii ani ai domniei lui Aleksandr al II-lea.

Intelighenția, proclamatoare a urgenței schimbării, ar fi trebuit să aplaude și să se alăture acestei revoluții de sus. În loc să se ralieze suveranului reformator, intelectualii, după o primă orientare spre țărănime, căreia îi ațîță ranchiuna, se radicalizează pînă la a-l privi pe Țarul Eliberator ca pe un tiran și a dezvolta împotriva lui concepția ucigașă deja evocată. Intelighenția nu dorește ca modernizarea să pornească de la vîrf. Dimpotrivă, ea își va căuta drumul către cap și va căuta să-l suprime. Anii următori reformei vor fi în același timp anii terorii organizate împotriva inițiatorilor ei. Paradox tragic care va atrage după sine uciderea lui Aleksandr al II-lea și regăsirea absolutismului.

Teroarea împotriva reformei

Imediat după reforma agrară, publicistul Nikolai Cernișevski, teoretician al nihilismului și totodată organizatorul adevărat al narodnicismului, căruia îi va trasa programul de acțiune, își expune fără ocolișuri modul în care percepe soarta viitoare a țărănimii: reforma o va agrava. Concepută să salveze sistemul politic de o reformă generalizată, pentru a-l apăra de riscurile unei explozii sociale, abolirea iobăgiei nu rezolvă nimic. Din contră, ea invită la o luptă fără milă împotriva puterii. Înainte ca Cernișevski să aibă

1. O dare de seamă asupra lui trebuia să fie publicată integral în organul oficial *Mesagerul guvernului* (*Pravitelstvennii vestnik*).

2. Lăsăm deoparte reforma instituțională.

timp să se pronunțe asupra formelor pe care le va îmbrăca această luptă, puterea imperială reacționează, concentrînd asupra persoanei sale voința de a îndigui opozițiile crescînde. Închis între 1862 și 1864 în fortăreața Petropavlovskaja, exilat apoi în Siberia¹ după o „execuție civilă” – ceremonie ciudată menită să arate cum este un *criminal de stat* (el avea pe piept un panou purtînd acea inscripție) exclus din societate –, Cernîșevski devine pentru întreaga intelectualitate întruchiparea opoziției sociale față de putere. Intelectualitatea a avut astfel un martir. Una dintre primele ei forme de acțiune o constituie planurile destinate organizării evadării lui Cernîșevski. Dar tineretul – „tinerii fanatici” adulați de Bakunin – nu se putea mulțumi cu educarea poporului și cu pregătirea evadării unui mare om. Întrebarea formulată de el : *Ce-i de făcut ?*² revenea obsedant în cadrul tuturor reuniunilor, cerînd un răspuns direct și violent.

Pe teren, la sate și în uzine, tinerii puteau constata dificultățile întâmpinate în dezvoltarea unui spirit insurecțional la țărani și la muncitori. Cum să faci revoluție fără mase pregătite în acest sens și în lipsa unei mari organizații revoluționare, capabilă să impresioneze mulțimile și să le antreneze – sistemul politic puna piedici înființării unei astfel de organizații? Răspunsul la această discuție lipsită de iluzii constituie atentatul. Crearea unei societăți care să modifice radical situația controlată de suveran în urma reformelor sale parțiale : iată concluzia la care ajunge acel tineret plin de nerăbdare. Un atentat. Dar împotriva cui? Împotriva suveranului care reprezintă statul, pervertește masele prin reforme iluzorii și a cărui dispariție va decapita pentru o clipă edificiul statal, făcînd astfel imposibilă orice reacție de ansamblu, lipsind masele de singura referință politică pe care o pot înțelege. Uciderea împăratului : ideea și, dincolo de ea, planul sînt dezbătute în sinul unui grupuleț botezat *Organizația*, care, în primul moment, pare a fi un club al tinerilor înflăcărați. Brusc, discuțiile aprinse pe acea temă devin realitate. La 4 aprilie 1866, pe cînd țarul se plimba prin grădina Palatului de Vară, un tînăr țîșnește în fața lui și trage. Atentat ratat. Autorul lui, studentul Dmitri Karakozov, era un trăgător prost sau prea emoționat. Atentatul deschide o perioadă cu totul nouă în istoria puterii ruse, aceea a tiranicidului. Pînă atunci, nici un membru al societății nu îndrăznise să ridice mîna împotriva suveranului sau a slujitorilor statului. O perioadă nouă și, în măsura în care nu este vorba doar de un act izolat, așa cum au cunoscut toate societățile în diferite momente, ci de un mod de a lupta împotriva puterii, care se va menține pînă în momentul în care puterea va învinge.

Efectul imediat al atentatului nu s-a dovedit propice altei încercări. Puterea a reacționat cu violență, Karakozov a fost arestat pe loc ; poliția s-a înverșunat să refacă toate firele a ceea ce considera a fi un complot și, în general, să neutralizeze toate organizațiile din opoziție. Karakozov a fost spînzurat. Au fost operate sute de arestări, peste treizeci de persoane au fost exilate. În mediile conducătorilor, favorabile sau nu reformei, atentatul a marcat o cotitură : sosise timpul, credeau ei, să se revină la o fermitate mai mare, iar politica reformatoare a suferit o lovitură de durată. Tuturor acelora care se opuneau puterii, atentatul le-a dat semnalul radicalizării în sens contrar. Totuși, procesul lui

1. Mai întîi, el a fost condamnat la paisprezece ani de muncă forțată – în realitate la Katorga era o închisoare, nici un revoluționar n-a muncit vreodată aici – și la exil pe viață în Siberia. Prima parte a pedepsei sale a fost redusă apoi la șapte ani.
2. Cartea sa *Ce-i de făcut ?*, scrisă în închisoare, în 1862-1863, va fi Biblia întregii intelectualități de la acest sfîrșit de secol.

Karakozov și al coînculpaților săi nu a fost o parodie a justiției, departe de aceasta. Statul de drept, instaurat prin reforma judiciară, îi proteja, asigurînd apărării posibilitatea de a-și exercita rolul din plin. S-a pronunțat pedeapsa cu moartea, pentru că era vorba incontestabil de o încercare de destabilizare a statului, iar legea era inflexibilă la acest capitol. Aleksandr al II-lea, înclinînd un moment să uzeze de dreptul său de a grația, a avut în final sentimentul că securitatea statului impunea o pedeapsă exemplară, pentru a descuraja extinderea mișcării.

În spatele rupturii între o putere și o inteligență cu raporturi încă fluctuante, ruptură ce rezultă din tentativa de crimă și din represiunea generată de ea, în spatele efectelor sale negative la adresa suveranului speriat să constate că reformele lui n-au anihilat ostilitatea inteligenței, se află reacția populației. Ea este esențială, deoarece va ghida inteligența în opțiunile sale ulterioare. Primul atentat comis împotriva suveranului nu putea decît să lovească în conștiința socială. Pentru țărani, Țarul Eliberator rămînea sacru, insuficiențele reformei puteau fi imputate doar reticențelor, mai exact spus, sabotajului nobilimii și moșierilor. S-a răspîndit repede legenda că nobilii, furioși că au trebuit să facă anumite concesii, încercaseră să-l asasineze pe țar pentru a-i anula reformele. Tipul de complot, omorul, uneltit de cercul strîmt al puterii în beneficiul intereselor nobiliare, era cu mult mai de înțeles pentru masele țărănești decît o crimă comisă de niște oameni care pretindeau că se exprimă în numele lor. Chiar muncitorii din uzinele din Petersburg și din Moscova erau opaci la ideea că un astfel de atentat ar putea fi legitim și ar servi intereselor poporului. Reprobarea populară, vizibilă în tot locul, dovedea inteligenței că nu putea conta pe popor, că acesta rămînea profund legat de suveran și de monarhie și nu concepea o ordine politică diferită. Din acel moment, inteligența s-a regăsit confruntată cu întrebarea lui Cernișevski, iar răspunsul ei trebuia să ia în calcul prăpastia dintre nerăbdarea proprie și aspirațiile populare. Dezamăgirea inteligenței în fața acestei revelații, ca și politica tot mai rigidă explică de ce a putut puterea să se bucure de cîțiva ani de calm. Dar răgazul în cauză maschează prost agitația spiritelor, însoțită de înființarea unor organizații menite să comită acțiuni mai eficace decît tentativa izolată a lui Karakozov. Grijă de a se substitui voinței maselor și de a ușura pe moment dezvoltarea unei mișcări revoluționare adevărate prin formarea de grupuri de conspiratori îl însufleșea îndeosebi pe Neceaeu.

În mod ciudat, asasinatul care a urmat atentatului ratat împotriva țarului a fost de o cu totul altă natură. Menit să pecetluiască solidaritatea internă a organizației¹ teroriste și să testeze, atît în fața alor săi, cît și față de dușmani, metodele detaliate în *Catehismul revoluționar*, actul criminal, un „asasinat între asasini”, trebuie privit cu atenție, pentru că va face școală. Deoarece îl controla prost pe unul din partizani, studentul Ivanov, fie pentru că nu avea încredere în el, fie pentru a-și pune tovarășii la încercare și a-i lega pe vecie, Neceaeu i-a convins pe aceștia că Ivanov este un trădător, care urma să-i denunțe, și a organizat un asasinat colectiv. Această crimă a furnizat partizanilor înăsprirea regimului din guvern un argument în plus. S-a creat ocazia, în urma unei anchete minuțioase, de a opera numeroase arestări în mediile revoluționare. Ea este importantă mai ales prin

1. Reîntors în Rusia în 1869, după ce îl contactase pe Bakunin în Elveția, Neceaeu întemeiea o organizație numită *Narodnaia razprava* sau „Justiția poporului”, al cărei scop era lansarea țărănimii la asaltul puterii, nu în mod spontan, ci provocînd și conducînd o *jacquerie*. Organizația lui Neceaeu trebuia să servească, după spusele lui Bakunin, drept *Stenka Razin colectiv*.

lumina aruncată asupra violenței și sectarismului unei părți a intelighenției. Un bărbat ca Bakunin a simțit oroare în fața ei. Dar, peste ani, aflînd că Neceaev este închis în fortăreața Petropavlovskaja, Vera Figner, una dintre marile figuri ale terorismului, s-a gîndit la mijloacele de a-l face să evadeze din acel loc. Fanatismul și ascetismul împinse la extrem – pînă la omucidere –, care îi anulau complet lui Neceaev caracterul uman, propensiunea sa spre spionarea organizată a tuturor, chiar și a alor săi, minciuna permanentă în slujba adevărului personal, toate au fost uitate, din cauza aureolei de martir. În tot cazul, asasinarea studentului Ivanov, tipul de relație din sînul societății conspiratorilor, al cărei șef își arogă fără ezitare dreptul de viață și de moarte asupra acelora din jurul său, la nevoie compromițîndu-i prin asasinarea unuia dintre ei, aparțin mai mult istoriei viitoare a Rusiei și sistemului politic din secolul următor, decît secolului al XIX-lea, cînd terorismul ține încă să fie în pace cu morala. Deși nu a fost îndreptată împotriva puterii, asasinarea lui Ivanov nu era mai puțin fundamental politică. Pentru moment, ea rămîne singura de felul ei din epocă.

La acel moment, atît reglarea de conturi amintită, cît și atentatul ratat împotriva țarului par să indice un impas. Fără popor, nici o acțiune n-ar putea conduce la răsturnarea ordinii politice. Din acel motiv, sfîrșitul deceniului și prima parte a anilor 1870 sînt consacrați căutării disperate a Poporului... Dar fie că se duc prin sate îmbrăcați țărănește, fie că organizează cercuri pentru muncitori, entuziaștii *Mersului înspre Popor* au lăsat-o în curînd mai moale. Nu se pot deschide ochii poporului atîta timp cît puterea politică își trage legitimitatea din forța și din coeziunea ei, pe care masele nu reușesc s-o pună în discuție. Încă o dată se impune constatarea : cîtă vreme capul, statul, va rămîne intact, mișcarea nu va putea pleca *de jos*. Mai rău, entuziaștii narodnicismului trebuie să numere victimele care au plătit pentru iluziile lor. Cîți dintre ai lor n-au fost arestați, deportați, forțați să se stingă în temniță ! Necesitatea de a îmbina două tipuri de cerințe, continuarea educării poporului și securitatea tinerilor narodnici impun revenirea la perspectiva organizațională. În absența unor organizații structurate, masele sînt greu de convinși și de încadrat, iar tinerii nefericiți, care încearcă să se dedice acelor imperative, sînt complet neprotejați. În felul acesta, se naște sau renaște, pe la mijlocul deceniului, *Zemlia i Volia* („Pămînt și Libertate”), un adevărat partid, politic de această dată, nu o grupare nesigură, care începe să se întrebe serios asupra tipului de acțiuni ce ar permite realizarea revoluției politice, pe care toți încep s-o vadă ca singura modalitate adevărată de a cîștiga adevărul poporului. Dar cum altfel, decît prin violență, se poate ajunge la revoluție ? Cu cît se adîncește dezbaterea, cu cît se înmulțesc, în spațiul rus, grupările animate de acel proiect, cu cît *Zemlia i Volia* și conducătorii ei caută sprijin printre elementele din afara societății – credincioșii de rit vechi, membrii unor secte de tot felul –, cu atît se revine la problema centrală : a recurgerii la omor. Într-adevăr, statul este foarte bine înarmat să facă față activităților clandestine în plin avînt ; represiunea se intensifică, arestările devin tot mai numeroase. Răscoale sporadice la țară, manifestații în orașe, represiune : circuitul fatal s-a închis. În 1876, el atinge un punct culminant : o manifestație de la Petersburg, în fața Sfintei Fecioare din Kazan, atrage după sine arestări în masă și un proces spectaculos, urmat de altele mai mici. La sfîrșitul anului 1877, bilanțul acțiunilor „pumni” și al proceselor este greu. Sute de persoane, care s-au străduit să-și propage ideile subversive, sînt trimise în exil. Este limpede că guvernul este hotărît să lichideze mișcarea protestatară. Toate tentativele de acest fel, de la „mersul înspre popor” la agitația din ultima perioadă, sînt foarte aproape de eșecul lor definitiv.

Din acel moment, se impune o concluzie : salvarea constă în asaltul dat mașinii statului. Un articol din publicația clandestină a organizației *Pământ și Libertate*, cu același nume, nu mai face nici un mister în privința concluziei la care a ajuns organizația în urma evenimentelor : „Asasinatul politic este un act de răzbunare, de represalii. Numai așa, numai cînd conjurații răspund prin asasinat la distrugerea sistematică a alor lor, Partidul revoluționar poate să existe... Asasinatul trebuie să se numere printre principalele forțe politice ale vremii...”.

Teroarea împotriva statului

Omorul are numai rolul de a răzbuna victimele represaliilor ? Nu, desigur. Programul organizației *Pământ și Libertate*, în varianta sa din 1878, este foarte explicit la acest punct. Evocînd sarcinile generale ale mișcării, el precizează că trebuie „să slăbească, să zdruncine, adică să dezorganizeze forța statului. În caz contrar, nici un plan de insurecție, oricît de vast și de bine conceput ar fi, nu ar putea reuși”. Pentru a se ajunge aici, iată ce se propune la capitolul dezorganizării. „Eliminarea sistematică a celor mai nocive persoane sau a celor mai influente din guvern ; în ziua reglării conturilor, lichidarea totală a guvernului și, în general, a acelora pe care se sprijină sau se poate sprijini regimul pe care îl urîm, oricine ar fi ei.”

Passul dintre activitatea politică și terorism fusese făcut. Se ținuse cont de sensibilitatea poporului care, cu zeci de ani mai înainte, nu acceptase atentatul la viața suveranului : dezorganizarea viza anturajul acestuia, pe toți aceia a căror dispariție din funcțiile importante ale statului ar fi contribuit la semănarea tulburării în funcționarea celui din urmă. Pe de altă parte, terorismul urmărea să-i paralizaze, prin frică, pe aceia care ar fi rămas la locul lor. Această întorsătură deschidea calea unei serii de crime în care femeile – vom reveni asupra subiectului – vor deține un loc de seamă.

Primul asasinat din serie : al generalului Trepov, prefectul poliției din Sankt Petersburg, celebru pentru înclinația lui de a rezolva problemele politice prin violență. Vizitînd închisoarea unde se aflau încarcerați 193 de acuzați într-un proces ce urma să se deschidă peste trei luni, Trepov s-a legat de un deținut care refuza să se descopere în fața lui și a obținut să fie biciuit. Era vorba de un deținut politic. Violența față de unul dintre ai săi, incapabil să se apere, a constituit pentru *Pământ și Libertate* ultima picătură, insuportabilă. Ea a declanșat punerea în practică a principiilor teroriste hotărîte în scris. La sfîrșitul procesului, la care victima lui Trepov figura pe banca acuzaților, o tînără, Vera Zasulici, care se amestecase în mulțime, s-a apropiat de generalul Trepov și a descărcat pistolul în el, rănindu-l grav. Nu a căutat să fugă, dimpotrivă, s-a lăsat prinsă și a explicat că dorise să-l răzbune pe bărbatul biciuit cu cîteva luni în urmă, în închisoare, la porunca lui Trepov. Focul de revolver, care nu și-a atins întru totul țelul, a suscitat totuși ecouri nesfîrșite. Opinia publică, deja înduișoată de procesul premergător, a făcut o pasiune pentru Vera Zasulici care, trăgînd asupra unui bărbat impopular, a atras mai mult simpatia decît indignarea. În fond, nu țarul se afla în cauză, iar pedeapsa dată de Trepov unui deținut dezarmat suscita o dezaprobare severă. Semn al tulburării care domnea pînă și în cugetele acelora din fruntea statului, Ministerul de Justiție a încredințat procesul Verei Zasulici unui tribunal obișnuit, nu unei comisii senatoriale chemate în general să trateze afacerile politice. Se întruneau astfel toate condițiile pentru ca procesul să devină

al generalului Trepov, nu al aceleia care trăsesese în el : însăși originea actului Verei Zasulici și motivațiile sale, calitatea dezbaterilor publice, a pledoariilor (la asemenea procese, avocații se dovedeau din ce în ce mai mult apropiați de clienții lor și amestecau apărarea cu un rechizitoriu explicit împotriva sistemului politic). Cu toate că acuzata nu a negat prezumtivitatea gestului său, ea a fost achitată și eliberată ca o eroină națională, chiar dacă ulterior a trebuit să fugă. Se născuse mitul unei noi Charlotte Corday care, nesinchisindu-se de confortul și de siguranța unei familii bogate, l-a răzbunat pe obidit. Sensul verdictului nu putea scăpa nimănui. Din moment ce nu era vorba de instanțe de excepție, Justiția tindea să se așeze lângă aceia care contestau puterea. Ce șoc pentru slujitorii statului ! Doborîrea unui înalt funcționar aflat în exercițiul funcțiunii nu constituia deci o crimă ! Statul își pierde autoritatea, deoarece să recunoști că unul dintre servitorii săi ar putea merita o astfel de soartă arunca îndoiala asupra tuturor celorlalți. Funcționarii au înțeles din acel moment că terorismul fusese acceptat de societate și că ei deveniseră vinatul pe care teroriștii îl vor hăitui de acum încolo.

Nimic surprinzător în faptul că acel atentat a deschis calea tuturor acelor ce au urmat de atunci într-un ritm susținut. Totuși, îndoiala a atins ușor și pentru o clipă mișcarea revoluționară cînd s-a remarcat blîndețea tribunalului care a judecat-o pe Vera Zasulici și îndeosebi reacțiile opiniei publice din capitală. Focul de revolver tras cu sîngăcie asupra lui Trepov nu a avut, oare, efecte politice profunde ? Sau i-a arătat suveranului că devenise urgent – dar nu prea tare – să conceapă și să accepte marea reformă politică care se impunea : adoptarea constituției ? Ipoteză pașnică ce nu convenea curentului extremist de la *Pămînt și Libertate*. A învins același raționament din 1861 : nu avem nimic de așteptat din partea suveranului. Numai violența poate duce la o schimbare radicală, iar în ciuda nehotărîrii forțelor publice, atentatele au fost reluate.

La 4 august 1878, generalul Mezențov, șeful Secției a III-a, era doborît în plin centrul orașului de doi teroriști, Kravcinski și Baranikov, unul înarmat cu un pumnal, iar celălalt cu un revolver. Atentat remarcabil, dacă îl comparăm cu tentativa artizanală a Verei Zasulici. Victima a murit, iar criminalii au avut tot timpul să dispară fără urmă, astfel că nu s-a reușit prinderea lor. În cîteva luni, tehnica asasinatului politic făcuse progrese considerabile. Atentatul a fost salutat ca o capodoperă în publicațiile clandestine. Kravcinski, care ținuse pumnalul, i-a consacrat un articol în care își expune ideile : începuse o eră nouă, pe parcursul căreia Rusia va fi în sfîrșit cunoscută de aceia care îi torturau pe revoluționari, scria el. Un omor motivat prin răzbunare sau un asasinat vizînd dezorganizarea statului ? Ambele motive se suprapun, desigur, iar confuzia lor atestă faptul că *Pămînt și Libertate*, hotărîtă să acționeze prin homicid, nu reușise încă să-și definească precis strategia.

După numai cîteva luni, la 9 februarie 1879, guvernatorul Harkovului, generalul Kropotkin, vărul celebrului anarhist, este doborît de gloanțele trase din revolverul lui David Goldenberg. La 13 martie 1879, noul șef al poliției din Petersburg, Drenteln, este ținta focului unui terorist de origine poloneză, Leonid Mirski. Acesta din urmă n-a reușit să-și ucidă victima : la momentul atentatului, el se afla călare, iar ținta sa, în mașină : precizia tirului a avut de suferit.

Puterea era datoare să-și arate voința de a relua în mînă situația, a cărei gravitate se făcea simțită pretutindeni în țară, prin numeroase manifestări. După atentatul pregătit împotriva generalului Mezențov, o dispoziție provizorie stipulează că teroriștii vor fi judecați de Curtea Marțială. Sentințele vor fi aplicate fără drept de apel, ca în vreme de

război. La 1 septembrie 1878, au fost luate o serie de măsuri menite să preîntîmpine activitățile teroriste. Cea mai severă dintre ele permitea poliției sau jandarmeriei să exileze fără altă formă de proces pe orice persoană *suspectată* de crimă politică. Asimilînd îndoiala cu crima comisă, tratînd terorismul ca pe un fapt de război, puterea imperială întorcea cu hotărîre spatele dorinței inițiale de a dezvolta în Rusia un stat de drept. În sfîrșit, li s-au acordat funcționarilor puteri polițienești și justițiare exorbitante. Agitația generală și uciderea celor doi responsabili de menținerea ordinii meritau firește atenția forțelor publice. Fără îndoială însă, nu pînă într-atît încît să se provoace căderea Rusiei, care se dorise liberală, într-o nouă stare excepțională. Ca întotdeauna, aceste dispoziții excesive și neadaptate au avut un efect invers celui scontat. Teroriștii nu și-au slăbit presiunea, ci și-au schimbat strategia. De acum încolo, atentatele lor nu mai sînt inspirate de răzbunare, de pedeapsa rezervată unor șefi de poliție prea violenți sau prea îngăduitori cu violența exercitată de subordonații lor. Deoarece aceste operațiuni, „pumni”, îndreptate împotriva celor mai indezirabili slujitori ai statului nu l-au destabilizat, iar statul n-a vrut să înțeleagă sensul atribuit acelor atentate, se cuvenea atunci să fie lovit capul, să fie ucis suveranul în persoană.

În 1879, se pune la punct o strategie în acest sens. Suveranul este ținta căreia îi vor fi consacrate toate mijloacele. În acel moment începe lunga serie de atentate comise împotriva lui Aleksandr al II-lea, care conferă terorismului din acei ultimi ani ai domniei Țarului Eliberator o coloratură deosebit de tragică și de paradoxală.

„Vînarea” Țarului Eliberator

La 2 aprilie 1879, țarul își făcea plimbarea obișnuită în împrejurimile Palatului de Iarnă, cînd un tînăr, venindu-i în întîmpinare, a descărcat un revolver asupra lui. Atentatul, ca și acela al lui Karakozov din urmă cu treisprezece ani, a eșuat. Țarul, întorcîndu-se ca să evite gloanțele, s-a împiedicat și s-a ales numai cu o căzătură. Cît despre trăgător, el a fost arestat la capătul unei lupte cu jandarmii însărcinați cu protejarea țarului și după ce încercase în prealabil să se sinucidă pe loc cu otravă. Salvat, el a fost judecat și spînzurat, la 28 mai, în fața unei mulțimi imense. Acest atentat seamănă întrucîtva cu acela al lui Karakozov. Prin natura și consecințele lui, el deschide în realitate o etapă nouă în confruntarea violentă dintre țar și teroriști.

Bărbatul care a tras asupra lui Aleksandr al II-lea în acel an 1879, Aleksandr Soloviov, a hotărît de unul singur, ca și Karakozov, înfăptuirea actului. În cursul procesului, el a explicat judecătorilor itinerarul care l-a condus pe un student ca el la terorismul individual. A evocat activitățile sale de tînăr intelectual, cîștigat la cauza poporului, aceea a muncitorilor și a țăranilor, pe care încercase zadarnic să-i educe, după ce se dedicase scurt timp educației copiilor. Constatînd inutilitatea eforturilor făcute, atît de mare erau apatia poporului și apăsarea puterii, el a sfîrșit prin a se convinge că numai o cale ar permite ieșirea din impas, aceea care ar suprima obstacolul, țarul, zdruncinînd brusc toate certitudinile poporului. Raționamentul lui Soloviov era simplu : toți germenii necesari unei răscoale a maselor existau, pentru că suferințele și mînia sălășluiau în rîndul lor, dar obișnuința supunerii era prea veche, suveranul era respectat de prea mult timp, ca să nu întunece conștiința poporului și necesitatea de a brusca evoluția acelei conștiințe printr-un act extrem, creatorul unei situații inedite și ireversibile totodată. Se

impunea, și cine altul decât intelectualul, conștient de situația existentă și de modalitățile de a o schimba, putea crea acel șoc? Soloviov acționase în numele poporului și pentru el. Fusesse mînat de simțul imperios al funcției intelectualului mandatar al societății, chiar dacă aceasta încă nu știe că a emis un asemenea mandat.

Începînd de aici, atentatul din 1879 diferă de acela din 1866. În momentul actului său, Karakozov era relativ izolat în sînul narodnicismului. La ora la care Soloviov se pregătea să acționeze, *Narodnaia Volia*, care fusese deja informată despre intenția sa, a dezbătut atitudinea ce trebuie adoptată față de proiect și, în ciuda unor opoziții foarte puternice, poate chiar majoritare, a admis că membrii săi care doresc pot lua parte la atentat. Desigur, organizația rămînea încă legată de ideea că uciderea suveranului nu poate fi un substitut al acțiunii revoluționare. Destabilizarea statului, prin atentate comise împotriva înalților săi funcționari, nu adusesese decât întărirea măsurilor represive. Deplasarea problemei dinspre funcționari spre țar nu risca, oare, să mai urce cu o treaptă asprirea represiunii și să pună în final în pericol întreaga mișcare revoluționară? Dar latitudinea de acțiune individual, lăsată celor care refuzau să se ralieze unei concepții prea prudente, atestă tulburarea minților, divizarea lor, îndeosebi fascinația exercitată de violența pură asupra multora dintre ei.

Aceia care, asemenea lui Plehanov, au condamnat atentatul aveau dreptate cînd prevedeau consecințele lui imediate. La 5 aprilie 1879, noi dispoziții au agravat sensibil regimul de excepție instalat la 1 septembrie în anul precedent. Sistemul deja aplicat la Moscova, Varșovia și Kiev, unde guvernarea revenea militarilor, a fost extins în celelalte orașe, unde creștea agitația; cei aflați în fruntea autorității – „guvernatorii generali temporari” – au primit mandat să-și extindă autoritatea asupra tuturor regiunilor adiacente. Astfel, cele mai active centre revoluționare din imperiu, Moscova și Sankt Petersburg, la nord, Kiev, Odesa și Harkov, la sud, au fost – asemenea Varșoviei, dar din alte motive – plasate momentan sub administrație militară. Guvernatorii puteau, în orice moment, să defere Curții Marțiale și să condamne la exil, printr-o simplă decizie administrativă, nu numai pe suspectii aflați la discreția lor prin legea din 1878, ci și pe toți aceia care puteau aduce eventual atingere păcii civile și ordinii, definite în termeni extrem de vagi. Noul sistem era agravat prin transferarea în cele șase gubernii amintite a competențelor puterii centrale în materie de menținere a ordinii și de represiune. Dispoziția sublinia incapacitatea puterii de a da răspunsuri coerente problemei ridicate de creșterea terorismului și crea simultan un arbitrar crescut, prin faptul că fiecare guvernator general își urma calea proprie, aplicîndu-se concepții de autoritate diferite de la o gubernie la alta. În felul acesta, Sudul, unde narodnicismul și terorismul dobîndiseră o forță de amploare, datorită iradierii gîndirii revoluționare și aspirațiilor proprii ucrainenilor – ca și în Polonia, dar într-o mai mică măsură, sentimentul național întărea și lărgea aici lupta –, a devenit unul din locurile privilegiate ale acțiunii represive. Guvernatorii generali de la Odesa și Kiev au depus o rîvnă excepțională pentru a sfîrși cu mișcarea revoluționară, avînd drept efect înmulțirea arestărilor, proceselor, execuțiilor și deportărilor.

Țarul, care plecase în Crimeea, după atentatul de la 2 aprilie, însărcinase o comisie extraordinară să analizeze cauzele avîntului mișcării radicale, căreia fusese cît pe ce să-i cadă victimă, și să-i propună soluții constructive. Or, comisia puțin imaginativă nu avea alte propuneri de făcut, cu excepția creșterii autorității poliției și sprijinirii pe elementele stabile ale societății, în special pe proprietari de pămînturi, fapt care, evident, nu putea să convină țărănimii, nemulțumită de reforma agrară neterminată din 1861. Comisia a

dat totuși dovadă de o anume luciditate când și-a pus întrebări privitoare la cea mai adecvată politică educativă în vederea evitării faptului ca școlile și universitățile să mai alimenteze batalioanele de nemulțumiți și când a sugerat că prin acordarea de concesiuni polonezilor, încă îndurerăți după represiunea din 1863, guvernul ar preveni o alianță a tuturor adversarilor săi.

Puterea, după cum se vede, oscila încă între o represiune hotărâtă să lichideze prin forță toate focarele de criză și căutarea unor căi care să permită recâștigarea încrederii poporului. Țarul, prin înființarea acelei comisii, arăta în tot cazul că, dincolo de spaima suscitată de valul atentatelor, el mai dorea să consolideze ceea ce s-ar putea face în vederea opririi ciclului violențelor.

Din nefericire pentru Aleksandr al II-lea și pentru viitorul sistemului, fascinația violenței, departe de a se atenua, nu făcea decât să crească. Exasperați de represiune, obsedați de certitudinea că nu există soluție graduală pentru problema rusească, mișcarea narodnicistă avansa cu pași repezi pe calea acceptării generale a planului ucigaș. Odesa, unde se exercită atunci cea mai violentă represiune sub autoritatea guvernatorului general Tottleben, a fost locul în care au fost create condițiile cotiturii ce a condus la tiranucid, devenit unic proiect revoluționar. Evoluția în acest sens se explică atât prin extraordinara concentrare a revoluționarilor în sudul Rusiei, cât și prin presiunea pe care ei au îndurat-o, provocând violență mai mult decât în alte părți; pentru a scăpa de represiune nu este altă cale decât clandestinitatea, care nu lasă nici un loc agitației sociale deschise. În sfârșit, excesele comise de păzitorii ordinii impresionează opinia publică: aceia care ridică în slăvi atentatul au, pentru prima dată, impresia că nu vor mai fi condamnați. Este momentul în care apar în prim-plan în dezbaterile de la *Narodnaia Volia* și în acțiunile sale noi personaje, care îi vor conferi trăsăturile definitive, cele extreme. În primul rând, Jeliabov, venit de la Odesa, care aduce în discuțiile ținute în capitală experiența sa din sudul răvășit de represiune și o încăpăținare de seamă. Apoi Nikolai Morozov, care va fonda un grup disident, *Libertate sau moarte*, în cadrul căruia dispare total activitatea socială în beneficiul unui proiect politic, preluarea puterii obținute prin omor. Apoi Nikolai Kilbacici, a cărui principală preocupare este înzestrarea tovarășilor săi cu mijloacele tehnice necesare unui atentat. Într-un laborator improvizat la Sankt Petersburg, el se dedică fabricării bombelor artisanale, propice atingerii cu mai mult succes a țintelor decât focurile trase de revolverele primilor teroriști. Acel tehnician al revoluției va permite teroriștilor să treacă de la activitatea improvizată, în general puțin eficace, la lovituri mult mai spectaculoase, capabile într-adevăr să semene teroarea.

Două date cheie în istoria terorismului determină adoptarea uciderii țarului ca plan central. În iunie 1879, mișcarea se întrunește la Lipețk, în gubernia Kiev, pentru a-și făuri o organizație eficace – represiunea necesită un răspuns de acel tip în vederea supraviețuirii – și ca să găsească o poziție comună asupra strategiei generale. Rezultatul acelei reuniuni – programul și statutele – dovedește schimbările intervenite în mentalitatea oamenilor care s-au întâlnit acolo. Programul se concentrează asupra lichidării tiranului și a sistemului. Desigur, narodnicii nu uită – iar Mihailov, unul dintre teoreticienii lor, le-o amintește cu acea ocazie – că țarul păstrează la activ reformele de la începutul domniei, dar ei le opun înăsprirea regimului care a urmat și trag concluzia că orice speranță de reviriment trebuie abandonată, că Aleksandr al II-lea nu va aduce nimic pozitiv în țară.

Putem măsura drumul parcurs de mișcarea narodnicistă când, la 26 august 1879, după întemeierea organizației *Narodnaia Volia*, membrii ei votează moartea lui

Aleksandr al II-lea. De acum încolo, mișcarea știe spre ce se îndreaptă, întreaga luptă este subordonată condiției ce pare a fi centrală : asasinarea țarului. Munca lui Kilbacici a contribuit la inițierea unor proiecte de atentat dublu eficace : prin tehnică, dat fiind că dinamita va înlocui focurile de revolver, supuse hazardului, pentru că își ratează des victima ; prin faptul că nu mai este vorba de atentate izolate, concepute de un singur om lipsit de informații și de ajutor, ci de rezultatul unei mobilizări generale în *Narodnaia Volia*, care permite o planificare mai exactă și beneficiază de mijloace diversificate în ce privește oamenii și materialele.

Din raționalizarea atentatului decurg două tentative, ambele soldate cu un eșec, dar punând în lumină evoluția tehnică a omorului. Prima a avut drept teatru calea ferată ce leagă Livadia, localitatea unde se afla țarul, de Moscova. Într-adevăr, Aleksandr al II-lea hotărâse să revină în capitală în toamna lui 1879, trecând prin Moscova, și trebuia să utilizeze calea ferată ; de aceea conjurații au decis că voiajul le va furniza o ocazie excelentă de a-și pune în aplicare votul de la 26 august. Dinamitarea unui tren lasă, în principiu, puține șanse de supraviețuire celui aflat în acest mijloc de transport. O primă fază a planului a fost pregătită chiar la Odesa de Kilbacici, Vera Figner și alți cîțiva. Ea se întemeia pe ideea că țarul va călători cu vaporul de la Livadia la Odesa, pentru ca de aici să ia trenul spre Moscova. Au prevăzut dinamitarea căii ferate, dar această parte a planului a eșuat din două motive : țarul, din cauza vremii proaste, a luat-o pe alt drum ; mișcărilor lui David Goldenberg, însărcinat cu transportul dinamitei, au atras atenția poliției. Știm deja că Goldenberg îl doborâse pe guvernatorul de la Harkov, Kropotkin, la începutul anului și că scăpase cu multă abilitate de poliție ; la vremea atentatului lui Soloviov asupra țarului, de la 2 aprilie 1879, el își manifestase din nou dorința de a lua parte la el, dar nu fusese acceptat de Soloviov. Asociat la proiectul de dinamitare a trenului imperial, acel bărbat hotărât și-a pierdut totuși capul și, expus la presiunile poliției, a povestit ce știa despre organizația revoluționară. Al doilea centru al atentatului îl avea drept actor principal pe Jeliabov, tînăr din Odesa, provenit dintr-un mediu țărănesc, izgonit odinioară din universitate din cauza agitației politice și care, trecând prin activități teroriste și prin închisori, dobîndise un mare ascendent asupra tovarășilor de luptă. El și-a luat sarcina instalării explozivului pe calea ferată la Aleksandrovsk, dar și acea parte a programului a eșuat din rațiuni tehnice, pentru că explozivul nu a reacționat la trecerea trenului. Era vorba neîndoielnic de incompetența participanților de a monta diversele piese ale dispozitivului lui Jeliabov, nu de calitatea dinamitei.

Atentatul a fost pe punctul de a reuși în ultima etapă a planului, în apropiere de Moscova. Conjurații cumpăraseră o căsuță în apropierea căii ferate, săpaseră o galerie care o lega de linie și puseseră dinamita sub ea. De acea dată eșecul s-a datorat erorii de planificare. La ora prevăzută pentru trecerea trenului imperial (între 10 și 11 seara), au trecut două trenuri, la scurt interval unul de altul. Conjurații, cunoscători ai orarului aproximativ, știau că țarul va călători într-un tren, iar suita în celălalt, dar nu știau ordinea pe care o vor urma cele două convoaie. Cel însărcinat cu aprinderea fitilului declanșator al exploziei a pariat greșit, lăsînd să treacă un tren și aruncîndu-l în aer pe al doilea. Împăratul se afla în primul.

Deși ratat, atentatul a adus învățături prețioase. Împăratul a putut să constate că represiunea nu a slăbit cu nimic mișcarea teroristă ; poliția n-a știut să prevină atentatul, iar ulterior n-a știut să-i aresteze pe autori. Pentru conjurați, lecția a fost și amară, și încurajatoare : desigur, le lipsea încă experiența practică, nu știau nici să manipuleze

ușor explozivul și nici nu dispuneau de o cantitate suficientă. Le lipseau, de asemenea, complicii din sferile puterii, pentru a organiza un atentat extrem de precis: dovada? Evaluarea eronată a ordinii trecerii trenurilor. Și nu în ultimul rând, existența unor slăbiciuni de natură umană în organizație, pentru că mărturisirile lui Goldenberg au dus la razii de anvergură, în care au fost prinși mulți conducători. Aceștia trăiau ascunși sub identități false, la domiciliul unor burghezi respectabili, străini de mișcare. Goldenberg, prin slăbiciunea sa, a contribuit la dezvăluirea unor false identități și a unor ascunzători bune, dând o grea lovitură mișcării. Totuși, atentatul ratat se solda cu un aspect pozitiv, căci societatea rusă l-a primit cu cea mai mare indiferență. Vremea la care societatea se indigna, la toate nivelurile sale, la ideea că cineva ar fi vrut să-l doboare pe țar era cu totul perimată. Constatarea i-a încurajat pe teroriștii scăpați de arestare, asigurați pe viitor că o apucaseră pe calea cea bună. Loviturile repetate împotriva suveranului creau o formă de obișnuință, atenuau indignarea și dezvoltau impopularitatea regimului, făcând să crească represiunea. Teroarea, desigur plătită cu arestări și morți, îndepărta aura de invincibilitate și, mai ales, pe aceea de inviolabilitate a țarului, dădea în sfârșit roade.

La 5 februarie 1880, un nou atentat organizat în plin Palat de Iarnă reușește parțial. Explozia dinamitei într-una din sălile Palatului a făcut unsprezece morți și cincizeci de răniți, dar l-a cruțat pe suveran, aflat la etajul superior. Încă un atentat care nu și-a atins ținta vizată, deoarece, pentru a patra oară, suveranul scăpa. Dar ce numeroase învățăminte! Era vorba, de altfel, de un atentat foarte minuțios pregătit, deoarece organizatorul, Stepan Halturin, pătrunsese în Palatul de Iarnă, deghizat în tâmplar, pentru a pune totul la cale, încă din septembrie 1879, dată la care mișcarea își rumega eșecul de la Odesa. Dinamita a fost plasată sub sufrageria imperială. Împăratul, reținut, și-a întârziat intrarea în încăpere, iar cantitatea de exploziv s-a dovedit insuficientă pentru ca suflul exploziei să afecteze etajul la care se afla. Și totuși, explozia a fost cât se poate de spectaculoasă, pentru că s-a petrecut acolo unde trăia împăratul, în propriul său palat. Atentatul dovedea că teroriștii erau capabili să se infiltreze peste tot, că toate măsurile poliției nu erau adaptate la situație, că un adevărat „război al polițiilor” contribuia la agravarea confuziei și a ineficienței în jurul suveranului. În plus, autorul atentatului, Halturin, a dispărut de la locul faptei, precum predecesorii săi. Întorsătura luată de confruntarea între imperiul atotputernic și teroriști era în avantajul acestora din urmă. Securitatea primului personaj din stat era un simplu mit, teroriștii păreau să-l înconjoare din toate părțile, făcându-și apariția cu ocazia unui atentat și dispărând imediat, pentru a pune la cale un altul.

În 1880, *Narodnaia Volia* avea probleme cu o opțiune dificilă. Atentatele datorate unor autori de negăsit îi asigurau desigur un prestigiu sigur. Dar ratarea continuă a țintei putea însemna neputință, iar organizația era conștientă de acest lucru. Mitului „țarului hăituit”, „condamnat”, i-ar putea urma un altul, al țarului protejat de destin, care și-ar recîștiga astfel prestigiul. Necesitatea de a intensifica efortul terorist, de a-l duce la bun sfârșit decurgea din acea analiză și exacerba nerăbdarea. Totodată, energia axată în întregime pe uciderea țarului se izbea de o fracțiune „economistă”, din ce în ce mai mare, în sinul mișcării, ce nu putea fi ignorată. Numeroși membri ai mișcării *Libertatea poporului* nu acceptau ideea că atentatul împotriva țarului trebuie să biruie celălalt proiect. Pentru acele spirite mai politice, societatea trebuia să joace un rol în marea schimbare din viitor. Din acea perspectivă trebuia să se consacre timp și eforturi în vederea organizării muncitorilor, al căror număr creștea în capitale și în orașele din sud, și a căror situație se înrăutățea. În 1880, există condițiile economice dintr-o perioadă de

criză: locurile de muncă se răresc, exasperarea muncitorilor crește. Se înmulțește numărul acelor care afirmă necesitatea de a trage profit din situația existentă, de a intensifica activitățile de la orașe și sate în vederea extinderii terorismului îndreptat împotriva celor percepuți ca răspunzători imediați de criză: industriașii, proprietarii... Terorismul la vîrf sau terorismul la bază? Cele două concepții nu sînt total opuse. Ele exprimă doar două puncte de vedere diferite privind revoluția. Partizanii celei dintîi cred că moartea țarului ar fi suficientă pentru ca societatea să nu mai aibă repere, iar acest fapt s-o precipite într-o lume nouă. Ceilalți cred că atentatul la vîrf, în caz de reușită, va atrage o represiune de nesuportat și va lăsa pradă confuziei societatea pe care n-au știut s-o organizeze.

Va avea cîștig de cauză prima strategie, iar anul 1880 va fi marcat de înmulțirea proiectelor de atentate. În luna mai, cînd țarul era așteptat la Odesa, doi teroriști se instalează într-o dugheană închiriată din oraș: ei umplu pînă la refuz cu dinamită o galerie săpată sub șoseaua care se termina la presupusul loc de trecere al trenului. Acesta își face apariția în acel loc mai devreme decît fusese prevăzut; proiectul este părăsit, la fel și dinamita din galeria subterană. Lucrurile se petrec identic și peste cîteva luni în împrejurimile Palatului de Iarnă. De acea dată, dinamita se afla pe fundul unui canal, sub un pod pe care țarul trebuia să îl traverseze. Încă o dată, întîlnirea cu moartea este ratată. Țarul avea unul dintre cele mai fanteziste orare. Din loc în loc, poliția descoperă încărcături de dinamită părăsite, fără să pună mîna pe aceia care le așezaseră în acel loc. Cu ajutorul delatorilor, ea arestează totuși niște membri din grup, tribunalele țin ședință, condamnă, dar nu se conturează nimic decisiv. Atentatele par sortite eșecului, mișcarea pare că trebuie să persevereze.

Brusc, la 1 martie 1881, totul se răstoarnă. În timp ce mergea la obișnuita trecere în revistă de duminică a trupelor, o bombă a fost lansată în direcția țarului, aflat singur în sanie pe porțiunea unui canal. Din nou, țarul scapă neatins, deși în jurul său zăceau răniți. Coborînd din sanie, el se îndreaptă spre centrul exploziei, cînd explodează o a doua bombă. De această dată țarul a fost atins. Transportat la Palatul de Iarnă, țarul moare peste o oră. Atentatul a rănit vreo douăzeci de persoane, dintre care trei mor la scurtă vreme. Îndelungata hăituire a țarului dăduse în sfîrșit roade. Cum se ajunsese aici după eșecuri repetate? Și care va fi efectul acelui succes, care nu înceta să surprindă, în ciuda faptului că fusese așteptat atîta timp?

Atentatul merită un prim comentariu privind evoluția tehnicilor teroriste puse în evidență. Proiectele precedente eșuaseră din cauza impreciziei orarelor și a caracterului limitat al acțiunii, nu avuseseră soluții alternative. Acum, teroriștii depuseseră o minuțiozitate extremă în pregătirea planului, elaborînd o acțiune cu variante multiple. Totul a plecat de la constatarea că suveranul se ducea în fiecare duminică la manej. Itinerarele – erau două – au fost studiate, iar atentatul, organizat pentru tronsonul lor comun. În afară de aceasta, atentatul recurgea la diferite dispozitive: o galerie minată, care să explodeze în momentul trecerii țarului prin zona comună a celor două itinerare, patru teroriști purtînd bombe erau așezați la extremitatea părții minate, în caz că dinamita nu și-ar fi făcut efectul; pe deasupra, Jeliabov, care se remarcase în tentativele trecute, trebuia să fie pregătit să intervină în caz că eșuau celelalte dispozitive. Era înarmat cu un pumnal și un revolver. Dinamită, bombe, revolver și pumnal: putea scăpa țarul din ceva ce ieșea din cadrul atentatorului clasic, pentru a deveni o adevărată operațiune de comando a cărui unică țintă era?

Cîțiva indivizi au jucat în acel atentat un rol de prim rang. Mai întîi, Jeliabov, acela care l-a conceput cu adevărat, deținînd toate firele și asigurînd toate legăturile. Dar, la 27 februarie, cu patruzeci și opt de ore înaintea momentului fatidic, el a fost arestat. Sarcinile sale organizatorice și postul său din timpul atentatului au fost preluate de complicea sa, Sofia Perovskaia, dar parte din preocupările sale legate de urmările atentatului s-au năruit o dată cu el. În vreme ce îl organiza, nu a încetat să reflecteze la ceea ce trebuia făcut, dincolo de omor, pentru a ridica întreaga societate în vederea transformării atentatului în revoluție. Știa desigur că mișcarea teroristă este izolată, iar capacitatea ei de a declanșa o insurecție, îndoielnică; totuși, el încerca să-i pregătească pe muncitori în acest sens. În panica ce a urmat arestării lui, acea perspectivă a fost pierdută din vedere. Unicul obiectiv devenise omorul. *Narodnaia Volia* își desăvîșise astfel tragicul parcurs intelectual în cadrul căruia omorul, din *mijloc*, devenea singurul *final* veritabil.

O altă personalitate de seamă a atentatului era remarcabilul tehnician Kilbacici, acela care pregătise bombe. Ele ilustrau pasiunea teroristă a mișcării și spiritul de sacrificiu care o anima. Bombele lui Kilbacici, extrem de precise, lovind sigur pe o rază de un metru, trebuiau lansate de aproape. Victima nu putea scăpa, dar nici autorul atentatului. În acest fel, victima și ucigașul ei erau legați pe veci, iar acest dublu sacrificiu permitea reducerea, în caz că bomba era lansată la momentul potrivit, numărului victimelor.

Patru tineri s-au oferit voluntar la aruncarea bombelor: Nikolai Rîsakov, al cărui proiectil l-a rănit mortal pe țar; Ignati Grinevski, un tînăr de origine nobilă, Timofei Mihailov și Ivan Emelianov. De la postul său de observație, Sofia Perovskaia trebuia să dea tuturor semnalul atacului, agitînd o batistă albă. Ca și celelalte, atentatul de la 1 martie ar fi putut da greș în ciuda luxului de precauții. Arestarea lui Jeliabov i-a impresionat puternic pe împărat și pe generalul Loris Melikov, care deținea atunci toate puterile, pentru a veghea la menținerea ordinii. După atîtea atentate, deși ratate, suveranul, conștient de amenințările care planau asupra vieții sale, ezitase să-și facă plimbarea duminicală. Teroriștii au simțit și ei ezitarea destinului. În final, Aleksandr al II-lea s-a hotărît să nu-și schimbe cu nimic obiceiurile; teroriștii, la rîndul lor, au hotărît să acționeze ca și cum nimic nu s-ar schimba. În definitiv, dubla hotărîre de a nu schimba nimic urma să tulbure destinul Rusiei de sus pînă jos.

Sfîrșitul unui mit

În 1881, Aleksandr al II-lea a suportat el însuși consecințele hăiturii a cărui țintă fusese. Se sprijinise desigur, în parte, pe o politică de represiune, sperînd că va frîna creșterea violenței. Seria de atentate din anii 1879 și 1880 îl conduseseră spre o examinare mai atentă a competenței faimoasei Secții a III-a, în mod evident vizibil neputincioasă să reacționeze. Ce bilanț surprinzător! Numai șaptezeci și doi de funcționari cu normă întreagă și un buget sărac, din care majoritatea era destinată activităților polemice împotriva propagandei revoluționare! Se putea spera controlarea activităților subversive dintr-o țară atît de mare cu efective atît de reduse și prost organizate? Guvernatorii generali aveau desigur atribuții extinse, dar numai Secția a III-a era privită ca organizatoare directă a protecției țarului. În ziua ce a urmat atentatului eșuat de la Palatul de Iarnă, generalului Loris Melikov i se atrăsese atenția să reorganizeze ansamblul sistemului și să asigure puteri exorbitante securității statului. Încă din luna august, el a suprimat

Secția a III-a și a înlocuit-o cu o poliție centrală – Poliția de Stat – legată de Ministerul Afacerilor Interne, înzestrată cu atribuții considerabile, mergând chiar pînă la supravegherea frontierelor, a străinilor și a tuturor instalațiilor susceptibile de a fi utilizate în vederea întreprinderii unei subversiuni – de la ziare pînă la tulumbele pompierilor ! Trei divizii de jandarmi, dintre care două acopereau Moscova și capitala, depindeau direct de Interne. Din acea reorganizare reies două trăsături ce îndepărtează Rusia de visul statului de drept, la care aspirase Aleksandr al II-lea. Prima este dualitatea sistemului polițienesc : prin separarea poliției politice de poliția obișnuită, răspunzătoare de protecția persoanelor și a bunurilor, Rusia se situa în afara uzanțelor în vigoare din restul Europei. A doua, competențele judiciare ale poliției de stat : de îndată ce era în joc securitatea statului, puterea judiciară își pierdea drepturile și era înlocuită de o legalitate specifică, exclusiv polițienească. Se înțelege de la sine că statutul exorbitant al acestei poliții politice deschidea drum arbitrariului absolut. Dacă teroriștii vor persista în acțiunea lor, sistemul va constitui pentru ei o amenințare de necontestat. Vera Figner analizase clar raportul real de forțe, declarînd că, dacă mișcarea teroristă ar fi încercat pentru o clipă să iasă din clandestinitate, să organizeze doar o simplă manifestație, ar fi fost dispersată și arestată cu ușurință. Doar cîțiva jandarmi ar fi făcut față fără ca armata să fi fost angajată, spunea ea. Împotriva unei organizații represive atît de structurate, *Narodnaia Volia* nu avea altă ieșire decît terorismul.

Dar țarul nu s-a limitat numai la represiune. Necesitatea de a finaliza reforma, percepută atît de evident la începutul domniei sale, îl obseda din nou. Înțelegea perfect că reforma din 1861, perfecționarea sistemului educativ, totul contribuie la îngroșarea rîndurilor acelora care aspirau la mai multe drepturi, la schimbări continue. În loc să pună capăt frustrărilor, reforma deschide mereu drum unor noi exigențe, a căror legitimitate este incontestabilă, chiar dacă în general este greu să se realizeze fără întîrziere. La începutul anilor 1880, era evident că se impunea un nou val de reforme, atît pentru a satisface aspirațiile societății instruite, ale cărei rînduri se îngroșau, cît și pentru a-i lua din scurt pe teroriști și a-i izola. Problema centrală la care reflectau țarul și anturajul său era aceea privitoare la integrarea progresivă a societății în sfera politică. Se avea atunci în vedere o reformă *politică*, nu numai socială. Propunerile în acest sens nu lipseau : deschiderea Consiliului de Stat pentru unii deputați aleși ; înființarea unor organe consultative alese ; reforma administrației locale și îndeosebi extinderea competențelor *zemstvelor*... Țarul asculta binevoitor acele propuneri, în care se regăseau propriile sale înclinații, dar se izbea de o birocrăție legată de ordinea stabilită și imixtiunea societății – deși limitată – în prerogativele sale îl irita la culme. Propriul său fiu și moștenitor, Aleksandr, susținea din capul locului cele mai conservatoare poziții. Iar înmulțirea atentatelor nu contribuia la clarificarea discuției ! Țarul întrevedea corect că salvarea nu trecea prin imobilism. Dar deținătorii acelui imobilism susțineau că nu se fac reforme în momentele de slăbiciune, că trebuia mai întîi să se restaureze ordinea, să se extirpe mișcările de opoziție și abia după aceea să se acorde condescendență schimbărilor. În mod general, adepții conservatorismului se îngrozeau la gîndul că reformele politice, fie ele numai parțiale, vor angaja Rusia pe calea inevitabilă a instaurării monarhiei constituționale. Ei obiectau că o asemenea evoluție ar duce la revoluție în loc s-o prevină. Ei susțineau că Rusia este înzestrată cu un spațiu și o populație prea mari și diverse pentru a putea renunța la un sistem puternic centralizat. Sublinierea diferențelor, acordarea cuvîntului reprezentanților unor grupuri atît de îndepărtate între ele prin

cultură și nivel de viață ar fi însemnat accelerarea tendințelor centrifuge și explozia. Numai o administrație beneficiind de o mare autoritate, instrumentul hotărâtor al centralizării și coeziunii, ar fi putut împiedica descompunerea Rusiei. Nu trebuia deci ca administrația să fie paralizată prin subtilități juridice, un legalism excesiv și nici *a fortiori* prin puteri ivite din reprezentarea socială, care ar fi semănat confuzie.

Viguroasa apărare a birocrăției și a centralismului a întârziat deciziile lui Aleksandr al II-lea în favoarea unei schimbări, dar nu le-a frânat total. Însă istoria face ca el să fie asasinat chiar în ziua când urma să-și pună semnătura pe propunerile lui Loris Melikov, care cunoștea necesitatea de a nu se posta pe poziții represive. Desigur, nu era încă vorba de o constituție, dar se adăuga puțină inimă unui regim pe care represiunea îl făcuse puțin cam dictatorial. Hotărîrea pe care Aleksandr al II-lea se pregătea s-o aprobe viza convocarea unei Adunări consultative născute din două comitete, alese de *zemstve* și de orașe, care ar fi pregătit propunerile de reforme administrative, economice și sociale, în special în materie de politică agrară și în sfârșit financiare. În mintea lui Aleksandr al II-lea, aceste dispoziții constituiau tot atîția pași pe calea ireversibilă, ducînd într-o zi la adoptarea unei noi constituții.

Uciderea suveranului reformator, menită, în ochii instigatorilor la comiterea ei, să facă Rusia să progreseze politic, a avut un efect diametral opus : a făcut-o să regreseze cu brutalitate. Birocrația a înțeles că deținea o șansă nemaipomenită de a lichida un proiect ce constituia coșmarul ei permanent. Participarea societății la elaborarea deciziilor politice, ultimul rod al evoluției lui Aleksandr al II-lea, era condamnată să rămînă în sfera ideilor pure. Fiul și moștenitorul său, Aleksandr al III-lea, a ales din start o concepție politică precisă, axată în întregime pe consolidarea puterii statale. Statul, suveranul și anturajul său erau, printr-un drept natural, singurii deținători ai puterii. Politica constituia sfera lor de acțiune, din care societatea trebuia, în mod la fel de natural, exclusă.

Aleksandr al III-lea, urmînd astfel sfaturile adevăratului său mentor, Konstantin Pobedonostev, trebuia totodată să riposteze la terorism. Arestați unii după alții – reușita atentatului a fost de acea dată plătită cu arestări, totul era contrar tratatelor trecute –, teroriștii au trebuit să constate că, din punct de vedere politic, nu ajunseseră nicăieri. Răvășită de uciderea suveranului, societatea căuta să-și găsească explicații raționale și îi acuza cînd pe nobilii ostili reformelor, cînd pe proprietarii încă furioși de înstrăinarea pămînturilor, dar nu avea de gînd să se ralieze revoluției. Pentru ea, țarul fusese victima acelora cărora voia să le reducă privilegiile, prin apărarea intereselor poporului său. Imaginea regăsită a *țarului celui bun* trimitea în umbră proiectul teroriștilor. Ultimul serviciu pe care îl puteau face cauzei lor, încercînd să-i confere ceva lustru, era acela de a ocupa prim-planul scenei cu mărturisirile lor. Jeliabov, Sofia Perovskaia și tovarășii lor au pledat cu pasiune în fața tribunalelor – și într-o scrisoare deschisă adresată nobilului împărat la 10 martie – că ei l-au ucis pe Aleksandr al II-lea pentru a smulge Rusia din mîinile unei puteri străine de popor. Omorul, proclamau ei, era o necesitate, singurul mijloc de a asigura acel deziderat. Ei îi ofereau lui Aleksandr al III-lea posibilitatea să aleagă între calea trasată de tatăl său – iar terorismul va persevera pe drumul său –, sau să cedeze puterea poporului – iar terorismul, nemaivînd motivația existenței, își va înceta acțiunile. Nici argumentele, nici curajul lor remarcabil în fața morții – toți conjurații au fost spînzurați la 3 aprilie 1881 – nu au avut efect. Aleksandr al III-lea, dar și marea majoritate a societății, erau complet străini de mediul și de modul de gîndire al teroriștilor. Distanța ce îi despărțea pe aceștia de împărat nu era făcută să uimească ;

aceea care îi separa de societate, ca și abandonarea proiectelor reformatoare ale lui Aleksandr al II-lea atestau faptul că violența ajunsese într-un impas.

Ce loc va lua în imaginația populară, modelată de o atât de îndelungată tradiție a violenței, chipul lui Aleksandr al II-lea cel asasinat? În 1881 – sfârșitul unei epoci – țarul este încă, aproape total, în conformitate cu mitul vehiculat de-a lungul secolelor; el, asemenea lui Hristos, își conduce poporul spre împlinirea destinului. Identificarea lui cu Hristos și cu poporul, chiar atenuată, supraviețuiește.

Represiunea din anii 1870 i-a întunecat puțin acea imagine, dar emanciparea țăranilor, reforma judiciară și alte măsuri parțiale – legate în special de *zemstve* – confirmă certitudinea populară că țarul personifică poporul și interesele sale. Noțiunea de stat, încă slabă în conștiința colectivă, n-a înlocuit rolul central convenit suveranului. În consecință, uciderea acestuia nu putea decât să reînvie imaginea veche a țarului suferind Patimile, așa cum Hristos le îndurase înaintea lui. Martiriul lui Aleksandr al II-lea îl așază în sinul sfinților-cneji. De aceea, moartea lui, ca și aceea a lui Hristos, nu putea fi imputată decât trădării celor aflați în preajma lui (nobilii, noii Iuda) sau a acelorale căror interese le contestase pentru a le apăra pe ale poporului (proprietarii). În 1881, câștigă pentru ultima oară mitul *țarului-martir-pentru-poporul-său*; ulterior, imaginația populară va fi invadată de altele. Dar, în 1881, el se află încă integrat în climatul general de spiritualitate, de identificare cu creștinismul inerent culturii sociale ruse din epocă. Dezbaterile de idei la care participă Dostoievski, Aksakov, dar și occidentalistii împătimiti ca Turgheniev, concep viitorul Rusiei în termeni religioși. Țarul și aceia care îl combat acționează în „numele lui Hristos” sau în „numele umiliților și obidiților”, ceea ce înseamnă aproape același lucru, iar termenii de *martiri* și de *Golgota* se aplică ambelor tabere. Fervoarea, exigența etică, certitudinea că morala – nu economia sau politica – este ghidul Istoriei figurează ca fundal pentru toate acțiunile și discuțiile din epocă ce se încheie în acel 1 martie 1881.

Nu este de mirare că, înaintea reacției puterii la acea crimă, vocile celor mai respectați intelectuali – Lev Tolstoi, Vladimir Soloviov – s-au ridicat atunci pentru a cere noului țar să acționeze în spirit creștin și să ierte. Vladimir Soloviov, de exemplu, sublinia „că la ceasul întinericului, țarul rus are ocazia unică de a arăta forța lucrului pe care se întemeiază iertarea creștină”.

Astfel, totul devenea limpede: mînați de o falsă concepție despre datoria lor, asasinii lui Aleksandr al II-lea s-au prăbușit în abis; adîncul lor simț moral le interzicea să nesocotească motivele ce i-au ghidat. Revenind la valorile fundamentale ale compasiunii, țarul putea să reconcilieze tendințele opuse ale societății, să reînnoade legăturile cu copiii rătăciți, asasinii lui Aleksandr al II-lea, și să reînvie armonia socială pierdută. Numai un țar pios putea reuși. Refuzînd, închizînd ușa iertării, Aleksandr al III-lea întorcea spatele rolului de țar pios pe care i-l ofereau Tolstoi și Soloviov și, prin gestul său, dădea o lovitură fatală mitului însuși. De acum înainte, țarul va întruchipa cu adevărat puterea și interesul statului. Căința, iertarea, moartea umilă sub veșmîntul călugărului și-au trăit traiul. Împotriva violenței „de jos”; trebuie să se răspundă cu puterea și forța „de sus”, cu autoritatea imperială. Țarului *adevărat* îi urma Împăratul adevărat.

Ce-i de făcut ?

Imediat după tragedia de pe canalul Ekaterina, celebra întrebare, pe care o va pune Lenin peste douăzeci de ani, obseda mințile din ambele tabere. Ce-i de făcut pentru a asigura pe deplin inviolabilitatea unui împărat care refuză suferința și patimile și, implicit, al statului ? Ce-i de făcut pentru a înlocui terorismul, ale cărui potențe îi puneau în evidență vanitatea ? Aleksandr al III-lea, îndrumat de juristul Pobedonostev, promovat la rangul de procuror al Sfântului Sinod, în 1880, și care va fi ideologul domniei sale, va opta pentru o politică dominată puternic de exigența securității statului. Statul trebuie ferit de orice influență străină – adică socială –, deoarece este singurul garant al ordinii și al unității societății. Această vocație se sprijină pe alianța fără fisură dintre autocrație și Biserică. Pentru a o atinge, Aleksandr al III-lea duce o politică de contrareforme; care distruge orice efort anterior de schimbare. Pentru început, prin Legea de la 14 august 1881, o dispoziție temporară, desigur, dar care va paraliza întreaga viață politică a Rusiei până în 1905. Dispoziția în cauză, consacrată în întregime luptei antirevoluționare, codifică și agravează toate reglementările precedente. Prevăzând două tipuri de situații, „salvgardarea intensă a statului” (*usilenaiia ohrana*) și „salvgardarea excepțională a statului” (*cerezvîceainaia ohrana*), acest text proclamă în realitate starea de asediu, mai mult sau mai puțin accentuată, și definește toate măsurile de excepție ce decurg din situația respectivă.

Imediat după proclamare, aceste dispoziții temporare¹ au permis plasarea cu ușurință a zece gubernii – printre care Moscova și Sankt Petersburg – în cadrul măsurilor de urgență intensă și, cu anii, numărul guberniilor de acel tip s-a extins, în timp ce altele intrau în sfera salvgardării „excepționale”. Economistul liberal Piotr Struve definea regimul excepțional creat astfel în Rusia prin „atotputernicia poliției politice, confundându-se cu monarhia”; dacă s-ar prăbuși, adăuga el, întreaga monarhie s-ar prăbuși. Poliției îi revenea privilegiul de a elibera certificate de loialitate (*blagonadejnost*), pe care tot rusul trebuia să-l prezinte ca să intre la universitate sau ca să solicite o funcție administrativă; tot poliția decreta cine trebuie declarat suspect și deci plasat sub supraveghere permanentă. Aceste puteri exorbitante au fost întărite prin Codul din 1885.

Un asemenea dispozitiv era adaptat situației ? Eficace ? Cîteva cifre ne permit să ne îndoim. În 1880, cînd Aleksandr al II-lea era încă la putere, poliția recenzase în jur de 1 000 de cazuri de crime împotriva statului; 1 200 de persoane erau atunci condamnate la exil, dintre care numai vreo șazeci la muncă forțată. În 1890, bilanțul era desigur mai mare, pentru că, în Siberia, se aflau 30 000 de deportați, dar marea lor majoritate nu din motive politice. În cursul deceniului s-au înregistrat 17 execuții mari și late pentru crime politice. Prea multe, fără îndoială, dar trebuie, oare, să subliniem că Rusia avea atunci de luptat cu terorismul, că cele 17 execuții erau legate de asasinate și de tentative de asasinat și că, nu în cele din urmă, țara avea atunci aproape o sută de milioane de locuitori ? Comparativ cu populația, cu arsenalul juridic și polițienesc de care dispunea represiunea, disproporția este cam mare. Cu atît mai mult cu cît represiunea se exercita prin subterfugii care țineau de alte tipuri de reformă. Una dintre cele mai semnificative

1. Validitatea lor era de trei ani, dar a fost mai apoi reînnoită în fiecare an.

din acest punct de vedere a fost reforma sistemului educativ. Puterea percepușe corect că școlile și universitățile sînt lăcașuri privilegiate de formare a noilor elite, care nu se puteau mulțumi cu ordinea existentă. Școala primară a fost pusă sub autoritatea morală a Sfîntului Sinod. Accesul în gimnazii a fost micșorat pentru copiii din clasele defavorizate, ca să se evite transformarea lor în oameni înăcriți, iar numărul elevilor a fost în general limitat prin ridicarea costului studiilor. Învățămîntul a fost epurat de materiile judecate prea rațional în beneficiul tradiției – limbi moarte, gramatică, religie. În sfîrșit, universitățile și-au pierdut autonomia, iar învățămîntul superior feminin a fost redus drastic.

La acest ultim punct, înțelegem ce a provocat o orientare atît de ferm discriminatorie : mișcarea teroristă fusese marcată de un număr important de femei devenite celebre¹. Provenite adesea din mica nobilime, uneori fiicele membrilor înaltei administrații, aceste femei, departe de a juca un rol minor, executau ele însele atentatele și chiar le organizau. Vera Figner, Vera Zasulici, Sofia Perovskaia... ; am putea înșira litania numelor pe care le-a reținut istoria. Soțiile decembriștilor, care și-au susținut curajos soții și au împărțit exilul cu ei, se cantonează încă în rolul femeii tradiționale ; între ele și aceste activiste se află un drum lung, parcurs de-a lungul unei jumătăți de veac. Este adevărat că, din 1857, împărăteasa susținuse crearea unui liceu de fete. De acolo, absolventele s-au repezit spre universitate și, în special, spre Academia de medicină, de care răspundea Ministerul de Război. Cînd, îngrijorată de activitatea politică a acelor studențe, puterea a încercat să le închidă universitățile, ele au luat drumul exilului, regăsindu-se la Zürich pentru a-și continua studiile abandonate în Rusia. Cultivate, foarte hotărîte să joace un rol, frustrate în voința lor de emancipare de măsurile restrictive ale lui Aleksandr al II-lea, începînd cu mijlocul anilor 1860, acele femei și-au găsit în activitatea revoluționară un debușeu al speranțelor și o compensație a decepțiilor. Semnificativ este faptul că prima femeie executată din motive politice a fost una dintre revoluționarele timpului, Sofia Perovskaia. Pentru putere – iar ea nu se înșela asupra acestui punct –, militarismul feminin mergea mult dincolo de scandalul pe care îl constituia terorismul, dincolo chiar de acel joc al femeii cu moartea, atît de contrar concepției clasice asupra vocației feminine. Scandalul rezida în ceea ce împingea femeile să arate că ele știu să ucidă și să moară precum bărbații : dincolo de proiectul revoluționar, ele își jucau emanciparea totală, adăugînd la revoluția politică obiectivul revoluției sociale complete, acela care să facă din femeie egala bărbatului. Răspunsul puterii a fost încercarea de a le bara drumul la cunoaștere și la obținerea diplomelor, pentru a le readuce forțat la condiția lor tradițională.

Ar fi totuși nedrept să reducem domnia lui Aleksandr al III-lea numai la represiune, chiar dacă aceasta a constituit aspectul ei central. Suveranul a întrevăzut că modernizarea economică este indispensabilă pentru a-i permite Rusiei să ocupe locul adevărat ce îi revenea în concertul națiunilor și, prin aceasta, să-și găsească în sfîrșit calea armoniei sociale. În 1892, numirea contelui de Witte ca ministru al Finanțelor urma să dea definitiv formă proiectului de modernizare. Încă de la începutul secolului următor, se va vedea cît de repede a dat roade acea politică. Ciudata îmbinare a represiunii – se cuvine să includem aici agravarea condiției evreilor, presiunile exercitate asupra grupurilor neortodoxe, asupra naționalităților – cu viziunea modernizatoare a atins, în ansamblu, într-un termen scurt, efectul scontat : terorismul a dat înapoi, iar statul a redevenit foarte

1. Un document al ministrului de Interne evalua, pentru anii 1878-1887, numărul femeilor participante la activitatea revoluționară la 166 din 1083 revoluționari înregistrați.

puternic. Ce-i de făcut? se întrebau într-adevăr supraviețuitorii represiunii din 1881. Hotărît lucru, uciderea țarului nu servea la mare lucru. Oricum, nu servea la schimbarea opiniei în așa măsură încît s-o trimită în tabăra revoluționară. În plus, noul țar, care își trăgea legitimitatea numai din doctrina autocrației și din exercitarea puterii, părea mai puțin vulnerabil la un asemenea proiect decît predecesorul său, care mai era încă întruparea certitudinilor religioase ale societății. Aleksandr al II-lea, o dată mort, nici unul nu și-a imaginat că nu era cu adevărat, că ar putea să reapară, să deschidă un alt drum pentru poporul lui. Acela care era așezat pe tron era *adevăratul* țar, tocmai pentru că se afla în acel loc și deținea puterea lumească. Nu mai era vorba de un vis, de un mit care trebuie scos din rădăcină, era un întreg sistem politic de la care societatea trebuia îndepărtată. Iată de ce terorismul nu conservă în acel moment decît cîțiva nostalgici, în vreme ce majoritatea acelor care visează la schimbare se vor apleca din nou asupra problemei integrării societății în lupta revoluționară. Putem crede că timpul atentatelor este de acum încolo perimat. Aleksandr al III-lea nu este amenințat cu adevărat decît o singură dată, la 1 martie 1887, cînd un ultim grup de teroriști încearcă să reediteze uciderea tatălui său. Din atentat, din eșecul său, din procesul care i-a urmat, din execuțiile care au avut loc la 5 mai 1887, istoria va reține doar un fapt: unul dintre cei cinci teroriști uciși în acea zi se numea Aleksandr Ulianov. Treizeci de ani mai tîrziu, tînărul său frate va duce la bun sfîrșit, sub numele de Lenin, proiectul revoluționar care îl obseda pe Aleksandr.

După 1881, aceia care visează să schimbe Rusia sînt dominați de necesitatea de a întocmi bilanțul metodelor de luptă utilizate pînă atunci și a noilor perspective ce se oferă. Prin dezvoltarea arsenalului represiv, Aleksandr al III-lea a demonstrat slăbiciunea teroriștilor. Din moment ce statul nu mai ezită să se apere, pericolul își schimbă tabăra. Teroriștii, din vînători, devin vînat. Ruși de o societate care nu mai acceptă ideea că s-ar putea atenta la viața suveranului, lipsiți de mijloacele extinderii mișcării lor, trebuie să se gîndească la repliere. Și apoi, este clar că Rusia de la sfîrșitul anilor 1880 nu mai este aceea pe care o cunoscuse Aleksandr al II-lea. Industrializarea dă roade economice, dar și sociale. Nu se poate încerca transformarea maselor rurale și urbane nesigure de viitor și care, într-un prezent nesigur, nu-și mai recunosc certitudinile politice și sociale din trecut, în mase conștiente în sfîrșit de faptul că ordinea politică existentă nu are răspunsuri la confuzia și greutățile lor? În ciuda pledoariilor nostalgice ale cîtorva teroriști sau aliați ai lor, care se mai străduiesc să afirme că regicidul este un fapt prealabil acțiunii sociale și să îi glorifice pe cei ce i se consacră – Stepniak Kravcinski¹ sau ucraineanul Dragomanov –, constatăm că în epocă se impune mai degrabă neputința sau inutilitatea terorismului.

„Partizanii asasinatului politic nu au decît foarte rar conștiința faptului că numai neputința revoluției face forța terorismului în Rusia”, scrie Lev Tahomirov, după ruptura sa cu *Libertatea poporului*, și adaugă: „Asasinatele politice au putut conduce guvernul la confuzie atîta timp cît el a crezut că are în față o forță amenințătoare. Înțelegînd că nu este vorba decît de o mînă de indivizi care se ocupau cu omorurile politice și nu aveau deloc forța de a face ceva cu adevărat periculos, guvernul nu a mai manifestat, după

1. „Teroriștii nu pot să răstoarne guvernul, nici să-l ducă în afara Rusiei. Dar ei îl constrîng să negligeze totul, să nu facă nimic altceva decît să se consacre luptei împotriva terorismului, făcîndu-i astfel viața imposibilă în Rusia subterană”, scrie Serghei Stepniak Kravcinski în *Rusia subterană*.

păreră mea, nici cel mai mic simptom de confuzie. Viețile personale ale împăratului și ale diferitelor personalități guvernamentale, susceptibile de a-și atrage ura teroriștilor, sînt desigur otrăvite de eventualitatea continuă a unui atentat...”, dar „teroarea nu înseamnă aproape nimic. Dimpotrivă, ea are efecte negative în jos asupra revoluționarilor înșiși și pretutindeni unde influența sa se face simțită; teroarea profesează disprețul față de societate, de popor, de țară...”.

Cu Aleksandr al III-lea, suveranul contrareformelor, statul pare să redevină stăpîn pe sine, salvat de frica permanentă pe care omorul o făcea să atîrne deasupra capetelor acelor care îl aveau în grijă. Teoreticienii autorității intransigente, ai unei autocrații necedînd nimic aspirațiilor populare, asemenea lui Konstantin Pobedonostev, pot crede acum că au cîștigat lupta care îi opune pe teroriști țarului și că a luat sfîrșit o situație în care, după spusele lui Stepniak Kravcinski, teroristul a devenit un erou, „orgolios ca Satan cel răzvrătit împotriva lui Dumnezeu... dar un Dumnezeu pămîntean foarte diferit de Iehova lui Moise! un Dumnezeu tremurînd, care încearcă să se ascundă de loviturile îndrăznețe ale teroriștilor...”.

Ca statuia lui Petru cel Mare dominînd Sankt Petersburgul, imaginea țarului triumfător pare să domine din nou poporul rus. Să fi fost teroarea inutilă? Să nu fi servit decît la refacerea legăturilor dintre suveran și poporul său, devenit mai conștient de loialitatea fundamentală față de reprezentantul lui Dumnezeu pe pămînt, după ce l-a văzut atît de amenințat? Iată întrebarea pe care și-o pun cu anxiozitate aceia care au considerat teroarea ca mijloc de dezorganizare a statului și de desființare a lui. Din marea înfruntare a deceniului scurs, „capul peștelui” iese practic intact. Ce-i de făcut? Cei care se gîndesc la aceasta privesc din nou masele și se întreabă cum să le mai propună luptele care, o dată pentru totdeauna, ar abolii o putere detestată. Vreme de cîțiva ani, Rusia pare totuși să se instaleze în imobilitate, în confruntare tăcută între putere și aceia care visează la sfîrșitul ei. Și pentru unii, și pentru ceilalți contează să cîștige timp. Puterii îi este necesar în vederea consolidării vindecării interne și forței externe. Adversarilor ei, pentru a vedea realizîndu-se educația în profunzime a maselor. Imobilitate înșelătoare și inegală în efectele sale. În realitate, intrarea Rusiei în era industrială înstrăinează de putere fracțiuni crescînde ale societății, fie că ele își dobîndesc o independență nouă, fie că plătesc prețul ei. Autocrația și industrializarea nu pot înainta în același pas, iar asprimea polițienească ascunde din ce în ce mai prost niște zguduiri surde. La început, acele izbitturi nu sînt percepute deloc, numai pentru că oprirea bruscă a bombelor face loc credinței într-o miraculoasă și definitivă revenire la ordine. Dar ele anunță deja secolul viitor și exigențele sale. Era industrială, Rusia în mișcare nu se pot acomoda cu reformele neterminate și oprite. Se impune o schimbare radicală a puterii și a raporturilor ei cu societatea. Statul rus, la acel sfîrșit de secol, este mai ciudat ca oricînd. Stat european, stat civilizat, el trebuie să meargă pînă la capătul schimbării. Dar cum să procedeze, cînd cea mai mică concesie amenință să relanseze contestația, să dezvăluie contradicțiile care îi minează coeziunea națională? Pentru că este conștientă de această dificultate, puterea se sprijină cu disperare pe structurile sale rigide, lărgind astfel fără încetare prăpastia care o separă de o realitate socială în permanentă schimbare. Din acel divorț, dintre imobilismul politicului și o societate în mișcare va rezulta curînd șocul final care, ca orice șoc istoric, va fi scăldat în sînge. Violența nu a lipsit niciodată prea mult din istoria Rusiei.

CAPITOLUL AL X-LEA

AGONIA TERORISMULUI

În 1887, la 3 ani după tentativa de asasinat împotriva lui Aleksandr al III-lea, Lev Tihomirov, marele teoretician de la *Libertatea poporului*, își făcea public bilanțul asupra activității teroriste. Bilanț sub formă de ruptură, dar al cărui conținut nu putea decât să accelereze demoralizarea întregii mișcări, care, din 1881, fusese nevoită să constate că este izolată, iar acțiunile ei, zadarnice.

Merită să reținem câteva fraze din acel rechizitoriu la adresa folosirii terorii :

„Terorismul, în calitate de sistem de luptă politică, este fie neputincios, fie inutil. Este neputincios dacă revoluționarii nu au mijloace să răstoarne guvernul, este inutil dacă dispun de aceste mijloace. Sub aspectul schimbărilor politice, teroarea nu înseamnă aproape nimic. Ea are efecte negative jos, asupra revoluționarilor și peste tot unde se face simțită influența sa. Teroarea profesează disprețul pentru popor, pentru societate și pentru țară ; ea propagă spiritul voluntarist, incompatibil cu orice regim social. Din punct de vedere moral, ce putere poate fi mai rea decât puterea unui om asupra vieții altui om ? (...) O, știu bine ceea ce vom auzi :

*Și smulge coroana despotului
și dă-o poporului...*

Dar poporul nu vrea coroana, dimpotrivă, el face dovada că este mereu gata să spargă craniul «eliberatorilor». Numai romantismul revoluționar le permite să-l trateze pe suveran ca pe un uzurpator vulgar. Țarul rus nu a furat puterea, el a primit-o de la strămoșii săi aleși în mod solemn (...). Cine este deci tiranul ? Țarul sau oamenii care, deși conștienți că alcătuiesc o minoritate infimă, își permit să-l ucidă pe reprezentantul poporului, persoana pe care legea țării nu o percepe ca supusă vreunei răspunderi, pe care Biserica acestei țări, recunoscută de majoritatea populației, o sacralizează dându-i titlul de șef laic ? ”.

Teroriștii au înțeles deja esențialul raționamentului de mai sus. Poporul nu subscrive la asalturile lansate împotriva suveranului. El nu mai este sacru ca altădată – în vremea sfântului cneaz sau a cneazului pios –, dar rămâne legitim, extrăgându-și legitimitatea din durată istorică ; el constituie *memoria* poporului, emanația unei succesiuni regulate, confirmarea vie a legăturilor cu Biserica. În plus, o dată țarul ucis, nimic nu s-a schimbat în Rusia, excepție făcând autoritatea dictatorială impusă după lovitura dată lui Aleksandr al III-lea. Totul confirmă în ochii poporului perenitatea țarului și a autorității sale.

În ciuda acestei constatări pesimiste, dezbaterea care se angajează la sfârșitul secolului al XIX-lea pe tema violenței și a omorului diferă de aceea care a avut loc în cursul deceniilor precedente. Situația Rusiei s-a schimbat radical, chiar dacă mentalitățile nu

traduc încă mutațiile din economie și din modurile de viață. Pentru a înțelege discuția, trebuie să ne oprim o clipă asupra situației din țară, la răscrucea secolelor al XIX-lea și XX.

O societate în mutație

Mai întâi schimbarea economică, ce conturează o nouă societate. Dezvoltarea căilor ferate care, după 1892, își vor dubla rețeaua pe parcursul a doisprezecé ani, corespunde extinderii zonelor de industrializare și permite începerea punerii în valoare a Siberiei și a Extremului Orient. Statul este proprietarul a două treimi din totalul de 60 000 km și încurajează metalurgia să-i furnizeze material feroviar. Industria, obsesia grupului conducător, suferă o adevărată revoluție. Producția industrială se dublează în ultimii zece ani ai secolului al XIX-lea și face din Rusia a patra putere mondială. Trebuie desigur să notăm și condițiile negative ale fenomenului, începînd cu aportul masiv de capital străin la care a recurs din plin ministrul de Finanțe Witte (1892-1903), dorind în același timp ca el să constituie doar o etapă tranzitorie, căci se temea să nu prejudicieze independența economică a țării. Agricultură constituie, de asemenea, o sursă de bogății, în ciuda recoltelor proaste de la începutul anilor 1880 și din 1891-1893 (moment de criză mondială). Totuși, progresele sînt spectaculoase, iar exporturile agricole – îndeosebi acelea de cereale – asigură comerțului exterior rus o dezvoltare continuă și o balanță excedentară. Revoluția economică, spectaculoasă, are repercusiuni sociale la fel de importante. Ele se traduc mai întâi prin creșterea demografică și printr-o schimbare în repartizarea populației. În 1900, imperiul, cu un procent de natalitate foarte ridicat – 45‰ –, numără 130 de milioane de locuitori. Crește numărul orașelor ; douăzeci dintre ele adăpostesc peste 100 000 de locuitori, iar 13 % din populație este urbanizată. Transformarea are un preț social ridicat, care afectează toate sectoarele societății.

La sate mai întâi, dacă ne referim atît la proprietari, cît și la țărani. Producția agricolă crește, iar prețul cerealelor pe piața mondială scade din motive de concurență. Proprietarii își văd terenurile și veniturile micșorîndu-se și trebuie să vîndă unor indivizi întreprinzători, parveniți urîți de toată lumea, care constituie o nouă pătură de bogătași rurali. Ca să înțelegem mutația, ești suficient să recitim *Livada cu vișini* a lui Cehov. Cît despre țăranul obișnuit, soarta s-a degradat simțitor. O familie medie dispune în cel mai bun caz de două hectare de pămînt și este lipsită de cele mai elementare facilități necesare – cai de tracțiune și utilaje. Prețurile arenzilor cresc, la fel și datoriile țăranilor. Iar creșterea populației rurale se traduce mai ales prin creșterea spectaculoasă a numărului țăranilor fără pămînt, care au numai brațele de închiriat. Este vorba de *batrak*. Artizanatul tradițional, care îi permitea țăranului să-și rotunjească veniturile și să-și ocupe timpul liber impus de climatul rus, cu iernile sale interminabile, pierde teren, concurat de o producție industrială puțin costisitoare și mai atractivă. În 1891, degradarea statutului țăranesc este accentuată de foamete, care provoacă mii de morți și ilustrează precaritatea extremă a progresului rus. Guvernul încearcă desigur să intervină spre a stabili viitorul satelor. Banca nobiliară, înființată în 1885, care își amplifică împrumuturile cu dobîndă scăzută, are ca misiune salvarea proprietarilor în dificultate și păstrarea integrității domeniilor. În realitate, numai speculanții vor și s-o utilizeze. Banca țărănească, înființată aproape concomitent, trebuia să-i ajute pe țărani să-și mărească parcelele ; dar dobînzile

prea ridicate ale împrumuturilor au contribuit la afundarea țărănimii într-o datorie care a adus-o la disperare. În medie 80% din venitul țăranului este absorbit de rambursarea indemnizației de răscumpărare sau de cumpărare.

La oraș, situația este la fel de instabilă și de inedită. Întreprinderile sînt concentrate (31 % din mîna de lucru în 2% din întreprinderi). Uzine gigantice, care adună adesea mai mult de zece mii de muncitori, sînt grupate în cea mai mare parte în cîteva mari centre. Acea dublă concentrare, geografică și funcțională, sfîrșește printr-o concentrare a proletariatului în plină dezvoltare. Soarta noii clase sociale, recent plecată de la țară, ruptă de rădăcinile ei, încă neintegrată în cultura urbană, nu este deloc de invidiat. Locuințele primitive, în care muncitorii se îngrămădesc prin „rostogolire”, prefigurează condițiile de habitat ale lucrătorilor imigranți de la sfîrșitul secolului XX. Douăsprezece pînă la cincisprezece ore de lucru pe zi pentru adulți, ziua legală de lucru redusă la opt ore pentru adolescenții de la 12 la 15 ani, dar și cîți copii mai mici în uzine, cîți adolescenți al căror orar real este trucat... Salariile sînt mizerabile : o femeie nu cîștigă decît două treimi din salariul unui bărbat, deja foarte scăzut ; un copil, numai o treime. Mîna de lucru feminină și adolescentină, care nu costă aproape nimic, primează în anumite sectoare, în special în textile. Dacă mai adăugăm că amenzile împărțite la tot pasul amputează constant salariile, că patronii decretează frecvent reducerea lor, ne imaginăm ce a reprezentat tragedia umană a industrializării.

Dacă în sate țăranii se dedau spontan la violențe sporadice, zdrobind în vreun colț de pădure capul proprietarului venit să-și reclame drepturile, la oraș agitația muncitorească se traduce prin valuri de greve, ca cea din 1896, care a paralizat timp de cîteva săptămîni întreaga industrie textilă. Intervin unele reforme : în 1886, se interzice punerea femeilor și copiilor la muncă noaptea, se înființează un corp de inspecție a lucrului ; în 1897, se limitează ziua de muncă la 11 ore și jumătate. Witte este conștient de nemulțumirea muncitorilor și încearcă cu disperare să-i frîneze amplificarea. Dar reformele sînt insuficiente în fața exasperării crescînde a muncitorilor și a crizei de la începutul secolului, care constrînge multe întreprinderi să-și închidă porțile, iar pe lucrătorii din ele la șomaj.

Anii 1900-1903 sînt pentru Rusia ani de agitație generală. Criza lovește atît orașele, cît și satele, unde ideile noi încep să pătrundă într-o societate pe care rapiditatea transformărilor economice o modifică în profunzime și o smulge din certitudinile sale seculare. Desigur, soarta societății ruse, la acest început de secol, nu este una cu adevărat neobișnuită, iar Rusia nu este singura țară ce suferă din cauza crizei. Dar, în cazul său, două date specifice trebuie subliniate. Mai întîi caracterul tardiv, brutal și imens al răsturnării de situație. Ca toate lucrurile din Rusia, modernizarea este aici mai excesivă ca oriunde în altă parte, atît prin succesele – amploarea creșterii, durata curbei ascendente –, cît și prin suferințele pe care i le impune omului. Industrializarea, întotdeauna un proces dureros, are aici un caracter deosebit de intens. În al doilea rînd, mutațiile coincid cu amploarea dezbaterii politice și cu dezorientarea acelor care au practicat pînă atunci teroarea.

Din acel moment, chestiunea este deschisă : transformarea Rusiei, agitația societății lipsite de repere nu indică, oare, momentul revenirii la teroare pentru a schimba împreună cu masele dislocate (care și-au părăsit baștina) sistemul politic, în loc să continue să dorească să i se substituie și să rezolve problema prin violență pură ? Agitației sociale îi corespunde atunci o prodigioasă efervescență intelectuală. Și una, și cealaltă sînt întărite de nemulțumirea unui grup aflat pînă atunci în afara febrei generale : elitele administrative din *zemstve*.

Acele adunări, născute de reforma administrativă a lui Aleksandr al II-lea din 1864, existau la mai multe niveluri teritoriale¹. Alese din trei în trei ani de diverse categorii de alegători, ele aveau competența să trateze toate problemele vieții economice și sociale locale, sub controlul reprezentanților guvernului. În ciuda mijloacelor reduse și a controalelor multiple, *zemstvele* aveau dublul merit de a iniția societatea într-o anumită formă de participare democratică și de a-i oferi mijloacele unei autoadministrări locale. Importanța aceluia început de experiență politică este evidentă. Dar *zemstvele* foloseau mai ales un personal numeros (47000 de oameni, în 1900), format din învățători, institutori, agronomi, medici, statisticieni, moașe etc., care nutreau sentimentul că sînt în serviciul adunărilor, deci al alegătorilor, nu într-al monarhiei sau al statului. Se creează astfel un serviciu paralel și loialități paralele: numeroși liberali dornici de a se despărți de stat, fără a aluneca totuși în tabăra adversă, li se dedică cu pasiune. Pentru acea „armată a progresului social care încearcă să aducă mai ales la țară o modernizare a mentalităților și a tehnicilor, trebuie ca intervenția statului să fie redusă la minimum. Recunoaștem aici un alt mod de a sluji poporul, diferit de al narodnicilor, deși proiectul rămîne același: emanciparea poporului.

Pentru putere, la ora la care se ascut tensiunile sociale, *zemstvele* devin extrem de suspecte. Din cauza liberalismului acelora care exercită prin ele o influență socială, din cauza opoziției lor față de birocrăție, pe care tind s-o depășească în toate domeniile; din cauza criticării autocrației pe care procesul electoral și autoadministrația o implică în mod automat. Iată de ce, în 1890, o lege modifică sistemul înființat de Aleksandr al II-lea, măbind cota nobilimii în cadrul *zemstvelor* în detrimentul celorlalte categorii (57%) și conferă guvernatorilor o autoritate crescută asupra acestor adunări². Faptul de a se reveni asupra unor reforme după un sfert de veac de la acordarea lor, în momentul în care intraseră în obișnuință și produsese elite, un anumit tip de raporturi sociale, nu putea fi acceptat de cei care trăiseră în cadrul aceluia sistem. Legea din 1890 face elitele locale mai intransigente, împingîndu-le să creadă că puterea este incapabilă să reformeze pe termen lung, că este deci necesar să i se impună prin forță ceea ce n-a știut rațiunea să permanentizeze. Terenul social, în ciuda unui „decalaj” economic spectaculos, este în final din ce în ce mai minat. Pretutindeni se pune din nou eterna chestiune pe care a înăbușit-o sau a atenuat-o pe moment impasul terorist din anii 1881-1900: *ce-i de făcut împotriva puterii?*

Reîntoarcerea la teroare

În timp ce suveranul și consilierii săi, calmați de răpirea atentatelor și de eclipsarea aparentă a teroriștilor, se felicitau pentru succesul politicii lor de austeritate, dezbateră privind schimbarea și rolul violenței ia amploare, căpătînd astfel noi dimensiuni.

Nu este locul să refacem istoria mișcării revoluționare. Se cuvine cel mult să amintim discuția care îi va opune pe marxisti de concepție europeană, occidentalistilor înrăiți,

-
1. *Zemstvele* de județ (*uiezd*) erau alese de marii proprietari (45% din locuri) și țărani (40%), repartizîndu-se între diverse categorii. *Zemstvele* de gubernie erau alese de adunările de județ.
 2. În 1892, aceeași austeritate se va aplica și reformei municipale a orașelor, datînd din 1870, eliminînd două treimi din electori prin modificarea sistemului cenizar.

acelora care vor să urmeze o cale adaptată la specificul rus. Primii au cunoscut marxismul în locurile lor de exil, în primul rând în Elveția, în 1883, unde Plehanov, Akselrod, Vera Zasulici, vindecată de terorism, Deutsch fondează grupul *Eliberarea muncii*. Ei doresc să difuzeze ideile lui Marx în Rusia, împotriva narodnicilor. Au certitudinea că nu există „specific rus”, că nici nu poate fi vorba de așa ceva. Rusia aparține Occidentului, dezvoltarea ei trebuie să urmeze același curs, iar clasa muncitoare este actorul privilegiat al istoriei în secolul industrializării. Plehanov, marele om al mișcării, condamnă cu putere concepțiile lui Tkaciiov, voința lui organizatorică, metodele lui autoritare și violența. Există desigur și în Rusia oameni în contact cu realitatea socială – realitatea țărănească, slăbiciunea clasei muncitoare, puterea autocrației – înclinați să caute un compromis între marxismul intransigent și adaptarea la concret. Podul dintre marxismul ortodox și totalitatea moștenirii revoluției ruse îl va constitui, înainte de toate, opera lui Lenin – care refuză să considere, asemenea lui Plehanov, că revoluția este doar fiica progresului, că ea trebuie deci să fie o lungă răbdare. Conștient de particularitățile țării sale, refuzând lucrarea timpului, Lenin reține din Tkaciiov rolul *organizării*, substitutul unei clase muncitoare prea slabe, purtătoarea conștiinței ei de clasă; el reține mai ales certitudinea că numai o elită minoritară este capabilă de acțiunea brutală impusă unei minorități inconștiente, că valoarea mijloacelor utilizate în cucerirea puterii se măsoară numai cu eficiența lor. Lenin respinge două trăsături ale trecutului rus: gândirea morală, care încerca să separe binele de rău în numele finalității (puterea revoluționară); și spontaneitatea populară dragă lui Bakunin și narodnicilor, căreia el îi opune organizarea. Organizator înăscut, fascinat de modelul organizării de tip prusac, el recuză anarhia, acțiunea individuală, folosirea violenței de unul singur. Tot ceea ce nu este planificat prin organizare – partidul – nu poate fi, în concepția lui, eficace.

Făclia lăsată în 1881 va fi preluată de socialismul revoluționar. Această mișcare este moștenitoarea narodnicismului. asemenea narodnicilor, el privește către țărănime, fără ca totuși să ignore că țara s-a schimbat și că trebuie să includă în mișcare clasa muncitoare și acea pătură lărgită, alcătuită din noile elite de la orașe și din *zemstve*, deja o mică burghezie. În ultimii ani ai secolului, la originea mișcării figurează câteva centre de agitație și personalități puternice. În fruntea acestora trebuie, poate, să plasăm – femeile au jucat, am văzut deja, un rol de seamă în omorul politic – o femeie legendară, Ekaterina Brejko-Brejkovskaia, care, încă din acea perioadă, apare ca fiind „bunica revoluției”. Personaj extraordinar, această femeie de 56 de ani începe să trăiască pentru revoluție încă de la 19 ani și nu va înceta s-o facă decât la moartea sa, în 1934. Ea începe, ca tinerii din generația și de condiția ei – era fiică de ofițer –, prin „a merge înspre popor”, ceea ce îi atrage în 1878 deportarea în Siberia. Timp de mai mulți ani, ea își va petrece timpul fugind, apoi, după prinderea ei, pregătind noi evadări. Eliberată în 1896, străbate Rusia, reînvie mișcarea teroristă și, începând cu 1900, fiind instalată la Saratov, participă la punerea pe picioare a Partidului Socialist Revoluționar și a organizației sale teroriste. Ei i se datorează o activitate neobosită de agitatoare și de repunere la loc de cinste a terorismului, pentru care va selecționa adesea cele mai strălucite speranțe. În jurul acestei femei uimitoare, alte capete de serie vor dota mișcarea cu idei – în special Victor Cernov – și cu principii organizatorice – Marc Natanson, amestecat, la vremea lui, în afacerile lui Neceaeu.

Aceia pe care îi unește certitudinea că istoria rusă trece printr-un reviriment al terorii se adună atunci în mai multe centre geografice. În primul rând, la Saratov, adevărată

citadelă a Partidului Socialist Revoluționar, unde mulți țărani și personalul zemstvelor, loviți în mod special de măsurile ultraconservatoare de la acel sfârșit de secol, ofereau un teren propice agitatorilor. Apoi Minsk, unde o femeie, încă una, Liuba Rodionova, pune pe picioare în 1897 o ramură a Partidului Socialist Revoluționar, pornind de la munca depusă în lunile precedente de „bunica revoluției”. Centrele de agitație tradiționale din sud, Odesa, Harkov, Voronej, mai departe Minsk și, în sfârșit, capitala văd în puțină vreme reînflorind discursul terorist. Necesitatea de a reveni la omucidere, de a lovi, dacă nu capul sistemului, măcar pe aceia care îl slujesc, pentru a alimenta agitația populară latentă cu o teroare reînnoită – tot atâtea teme pe care le-am fi putut crede uitate, care nu beneficiază întotdeauna de o audiență favorabilă, dar al căror succes este asigurat de personalitatea puternică a lui Brejko-Brejkovskaia.

La rețeaua enumerată, care cîștigă rapid Rusia, trebuie să adăugăm contactele care se stabilesc sau se reînnoadă cu conspiratorii din anii 1870 refugiați în străinătate, în general la Zürich sau la Paris. Tot o femeie, Sofia Ginsburg, le servește drept agent de legătură. Iar spiritul de violență care a marcat sfârșitul domniei lui Aleksandr al II-lea, tradiția epică a atentatelor vin să alimenteze tentația acțiunii directe la socialist-revoluționari. De altfel, influența se exercită în ambele sensuri. Refugiații se plictisesc și, încurajați de renașterea terorismului în Rusia, se străduiesc la rîndul lor să-și reia activitățile după care tinjeau. Astfel, Piotr Lavrov este gata să piară în timp ce provoacă explozia unei bombe artisanale de fabricație proprie într-o vilă de închiriat, de la periferia Parisului.

În 1902, pentru mai multă eficacitate, Partidul Socialist Revoluționar își creează o *organizație de luptă*. Principiul revenirii la teroare o dată acceptat, organizația o dată înființată, rămîne să se definitiveze strategia revoluției și a acțiunii teroriste și să se hotărască ce grup social va servi drept bază pentru mișcarea istorică.

Marea problemă strategică cu care se găsesc confrunțați socialist-revoluționarii are în realitate două fețe. În timp ce social-democrații, bolșevicii și menșevicii sînt de acord asupra rolului prioritar al clasei muncitoare, lor le rămîne să hotărască definitiv dacă țărănimea poate constitui nucleul de sprijin al revoluției. Mai trebuie să decidă dacă acea clasă poate fi asociată la teroare sau dacă cele două aspecte sînt disjuncte. În final, proiectul socialist-revoluționar va prinde corp în jurul concepției lor despre țărănime, elaborată la începutul secolului pe parcursul unor dezbateri de lungă durată și luînd în calcul ansamblul gîndirii marxiste.

Dacă la sfârșitul secolului al XIX-lea, pasivitatea lumii rurale i-a descurajat pe toți aceia care visau marea răsturnare de situație pe care s-o integreze în proiectele lor într-un interval de doi-trei ani, viziunea lor asupra acelui punct s-a schimbat radical.

Ar fi trebuit într-adevăr multă rea-voință pentru a ignora loviturile surde, dar din ce în ce mai frecvente, care zdruncinau în prezent satele. Era evident că dificultățile crescînde și amărăciunea lumii țărănești recreau spontaneismul (*stihiiinost*) care altădată dăduse naștere mișcărilor conduse de Stenka Razin și de Pugaciov. Pentru socialist-revoluționari, moștenitorii narodnicilor – deci ai ideii că Rusia include un soi de comunism primitiv în germene în ce privește organizarea satelor ei –, reconcilierea visului trecut cu cel prezent se operează instantaneu. Desigur, nu iau în seamă experiența nefastă trăită de cei mai în vîrstă și știu că țărănimea își urmează propriile instincte, nu pe „predicatorii” veniți de aiurea. Dar ei nu ignoră nici greutatea pe care a căpătat-o la țară noua intelectualitate originară din popor – adesea din rîndul țăranilor – și care lucrează pentru progresul lui. La începutul secolului XX, există o verigă de legătură între socialist-revoluționari și sate,

de care *narodnicii* au dus lipsă altădată. Datorită acesteia, mișcarea știe că poate să atragă țărănimea pe urmele ei și să inițieze o activitate teroristă complet nouă, pentru că se întemeiază pe înțelegerea și sprijinul popular. Efortul lui Brejkovskaia, „bunica” venerată, și al acelor a căroră le-a insuflat certitudinile ei se bazează în primul rînd pe stabilirea unor legături foarte strînse cu inteligența populară, deja cîștigată de partea ideii revoluționare și, prin ea, pe implantarea de grupuri mici, care își cheltuiesc energia în primul rînd acționînd asupra mentalităților țărănești. Puterea care, după 1864, crezuse că prin trimiterea la țară a armatei de modernizatori va transforma și stabiliiza țărănimea, încă nu își măsurase greșeala. În schimb, socialist-revoluționarii înțeleseseră deja întreaga dimensiune a fenomenului.

Din acel moment, raționamentul lor prinde formă. Satele, viitorul lor se află în miezul proiectului revoluționar. Proprietatea comunitară (*obșcina*), avînd o veche tradiție, este șansa Rusiei; ea va permite pătrunderea în mentalitate a noțiunii de socializare. Datorită acelei tradiții de comunism primitiv, țărănimea este în situația proletariatului și îi poate ține locul. Ea poate fi exploatată de proprietari și, mai ales, de stat, care trage din munca ei, prin diferite impozite și venituri, rezultate din exporturi, mijloacele de industrializare al căror real beneficiar este. Concret, pentru ca programul să fie înțeles de țărănime, se cuvine să fie avansată ideea socializării tuturor pămînturilor, adică a punerii lor la dispoziția acelor care le cultivă. Evitarea proprietății private asupra pămîntului, deci a creării unei burghezii țărănești, constituie un imperativ categoric pentru socialist-revoluționari. Iar el nu este numai de ordin economic. Moștenitorii *narodnicilor* vor ca lumea rurală, în lumina acelei concepții comunitare, să-și ia în propriile mîini destinul. Dezvoltarea democratică a comunei țărănești și a *zemstvelor* de toate nivelurile constituie corolarul socializării pămîntului. Autogestiunea colectivă, repartitia egalitară a pămînturilor, iată un program care, pentru socialist-revoluționari, trebuie să-i permită Rusiei să-și exploateze mai bine moștenirea socială a unei istorii specifice, care a fost considerată multă vreme un blestem, prin raportare la cursul istoriei din Europa occidentală. În acei ani de gîndire febrilă, acel specific redevine în ochii lor – așa cum a fost altădată pentru slavofili – un adevărat noroc.

De aceea, socialist-revoluționarii au în vedere restul societății și consideră că în jurul țărănimii trebuie asociate la mișcare toate forțele sociale cu pondere: clasa muncitoare, studenții – între 1899 și 1905 agitația va face din universități un înalt loc de reflecție și de activitate revoluționară – și chiar soldații. Să se înființeze în sînul acelor grupuri niște celule active: obiectivul arată într-adevăr că în epocă gîndirea socialist-revoluționarilor depășește cu mult cadrul teoretic și vizează elaborarea unei strategii și a unei tactici eficiente.

La capitolul strategie se cuvine să menționăm discuția privind introducerea terorii la țară, fapt ce sună mai degrabă ciudat în contextul începutului de secol, dar care prefigurează intens istoria revoluționară a societăților agrare din a doua jumătate a secolului XX. Spontaneismul indignării țărănești – proprietățile incendiate, proprietarii asasinați, furtul bunurilor – trebuie, oare, canalizat într-o mișcare organizată? Folosind termenii contemporani, trebuie ca războiul civil – mai bine zis „guerilla” – să fie transferat la țară? În cursul discuțiilor aprinse, organizarea violenței rurale număra mulți partizani. Dar conducerea mișcării a opinat că o asemenea strategie este periculoasă. Spontaneitatea țărănilor era o forță de temut, desigur, dar era periculos de manevrat, căci nimeni nu avea siguranța că va menține controlul asupra ei. Istoria arătase că ea putea să urmeze un șef neașteptat, fals țar sau fals revoluționar, dar tot ea putea să se divizeze în

mișcări multiple, urmărind finaluri deosebite. Anarhismul, inerent mentalității țăranilor ruși, atât de apreciat de Bakunin, amenința statul existent, dar el se putea întoarce la fel de bine împotriva acelor care voiau să-l lichideze. Pronunțându-se astfel pentru refuzul de a se lansa într-o politică teroristă la țară, socialist-revoluționarii erau stăpîniți de teama de a nu vedea o asemenea mișcare dezvoltându-se în afara lor. Erau conștienți că problema lor constă în concilierea acelei alegeri înțelepte – refuzul terorismului agrar – cu vigilența menită să evite izolarea lor de o asemenea mișcare, în caz că ea s-ar fi ivit.

Dezbaterile în rîndul urmașilor narodnicilor i-au adus foarte departe într-un timp scurt și i-au înzestrat cu un program și o strategie care păreau cît se poate de limpezi. În realitate, ei sufereau de două slăbiciuni majore.

În ciuda calității participanților, le lipseau o organizare adevărată și disciplina, exact ceea ce va ști Lenin să confere partidului său. În acest sens, socialist-revoluționarii erau adevărații moștenitori ai tradiției „Pugaciivilor din universități”. Remarcabili în discuții, ei rămîneau departe de lumea reală, chiar dacă percepeau cu adevărat un oarecare număr de trăsături ale realității. Filiația spirituală a organizatorilor, care merge de la Tkaciiov la Lenin și care va ști să își dovedească eficiența, constituie o ciudățenie suplimentară a bizareriei rusești, deoarece ea nu face parte, la drept vorbind, din moștenirea intelighenției, în cel mai rău caz ea constituie doar o extremă a acesteia.

A doua slăbiciune a socialist-revoluționarilor rezidă în însăși strategia lor, care sfîrșea printr-un impas politic. Dorind să restabilească legătura cu strategia loviturii îndreptate spre putere – a omorului politic –, constatînd pericolul care s-ar datora afilierei lor la lumea rurală și totodată necesitatea continuării acțiunii din interiorul acelei lumi a satelor, ei se străduiau să rezolve cvadratura cercului ! Nu le rămînea în realitate decît o direcție limpede de urmat : să revină la atentate.

Puterea asediată

În 1901, exact după douăzeci de ani de la uciderea lui Aleksandr al II-lea, se încheie pauza atentatelor și se deschide perioada în care violența deține un loc decisiv în politică, prin orientarea pe care i-o imprimă acesteia, chiar dacă asasinatul nu mai vizează vîrfurile sistemului, ci pe aceia care îl înconjoară pe suveran.

Ar fi desigur fastidios să dăm aici în vileag lista detaliată a atentatelor din epocă. Pentru a ne convinge de revenirea la strategia omorului, este suficient să evocăm cîteva cifre și anumite exemple dintre cele mai reprezentative. De la începutul secolului pînă la atentatul care l-a costat pe Stolîpin viața, în 1911, Partidul Socialist Revoluționar a ucis aproape 150 de persoane, cifră care trebuie plasată în contextul unei violențe crescînde, mai ales la țară și la periferia țării, unde asasinarea agenților statului și a celor avuți crește numeric. Omorurile politice vizînd destabilizarea statului și stimularea activismului teroriștilor, deși se pot număra, sînt în schimb semnificative :

- 1901 • Nikolai Bogolievov, Ministrul Educației, este asasinat de studentul Piotr Karpovici.
- Konstantin Pobedonoshev, Procurorul Sfîntului Sinod, este rănit într-un atentat.
- 1902 • Dmitri Trepov, Prefectul Poliției de la Moscova, scapă din trei atentate care îl vizează.

- Dmitri Sipiaghin, Ministrul Afacerilor Interne, este ucis la Petersburg de studentul Serghei Balmahov.
- Guvernatorul militar din Vilnius este rănit de un foc tras de un terorist lituanian.
- Prințul Obolenski, guvernator de Harkov, supraviețuiește în urma a două atentate comise la adresa lui, în numai două luni.
- 1903 • N. Bogdanovici, guvernatorul Ufei, este ucis la Kiev de studentul Igor Dulebov.
- 1904 • N. Bobrikov, guvernatorul general al Finlandei, este ucis de un student.
- G. Bogoslovski, guvernatorul Caucazului, este ucis.
- Viaceslav Plev, Ministrul Afacerilor Interne, este ucis în timpul unui atentat cu bombă în capitală.
- 1905 • Marele duce Serghei, unchiul lui Nikolai al II-lea și guvernator general al Moscovei, este asasinat.
- Conte Pavel Șuvalov, Prefectul Poliției din Moscova, este ucis.
- 1906 • Mihail Gertenstein, membru al Dumei, cade sub loviturile unui antisemit.
- Piotr Stolîpin, prim-ministru, scapă dintr-un atentat cu bombă, care provoacă moartea a 50 de persoane.
- 1911 • Stolîpin este ucis la Opera din Kiev în prezența țarului.

Lista – care nu este, nici pe departe, completă – sugerează mai multe reflecții asupra acestei faze terminale a strategiei crimei destinate să sape temeliile puterii aflate în exercițiul funcțiunii. Mai întâi, cronologia este departe de a fi anodină. Perioada cea mai intensă este cea cuprinsă între 1901 și 1905 cu apogeul în 1904-1905. Este momentul în care socialist-revoluționarii, principalii actori ai strategiei în cauză, lasă dezbaterile și îndoilele și hotărăsc să provoace șocul necesar în lumea rurală prin lovituri spectaculoase și repetate la adresa statului. După 1905-1906, când puterea cedează din punct de vedere politic și acceptă să se angajeze într-un proces constituțional, mișcarea slăbește, iar singurul asasinat de răsunet îl are ca victimă pe Stolîpin. Curba cronologică a omorurilor politice comise în centrul sistemului coincide în realitate cu aceea a unei alte forme de violență, semipolitică, semidelincventă, pe care comisiile de anchetă trimise atunci la marginea imperiului (în special Comisia Pahlen) sînt capabile să o stabilească. Dacă, la centru, teroriștii se iau de conducători, în afara centrului, indivizi sau grupuri mici și insesizabile îi lovesc pe reprezentanții statului și pe cei înstăriți, invocînd dreptul de a-i răzbuna pe obidiți. În felul acesta, Rusia este invadată de numeroși Robin Hood în care populația se poate recunoaște și pe care îi protejează. Statul, asupra căruia se concentrează loviturile, nereușind – sau reușind în foarte mică măsură – să pună mîna pe eroii populari care îl sfidează de-a latul țării înainte de a-și pierde urmele – „pește în apă”, o altă prefigurare a strategiilor revoluționare moderne –, va trebui să se gîndească repede la o replică.

Este important totuși să conștientizăm faptul că terorismul timpului cunoaște limite precise. Mai întâi, în ciuda schimbării perceptibile a dispoziției țăranilor, loviturile se concentrează nu asupra țarului, ci asupra acelor care întruchipează autoritatea lui. Avînd experiența trecutului, teroriștii se mai tem încă să nu reînvie loialitatea colectivă din jurul țarului, prin atacarea persoanei sale. În schimb, prin lovirea reprezentanților ordinii publice și a autorității statului, este vizată în realitate autocrația. Obiectivul este dublu : să plaseze puterea pe poziții defensive, pe poziția asediatului, să o împingă deci

pe calea represiunii, mărindu-și astfel impopularitatea ; vizîndu-l pe ministrul Poliției și pe guvernatorii generali, însemna să arate societății că ordinea publică, în persoana acelor care răspund de ea, este precară, că este nevoie numai de puțin pentru a-i da lovitura de grație. În sfîrșit, succesiunea atentatelor – din moment ce suveranul este cruțat – are imensul avantaj de a obișnui societatea cu omorul, de a-i toci sensibilitatea și capacitatea de a se indigna. Faptul că puterea atrage omorul este o idee care se substituie treptat noțiunii de caracter sacru al puterii.

Dar este important, de asemenea, să constatăm că terorismul, ca hărțuire a puterii și pedagogie socială, are foarte puține scopuri sociale reformatoare. În nici un moment el nu caută să susțină mișcarea politică ce se dezvoltă în paralel și a cărei importanță ar fi putut fi hotărîtoare pentru Rusia : mișcarea constituțională. Liberalii, organizați în jurul economistului Piotr Struve și al istoricului Miliukov, își înmulțesc reflecțiile și scrierile, pentru a sublinia urgența unei revoluții constituționale care să pună de acord starea politică a Rusiei cu modernizarea economică, ce își urmează cursul într-un ritm alert. Pentru ei, Rusia a trecut pe parcursul cîtorva ani prin toate etapele care o separau de marile națiuni din Europa ; revoluția politică trebuie să-și desăvîrșească evoluția, iar starea spiritelor interzice întîrzierea ei. Începînd cu 1902, organizații sociale – comitete de învățători, de medici, congresele *zemstevelor* (1904) și, ca o încoronare a tuturor, o Uniune regrupînd toate asociațiile – organizează întruniri, cer insistent reforme. Acești ani, jalonați de omoruri politice, sînt totodată anii unei adevărate *primăveri politice* în care societatea ce abia se trezește la exigențele democratice se adună în grupuri de tot felul pentru a-și face auzită vocea și a-și exprima voința : Constituția, libertățile civile. Teoretic, autocrația este intactă. Ea uzează chiar de represiune împotriva acelor mișcări atît de diverse, a căror activitate merge de la omorul politic la organizarea de congrese legale, trecînd prin banditism ; în practică, se constituie o societate civilă care este o sfidare la adresa autocrației și o negare a ei. Ca și autocrația, terorismul ignoră înaintarea societății spre democratizare : reforma politică îi este străină, nu este obsedat decît de distrugerea regimului.

Iată de ce revoluția din 1905 și concesiile politice antrenate de ea – legile fundamentale, convocarea Dumei –, mult în urma radicalismului socialist-revoluționarilor, nu au influențat deloc evoluția mișcării lor. La urma urmelor, ei au boicotat alegerile (legea electorală aflată la baza alegerii celei dintîi Dume era mai curînd democratică¹), arătîndu-și prin aceasta slabul interes pentru tentativa de reformă politică aflată în joc la acea vreme.

Reflecții asupra terorii

Dacă atentatele cunosc după 1906 un declin, acesta nu se datorește legăturii dintre evoluția politică rusă și strategia teroristă, ci faptului că mișcarea socialist-revoluționarilor și, mai ales, cei mai activi agenți ai lor traversează o criză profundă. Acțiunea statului rus de infiltrare în mișcările revoluționarilor reușise să semene o tulburare adîncă în rîndurile lor. Încă o dată, terorismul își punea întrebări legate de ambiguitățile sale, de finalitățile sale, de problema dificilă de a ști cine pe cine manipulează.

-
1. Sufragiul universal pentru bărbații de peste 25 de ani, proprietari sau chiriași și supuși impozitului ; sufragiul indirect și reprezentarea cetățenilor repartizați în patru grupuri : marii proprietari, țărani, burghezii de la orașe, muncitorii. Naționalitățile votau separat.

Dincolo de acele probleme inerente strategiei reînnoite a terorii, o privire aruncată asupra câtorva atentate comise în epocă pune în lumină inovațiile și specificul mișcării din anii ce preced timpurile revoluționare.

Primul care merită reflecție este asasinatul comis asupra ministrului Bogolievov în 1901. El marchează revenirea la practicarea omorului. Într-un anume fel, focurile de revolver din 14 februarie, trase de aproape asupra ministrului Educației, sînt o reeditare a focurilor trase de Vera Zasulici în 1878 asupra lui Trepov. Ca și ea, Piotr Karpovici va fi arestat, dar el nu mai iese erou din proces, ucigașul va fi condamnat la douăzeci de ani de muncă forțată, pe care de altfel nu-i va face pentru că va reuși să evadeze după șase ani. Personalitatea asasinului nu trebuie să ne fie indiferentă. Acel Piotr Karpovici era de origine mic-burgheză. Percepem în cazul său evoluția sociologică a inteligenței pe parcursul unui sfert de veac. Dar este un adevărat „Pugaciiov din universități”, deoarece a fost format la universitatea moscovită, înainte de a fi alungat din cauza activităților subversive. În momentul în care trage asupra ministrului răspunzător de universități, asemenea Verei Zasulici, predecesoarea lui, el înțelege să-și exprime dezaprobarea față de excesele comise împotriva studenților. Într-adevăr, agitația universitară din Rusia începutului de secol este un fel de „mai '68”, dar sub forme tragice ea se prelungește pe parcursul mai multor ani, pe frontul unor dezbateri politice și antrenează măsuri represive draconice. Studenții eliminați din universități sînt trimiși în armată, în batalioane semidisciplinare, dovadă suplimentară a orbirii de care suferă puterea. În loc să le tempereze ardoarea revoluționară, măsurile o întăresc, iar ei se dedică imediat răspîndirii agitației în armată. Războiul ruso-japonez va arăta că munca lor nu a fost în zadar. Refugiat în străinătate după ce a fost dat afară din universitate, Karpovici se indignează de măsurile care lovesc în tineretul studios și ajunge la concluzia că este necesar să li se răspundă cu aceeași monedă, suprimîndu-l pe autorul lor. Dar în 1901 mișcarea socialist-revoluționară nu-și definise încă strategia. Atentatul împotriva lui Bogolepov este rezultatul unei hotărîri individuale. El dovedește că terorismul renăscut se sprijină pe voința izolată a unora de a practica teroarea, pe certitudinea lor că nu există altă cale.

Cazul lui Pleve, sfîrșecat în 1904 de o bombă, este total diferit. Ministru al Afacerilor Interne, impopularitatea lui este generală atît în societate, cît și în mediile conducătorilor. Duriții sale înnăscute i se adăuga răspunderea pe care toți i-o atribuiau, în cumplitul masacru al evreilor de la Chișinău, din aprilie 1903. Să-ți alegi drept țintă un om detestat, al cărui antisemitism fățiș rănea întreaga inteligență, era de la sine înțeles. El este „condamnat la moarte” încă din toamna lui 1903, iar planurile vizînd lichidarea sa se vor înmulți. Printre aceia care participă activ la proiect – numai faptul în sine denotă importanța țintei – îl aflăm pe unul dintre cei mai străluciți membri ai socialist-revoluționarilor, Boris Savinkov, care a fost sufletul acelei operațiuni. El a avut ideea să recurgă la bombă, mai sigură în atingerea țintei decît focurile de revolver. Pregătirea atentatului a fost făcută cu tot atîta minuțiozitate ca în 1881, la doborîrea lui Aleksandr al II-lea. De la actul izolat al lui Karpovici la execuția îndrumată cu atîta grijă și atît de mult timp, se observă evoluția mișcării: de acum încolo, terorismul acționează în cunoștință de cauză, în colectivitate și urmărind o planificare precisă.

Un alt caz complex: asasinarea marelui duce Serghei, în 1905. Ea se plasează într-un moment excepțional al activității teroriste, cînd mai multe victime potențiale acaparează pregătirile ucigașilor: Trepov, succesorul lui Pleve, Muraviev, ministrul Justiției, guvernatorul general al guberniei Kiev, în final marele duce Vladimir Aleksandrovici și marele duce Serghei. Din acea frenezie n-a ieșit totuși nimic, căci proiectele erau nimicite unul

cîte unul prin intervenția poliției – ajutată de delatori și de agenții dubli – și din cauza stîngăciei conspiratorilor. Numai Savinkov, care i se dedica la Moscova, în fruntea unui grup solid – unii își făcuseră ucenicia în anul anterior în afacerea Pleva, ca Dora Brilliant – a știut să meargă pînă la capăt. La 4 februarie 1905, bomba aruncată asupra echipajului marelui duce Serghei l-a rupt literalmente în bucăți. Aruncătorul bombei, Kaliaev, a fost arestat, condamnat la moarte și executat după trei luni, cu toate că primise în prealabil iertarea văduvei marelui duce – scenă pe care a immortalizat-o Albert Camus, atît de revelatoare pentru întreaga istorie politică a Rusiei, în care victima și ucigașul, crima și iertarea rămîn nedisociate. Terorismul se scaldă în atmosfera religioasă, în referirea constantă la spiritual, de la care Rusia nu s-a îndepărtat încă de la început.

Asasinarea unchiului țarului – și totodată principalul său consilier – semnalează o schimbare. Din nou monarhia nu mai este inviolabilă; omorul se ridică din nou către cel protejat de loialitatea poporului. O anume indiferență a opiniei publice și iertarea marii ducese au contribuit la punerea în evidență a descompunerii mitului imperial. Iată de ce teroriștii, care își puneau în 1907 întrebări legate de următoarea lor țintă (planificarea este acceptată de acum încolo) au optat mai întîi pentru Stolîpin, noul prim-ministru, pregătindu-i cu grijă execuția, apoi au suspendat proiectul în favoarea unei tentative de asasinat a țarului și a marelui duce Nikolai Nikolaevici. În ce-l privește pe acesta din urmă, o bombă plasată sub trenul în care se afla, la 13 februarie 1907, a fost reperată la momentul oportun de un feroviar. Cît despre țar, proiectul de atentat neltit la adresa lui a fost dejucat datorită poliției, ai cărei agenți se infiltraseră în miezul complotului. „Entrismul” poliștilor în mișcarea revoluționară funcționa atunci din plin.

În august 1907, 28 de teroriști sînt judecați în fața Curții Marțiale din Petersburg; trei dintre ei, acuzați de tentativă de omor împotriva suveranului și a marelui duce, sînt condamnați la moarte; ceilalți își împart ocna și deportarea. Mișcarea pare epuizată.

Mai rămînea unica și constanta sa țintă Stolîpin. Dacă există un om care trebuie doborît el este acela, mai ales pentru faptul că dorința sa de a transforma lumea rurală taie craca de sub picioarele mișcării socialist-revoluționare și, în general, ale oricărei mișcări revoluționare. Firește, politica sa de menținere a ordinii este brutală: 82 de gubernii ale imperiului aflate sub statutul de stare excepțională, înmulțirea curților marțiale, care judecau fără referință la dreptul comun¹, interzicerea unui număr considerabil de ziare și trimiterea în judecată a colaboratorilor acestora. Acea politică a lăsat moștenire în istorie două expresii: *vagoanele lui Stolîpin*, pentru deportați, și *cravata lui Stolîpin* (funia spînzurătorii). Terorismul a dat înapoi, fapt incontestabil – exceptîndu-l pe acela care urmărea să se răzbune pe primul-ministru și care îi va veni de hac.

Dar mai exista un Stolîpin, acela care înțelesese aspirațiile satelor, desființarea comunităților rurale (detestate) de țărani și voise să creeze o clasă de agricultori independenți, a căror inițiativă individuală să le asigure prosperitatea. Pe acea proprietate personală – visul oricărui țăran – se gîndea Stolîpin să întemeieze în mod stabil societatea și să restaureze în sfîrșit raporturile de încredere cu sistemul politic. Conștient de faptul că reformele, pentru a nu fi ratate, necesită timp, el și-a acordat două decenii ca să străbată toate etapele. Dacă progresele inițiale – 1908-1909 – au fost rapide, în curînd mișcarea încetinește. Dar a fost de ajuns pentru ca socialiștii de orice orientare să devină îngrijorați – Lenin a confirmat-o într-unul din textele sale – chiar dacă, în ultimă instanță,

1. Este adevărat că ele nu au rezistat decît două luni, dar au avut răgazul să pronunțe o mie de condamnări la pedeapsa capitală.

ei n-au avut decît beneficii de pe urma lor. Într-adevăr, capitalismul a antrenat la țară o diversificare socială, proletarizarea unei fracțiuni importante a țărănimii și radicalizarea celor excluși de la reformă. Bazată pe o idee perfect legitimă, reforma agrară a lui Stolîpin necesita timp. Din lipsă de timp, a intensificat nemulțumirile, caracteristică oricărei reforme de fond. Totuși, Stolîpin nu s-a zgîrcit în privința mijloacelor : împrumuturile acordate de Banca funciară țărănească, încurajarea colonizării Siberiei și, mai ales, eforturile de formare tehnică și școlară în favoarea țărănimii. Trebuia deci să se termine cu acel om complex care își ridica în cap, dar din motive diferite, atît stînga cît și dreapta din Dumă, ca și naționalitățile rănite de naționalismul său fierbinte. Norocul care i-a permis în nenumărate rînduri să scape din atentate (în 1906 explozia casei sale a făcut 32 de morți și un mare număr de răniți, printre care doi dintre copiii lui) l-a părăsit brusc : la 14 septembrie 1911, Bogrov, un personaj dubios, jumătate terorist, jumătate provocator, reușește în sfîrșit să-l omoare în plină reprezentație la Opera din Kiev.

Reflecții asupra terorismului

În 1911, omorul politic este o formă de acțiune depășită. Rusia intră într-o fază a agitației în care acel tip de operațiune nu-și mai are locul, iar infiltrarea polițiștilor în mediile teroriste face de neconceput continuarea mișcării. Revoluția va prelua în sfîrșit ștafeta de la asasinat? Înainte de a încerca să răspundem la această întrebare, trebuie să aruncăm o ultimă privire asupra acelor care, începînd cu Vera Vasulici și terminînd cu Piotr Karpovici, au jalonat acea perioadă de omucideri îndreptate asupra suveranului și a slujitorilor lui.

Evocarea teroriștilor, nu numai a terorismului, încercarea de a-i înțelege pe indivizii care își consacră întreaga viață – riscîndu-și-o adesea fără ezitare – politiciii homicidului nu sînt o sarcină ușoară. Mai întîi, din cauza diversității personalităților și a destinelor lor, a eticii și apoi din cauza derivei mișcării.

Am subliniat deja ponderea deținută de femei în mișcarea teroristă, pondere care, pînă în final – pînă la ora revoluției – va constitui una din caracteristicile ei. Trebuie să revenim asupra acestui aspect, deoarece rolul jucat de femei pune în lumină complexitatea ideilor și a aspirațiilor ce se află în fruntea oricărei întreprinderi. Condiția feminină, locul femeii în societate sînt probleme care însoțesc mai mult ca oriunde și ca orîcînd speranța revoluționară. Poate pentru că în Rusia condiția femeii a fost deosebit de plină de contraste. Din cînd în cînd, femeile au condus statul, și cu cită autoritate : de la Olga, cneaghina Rusiei kievene, la Ekaterina a II-a, capacitatea lor de a guverna – amanții lor au fost doar podoabe ale vieții lor, rareori oameni cu influență – este remarcabilă. Dar, în același timp, acele perioade de guvernare feminină se inserează într-o tradiție care se referă la închiderea lor în *terem*, și, ca să încheiem, legile dinastice le vor îndepărta cu fermitate de tron. Această contradicție continuă explică neîndoielnic de ce, în momentul cînd evoluția conștiinței politice se articulează în jurul emancipării țăranilor, femeile instruite au lărgit concepția în cauză la emanciparea femeii. Elizaveta Kovalskaia care, încă din 1871, a acționat în mișcarea *ceaikovfi* de educare a clasei muncitoare incipiente, a notat în memoriile sale – document de un interes excepțional – dificultatea raporturilor dintre membrii de ambele sexe ai organizației *ceaikovfi* și, în consecință, concluziile pe care le-au tras de aici tovarășele sale. Atunci cînd, împreună cu altele, printre care Sofia Perovskaia, ea s-a alăturat mișcării, toate au trebuit să constate reticențele masculine cu

privire la integrarea lor, ideea curentă fiind aceea că femeile trebuiau să constituie un grup aparte. Or, venise vremea când femeile din înalta societate – Perovskaia era fiică de general – sau născute în familiile de mici proprietari sau de țărani cărora comerțul și industrializarea le asiguraseră promovarea, caută mai întâi în cunoaștere, apoi în fapte modalitatea de a pătrunde firesc în societatea activă. N-am mai termina enumerarea numelor – presărate la întâmplare în memoriile publicate sau personale – acelora care resping brusc izolarea în universul fermecător, desigur, dar limitat, al familiei și al artelor minore, pentru a se dedica cu pasiune dobândirii de cunoștințe mai concrete, mai recente – medicină, științe exacte, economie – și, prin aceasta, să se alăture inteligenței în formare. Elizaveta Kovalskaia a tras cu fermitate concluzia că tema emancipării iobagilor are o dublă tonalitate pentru semenele sale: întreaga societate suferă de remușcare în fața țăranilor, de ce n-ar putea ieși și femeile, în acea vreme în care se speră într-o schimbare radicală, dintr-o aservire mai insidioasă, dar la fel de disperată?

Dincolo de acea orientare generală, este la fel de important să subliniem puternica personalitate a femeilor care invadează mișcarea narodnică la început și teroristă ulterior. Personalități puternice și diverse: tinere strălucitoare din societatea privilegiată, cărora lumea nu le refuza nimic, ca Sofia Perovskaia, Vera Figner și sora ei, Lidia, femei tinere, frumoase, educate, a căror înfățișare sugerează de la început o viață ușoară; la celălalt pol „bunica revoluției”, Brejko-Brejkovskaia, veritabil simbol al luptei îndelungate, pe care se sprijină cu toții ca pe un judecător suprem. În timp ce fetele tinere îi palmuiesc în public pe miniștri, trag în ei fără să ezite, în timp ce din cele două extremități ale terorii, două femei – Vera Zasulici și Sofia Perovskaia – fac dovada curajului sexului lor, „bunica” își exercită autoritatea morală asupra acelei lupte de durată. În spatele romantismului focului de revolver, nu trebuie să uităm, într-adevăr, realitatea ce urmează: închisoarea, ocna, disperarea și, uneori, sinuciderea, acceptate ca preț al emancipării. Istoria s-a dovedit totuși foarte puțin binevoitoare la acel punct. Revoluția, în care acele femei au jucat multă vreme un asemenea rol, le va acorda, desigur, egalitatea în drepturi imediat ce va triumfa, dar asociind-o cu un loc atât de minuscul în societatea politică, încât va justifica o nouă reflecție asupra emancipării *reale* și a roadelor luptei pe care ele au dus-o.

Bărbați sau femei neîndurători cu victimele lor, teroriștii s-au dovedit la fel și cu ei înșiși. Din nou trebuie să reținem faimosul cuplu vină-ispășire din morala lor, care se dovedește superior curajului de a-și risca propria viață. Chiar dacă noțiunea de greșală colectivă i-a împins la teroare, chiar dacă n-au tremurat niciodată la gândul că trebuiau, ca preț al greșelii și al încetării existenței unei ordini detestate, să dispună de viața celor condamnați de mișcare, teroriștii nu se consideră nevinovați. Oricare ar fi justificarea politică a omorului pe care îl comit, pentru ei este vorba de un omor, de crima de neiertat, chiar dacă indispensabilă – a suprimării unei vieți de om; iar crima implică ispășire. Acea concepție profund morală, comună întregului terorism rus – Neceaev, se înțelege de la sine, face excepție – îi distinge pe teroriștii ruși de aceia care, după revoluție, le vor succeda în folosirea terorii. Pentru acei tineri fanatici, scopul nu scuză mijloacele, nu transformă un omor în act acceptabil, ci cheamă pedeapsa. Judecata pe care o aplică faptelor lor este dureroasă și implacabilă. Mînați de o necesitate interioară, ei resimt totodată groază pentru ceea ce întreprind, fapt ce îi așază pe aceeași treaptă cu aceia pe care îiucid. Să-ți ucizi semenul, fie el cel mai mare criminal, înseamnă să te identifice cu el. De aici nu decurg îndoielile – mîna teroriștilor nu tremură la ceasul acțiunii –, ci suferințele care preced omorul și mai ales acceptarea propriei lor morți. Vera Zasulici, după ce a tras asupra generalului Trepov, nu încearcă să fugă, dimpotrivă.

Iar în acel moment, nimic nu-i dădea siguranța întorsăturii neașteptate pe care o va lua procesul ei. Dora Brilliant, care a participat la atentatul împotriva lui Pleve, spune clar : „Noi sîntem ucigași. Trebuie deci să mor și eu”. Ilustrarea cea mai spectaculoasă a acestei lupte interioare și a acestei exigențe morale ne este furnizată de Kaliae, a cărui bombă i-a venit de hac, în 1905, marelui duce Serghei. El a refuzat grațierea, pentru că găsea în moarte atît absolvirea de omor, cît și împlinirea vieții sale.

Evident, sublinierea acestor trăsături atît de deosebite ale terorismului rus nu denotă glorificarea lui. Dar merită să fie înțeles. Teoriștii din acel timp și din acea țară nu erau intelectuali îmbibați de idei abstracte. Ei făceau dovada ciudățeniei istoriei ruse, a specificităților spiritualului în conștiința colectivă, cînd este vorba de abordarea problemelor politice și sociale. Nu sînt nici *desperados*, nici iresponsabili, ci plătesc cu propriile lor vieți viețile de care dispun. După ei va veni timpul unei concepții mai mult politice și mai puțin morale despre schimbare și despre mijloacele de a se ajunge la ea. Teroarea va fi trăită în mod diferit de aceia care o vor practica. Iar în această privință, uciderea lui Stolîpin, intrarea în faza revoluției politice marchează o ruptură decisivă.

Trebuie să ajungem în final la cel mai dureros capitol pentru memoria terorismului, acela al derivei sale, al confuziei care pătrunde deodată în mișcare, al infiltrării poliției în rîndurile sale, cînd devine din ce în ce mai greu să îl deosebești pe manipulator de manipulat. În fața intensificării terorismului, urmașii lui Aleksandr al II-lea au înțeles că represiunea are o utilitate redusă, că adevărata armă împotriva teroriștilor ar fi o organizație polițienească capabilă să se amestece cu ei și să-și infiltreze agenții în sînul lor. Inițiativa celui mod de a percepe lupta împotriva subversiunii, foarte avansată în epocă, îi aparține lui Serghei Zubatov, primul polițist modern din Rusia. La sfîrșitul secolului, acel bărbat de doar treizeci de ani, intrat precoce în poliție, devenise conducătorul secției speciale a *Ohranei*. El a transformat în profunzime instituția, angajînd oameni tineri, de calitate, și a țesut astfel o adevărată pînză polițienească ce a acoperit imperiul. Încercînat cu lupta împotriva subversiunii, el a avut o idee inedită asupra sarcinii sale – fără a mai vorbi de mijloacele moderne pe care le-a folosit : amprentele digitale, fișierele fotografice ale tuturor suspectaților – influențînd societatea, în special pe aceia din mediile ce se opuneau sistemului, pentru ca să contribuie la modelarea aspirațiilor ei. Admirator al lui Bismarck, el considera că statul poate fi șeful unui fel de socialism monarhic, iar conducătorii lui sînt capabili să preia frîiele aspirațiilor sociale și să le canalizeze ținînd cont de ele în elaborarea politicii lor. Succesul lui Zubatov în ce privește îngrădirea mișcării muncitorești în dezvoltare a fost cel puțin egal cu acela obținut în sarcina complexă de infiltrare a agenților săi provocatori în mișcarea teroristă. Sarcină dificilă, din cauza multiplelor ramificații ale mișcării, clandestinității și a neîncrederii înnăscute a membrilor ei. Totuși, încă din 1902, dispozitivul polițienesc a reușit să pătrundă în organizațiile de luptă ale socialist-revoluționarilor. Chiar din anii 1880, Ohrana se putuse baza pe cîțiva teroriști pocăiți – strategia contemporană a „pocăiților” are un trecut îndelungat –, pe provocatori și mai ales pe conflictele interne, pe care clandestinitatea, pericolul constant, suspiciunea le produceau în sînul mișcării. Exemplul cel mai strigător la cer a fost asasinarea lui Ivanov, pe care Neceae, îl acuza de trădare. Dar, pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, activitatea antisubversivă a statului rămăsese relativ artizanală și, de aceea, nu putea încă să distrugă mișcarea sau să semene confuzia în sînul ei. La începutul secolului următor, dimpotrivă, artizanatul polițienesc cedează locul unei manipulări sistematice, pe care o vor agrava și mai mult conflictele

inerente în stat – mai ales în vremea domniei atât de contestate a lui Nikolai al II-lea. Cazul lui Evno Aziov ilustrează cea derivă care va desăvârși agonia terorismului.

Bizar personaj, acel Aziov. A știut, în ciuda neîncrederii pe care o suscita, să fie considerat în același timp un erou, chiar de către înțeleapta și foarte prudenta Brejko-Brejkovskaia. Acel personaj cu multiple fațete a știut să-i joace nu numai pe teroriști, ci și pe proprii săi superiori din Ohrana. Născut în 1869, într-o familie foarte săracă, itinerarul său dovedește posibilitățile de promovare pe care le autorizează educația în Rusia încă din acea epocă. Gimnaziul, activitățile de ziarist, exilul, nimic nu lipsește din ceea ce s-ar putea înrudi cu parcursul clasic al unui membru al intelighenției. Dar, în 1893, el intră în Ohrana, menținând însă legăturile pe care le înnodase cu mediile revoluționare. Sarcina pe care i-o încredințează Ohrana constă în concentrarea eforturilor asupra a ceea ce părea atunci cel mai urgent, cel mai periculos : Partidul Socialist Revoluționar și organizația sa de luptă care pune la cale atentatele. Omul este excepțional de priceput, din moment ce reușește să se impună în ambele tabere. El joacă un rol central în organizarea luptei, mai ales după atentatul împotriva guvernatorului Bogdanovici, când arestările operate cer să fie efectuată o înlocuire. El este suficient de abil pentru a înlătura zvonurile care circulă pe socoteala lui – în jurul lui, la ieșirea de la întâlnirile la care participă și face propuneri, se înmulțesc arestările, iar el scapă neatins : cum se explică ? – și pentru a risipi antipatia pe care cinismul său ideologic – el declară că nu crede în socialism – o inspiră acelor care își riscă viața pentru acel ideal. Bănuielile la adresa lui au fost parțial îndepărtate în 1903, imediat după ce Aziov se dedică pregătirii morții ministrului Afacerilor Interne, Pleve. Reușindu-i atentatul, Aziov dobândește reputația organizatorului perfect, știind să smulgă un terorism epuizat din eșecuri, din discuțiile perpetue, din proiectele veșnic amânate. Într-adevăr, Aziov nu înceta să propună operațiunile, le organiza din străinătate, se întorcea în Rusia să verifice executarea lor. Drept urmare, arestările, prețul firesc al atentatelor reușite, se înmulțeau. Va trebui să vină anul 1912 pentru ca Partidul Socialist Revoluționar să-l pună în sfârșit direct sub acuzație. O comisie de anchetă a adunat la Paris, în vederea judecării sale, personalități diverse, ca prințul Kropotkin și Vera Figner. Atunci reușește să pledeze că, jucând acel joc dublu, a contribuit înainte de toate la succesul terorii, acoperindu-și activitatea cu rapoarte false la poliție.

Cine a înșelat pe cine ? Teroriștii își vor pune permanent întrebarea, uitându-se la lista grupurilor distruse, a camarazilor arestați. Chiar dacă rămâne greu de dat un răspuns limpede la întrebarea cine a avut mai mult de suferit din acea manifestare, statul sau dușmanii săi, este evident că Aziov nu reprezintă decât punctul extrem al aisbergului. Prin exemplul său personal el dovedește că ceea ce a reprezentat și a acoperit : mii de agenți ai Ohranei care, din 1900 până în 1914, au intrat în partidele revoluționare și au exploatat adesea activitatea teroriștilor în beneficiul unor cauze de care aceștia erau complet străini. Terorismul rus din secolul XX, deja organizat în măsura în care nu mai este sigur nici de căile pe care le urmează, nici de utilitatea lui într-o țară în plină schimbare, va fi atunci victima acelei ultime manipulări care îl desfigurează. Exigențele morale, care i-au ghidat atîta vreme pe aceia care mînuiau moartea și o acceptau pe a lor, se diluează în cadrul coabitării ambigue dintre teroriști și provocatori. La acest capitol, putem spune că statul, cu formele lui de acțiune mai subtile și mai diversificate, pare să iasă învingător din confruntarea de mai bine de douăzeci de ani. Dar statul nu a terminat cu omorul, deși s-a jucat cu el. Teroriștii neutralizați sau cumințiți – ca Vera Zasulici, care ajunge în rîndurile social-democrației și aderă la lupta politică – vor ceda locul altor categorii de ucigași.

CAPITOLUL AL XI-LEA

SÎNGELE LUI RASPUTIN

Secolul XX va avea tristul privilegiu de a vedea dezvoltându-se peste tot omorul – și omorul în masă. Asasinatul a ocupat întotdeauna un loc important în istoria politică a societăților umane, însă el va deveni atunci brusc un instrument politic privilegiat și generalizat.

Totuși, secolul nu începuse în această privință prea prost în Rusia. Atentatele din primul deceniu, care consfințesc un terorism muribund, contează mai puțin decât elementele de evoluție rațională a sistemului politic pe care îl întrevădem atunci. Este adevărat că în apropierea imperiului țărilor, revoluția de palat care a însingurat curtea Serbiei¹ în anul 1903 poate să arunce *a posteriori* o lumină premonitorie asupra evenimentelor ce vor determina, cincisprezece ani mai târziu, prăbușirea Rusiei de la speranța în reformă într-o perioadă de apocalips.

Norocul și nenorocul Rusiei

Ascensiunea la tron a lui Nikolai al II-lea în 1894, personalitatea și politica sa merită atenție, deoarece cu el se deschide perioada terminală a monarhiei. Mai trebuie să revenim o dată asupra căii pe care a urmat-o Rusia sub domnia ultimilor ei suverani. Deși insuficiente, reformele lui Aleksandr al II-lea au reprezentat incontestabil o ruptură radicală în istoria rusă, trasînd căile schimbării sociale și morale. Politica conservatoare, ba chiar regresivă a succesorilor săi și, în primul rînd, a lui Aleksandr al III-lea, chiar dacă încerca să atace parțial deschiderile lui Aleksandr al II-lea, a avut în același timp meritul de a lăsa Rusiei răgazul să asimileze acele schimbări fără șocuri excesive. Raționamentul poate părea paradoxal : în cele din urmă se dovedește că nu este astfel. Reformele care pun în discuție secole de raporturi sociale bazate pe iobăgie, pe excluderea ansamblului societății din procesul politic, pe autocrație sînt prea profunde pentru a fi aduse de bunăvoie de aceia care le plătesc prețul, chiar dacă este admisă indispenzabilitatea lor, iar, pe de altă parte, ele necesită timp pentru a se evita o creștere necontrolată, prea rapidă, a exigențelor sociale. Adesea, acest timp le este refuzat reformatorilor : iată tragedia marilor reforme ale acestui secol. Tocmai aici se află

1. Regele Aleksandr I și regina Draga au fost asasinați în palatul lor de un grup de ofițeri răzvrătiți. A fost un omor de o violență extremă, prin numărul victimelor – vreo douăzeci de morți dintre care și doi miniștri și frații reginei – și prin formă, deoarece suveranii au fost uciși cu gloanțe, înjunghiați și aruncați pe fereastră. Rezultatul omorului a fost înlocuirea dinastiei Obrenovici cu dinastia Karagheorghevici și evidențierea încă de pe atunci a contradicțiilor internaționale și a conflictelor inerente politicii Serbiei care deține în acel moment un loc tot mai important pe scena europeană.

meritul „mîinii de fier” a lui Aleksandr al III-lea, voința sa intransigentă de a apăra autocrația. Ele i-au potolit pe aceia care nu acceptau reformele, au frînat dezvoltarea pasiunii populare și i-au permis țarului să înceapă opera de modernizare economică, din care trebuia, în final, integrînd ranchiunile unora, speranțele altora, să se obțină o societate evoluată. Pe parcursul cîtorva ani din acea perioadă de transformare anevoioasă, Rusia a avut șansa să producă oameni politici lucizi în ce privește problemele dificile ale modernizării și politica (atît politica globală, cît și măsurile izolate sau dispersate), care trebuiau s-o însoțească pentru a duce la bun sfîrșit procesul. Istoria nu se poate scrie cu *dacă*, ne este interzis să-i rescriem cursul cu ajutorul ipotezelor, dar este permisă totuși inventarierea direcțiilor pe care le-ar fi putut urma și diferitele mijloace care i-au fost propuse. Este important să cunoaștem posibilitățile sau șansele de alternative ce se ofereau în acel moment, numai dacă nu optăm pentru certitudinea confortabilă că nu există un alt curs posibil al evenimentelor decît cel deja urmat.

Șansa Rusiei a fost – sau ar fi putut fi – viziunea lucidă a cîtorva oameni. Mai întîi, a contelui Witte care, pasionat de problemele feroviare (în 1892 el a fost ministrul Transporturilor), încăpățînîndu-se să unifice imperiul prin dezvoltarea unei rețele de căi ferate, a fost profund interesat de modernizarea țării și totodată de controlarea vitezei „trenului” modernizării, ca să-l împiedice să deraieze și să compromită întreaga afacere. Luciditatea sa în privința imperativelor și a stăpînirii timpului lor de realizare în cadrul proiectului imens în care se afla angajată atunci Rusia este desigur marele merit al aceluia căruia țara îi datorează expansiunea industrială. Vom reveni asupra motivelor care l-au împiedicat să-și asume pînă la capăt acea funcție atît de utilă, în cursul domniei lui Aleksandr al III-lea. A doua șansă a sosit cu Stolîpin, care oferea o cale aparent diferită, deoarece era bazată pe modernizarea lumii țăranilor; dar, în ultimă instanță, viziunea era asemănătoare, pentru că el voia, ca și Witte, să perfecteze asimilarea reformelor în mentalitatea oamenilor. Din cauză că s-a aplecat mai mult asupra țărănimii decît asupra lumii industriale, el a fost în general acuzat de conservatorism, de ignoranță sau de subestimarea exigențelor lumii moderne. În felul acesta se uită faptul că, la începutul secolului XX, Rusia este populată aproape în totalitate cu țărani și că a-i ține pe aceștia departe de schimbare sau a le acorda un loc subaltern însemna să condamni întreaga schimbare. Fiindcă nu a înțeles acest mesaj, peste aproape un secol, atunci cînd industrializarea va fi aproape încheiată, țara va trebui să încerce în felul său, pentru a se salva de la declin, să îl asculte pe un nou reformator, numit Gorbaciov, propunîndu-i reîntoarcerea la proiectul lui Stolîpin.

Dar, pe lîngă aceste șanse, există și neșanse. Cîți oameni mediocri nu s-au succedat la putere în perioada aflată imediat înaintea revoluției! iată o primă neșansă. O a doua constă în într-un suveran contestabil, ci în distanța enormă care îl despărțea pe Nikolai al II-lea de imperativele perioadei în care el s-a aflat pe tron. Nepotrivirea dintre om și timpul său nu este o trăsătură originală, dimpotrivă, este totuși destul de frapantă pentru ca să insistăm asupra ei. De altfel, ea ține mai puțin de individul ca atare, cît de lunga evoluție a funcției monarhice, al cărei moștenitor nefericit este.

Titular al tronului din 1894, văzîndu-și, în ciuda dificultății începuturilor, țara evoluînd mai curînd pașnic pînă la sfîrșitul secolului, Nikolai al II-lea era fără nici o îndoială hotărît să urmeze calea trasată de tatăl lui, aceea a menținerii autocrației. Dar concepția sa despre autocrație, ca și aceea a lui Aleksandr al III-lea și a tuturor predecesorilor lor din neamul Romanov, servea înainte de toate la definirea propriilor lor raporturi

cu societatea. Suveranul exercita asupra ei o putere totală ; pentru ei societatea era străină de putere. Ceea ce, în alte părți, făurise națiunea – puterea și societatea confundându-se –, grație unui proiect comun, încă lipsea Rusiei de la începutul secolului XX.

Independența națională, cucerită la începutul secolului al XVI-lea, era prea îndepărtată în memoria colectivă pentru a servi ca ciment între cele două elemente dispartate. Loialitatea socială față de suveran se sprijinise cu trăinicie pe Biserică și poporul său. În ciuda pompei care, de-a lungul secolelor, invadase din ce în ce mai mult curtea ; contactul dintre suveran și popor fusese menținut lungă vreme, asigurând viabilitatea raportului tată-copil. Dar, treptat – așa cum subliniază istoricul american Marc Raeff, rus din naștere, și dotat astfel cu percepția intuitivă a acestor alunecări – legătura emoțională se atenuase pînă la dispariția ei o dată cu Nikolai al II-lea. El arată foarte exact cum înșiși suveranii au luat inițiativa unei asemenea schimbări. Pentru el, încă din secolul al XIX-lea, Nikolai I, pasionat, am văzut deja, de arta militară, va desăvîrși înlocuirea serbării colective, care dovedea periodic legătura invizibilă, cvasifizică, ce îl unea pe suveran cu poporul său (serbări și ceremonii publice), cu ceea ce el numește „paradomanie” – succesiunea de parăzi militare care ridică, din toate părțile, un zid între monarh și supușii săi. În felul acesta țarul se așază într-un spațiu rezervat. La această primă ruptură se va adăuga alta, pe care Nikolai al II-lea o va lărgi la extrem : viața personală invadează imaginea țarului. Tatăl poporului se va transforma realmente în tată de familie, preocupat de ai săi, retras în universul său personal. Mutația funcției țarului este perfecționată atunci pe toate planurile. De multă vreme deja, țarul pios, reprezentantul lui Hristos, luînd în mîini destinele poporului, a părăsit curtea în favoarea autocratului care menține poporul sub ascultare. Ultimul suveran căruia, în mod confuz și limitat, poporul îi atribuie pe credit funcția de a îndura Patimile¹ în numele său, a fost Aleksandr al II-lea, pentru că a fost asasinat. Dar, în afara acelui moment de excepție, imaginea țarului a devenit cu totul inedită. „Secularizată începînd din secolul al XVIII-lea, privatizată în secolul al XIX-lea”, nu mai rămîne din ea decît imaginea unui om deținînd o putere imensă. Lipsit de dubla protecție a naturii sale divine și a identificării părintești cu poporul întreg, țarul este gol : este un om asemenea celorlalți. Speranțele înșelate, eșecurile, mai tîrziu înfrîngerile militare, totul i se va putea imputa de acum încolo. Lui și aceloră din entourageul lui.

La deriva mitului suveranului și la propria personalitate a lui Nikolai al II-lea, se adaugă două date agravante : evoluția Bisericii și calitatea dezbaterii liberale privind alternativa autocrației.

Supusă îndelung statului, garantă a lui, Biserica se află ea însăși, la începutul secolului, în transformare. Erodarea mitului imperial nu poate să nu-l afecteze în calitatea sa de garantă a suveranului. Or, reflecția asupra *Sfintei Rusii*, pe care o fracțiune de seamă a intelighenției ruse o duce mai departe de mulți ani, accelerează conștientizarea unei crize în chiar sînul Bisericii. Țarul s-a identificat dintotdeauna cu Dumnezeu și nimeni nu contestase pînă atunci acea identificare. Dar gîndirea intelectuală care zguduie Rusia în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea creează o întrebare : Sfînta Rusie se confundă cu Rusia autocrației ? sau mai exact cu Rusia sărmanilor, a țăranilor ? Hristos,

1. „Țarul Eliberator a suferit, precum Hristos pe Golgota, pentru păcatele semenilor. De-ar putea suferința lui, asemenea aceleia a lui Hristos, să ajungă la salvarea poporului său”, scria în 1881 Evgheni Markov, editor la *Ruskoe Solovo*.

care predicase revolta și mărirea numerică a celor oprimați, nu putea trece drept revoluționar? Cu atât mai mult cu cât numeroși teroriști s-au prezentat pe ei înșiși ca mîntuitori, oferindu-și Patimile pentru salvarea poporului. La cealaltă extremitate a spectrului de idei, Dostoievski, naționalist și conservator, nu pune mai puțin la îndoială identificarea țarului cu Hristos în Sfînta Rusie. În felul acesta, fără a ataca în mod direct mitul, el îl identifică pe țar cu Hristos, pe poporul rus cu suferințele sale și îl izgonește astfel pe suveran într-o zonă de umbră. Chiar dacă este vorba aici despre dezbateri caracteristice intelectualilor, Biserica nu poate ignora eroziunea care se declanșează în acest mod. Răspunsul său, pentru a para, ține de căutarea, imediată în Rusia, a emancipării pentru ea însăși. În martie 1905, un grup de ecleziaști publică un fel de manifest, reclamînd eliberarea Bisericii ortodoxe și, înainte de toate, ceea ce ar putea constitui pentru ea un instrument privilegiat: restabilirea Patriarhatului. Sfîntul Sinod continuă mișcarea și reclamă convocarea unui Conciliu care să-i permită să aleagă un patriarh și să-i redea Bisericii structurile proprii, asupra cărora statul să nu aibă influență. Problema este dezbătută timp de aproape doi ani, dar în zadar. Nikolai al II-lea, probabil sub influența lui Pobedonosjev, precursorul Sfîntului Sinod, se opune ținerii Conciliului, invocînd vremurile atît de grele pe care le traversa atunci Rusia – revoluția din 1905 –, împotriva acelui tip de schimbare. Autoritatea țarului este destul de mare ca să împiedice Biserica să-și urmeze proiectul, iar problema va rămîne îngropată pînă la revoluție. Dar semnificativ în ce privește tulburarea adîncă agitînd de multă vreme Biserica este faptul că în zorii revoluției, în august 1917, ea a contribuit la marea agitație rusă, convocînd atunci un Conciliu, înainte de a alege un patriarh, cîteva luni mai tîrziu. Astfel, țarul a putut bloca aparent evoluția Bisericii, dar urmările nu vor fi mai puțin hotărîtoare. Criza a dovedit că garanția oferită monarhiei de către Biserică nu este absolută, fapt ce va ajuta la erodarea mitului imperial. La celălalt pol, țarul știe că de acum încolo sprijinul Bisericii îi este limitat. Va căuta deci în afara ei răspuns la nevoile lui religioase. Influența lui Rasputin, abia sosit în capitală, încă necunoscut de suverani, va fi simțitor favorizată de starea de lucruri evidentă.

Dezbatarea liberală, alternativa pe care o oferă îmbracă, în acele vremuri grele, și o dimensiune nouă. Mai exact, în măsura în care „pasul înapoi” făcut de Aleksandr al III-lea i-a permis Rusiei să asimileze, fără prea multe șocuri, urmările reformelor, se pune problema unui nou pas înainte. Aleksandr al III-lea i-a deschis fără voie calea. Progresul economic cere ca societatea să fie mai larg asociată la acțiune, ca ea să fie consultată în inițiativele de anvergură. Faptele implică necesitatea unui sistem instituțional participativ. Aceeași necesitate decurge și din existența – o altă consecință a reformelor – unei societăți urbane educate, diversificate, capabile să-și pună energia în slujba progresului, ba chiar a unor elite muncind în societatea rurală. Peste cîteva ani, Lenin va boteza acea nouă fracțiune a societății „noua democrație”, termen just și care reclamă schimbări politice. Sistemul înțepenit de Aleksandr al III-lea și de Nikolai al II-lea nu oferă o ieșire acestor elite, grupate adesea în asociații profesionale și care vor furniza în mare parte trupele viitorului Partid Constituțional-Democrat (numit K.D. sau „Cadet”). Privind spre țările cu o puternică tradiție democratică – Anglia, Franța și în special Statele Unite –, oameni ca Miliukov sau Maksim Kovalevski pun problema domniei dreptului în locul tradiției sclerозate. Trebuie ca autocrația să ia sfîrșit, spun ei, nu prin măsuri concesionate și revocabile, ci prin stabilirea unei noi legalități, a democrației constituționale, apărate fără încetare de Miliukov. Desigur, nu se pune problema renunțării

la monarhie : exemplul englez, modelul liberalilor ruși, dovedește acordul ei perfect cu legea. În schimb, arbitrarul autocratic constituie adevăratul obstacol al intrării societății în sfera politică. În Rusia anului 1905, lupta pentru instaurarea unui nou raport între putere și societate – inspirat adânc de exemplul marilor state occidentale, pe care liberalii ruși doresc să le ajungă din urmă pentru totdeauna – este o luptă care se declanșează prea devreme, dacă ținem cont de capacitatea de rezistență a autocrației și, în același timp, prea târziu, căci revoluția și-a accelerat deja înaintarea neînduplecată. Din nou, sîntem izbiți de similitudinile dintre începutul secolului și timpul prezent. Dezbateră – cum să aperi ceea ce există și totodată să-i asociezi societatea? cum să întemeiezi acea asociere de drept? – este aceeași în URSS-ul sfîrșitului de veac, ecou patetic al eforturilor liberalilor de ieri...

Domnia taumaturgului

Nu este locul să rescriem aici istoria lui Rasputin și a legăturilor sale cu familia imperială. Dar pentru a ajunge la omorul care va deschide faza finală a imperiului și care nu seamănă cu nici unul din istoria lui, se cuvine să spunem cîteva cuvinte despre prota-agoniștii dramei.

În 1904, cînd Rasputin sosește în capitală, țarul domnește de 10 ani. În ciuda gravei crize studențești din 1899 și a extinderii tulburărilor în întreaga țară, în ciuda atentatelor care îi vizau pe colaboratorii săi, Nikolai al II-lea s-a putut bucura pînă în acel moment de o anume pace. Ministrul său de Interne, Pleve, îl asigură că autoritatea intransigentă începe să dea roade. În iunie 1904, după ani de decepție, cuplul imperial, care nu avusese pînă atunci decît fete, dăruiește țării un moștenitor despre a cărui gravă boală nu se aflate încă. În felul acesta autocrația pare întărită. Personalitatea complexă a suveranului, sub înfățișarea unei aparente simplități, explică acest calm. Crescut de un tată cu un caracter puternic și cu o statură impunătoare, autoritar și sigur pe el, Nikolai al II-lea este în multe privințe doar o copie palidă a acestuia. Nu are nici voința, nici statura și nici autoritatea tatălui său. Dar are o admirație fără margini pentru el și își asumă integral concepția teoretică de ale cărei mijloace Aleksandr al III-lea dispunea într-o mai mare măsură decît el. La drept vorbind, unul era împărat, celălalt bărbat fin, suficient de dotat, fericit în viața personală. Într-o perioadă normală, ar fi fost desigur un suveran de calitate. Dar sînt vremuri excepționale, iar Nikolai al II-lea nu va simți niciodată cu adevărat acest lucru. Este izbitor să constatăm paralelismul dintre modul în care un burghez din Paris asistă la Revoluție¹, reținînd ca esențiale micile sale probleme de sănătate și financiare, nedîndu-și seama de aproape nimic din cataclismul ce se desfășura sub ochii săi, și reacțiile lui Nikolai al II-lea la evenimentele revoluționare consemnate în propriul său jurnal. Ca și burghezul parizian, el n-a perceput gravitatea faptelor al căror contemporan era, iar aventurile sale de la vînătoare dețin adesea primul loc în impresiile sale. Dar cel dintîi era un martor obișnuit al unor evenimente asupra cărora nu avea influență, în timp ce al doilea era suveranul unei țări al cărei sistem politic și social era pe cale să se năruiască în întregime. Nu este vorba de lipsă de inteligență, ci de o trăsătură de caracter subliniată de toți martorii : iubitor de intimitate, credincios, convins că voința divină se manifestă peste tot, Nikolai al II-lea a opus evenimentelor o atitudine

1. *Un bourgeois dans la Révolution*, Paris.

fatalistă. Atît el, cît și țarina erau dominați de căutarea voinței lui Dumnezeu – trăsătură comună care va întări propria lui predispoziție în acest sens.

Atracția constantă pentru misticism îl va împinge, mai bine zis, va împinge cuplul imperial să caute ajutoare la asociați, în loc să apeleze la Biserica dornică de emancipare, fapt care îl va conduce într-o bună zi la Rasputin.

Este adevărat că înainte de a se ajunge aici, împăratul i-a smuls Bisericii canonizarea unui sfînt, sfîntul domniei sale. Episod semnificativ, căci el atestă faptul că, la ceasul degradării legăturii dintre Biserică și stat, nevoia de a înscrie puterea în cadrul divin rămîne profundă. În secolul al XIX-lea, un eremit instalat la Sarov, Serafim (1760-1833), dobîndise o puternică reputație de sfînt și o faimă pe măsură în ce privește prevederea viitorului. El a profetizat mari nenorociri în perioada domniei de la începutul secolului următor. La vremea aceea, Serafim din Sarov jucase un rol de seamă în dezvoltarea vieții în sihăstrie – renunțase la veșmîntul monahal, ca să adopte portul unui țăran umil – și predicase, după ani de tăcere și de meditație, întoarcerea de urgență a societății la Hristos. Datorită predicilor sale, s-a revenit în raționalistul secol al XIX-lea, la monahism, la atracția pe care o exercitau locurile de pelerinaj și de retragere spirituală, în special Optina Pustinia, la sud de Moscova, asupra intelectualilor de prim-plan, care se refugiau pe lîngă înțelepți – stareții – purtători ai cuvîntului divin. *Frații Karamazov* ne oferă asemenea exemple prin figura Părintelui Zosima. Conștient desigur de evoluția în acest sens, grijuliu să restabilească legătura cu sfințenia care părăsise monarhia, Nikolai al II-lea a obținut în 1903 ca Sfîntul Sinod să recunoască sfințenia eremitului din Sarov. Ceremonie extraordinară în acele timpuri secularizate, cînd suveranii, curtea și poporul s-au regăsit în jurul simbolului unificator al Sfintei Rusii. În ciuda simbolului recreat în acel mod, tentativa care viza reintroducerea sfințeniei în cadrul monarhiei, fie ea și pe căi diferite, n-a avut alt efect decît alăturarea sfîntului Serafim și a icoanelor sale la pioșenia populară.

Atunci începe domnia *Starețului* căruia istoricii n-au reușit să-i fixeze încă imaginea, cu atît mai puțin rolul în istoria rusă. Pentru noi este important faptul că-și găsește locul în anturajul suveranilor la capătul unui lung șir de taumaturgi adevărați sau falși: Philippe magul, Papus și numeroși mistici, oameni ai lui Dumnezeu, proveniți din popor, pe care sufletele milostive îi introduceau la curte pentru a face aici dovada unui adevăr mai puțin aspru decît cel exprimat de evenimentele politice.

Pentru Nikolai al II-lea și țarină, tragedia s-a declanșat în 1905 pe străzi, dar ea era de două ori personală. Agitația revoluționară care i-a impus suveranului Proclamația din 17 octombrie era o lovitură dată principiului autocrației al cărui depozitar se simțea, cheia tuturor convingerilor sale, pe care nu putea accepta să îl transmită ciuitit. Cealaltă față a tragediei era boala fiului său, hemofilia transmisă de țarină, descoperită încă din 1904 și care punea mereu viața moștenitorului în pericol. Tragedie de părinți crucificați de suferințele uneori insuportabile ale copilului lor ; tragedie de suverani convinși că sînt verigi indispensabile într-un sistem intangibil. Așa se explică desigur ceea ce a reprezentat apariția lui Rasputin în viața lor. Iată cum îl descrie țarul în jurnalul său, la data de 1 noiembrie 1905 : „Am făcut cunoștință cu omul lui Dumnezeu, Grigori”. Influența pe care o va dobîndi acesta din urmă în scurtă vreme asupra suveranilor ține, înainte de toate, de capacitatea lui dovedită de a pune frîu hemoragiilor și suferințelor tînrului țarevici. Acela pe care ei îl credeau drept omul lui Dumnezeu – pe deasupra, simplu mujic, ceea ce în imaginația rusă nu este lipsit de importanță : mujicul de odinioară aservit este în același timp mîntuitor – era capabil să înfăptuiască acolo unde medicina

era prin definiție neputincioasă. Nu trebuie să uităm nici că nașterea țareviciului era atribuită intervenției Sfântului Serafim din Sarov, consacrare a sfințeniei recunoscute, în sfârșit, de suverani. Astfel Rasputin reprezintă pe lângă țareviciul victimă – țareviciul tragic din istoria rusă își face încă o dată reparația – celălalt capăt al lanțului spiritual care l-a adus la viață și îl menține viu.

Dar este la fel de limpede că omul lui Dumnezeu a intervenit în viața politică, exercitând asupra suveranilor o influență reală, îndemnându-i la autoritate. Țarul, dominat odinioară de un tată cu care încercase să se identifice, nu regăsea în Rasputin un alt tată, care îi insufla convingerea că numai de el depindea atingerea dezideratului? În sfârșit, o influență mai obișnuită prin clientela pe care tindea pur și simplu să o favorizeze. Nici o curte, nici un guvern nu este la adăpost de cliici și de intrigi.

Pentru a le veni de hac, este necesară autoritatea de fier a dictatorului sau a unui Ivan cel Groaznic. Nikolai al II-lea nu era de această calitate și a cedat la nenumăratele cereri de avansare sau la nenumăratele critici personale ale omului lui Dumnezeu. În atmosfera otrăvită de la curtea sa, impopularitatea aproape generală a țarinei – nedreaptă, desigur, dar favorizată atât de circumstanțele sosirii ei în Rusia¹, cât și de temperamentul ei nervos, timid și de tragedia copilului bolnav –, neliniștile suscitade de incapacitatea suveranului de a face față unei perioade excepțional de grele, ciocnirile dintre diferitele opțiuni privitoare la cele mai urgente chestiuni – reformele, represiunea politică externă –, totul era exacerbât de tensiunile epocii și de acuitatea problemelor. Încă o dată, trebuie să admitem că, în vremuri obișnuite, toate acestea s-ar fi putut reduce la simple conflicte între persoane. Desigur, un mujic semianalfabet, aureolat de o reputație mai mult decât îndoielnică, producea un efect foarte dăunător în universul vătuit al curții, chiar dacă era vorba de atenuarea suferințelor țareviciului. Dar zvonurile, boala obișnuită a curților, l-au făcut favorit și sfetnic al suveranilor. Înmulțindu-și părerile despre unii și despre alții, Rasputin i-a speriat pe demnitarii Bisericii și i-a ridicat împotriva lui pe oamenii politici, asemenea lui Stolîpin care, pentru țar și pentru Rasputin, era prea reformator, săpînd pe termen autocrația. În realitate, atacîndu-l pe Rasputin, diverșii actori prezenți apărau niște poziții politice.

Criza reală a izbucnit după moartea lui Stolîpin, chiar în sînul Dumei, implicîndu-i pe președintele adunării, Rodzianko, și pe prim-ministrul momentului, Kokovțev. S-a ajuns aici pentru că numele lui Rasputin invada presa, murdărindu-l pe țar, și pentru că suveranul încercase să-i impună ministrului de Interne să închidă gura ziariștilor. Imprudență costisitoare. Pentru Duma de la 1912, redusă ca număr și autoritate încă din 1907², se ivise ocazia unei dezbateri care să-l implice pe suveran, hotărîrile sale și în ultimă instanță absolutismul. Consecința a ceea ce va deveni un adevărat scandal politic – etalarea în presă și în cadrul Dumei a „problemei Rasputin”, care devenea astfel o afacere națională – a fost că *Stărețul* a trebuit să plece pentru o vreme din capitală, dar

1. Ea venise în Rusia ca logodnică a țareviciului, în momentul în care Aleksandr al III-lea agoniza și, din această cauză a reprezentat-o, în ochii împăratesei și ai poporului, pe aceea care își făcuse intrarea în viața țării „în cortegiul sicriului imperial”. Un semn nefast într-o țară superstițioasă.
2. La 16 iunie 1907, Nikolai al II-lea dizolvase Duma și modificase legea electorală. Circumscripțiile și colegiile electorale au fost redefinite în sensul unei inegalități sociale revoltătoare. A III-a Dumă, în exercițiul funcțiunii între 1907 și 1912, este în realitate o *adunare a celor bogați*. La 15 noiembrie 1912, a IV-a Dumă înființată va fi și mai restrictivă.

toate datele dramei finale erau deja adunate. Rasputin, legat de viața personală a suveranilor și acuzat de folosirea acestei poziții în vederea influențării comportamentului politic al țarului, îi este fatal din două motive. Pentru că monarhia a încercat să se închidă din ce în ce mai mult în spațiul vieții private, îndoielile ce apăsau asupra sferei private devin foarte grave. Atîta timp cît suveranul nu era decît parțial om, cealaltă parte a naturii sale, cea strălucitoare și divină, îl apăra de privirea supușilor. Din moment ce nu mai este decît om, orice protecție dispărînd, cele mai mici acte sau lipsuri depind de judecata supușilor. În plus, influența reală a lui Rasputin asupra unui om bun, în căutarea spiritualității, care asistă la prăbușirea absolutismului moștenit cu puțin timp în urmă, aruncă îndoiala asupra acțiunii suveranului de a domina revolta, devenită pentru toți certitudine în 1912.

În jurul lui Nikolai al II-lea nu numai intriganții sînt îngrijorați din cauza lui Rasputin – chiar dacă fusese atunci îndepărtat pentru cîteva luni –, ci și unii membri ai familiei imperiale, în special unchiul împăratului, marele duce Nikolai. Cu toții simt că „afacerea” pune în discuție autoritatea morală a dinastiei și, în general, a monarhiei.

Războiul marchează o cotitură hotărîtoare în acea poveste, unde iraționalul deținea atît de mult loc la ceasul cînd rațiunea se dovedea mai indispensabilă ca oricînd. Totuși, începuturile sale au fost însoțite de un grad cert de unanimitate națională: atunci, în jurul tronului, se regăsesc Duma care votează fără proteste creditele pentru război, naționalitățile care se declară loiale, societatea, care își mărturisește la toate nivelurile dorința de a participa la efortul comun. S-a stabilit un fel de pact național. Abia pe la mijlocul lui 1915, la aproape un an de la declanșarea conflictului, se instalează răul care va duce spre tragedia finală. „Războiul proaspăt și vesel” ia o întorsătură proastă. Perioada înfrîngerilor atestă lipsa inițială de prevedere și de pregătire. Divorțul apare mai ales între tron și societate, înlocuind unirea sacră din 1914. Pe de o parte, în fața înfrîngerilor, țarul face dovada unui autoritarism crescînd, care ascunde incapacitatea sa de a domina situația. Autoritarism guvernamental – ministerul este atunci condus de I. Goremiîn, care își dovedise deja incompetența în 1906 –; autoritarism militar, cînd suveranul preia comanda armatei, în septembrie 1915, înlocuindu-l pe unchiul său, marele duce Nikolai, recunoscut de toți ca omul situației, într-o conjunctură militară degradată.

În numele absolutismului, suveranul respinge sprijinul pe care societatea – industriașii, autoritățile locale etc. – vrea să-l aducă la efortul de organizare a țării. De intransigența unui om slab, care se traduce printr-o instabilitate politică constantă – hora prim-miniștrilor și a miniștrilor din 1915-1916 este impresionantă –, adică prin absența politicii la ora celui mai mare pericol, societatea îi acuză pe doi oameni: pe țarină, a cărei influență asupra suveranului este notorie și, în spatele ei, pe Rasputin, a cărui umbră cuprinde conștiința socială. Perceput pînă atunci ca șarlatan de temut, juisor și ambițios, el își schimbă dintr-o dată imaginea. El este acela care, aliat cu „Nemțoaica” (așa cum Maria Antoaneta a fost „Austriaca”, împărăteasa Aleksandra, atașată profund de Rusia, plătește originea sa la vremea războiului) conduce Rusia agitînd o marionetă jalnică: pe suveran.

În aceste percepțe în care se îmbină idei de trădare cu zvonuri despre intrigile din jurul tronului, nu totul este fals. Este adevărat – nu lipsesc documentele în acest sens – că Rasputin s-a îndrîjit să încerce să îl convingă pe țar că războiul va pierde tronul și a propovăduit în favoarea unei păci separate. Este la fel de adevărat că, începînd din 1916, influența lui crește în ritmul în care cresc opozițiile pe care tot el le suscită, că scrisorile țarinei către soțul ei imperial abundă în „sfaturile prietenului nostru” atît în ce privește

conducerea afacerilor interne, cît și a acelor de război ; iar situația Rusiei în 1916 este destul de deconcertantă pentru ca să justifice criza ce va izbucni. Societatea, Duma, organizațiile sociale existente, aflate în vîrtejul unui război condus prost, jalonat de înfrîngeri, îi cer puterii să se schimbe pentru a face față degradării continue. Suveranul nu le oferă decît un răspuns : schimbarea neîntreruptă a miniștrilor. În 1915, după primele înfrîngeri, ministrul Gorev, perceput ca relativ stabil, îi cedează locul lui Stürmer, al cărui program politic și social se reduce la ignorarea cererilor presante de ajustare a sistemului politic. Miniștrii de Război, de Interne, al Agriculturii – cele mai vulnerabile sectoare, cărora le revine sarcina redresării situației militare, rezolvării celor mai urgente probleme sociale : șomajul, ajutorarea refugiaților care fug din zonele în care înaintează trupele dușmane, aprovizionarea orașelor – se succed cu o viteză înspăimîntătoare, fără a fi rezolvat ceva. Societatea este conștientă că împărăteasa și Rasputin sînt răspunzători pentru aceste opțiuni, dezmințite mereu de fapte. Bărbații care apar și dispar ca figuranți dintr-o piesă tragică trebuie să răspundă exigențelor contrare ridicate din cele două părți. Țarul încă speră să mențină stabilitatea sistemului autocratic, să impună tăcere Dumei și organizațiilor sociale care tind din ce în ce mai mult să se substituie puterii slăbite. Aceștia din urmă însă, la fiecare schimbare, așteaptă, pretind un om care să realizeze că salvarea Rusiei trece în final printr-o împărțire a sarcinilor. Reformele pe care anul 1905 i le-a smuls lui Nikolai al II-lea și pe care el a încercat continuu să le reducă, războiul și cvasisuspendarea puterii, care se reduce doar la agitație, fac dovada necesității acelei împărțiri. Toți știu în Rusia că salvarea țării, capacitatea ei de redresare trec prin acel proces – toți, cu excepția țarului, pentru care Rusia trece pe calea contrară, și de Rasputin, care vede salvarea într-o pace separată, care să permită rănilor, după încetarea războiului, să fie pansate, iar monahiei să-și recapete autoritatea.

Dar și aici domnește confuzia totală a spiritelor. Acolo unde societatea civilă vede salvarea printr-o constituție adevărată, Rasputin o vede într-o modificare a puterii la vîrf. El a spus numeroșilor săi interlocutori : „Împărăteasa este făcută pentru putere. Ea este o a doua Ekaterina. În timp ce el nu este împărat, este un copil al lui Dumnezeu”. Rasputin îi sugerează lui Feliks Iusupov, care nu poate fi bănuat de aranjarea istoriei, că cea mai bună soluție ar fi abdicarea suveranului în favoarea țareviciului pus sub regența împărătesei¹. Așa se înnoadă firele unui omor care deține un loc de excepție în tipologia omorurilor din Rusia. În atmosfera dublu tragică, a unui război mai ucigător decît oricare altul și a unei puteri care se descompune de la sine, asasinatul ce se pregătește ține concomitent de proiectul politic, de lupta pentru putere și de o luptă confuză împotriva „forțelor întunecate”. Luptă pentru putere unde viitorii ucigași înțeleg să sfarme ceea ce ei consideră un complot adevărat – alianța lui Rasputin și a țarinei – care ar restabili regența și ar plasa, în spatele ei, în fruntea Rusiei, un mujic analfabet și desfrînat ; dincolo de acel fapt se află însuși destinul monarhiei, compromis de acel personaj și de acel mediu semimagic, ieșiți dintr-un alt timp, care îi va împinge pe apropiații tronului la acțiune.

1. Este drept să notăm că țarina și Rasputin au convingerea că marele duce Nikolai vrea să profite de autoritatea sa în armată, pentru a-l constrînge pe suveran să abdice și să i se substituie.

O „crimă shakespeariană”

Uciderea lui Rasputin a fost destul de povestită pentru ca să putem rezuma aici numai esențialul. Se cuvine să subliniem, înainte de toate, interesul excepțional pe care îl conferă relatării evenimentului faptul că ea aparține instigatorului principal și totodată autorului. În general, crimele sînt povestite de terțe persoane. Cînd sînt relatate de autori, evenimentele sînt adesea alterate o dată cu trecerea timpului. Foarte curînd și fără variante, prințul Feliks Iusupov și-a explicat actul care nu îi aducea nici un titlu de glorie, ci numai îndoeli și remușcări cumplite¹. Omor uimitor prin personalitatea protagoniștilor, prin condițiile desfășurării lui, prin atmosfera profetică și supranaturală din jurul lui și prin consecințe. Mai întîi actorii: Rasputin, în culmea puterii sale – prin influența sa asupra țarinei, dar nu în egală măsură asupra țarului, puțin sătul de felul cum se punea problema² – al cărui temperament grosolan și intransigent se dezvoltă fără opreliști departe de curte; el este în același timp un om al simțurilor și un țaran inteligent și viclean, care știe să combine plăcerea cu interesul. În fața lui Rasputin, aceia care îl vor executa, în primul rînd arhitectul complotului, Feliks Iusupov, „cel mai frumos bărbat din tot imperiul”. Personalitate complexă, Iusupov este înainte de toate un emotiv, un pătimaș, atașat cu pasiune de opțiuni contrare. Homosexual, impertinent, el se complăce, travestit în femeie, să atragă în cabaretele capitalei atenția și omagiile ofițerilor din Gardă, care nu-și dau seama de eroarea lor. Băiețelul pe care îl îmbrăca în fetiță o mamă îndurerată de a avea numai băieți, ca să se consoleze, va duce acea povară pînă la moarte, o recunoaște el însuși. În același timp, el este fiul uneia dintre cele mai mari și mai bogate familii din imperiu și are comportamentul adecvat condiției sale. Căsătorit cu propria nepoată a împăratului, prințesa Irina Romanova, una dintre cele mai frumoase și mai prestigioase moștenitoare din imperiu, el îi dedică un atașament și un respect care vor înceta doar la moarte. Personalitate dublă, neliniștită, fascinată de Oscar Wilde, Iusupov a îmbinat îndelung jocul cu sine însuși și fascinația puterii pentru bizarerie, supranatural și moarte. Legat prin căsătorie de monarhie, el se convinge, la ora la care toți membrii familiei imperiale dezbat în cadrul unor adevărate colocvii mijloacele de a salva situația – cum să fie îndepărtat Rasputin de tronul imperial? cum să i se impună țarului limitarea puterii prin adoptarea unei Constituții? – că înfăptuirea gestului ce va asigura salvarea regimului îi aparține. Este imposibil să-l îndepărtezi pe Rasputin, atîta timp cît se află în viață, este imposibil să îl conduci pe suveran spre concesiile devenite de acum încolo indispensabile și urgente, în vederea potolirii unei societăți îngrețșate. Uciderea lui Rasputin se impune ca ultimă soluție.

La 2 decembrie 1916, Prurișkevici, deputat al Dumei, om politic de extremă dreapta, partizan înfocat al absolutismului și tribun de mare talent, face, în fața adunării, pe parcursul a două ore, procesul „forțelor din umbră” care se abătuseră asupra dinastiei și o minau. Entuziasmat de acel rechizitoriu care relua toate ideile sale, Iusupov l-a chemat

1. Reflecțiile ce urmează datorează mult întrevederilor noastre cu prințul Iusupov, cu soția și cu cumnatul lui, prințul Feodor Romanov, nu numai relatărilor scrise.
2. Izolat la Moghilev, de unde dirijează operațiunile militare, suveranul suferă mai mult indirect influența *Starețului*, care îi parvine prin intermediul scrisorilor împărătesei. În diferite remarci întrevădem răceala și iritarea sa.

imediat, i-a încredințat proiectul și i-a cerut ajutorul. În câteva zile, în jurul celor doi bărbați atât de diferiți, s-a constituit grupul conspiratorilor. Le trebuia un medic. Armata l-a oferit în persoana doctorului Lazovet; un tânăr ofițer, Suhotin, li s-a alăturat și apoi prietenul din adolescență al lui Iusupov, marele duce Dmitri Pavlovici, văr drept cu țarul. Conjurații aparțineau efectiv elitei societății, chiar dacă, între diletantismul fermecător și superficial al membrilor familiei imperiale, fanatismul extremist al lui Purișkevici se află în comun doar cu certitudinea exaltată că trebuie să distrugă forțele obscure, acele „forțe ale răului” care dădeau tîrcoale tronului.

Omorul însuși a fost pe măsura unor viziuni derutante pentru rațiune. Obsedat de ideea de a o cunoaște în sfîrșit pe prințesa Iusupova, Rasputin a fost atras de această perspectivă în somptuosul palat Iusupov, unde gazda îi comandase un festin ceva mai special: prăjituri otrăvite, pahare înmuiate în otravă – doctorul Lazovet garanta că acolo se afla o cantitate cu care s-ar fi suprimat un regiment întreg. Iusupov a povestit cu un talent infinit în ce a constatat acea noapte de o grozăvie supranaturală. Singur cu Rasputin, în timp ce prietenii așteptau la etajul superior momentul de a interveni ca să transporte cadavrul, el a asistat stupefiat și apoi îngrozit la spectacolul unui om înghițind fără ezitare cele mai puternice otrăvuri, fapt ce i-a impus, în timp ce pîndea primele semne ale unei agonii pe care nimic nu o anunța, să-l amuze cîntînd acompaniat la chitară. Capacitatea supraomenească de a suporta efectele unei otrăvi fulgerătoare, acest *tête à tête* al unui ucigaș cu o victimă care părea invincibilă, în tăcerea nopții, au fost pe cale să-l facă pe Iusupov să plătească prețul. Rațiunea i s-a clătinat. Pentru a o salva, pentru a se salva, într-un ultim efort de voință, și-a descărcat revolverul în corpul lui Rasputin, care, în loc să moară, îi sugera să meargă să sfîrșească noaptea într-un cabaret țigănesc. După ce medicul complotului a constatat cum se cuvine moartea, după ce mortul a fost înfășurat într-o blană de urs, conjurații și-au putut regăsi în sfîrșit calmul. Ceea ce otrava din motive de neînțeles nu reușise să facă, realizaseră focurile de revolver: exista dovada că Rasputin era totuși om. Pervers redutabil, dar în sfîrșit terminat. Umbrele din jurul monarhiei par să dea înapoi.

Deodată, în excitarea veselă, necontrolată, aproape isterică, care urmează evident după o tensiune atât de neobișnuită, grupul de conjurați crede că se întoarce brusc în ireal, în nebunie. Iată că mortul se scoală, înviat, că se aruncă asupra asasinului, urlînd și strîngîndu-l de gît, ca și cum ar fi vrut să rămînă mereu înfîpt acolo. Otrava, revolverul, moartea fizică verificată se sfîrșeau cu scena de coșmar a fantomei ridicîndu-se ca să îl strîngă de gît pe acela care o ucisese și care nu reușea cu toată forța sa de ființă tînără, vie, teafără, să scape! Cînd a reușit, și-a văzut victima căzînd horcăind sub loviturile sale de măciucă, sărînd, ieșînd cu greu din camera închisă totuși cu cheia, urcînd în patru labe treptele care îl despărțeau de lumea de afară, fugind către poartă, clătînîndu-se și poticnîndu-se, gata să iasă din cîmpul vizual al celor cinci bărbați valizi care îl urmau în goană și strigînd: „Feliks, am să-i spun tot împărătesei!”. Alte patru focuri de revolver, trase de Purișkevici, l-au atins, apoi patul revolverului și din nou măciuca s-au abătut pe capul starețului, care a sfîrșit prin a se prăbuși în zăpadă. De astă dată, cadavrul, despre care nimeni nu mai credea că nu se poate ridica, este înfășurat cum se cuvine în draperii, legat, aruncat în Neva înghețată. Peste trei zile cînd i s-a descoperit corpul, s-a constatat că nici otrava, nici multiplele gloanțe care îl atinseseră, nici loviturile de tot felul nu putuseră să-l dea gata pe Rasputin. El pierise înecat și înghețat, ca și cum ar fi vrut să-și dovedească invulnerabilitatea; mîna omului nu-l putuse învinge, numai natura – adică voința lui Dumnezeu – îl putuse doborî pe acela care se proclama de atîta vreme omul lui Dumnezeu.

Din acel asasinat trebuie să reținem multe elemente stranii, ieșite din comun. Mai întâi, el este rezultatul acelui amestec constant de religiozitate și de acceptare a unor forme marginale de spiritualitate, când autentice, când complet fabricate. Cine era Rasputin cu adevărat? Taumaturg? Desfrinat? Om al lui Dumnezeu care, în timpul pelerinajelor din tinerețe, descoperise sensul rățăcirilor religioase atât de venerate în Rusia? Este sigur că el era cu adevărat produsul Rusiei și că toate elementele culturii populare – a acelei culturi orizontale pe care o slăvise intelighenția culpabilizată – erau prezente în ființa lui. Țăran înainte de toate, într-o țară unde cultul *mujicului*, victimă și mîntuitor, a ocupat un asemenea loc. De când au dispărut cnejii-pioși, viziunea comună a tot ceea ce caracterizează Rusia s-a constituit în jurul țăranului. Rusia, Sfînta Rusie, este cîntată de poetul Blok, patria legendelor și a magiei lumii rurale. Rasputin aducea toate acestea din satul său din Siberia. Om al lui Dumnezeu sau demon, el este în tot cazul perceput ca o ființă supranaturală și ca expresie a unui univers extrem. Ca om al lui Dumnezeu, el se substituie unei Biserici ce se îndepărtează de putere; ca demon, el reunește în persoana sa Răul și îl disculpă pe țar. Într-un anume sens, el deține în primul caz rolul țarului cel *bun*, al *adevăratului* țar; în cel de-al doilea caz, el deține rolul *falsului* țar. Străvechea tensiune dintre bine și rău, adevăr și minciună, se dublează în cazul său de aspectele dionisiace ale religiei *starefului*, amintind de culturile semipăgîne ale nenumăratelor secte. El este de asemenea produsul unei Rusii în care sensul apocalipsei politice, planînd asupra țării de la sfîrșitul secolului, face să fie restituită nevoia sau logica supranaturalului. El este profetul vremurilor neobișnuite, și nu este întîmplător faptul că, puțin înaintea asasinării sale, Rasputin i-a scris suveranului: „Simt că voi părăsi viața înainte de 1 ianuarie. Dacă voi fi omorît de asasini obișnuiți, și în special de un frate țăran rus, tu, țarul Rusiei, nu ai a te teme pentru tronul și puterea ta, nu ai a te teme pentru copiii tăi care vor domni în veac. Dar dacă voi fi omorît de boieri, de nobili, dacă ei îmi vor vărsa sîngele, mîinile le vor rămîne mînjite de sîngele meu și nu-l vor putea șterge timp de douăzeci și cinci de ani. Vor trebui să părăsească Rusia. Frații își vor ucide frații, se vor ucide unii pe alții, se vor urî unii pe alții, și nu vor mai fi nobili în țară. Țar al pămîntului Rusiei, dacă auzi sunînd ceasul lui Grigori, să știi că dacă moartea mi-a fost provocată de unul dintre ai tăi, nimeni dintre ai tăi, nici un copil de-al tău nu va trăi mai mult de doi ani. Ei vor fi uciși de poporul rus”.

Mesaj profetic desigur, care va contribui simțitor la îngroșarea misterului lui Rasputin. Dincolo de conținutul amenințător al mesajului – care nu a putut, *a posteriori*, să rămînă indiferent suveranului, fie și numai pentru că sfîrșea cu o frază definitivă: „Trebuie să fiu ucis, nu mai sînt printre cei vii” –, omorul în sine nu era acceptat de cuplul imperial. Morala teroriștilor – „un omor, indiferent cine îi cade victimă, tot omor se numește” – este și morala celor doi creștini fervenți, chiar dacă circumstanțele i-au determinat să confunde prietenia cu Rasputin cu adevăratul misticism. Faptul că niște membri ai familiei lor au comis un omor împotriva unei persoane familiare și, pe deasupra, om al lui Dumnezeu – este intolerabil. De la uciderea lui Pavel I, nimeni din sfera puterii nu a mai ucis decît dacă era vorba de un duel de apărare a onoarei ofensate sau de o lege de protejare a statului. Pentru împărat, adesea iritat de intruziunile lui Rasputin în afacerile guvernului și ale armatei – și care nu-l „tolera”, va spune Gilliard, preceptorul copiilor împărătești, decît fiindcă împărăteasa lega de el viața fiului său –, noțiunea de omor este insuportabilă. „Sînt plin de rușine la ideea că ai mei s-au acoperit de sîngele unui simplu țăran”, va spune el. Sora sa, marea ducesă Olga, a exprimat aceeași durere. „Faptul că

un nepot al Țarului Eliberator a asasinat un țăran dovedește cât de jos am coborât. Cît despre împărăteasă, ea a poruncit ca în sicriul *Stareșului* să fie așezată o icoană pe care erau notate numele tuturor membrilor familiei imperiale, iar alături un text prin care solicita rugăciunile „preafericitului martir” pentru toți. În ochii ei, sfințenia lui Rasputin era în afară de orice îndoială, ea mergea dincolo de puterile sale de vindecător. Concepție ce atestă atmosfera de misticism difuz care înconjurase familia imperială pe parcursul ultimilor ani, ideea confuză că protecția divină, în acele vremuri instabile, trecea mai puțin prin instituția bisericească, lovită și ea de instabilitate, și mai mult printr-un om al lui Dumnezeu, asemenea altora furnizate de Rusia pînă atunci, ieșiți din adîncurile pămîntului rus, depozitarul înțelepciunii țăărănești și al legăturii cvasimistice dintre Pămînt și Cer.

Într-o lucrare remarcabilă consacrată lui Dostoievski, filosoful rus emigrat Lev Zander evidențiasse foarte corect această tendință de identificare a pămîntului, a mîntuirii și a Rusiei. În haosul anilor de război, cînd reperele familiei imperiale ajunseseră să se piardă, cine putea să întruchipeze Sfînta Rusie mai bine decît *țăranul stareș* – inteligent, adaptabil la situații diverse, care nu a oferit niciodată suveranilor chipul desfrîului, ci numai pe acela al umilinței țăărănești. Pentru ca să înțelegem orbirea imperială, trebuie să ținem cont, desigur, de drama părinților atîrnați de viața fiului lor ; dar, și mai mult, de drama pe care a reprezentat-o pentru ultimii Romanovi, faptul de a domni într-un timp străin de personalitatea și de concepția lor despre rolul împăratului.

Calitățile umane și intelectuale ale ultimului împărat al Rusiei erau incontestabile, în comparație cu acelea ale suveranilor care domneau în aceeași epocă în Anglia sau în imperiile centrale. Dar el fusese crescut în credința că autocrația reprezintă calea cea adevărată pentru țara lui și că nici o constituție nu putea fi adaptată la acel imperiu vast. Om al secolului al XIX-lea prin convingerile sale, el era în același timp, prin temperamentul său civilizat, blînd, îndreptat spre spațiul vieții private, un om al secolului XX, european, care căuta să pună de acord autoritatea statală cu respectarea destinului și a opțiunilor fiecăruia. Prin cele două trăsături de caracter, el era decalat față de nevoia intensă de schimbare din țara sa, pe de o parte, și de necesitatea, în caz că voia să apere autocrația, de a da dovadă de temperament autoritar și brutal de felul acelora manifestate de Nikolai I sau de Aleksandr al III-lea. Convingerile sale îi interziceau să urmeze calea lui Aleksandr al II-lea ; firea sa îl împiedica să-și urmeze tatăl. Așa se explică tragedia lui. Nu-i rămînea decît să se încreadă în destin, în Dumnezeu și în influențele înconjurătoare. Tot așa se explică și apariția lui Rasputin. Timpurile tulburi, atunci cînd omul aflat la putere nu li se potrivește, cheamă soluții și indivizi pe care rațiunea îi respinge. Uciderea lui Rasputin reprezintă cealaltă față a Rusiei, ciudată și irațională, inseparabilă de ceea ce a precedat-o și a provocat-o.

Pregătirea minuțioasă a omorului, extravaganța desfășurării sale, înverșunarea ucigașilor, toate sînt ieșite din comun. Este de neînțeles cîți mari nobili i s-au dedicat în loc să caute executanți, dacă nu luăm în considerare încă o dată dimensiunea culturală a evenimentului. Să salveze monarhia, să plătească cu propria lor persoană în loc să se dea pe mîna unor ucigași plătiți însemna pentru cei cinci conjurați din decembrie 1916 un sacrificiu indispensabil făcut sistemului pe care îl apărau. Suveranii i-au condamnat¹, dar

1. Marele duce Dmitri a fost trimis în armată, în rîndul trupelor care operau în Persia, fapt ce i-a salvat viața la vremea Revoluției. Iusupov, alungat din capitală, s-a exilat în anul următor. Numai pe Purișkevici, apărut de Duma, nu l-a putut atinge răzbunarea împăratului.

nici nu s-au absolvit de vină. Cauza pe care credeau că trebuie s-o apere nu-i făcea mai puțin ucigași. Cine nu l-a văzut pe Feliks Iusupov retrăind an de an, până la adânci bătrînețe, tragica aniversare, ca un penitent obsedat de crima sa, nu poate înțelege ceea ce îi unește pe instalatorii de bombe de la sfârșitul secolului trecut de ucigașii lui Rasputin. Diferența dintre Kaliaiev și Iusupov ține de faptul că nimeni n-a venit să-i aducă celui de-al doilea iertarea și pacea morții mîntuitoare.

Exterminarea dinastiei

„Uciderea mea înseamnă condamnarea tuturor alor voștri și a dinastiei”, scrie Rasputin suveranului. Desigur, aceia care vor realiza profeția lui Rasputin printr-un omor colectiv – eliminarea sistematică a întregii dinastii – nu vor avea atunci nici cea mai vagă ideeă că vor fi într-un fel răzbunătorii lui.

Violența comisă în 1917 împotriva familiei imperiale intră într-o altă categorie de crimă, aceea care permite asigurarea triumfului revoluției prin vărsarea din belșug a sîngelui celor învinși. Pînă aici, nimic inedit. Dar formele pe care le-a luat această violență, mai mult decît dimensiunea sa, se îndepărtează în multe privințe de modelele cunoscute și duc la formularea unei întrebări: este vorba de produsul pur al unei revoluții sau de combinarea violenței revoluționare clasice cu o cultură rusească a violenței?

Mai întîi, faptele. Revoluția, aceea care a pus capăt monarhiei, s-a desfășurat foarte ușor, fără ciocniri sau împotriviri. Nikolai Suhanov, care i-a fost martor și, pînă într-un anume punct, actor, a arătat în mod amplu cum, în februarie 1917, căderea Romanovilor a fost produsul descompunerii totale a sistemului, nu produsul unui proiect clar și organizat. Desigur, de aproape un secol numeroase spirite visau în Rusia la o revoluție. Dar aceea care a avut loc i-a luat pe toți visătorii și toate partidele politice prin surprindere. A fost, dacă putem spune astfel, o revoluție „prin inadvertență”, rezultatul exasperării maselor populare epuizate de război, de proasta aprovizionare, de neregularitatea serviciului. Masele orășenești – este vorba, la început, numai de cele din Petrograd, rebotezat astfel în timpul războiului pentru a se evita forma germană a numelui, și din Moscova –, lipsite de ocupație, în căutare de alimente s-au adunat în manifestații spontane. Descompunerea puterii a făcut ca, în ciuda existenței unui plan insurecțional elaborat după 1905, responsabilii cu ordinea publică să nu întreprindă aproape nimic, lăsînd armata de rezervă, conștientă de această suspendare a autorității, să se strecoare în tabăra revoltaților. Autoritatea publică a dispărut pur și simplu, lăsînd străzile pe seama manifestanților, buimăciți de acest triumf. Guvernul provizoriu creat la 28 februarie 1917, sub președinția prințului Lvov, reflecta componența Dumei și exprima punctele de vedere ale liberalilor ruși. Nici măcar aceștia nu știau pînă unde trebuie să meargă pretențiile lor: monarhie constituțională? abdicarea împăratului în favoarea altui membru al familiei sale? abolirea monarhiei? Întîmplarea, evoluția spontană a lucrurilor care au condus la insurecție au determinat, de asemenea, urmarea: suprimarea monarhiei. Împăratul, izolat în cartierul său general, legat de revoluția în curs prin simple telegrame, nu era omul vreunui tip de reacție. Pentru el autocrația mergea de la sine, nu era în stare s-o apere.

Liberalii aflați la putere credeau că monarhia chiar fără țar poate încă servi drept cadru unui compromis politic cu exigențele sociale. O soluție era pregătită: abdicarea

suveranului în favoarea fiului său, sub regența fratelui său, marele duce Mihail, a cărui popularitate era încă o realitate. Arhivele abdicării, adunate în Statele Unite, la Stanford, dovedesc efortul depus atunci de deținătorii puterii, pentru a salva sistemul monarhic. Ele dovedesc, de asemenea, rolul pe care l-a jucat evoluția personală a suveranului – integrând preocupările personale în gândirea politică – în acele momente hotărâtoare în care nimic nu fusese tăiat; pentru că revoluția spontană nu avea nici plan, nici conducători, doar evoluția suveranului a făcut ca situația să cadă în ireversibil. Ezităările țarului de a abdica, apoi acceptarea soluției propuse la 3 martie – primul act de abdicare îl face pe fiul său, conform legii successorale, noul suveran – mențineau monarhia în formele legale. Se părea că revoluția poate fi oprită. Dar, după câteva ore, revenind asupra hotărârii – și în acest caz, considerațiile de ordin personal înving definitiv gândirea statală – refuzând inevitabila despărțire de un copil bolnav, el renunța la tron în numele fiului său și hotăra ca puterea să fie transferată fratelui său.

Istoria are uneori asemenea reveniri ciudate. În trei secole de domnie, Romanovii n-au cunoscut decât doi țari numiți Mihail, prenume totuși curent în Rusia: întemeietorul dinastiei și acela care i-a pus capăt. Marele duce Mihail era departe de a fi nedemn de încercarea de a salva dinastia pe care o deschisese îndepărtatul său tiz. La treizeci și nouă de ani își dovedise curajul în armată, încercase să-l influențeze pe suveran când încă mai era timp și era gata să-și asume răspunderea de a opri cursul revoluției, evaluând concesiile necesare și posibile în acest sens. Dar se pune din nou problema legitimității dinastice. Tînărul țarevici, moștenitorul legitim al tronului, beneficia în tot cazul de o simpatie populară, datorată tinereții sale, bolii, chiar faptului că el era țareviciul. Marele duce Mihail, confruntat cu un moștenitor înlăturat de la tron prin simpla voință a tatălui, se afla de la început în poziție de nelegitim. În orele decisive când soarta monarhiei atârna de un fir din ce în ce mai subțire, doar legitimitatea inatacabilă a țareviciului mai putea concentra o conștiință socială în ochii căreia noțiunea de republică avea un ecou slab. Marele duce Mihail a înțeles toate acestea. Luciditatea sa se datora partizanilor abolirii monarhiei (Kerenski a fost cel mai pasionat¹ dintre ei: „Revoluția nu se poate împăca cu o schimbare de descendență”, exclama el). Astfel, marele duce Mihail a abdicat la rîndul lui. Monarhia nu mai exista, ea sucombese nu datorită dezlănțuirii mulțimilor, ci din cauza ezitărilor familiale, a tergiversărilor ce făceau fiecare soluție perimată, chiar în momentul în care era adoptată, și a declarațiilor ferme ale cîtorva partizani ai republicii, precum Kerenski și Rodzianko.

Cum a degenerat acea revoluție pașnică într-o baie de sînge? De ce înaintarea către republică, condusă cu atîta ușurință, ajunge la tiranie? Cum s-a ajuns de la puterea populară, instalată pe ruinele unei monarhii discreditate, care abandonase ea însăși totul, la lovitura militară organizată și la puterea unui singur partid? Cea mai mare parte a vinei o poartă precaritatea experienței democratice rusești. Perspicacitatea lui Lenin – care a înțeles foarte repede că puterea reală nu se cucerește și nu se menține decât printr-o organizare riguroasă – constituie cea de-a doua parte a răspunsului la întrebările anterioare.

Timp de câteva luni, Rusia a făcut într-adevăr ucenicia democrației și putem să ne mirăm ținînd cont de experiențele timide în acest sens, care au precedat 1917, că o societate nepregătită pentru așa ceva a știut să asimileze atît de repede participarea

1. În cursul mai multor întrevederi la Stanford și Paris, Kerenski a susținut în fața autoarei că problema legitimității se pune într-un mod crucial și a fost cauza primă a tuturor opțiunilor.

politică, libertățile civile, autoadministrația prin soviete și, în final, libera alegere a unei Adunări Constituante. Totul dovedește că poporul rus și minoritățile naționale ale imperiului dădeau în acel moment dovadă de o maturitate politică de excepție. Nenumărate motive, pe care istoricii le-au analizat îndelung și în mod diversificat, denotă că maturitatea politică inițială nu a avut viață lungă pentru a servi la edificarea unui sistem democratic. În sprijinul celor afirmate se cuvine să reținem două dintre ele. Mai întâi, nehotărârea conducătorilor din diversele variante ale guvernului provizoriu; ei nici nu planificaseră, nici nu realizaseră revoluția, nu trebuiau decât să culeagă o putere care nu mai avea titular; acea situație excepțională le explică în parte ezitățile, incapacitatea de a lua decizii imediate. Apoi, legalismul acelor oameni: ca succesorii ai unui imperiu, ai unor guvernanți legitimi, ei au căutat o legitimitate în instituțiile încă inexistente și au încredințat cele mai importante, cele mai urgente decizii – în primul rând satisfacerea aspirațiilor țărănimii – unei adunări alese în mod democratic. Dar a fost prea târziu! În timp ce legalismul conducătorilor îi împingea să reflecteze la cele mai potrivite formule electorale ale unei democrații perfecte, societatea se enerva din cauza acelui formalism și se întorcea spre aceia care îi ofereau soluții imediate – pace, pîine, pămînt, va zice Lenin – fără să recurgă la nici o subtilitate legalistă. Șansele democrației ruse au fost înghițite de acea căutare a democrației adevărate.

Obsedat întreaga viață de putere, Lenin și-a făurit instrumentul necesar cuceririi ei, într-o Rusie în care toți – de la suveran la urmașii lui imediați – erau inadaptați la timpul trăit și la evoluția socială. El a fost astfel, prin strategia lui, singurul om adaptat la cele două realități; iată paradoxul Revoluției din Octombrie: ideologia și programul ei erau foarte departe de toate aspirațiile poporului; dar strategia ei a știut perfect să li se potrivească. La 25 octombrie 1917, Lenin și camarazii săi preluau la rîndul lor puterea. Putere pe care, contrar majorității acelor care se nasc în revoluții, ei o vor menține temeinic, închizînd ușa oricărei restaurări sau îmbunătățiri.

Familia imperială putea spera – așa gîndise țarul în momentul abdicării – că va rămîne departe de povestea revoluționară, care din februarie 1917 n-o mai privea. În definitiv, prăbușirea monarhiei în imperiile centrale sugerează că revoluțiile nu implică în mod obligatoriu suprimarea fizică a acelor care au fost eliminați, din moment ce aceștia nu mai au influență asupra evenimentelor. Desigur, Carol I al Angliei sau Ludovic al XVI-lea au plătit cu propria lor viață revoluția din țările lor; dar și unul și celălalt trăiau într-o vreme cînd revoluțiile marcau o ruptură excepțională a sistemelor politice existente, cînd totul sugera că schimbarea va fi de scurtă durată, dacă ei rămîn în viață. Ei erau simbolurile ordinii firești și, ca atare, apti să suscite o rechemare la loialitate. Carol a luptat pentru drepturile sale, s-a îndreptat spre Scoția. Pentru a-l zdrobi, pentru a distruge legitimitatea pe care o întruchipa, Cromwell face apel la o altă legitimitate: aceea a Înaltei Curți de Justiție, care l-a condamnat pentru trădare și tiranie și a ordonat execuția sa publică. Atitudinea legalistă, execuția publică distrugeau nu atît omul, cît legitimitatea lui. Lucrurile se petrec la fel în 1793 cu Ludovic al XVI-lea, în jurul căruia s-a adunat o opoziție convinsă că dezordinea revoluționară (adică opusul *ordinii* firești) nu are nici o șansă să dureze. Întreaga atmosferă internațională depune mărturie în favoarea legăturii dintre dezordine și nelegitimitate. Ludovic al XVI-lea și Maria Antoaneta, ca și Carol I, sînt judecați pentru capete de acuzare care le distrug legitimitatea, execuția lor publică exprimă concret încetarea recunoașterii legitimității lor. Pînă la un anume punct, același raționament se aplică și împăratului Maximilian al Mexicului, împușcat în 1867.

Cu totul alta este soarta familiei imperiale ruse. Monarhia nu mai este o regulă absolută în Europa, progresul republican admite sisteme diferite. Toate marile imperii se prăbușesc. În Rusia, Romanovii nu sînt decît cetățeni obișnuiți, de soarta cărora societatea nu se mai interesează pe durata neobișnuitei succesiuni de evenimente dintre 1917 și 1919. Imediat după revoluția din februarie, guvernul provizoriu și-a pus, firește, întrebări asupra modului de a regla „chestiunea familiei imperiale”. Prima reacție a fost că nu era cazul să se atenteze la viața Romanovilor, iar Kerenski a încercat chiar să le negocieze exilul. Proiect eșuat. Petrogradul devenise centrul luptelor politice – încă din aprilie 1917, Lenin, revenit în Rusia, influența cu toată greutatea cursul evenimentelor – iar starea de spirit a populației din cetatea revoluției era periculos de exaltată. Era evident că orice conducător putea atrage mulțimile în orice proiect extrem, iar guvernul provizoriu a tras concluzia că este necesară îndepărtarea din capitală a familiei imperiale pentru a o feri de excese. Din motive de securitate ținînd de călătorie – căile ferate erau în mîna bolșevicilor – și de reședință, a fost aleasă o mică localitate din Siberia, Tobolsk, oraș liniștit, fără muncitori, departe de agitația politică. Timp de mai multe luni, familia imperială a dus aici un trai aspru, desigur, dar într-o stare relativă de securitate, atentă la zvonurile legate de războiul civil și chiar cu speranța că o evadare organizată din exterior va pune capăt acelei încercări. Deveniți simpli cetățeni, Romanovii au crezut pentru o vreme într-o posibilă eliberare.

Cînd bolșevicii au ajuns la putere, nu mică le-a fost perplexitatea, chiar dacă pentru ei nu era nici o îndoială că Romanovilor trebuia să li se aplice soluția revoluționară clasică – execuția. În acel punct, evenimentele iau un curs deosebit. În aprilie 1918¹, familia imperială a fost transportată la Ekaterinburg, în munții Ural, unde bolșevicii domneau în mod absolut. La 16 iulie 1918, în plină noapte, un detașament Ceka condus de un bolșevic din partea locului, Iakov Iurovski, adună întreaga familie imperială într-o încăpere a casei Ipatiev, unde fusese instalată de la transferul său în oraș. Fără nici un fel de proces, ea a fost omorîtă în întregime: părinții, copiii – țareviciul bolnav, din nou, în brațele tatălui său, a fost ucis sălbatic cu lovituri de cizmă – și personalul care îi însoțise au avut aceeași soartă. Cu cîteva zile în urmă, marele duce Mihail fusese ucis în aceleași condiții, la Perm. La 17 iulie, alți șase membri ai familiei au avut o soartă asemănătoare la Alapaievsk, în Ural (marea ducesă Elizaveta, sora împăratului, marele duce Serghei Mihailovici, cei trei fii ai marelui duce Konstantin și unul dintre fiii marelui duce Pavel). În ianuarie 1919, le-a venit rîndul celor patru mari duci rămași în viață, în fortăreața Petropavlovsk. Unul dintre ei era marele duce Nikolai Mihailovici, istoric renumit, liberal cu vechime. Acelora care îi cereau să îl cruțe pe un Romanov care se străduise constant să transforme dinastia, să o convingă în privința necesității unor reforme în profunzime, Lenin le-a replicat cu brutalitate: „Revoluția nu are nevoie de istorici”. Foarte puțini membri ai familiei Romanov au supraviețuit masacrului. Ei și-au datorat viața numai împrejurărilor, nicidecum voinței executanților. La fel s-a întîmplat și cu apropiații lor, miniștri și generali, executați în număr mare și cu aceeași cruzime.

Execuția sumară a suveranului, lichidarea sistematică a întregii familii imperiale de către o putere care își dovedea astfel legitimitatea – de un cu totul alt tip, firește – sînt fapte inedite și ridică întrebări grave. De ce acele execuții sumare, de care bolșevicii au

1. Începînd cu 1 februarie 1918, datele indicate aici sînt cele din calendarul gregorian, adoptat la acea dată de puterea bolșevică.

părut la început stînjeniți? Într-adevăr, un text semnat de Sverdlov la 20 iulie în numele Prezidiului Comitetului Executiv Central pe întreaga Rusie declară că aprobă decizia sovietului din Ural de a-l fi împușcat pe Nikolai al II-lea. Pretextul îl constituia activitatea Legiunii cehe din regiune și presupusa înțelegere secretă dintre aceasta și suveranul detronat, crima sau prezumția unei posibile trădări din partea prizonierului. La baza afirmației se afla, pe de altă parte, comunicatul, care dădea asigurări că familia imperială era teafără și fusese dusă într-un loc unde să le poată fi asigurată securitatea. Ficțiunea privitoare la uciderea izolată a suveranului ia sfîrșit în 1919, cînd puterea sfîrșește prin a recunoaște că întreaga familie și-a aflat moartea în casa Ipatiev. Vom reveni asupra justificărilor care au fost oferite în legătură cu evenimentul. Mai întîi, se cuvine să înțelegem ce a motivat să se recurgă la execuția sumară, în loc să se urmeze calea clasică a procesului și a execuției publice. Chestiunea, știm de la Troțki, fusese pusă, iar acesta, partizan al unui proces public de anvergură, s-a imaginat procuror. Dorea ca întreaga domnie să fie pusă sub acuzație, poliția rurală și cea națională, condițiile de pregătire și de intrare în război. Pentru Troțki, procesul nu trebuia să se reducă la acuzația de trădare. O dată devenit public prin deschiderea ușilor tribunalului, prin prezența presei și mai ales a radioului, instalat în toate locurile unde se adunau oamenii, el trebuia să țină loc de pedagogie. Pedagogie utilă, ideologică, deoarece prin expunerea răului le-ar fi conferit legitimitate tuturor acelor care o rupeau cu el și care întruchipau *binele*. Funcția unui asemenea proces ar fi fost triplă. Prezentîndu-l pe suveran sub chip de diavol, el făcea posibil extirparea din conștiințe a imaginii acestuia. Într-adevăr, nu toată societatea avea impresia clară că trăise sub domnia unui tiran sîngeros. Procesul ar fi permis, de asemenea, ca prin respingerea tuturor opțiunilor și a tuturor orientărilor regimului distrus, să se instituie un nou sistem de valori, opus celui reprezentat de țar. Intelectualul rafinat ilustrat de Troțki avea suficientă luciditate pentru a ști cît de rezistente sînt valorile cu a căror vehiculare se obișnuise conștiința socială. Radicali în toate, bolșevicii n-ar fi admis nici un sincretism ideologic, grefînd pe cultura socială existentă universul moral al căror purtători erau. Obiectivul lor era *tabula rasa*. Și ce mijloc putea fi mai bun pentru a o realiza decît prezentarea în culori sumbre a monarhiei, făcută în public? În final, țarul acuzat de toate relele existente în țară conferea legitimitate acelor care le puseseră capăt. Legitimitatea prin autocritică era preferabilă sau complementară legitimității prin istorie, nu prea pe înțelesul conștiinței colective. Proiectul lui Troțki, care ar fi plasat suprimarea țarului în contextul continuității istorice a revoluțiilor, a fost abandonat în favoarea acelei execuții sumare și cumva îndoielnice. El a oferit explicații și în acest sens, cînd a evocat o întrevvedere cu Sverdlov, petrecută după comiterea acelei serii de omoruri. Atunci a aflat de la Sverdlov despre exterminarea familiei imperiale – necunoscută oficial – și despre condițiile în care a fost hotărît omorul colectiv. Cînd a întrebat a cui fusese decizia – comunicatul oficial sugera o inițiativă a autorităților locale, aprobată ulterior de la centru –, răspunsul a fost precis: „Noi am luat-o, aici, Ilici (Lenin) era convins că nu le puteam lăsa albilor un simbol în jurul căruia să se poată grupa”.

Putuse situația locală să îl incite pe Lenin să ia o asemenea hotărîre? Desigur, în vara lui 1918, Leگیunea cehă – 45 000 de prizonieri de război, pe care Kerenski îi „întorsese” împotriva propriei lor armate, în schimbul eliberării – a servit drept pretext. După pacea de la Brest-Litovsk, acei oameni erau sfișiați între exigențele conducătorilor imperiilor centrale, care îi considerau trădători și le cereau să se întoarcă dezarmați, și bolșevici

care încercau să-și îndeplinească acea obligație. Pentru a scăpa de statutul de trădători, cehii, organizați în legiune și bine echipați, s-au întors către ofițerii antibolșevici, care au înțeles rolul pe care îl puteau juca, în haosul rus din vara lui 1918, acea forță militară coerentă. În iulie, înaintarea cehilor în Siberia și în Ural era impresionantă și se înțelege că Lenin s-ar fi putut teme ca ea să nu încerce o lovitură militară ca să îl elibereze pe țar și să îl transforme într-un drapel care să ridice țara. Revoluția încă șovăielnică nu era la adăpost de o răsturnare a situației.

Se cuvine deci să punem și această piesă la dosar. Nu este mai puțin adevărat că, între octombrie 1917 și iulie 1918, Lenin nu și-a exprimat niciodată clar acordul la o soluție *legală* în problema țarului. Acel bărbat cugetat, care veghea la toate, s-a arătat atunci foarte nepăsător față de o problemă care nu putea rămâne totuși nerezolvată. Neglijență cu atât mai surprinzătoare, cu cât autoritățile bolșevice de la Ekaterinburg visau să îl asasineze pe țar și, neîndrăznind să o facă de capul lor, își înmulțeau demersurile în capitală, ca să smulgă acordul la omor. Este limpede că Lenin, înzestrat cu o formație juridică, nu era în favoarea judecății. În plus, în mintea sa ideea exterminării întregii familii imperiale învinsese argumentul lui Troțki. Suprimarea țarului și a moștenitorului echivala cu suprimarea simbolurilor. Legile successorale, în uz de mai multe generații, îndepărtînd femeile de la tron, tinerele mari ducese nu puteau ține loc de drapel. Era vorba, în definitiv, de a șterge orice urmă a Romanovilor, și putem deduce din acest fapt că Lenin voia să opună pedagogiei juridice a lui Troțki o pedagogie a distrugerii și a ororii. Asasinarea tuturor Romanovilor însemna în mod concret, pentru Rusia dar și pentru întreaga lume externă, o ruptură radicală cu trecutul, *tabula rasa*, *irreversibilitatea*.

Acționînd ca atare, în loc să se situeze în tradiția revoluțiilor engleze și franceze, Lenin lansează un mesaj precis : revoluția rusă nu seamănă cu *nici o alta*, ea dă naștere unei lumi noi, care nu comunică nici cu trecutul, nici cu exteriorul. Procesul țarului ar mai fi simbolizat menținerea unei legături, a unui dialog între trecut și prezent, inserarea revoluției ruse și a culturii ei politice într-o tradiție. Prin acest radicalism – exterminarea sistematică a unei familii întregi, inclusiv a tinerelor mari ducese și a copilului bolnav, Lenin, de altfel credincios felului său de a fi din acea vreme, refuzînd orice compromis cu tradiția, rațiunea, sentimentele de milă, creează ireparabilul. Într-un registru mai puțin tragic, el acționează la fel, dizolvînd Constituanta aleasă legal, a cărei existență promisese că o va respecta. Ajuns la putere, vrea să marcheze – conform logicii sale personale – că pentru prima dată în istorie, contrar revoluțiilor precedente, lumea ce se naște nu va cunoaște nici opreliști, nici restaurații. Concepțiile nemiloase, apocaliptice, totalizatoare, totalitare chiar ale „Pugaciivilor din universități” se împlineau în fapte, în această sacrificare simbolică a tuturor acelor ce întruchipaseră Rusia veche, cea dinainte de Octombrie 1917. În definitiv, pedagogia lui Lenin era aceea a neîntoarcerii.

Teroare contra teroare

Uciderea tiranului : tema fusese dezvoltată cu multă vreme în urmă, chiar și în Rusia, pentru ca uciderea „tiranului” învins să nu antreneze reacții în universul social descompus din perioada imediat următoare revoluției. Dar încă niciodată nu se pusese astfel problema transformării rapide a „antitiranului” în tiran. Încă din 1792 Robespierre a fost acuzat de girondini că aspiră la dictatura personală, dar abia în 1794 a plătit pentru extremismul

său. Acela al lui Lenin l-a așezat de la început în postura de tiran în ochii acelor care proclamaseră dintotdeauna dreptul de a-l suprima pe tiran: socialist-revoluționarii. Adevărații reprezentanți ai aspirațiilor țăranilor, învingătorii în singura consultare generală democratică din istoria rusă (obținuseră un procent de 58% din sufragii, mai mult decât dublu față de bolșevici), aceștia nu puteau accepta fără să reacționeze ca minoritatea lui Lenin să suprimă pur și simplu Constituanta. Argumentul său în fața dezaprobării populare a revoluției bolșevice era că faptul revoluționar ar prima asupra votului, expresie a întârzierii conștiinței sociale față de cursul real al istoriei. Concluzia socialist-revoluționarilor era simplă: tirania lui Lenin – simplă variantă a tiraniei clasice – cerea metode de luptă tradiționale împotriva tiranului. De acum încolo, „revolverul și bomba” care amenințaseră îndelung monarhia îi vor fi rezervate lui și operei sale.

Primele ținte ale acestui nou terorism emanând din revoluționarii autentici, convinși că revoluția este pervertită, au fost oficialitățile germane. Pacea de la Brest-Litovsk, dorită de Lenin și care acorda un răgaz imperiilor centrale, capabile astfel să-și concentreze toate forțele pe frontul de vest, nu întrunise niciodată – dimpotrivă – unanimitatea. Acel compromis cu imperiile salva desigur revoluția rusă, dar permitea ca în altă parte revoluțiile să întârzie și aproape toți camarazii lui Lenin o respingeau. Animizitatea socialist-revoluționarilor față de germani, cărora pacea le reda locul în Rusia, marchează refuzul unei revoluții deja pervertite de noul tiran. Odinioară ei îi vizau pe miniștrii țarului, acum vizau oficialitățile germane, ca și cum ele erau complicitii lui Lenin. La 6 iulie 1918, contele von Mirbach, reprezentantul Kaiserului la Moscova, cade răpus de gloanțele unui socialist-revoluționar. La 30 iulie îi vine rândul mareșalului von Eichorn, care comandă trupele germane în Ucraina.

Dar adevăratele ținte se află în altă parte: conform unei strategii verificate, primele atentate trebuie să zdruncine autoritatea bolșevicilor. 30 august este o zi hotărâtoare: la Petrograd, un tânăr student, membru al Partidului Socialist Revoluționar, îl atinge mortal pe Urițki, șeful local al Cekăi; în aceeași zi, la Moscova, o tânără, Fanny Kaplan, trage trei focuri de pistol asupra lui Lenin, dintre care două își ating ținta – rănilor îi vor slăbi continuu –, dar fără să-l ucidă. Între timp, Partidul Socialist Revoluționar a încercat să pună mâna pe câteva centre ale puterii. Zadarnic.

Prețul acelei terori contra terorii este greu în faza incipientă, dar și mai greu în final. Fanny Kaplan, care, asemenea înaintașilor ei, își proclamă sus și tare răspunderea și reamintește că a cunoscut deja închisorile țariste, va fi executată, fără nici un simulacru de judecată, la 3 septembrie. Lenin este mai necruțător cu teroriștii decât fuseseră predecesorii săi imperiali, care îi judecau respectând formalitățile, iar uneori îi grațiau. Represiunea – tot „pedagogia”! – urmează după executarea autorilor atentatelor: arestările se înmulțesc în rândurile socialist-revoluționarilor și, pentru a evita orice nouă tentativă din partea altor grupări, se extind la ceea ce se numește atunci „burghezia și agenții ei”. Șeful Cekăi din Moscova se va lăuda cu 600 de execuții menite să restabilească sensul autorității.

Terorismul reînviat în 1918 împotriva bolșevicilor nu se abate de la ciudățenia rusă. Renăscut o dată cu o putere nouă pe care o invocase odinioară prin rugăciuni fierbinți, el nu mai are drept logică lupta pentru putere. Desigur, socialist-revoluționarii sînt în total dezacord cu Lenin în toate privințele – fie că este vorba de condițiile de pace, de politica rurală sau de politică în general – și au devenit agresivi, din cauza suprimării cu cinism a Adunării Constituante. Dar ceea ce contează în fond în demersul lor este judecata pe care au emis-o în privința lui Lenin. Ei condamnă și vor să-l distrugă prin

omor pe falsul revoluționar, care nu este în realitate decît un tiran – și *falsa* revoluție, care nu este decît o nouă tiranie. Focurile de revorver sînt trase în numele *adevărului* proiect revoluționar. Eterna confruntare dintre adevărat și fals, eterna revenire a uzurpatorului – Lenin, care a uzurpat puterea revoluționară –, nici măcar reușita revoluției nu crușă Rusia de așa ceva.

Bilanțul omorurilor comise în Rusia în mai puțin de doi ani este cumplit. Se înțelege că revoluțiile sînt rareori pașnice. Dar omorurile directe în rîndul oponentilor, al învinșilor, al acelor care se înfruntă de acum încolo pentru putere, aflate în cortegiul ei, sînt însoțite de o serie de omoruri, niciodată încorporate pe deplin în istoria ei. Aceea a lui Rasputin, mort pentru ca monarhia să fie salvată, deși ar fi trebuit să se găsească alte mijloace. Rasputin, cel doborât și pentru ca să se distrugă o idee confuză despre rău, identificată cu revoluția în ascendență. În ochii acelor care îlucid, Rasputin este Demonul și, prin definiție, purtătorul dezordinii: de altfel, nu este aceasta revolta împotriva Ordinii divine? Revoluția, revoltă a oamenilor împotriva Ordinii dorite de Dumnezeu, reeditează rebeliunea lui Satan. Oricît de absurdă a părut uciderea lui Rasputin în ochii aceluia care a plănuțit-o, ea nu poate aduce înțelegerea raționamentului care a înfăptuit-o. Apoi asasinarea familiei imperiale în totalitate, omor în adevăratul sens al cuvîntului, deoarece niciodată puterea nu și-a făcut din ea un titlu de glorie¹. A trecut timp pînă cînd a admis-o, i-a găsit justificări variind cu timpul și nejustificînd nimic, iar locul unde se desfășurase drama, casa Ipatiev, nu a fost niciodată ridicat la rangul de lăcaș istoric, dimpotrivă. Uciderea reprezentanților Germaniei nu avea nimic de-a face cu revoluția și convulsiile sale. În sfîrșit, atentatul împotriva unui conducător al Siguranței statului și atentatul ratat împotriva făuritorului revoluției. Această serie, în aparență absurdă, care regroupează cauze, sentimente de ură și victime atît de opuse, nu are decît o linie de unitate, decît un factor comun: ea atestă că timpul violenței s-a întors, ba mai mult, că violența a devenit o metodă politică privilegiată. Aceia care sînt capabili să le întocmească atunci bilanțul încă nu știu totuși că, în spatele arborilor izolați, umbra pădurii va acoperi întreaga țară într-un mod la fel de groaznic precum odinioară aceea a invadatorilor răspunzători de rămînerea în urmă a rușilor și a tragediilor care vor decurge din acel fapt de-a lungul secolelor.

1. Începînd cu 1987, s-a deschis în URSS o dezbatere istorică asupra necesității de a executa la acea epocă familia imperială. La originea dezbaterii, o carte de Ioffe (vezi bibliografia), întemeiată pe arhivele sovietice, care aduce date noi, menținînd totodată teza oficială a unei inițiative locale și a unei execuții impuse de o situație de urgență. Istoricul P. Cerkasov, alături de alți autori (*cf. Sovietskie arhivî*, nr. 4 – 1988, pp. 98-100), contestă tezele și cere să fie publicat adevărul complet asupra a ceea ce poartă de acum încolo numele de omor.

CAPITOLUL AL XII-LEA

APOCALIPSA

De la Aleksandr al II-lea la Nikolai al II-lea Rusia a fost mai violentă și mai contradictorie ca niciodată. Pe de o parte, mersul poticnit, nu încapă îndoială, făcut din înaintări, regrese, stagnări; către modernitate, dar, în ciuda întreruperilor, victoria va aparține desigur progresului către modernizarea lumii materiale – industrializare și urbanizare – dar și aceea a spiritelor, prin dezvoltarea învățămîntului¹. Totodată, nici o altă țară nu a dezvoltat ca Rusia în acele timpuri ale schimbării un sentiment apocaliptic. La toate nivelurile societății, conștiința confuză de a trăi într-o lume care va dispărea, de a intra în necunoscut exprimă limpede această viziune foarte deosebită despre cursul istoriei. Toată cultura rusă de la începutul secolului – „Vîrsta de argint” – dovedește așteptarea eshatologică. Rusia condamnată precum Sodoma, Rusia sfîntă care merită să fie apărută, viitor mîntuitor sau viitor de cenușă: toată gîndirea se inserează în acel cadru imens. Desigur, întreaga Europă presimte atunci că merge către vremuri nesigure, că „Belle Époque” riscă să se încheie. În alte locuri însă, intuiția unui viitor diferit se înscrie într-un cadru național.

Este adevărat că în 1914 întreaga Europă s-a răsturnat într-un trecut pe care nimic nu îl va mai reînvia. Civilizația Europei de după război nu va semăna cu nimic cunoscut, iar tragediile nu vor lipsi. Rusia nu și-a încheiat drumul ei deosebit, dimpotrivă. După ce a luptat cu atîta disperare să se integreze în Europa, se va îndepărta din nou de ea pentru a forma – de fapt, ce s-a mai întîmplat în vremea anilor cumpliți ai stăpînirii mongole – o altă Europă. Iar marea tragedie europeană a unei terori dominînd pentru un timp – cîțiva ani – continentul se va prelungi în Rusia pe parcursul mai multor decenii. Ceea ce va fi în altă parte neobișnuit, monstruos și tranzitoriu, va fi aici regulă permanentă. Viziunile apocaliptice ale scriitorilor ruși din „Vîrsta de argint”, tendința populară de a interpreta totul – apariția cometei Haley în 1910, precizerile lui Rasputin – ca tot atîtea semne prevestitoare ale sfîrșitului timpurilor vor găsi în cursul istoriei acestei țări ciudate, de la 1917 la 1953, o justificare uimitoare.

Utopia prometeică

Germania și Rusia: două țări europene pe care, din rațiuni diferite, primul război mondial le-a pus la stîlpul infamiei. Două țări care își caută calea printre ruinele ordinii trecute, pe care războiul a îngropat-o. Două țări în care violența se dezlănțuie sub forme diferite încă de la începutul anilor 1920 și care va oferi lumii spectacolul înspăimîntător

1. La recensămîntul din 1897, 21% din populație știe să citească și să scrie; 28% în 1913. Dacă privim evoluția pe categorii de vîrstă, progresul este și mai evident în 1912, 68% dintre recruți știu să citească și să scrie.

al unei distrugerii sistematice de societăți. Le diferențiază totuși ceva: discontinuitatea violenței în Germania și continuitatea ei în Rusia, precum și existența unui proiect prometeic ce încadrează întreaga violență rusă.

Omorurile din anii 1920 în Germania, de la Liebknecht și Rosa Luxemburg în 1919 la Walter Rathenau în 1922, sînt legate de haosul din imperiul descompus și de soluțiile alternative care se confruntă pe ruinele lui. Violența hitleriştilor, fie că se îndrepta împotriva tovarășilor – Noaptea cuțitelor lungi –, fie împotriva unor categorii întregi de indivizi – definite prin originile etnice sau prin felul de a fi –, nu prea are de-a face cu omorurile din anii 1920 și denotă o ideologie simplă, dacă nu simplistă, și o practică totalitară.

Cu totul astfel stau lucrurile în Rusia. De multă vreme, a devenit normal, chiar de *bon ton* să se insiste pe tema stalinismului și a bilanțului său înspăimîntător: este încă greu să îl legăm de origini. Desigur, Soljeniîn a efectuat breșa încă din 1973 cu *Arhipelagul Gulag*, care sfida interdicția de a depăși anumite limite ale reflecției despre sursele intelectuale și practice ale stalinismului. În 1988, cînd căutarea adevărului începe să invadeze spațiul intelectual din URSS, se simte efectiv că din efortul depus întreaga veridicitate, *adevărul – Pravda i istina* – este menit să iasă la suprafață. Nu este nici locul, nici momentul – deschiderea arhivelor va putea, să sperăm, într-un viitor apropiat, să încurajeze o astfel de cercetare de a face aici bilanțul omorurilor din acele timpuri apocaliptice, pentru că nu ne propunem să studiem stalinismul. În schimb, funcția politică a omorului, formele și dezvoltarea lui pe parcursul acelei perioade oferă un amplu subiect de reflecție.

Nimeni, de la Soljeniîn încoace, nu îndrăznește să nege că trebuie să plecăm de la origini, de la proiectul lui Lenin. Iată de ce este important să schițăm succint un portret intelectual al întemeietorului bolșevismului și un bilanț al moștenirii sale.

Bărbatul care conduce Revoluția rusă de la 1917, care precia puterea la 47 de ani pare să întruchipeze perfect inteligența rusă din secolul trecut. Multe trăsături îl deosebesc totuși de ea. Caracterul, în primul rînd. Predecesorii săi, „Pugaciiovii din universități”, erau avizi să caute în toate direcțiile calea spre viitor, explicația unei lumi pe care o refuzau. Visători, oscilînd între sentimentul greșelii și speranța într-o Vîrstă de Aur, ei au conferit o dimensiune pasională gândirii lor, fapt ce o umanizează mereu. Cu toată erudiția lui, Lenin era omul unei idei fixe: puterea. Toate lecturile sale, ale căror urme se regăsesc în opera lui, atestă faptul că întreaga sa viață intelectuală și personală este îndreptată spre o unică preocupare: cucerirea puterii. Obsesia puterii izgonește himerele despre trecut și viitor. Contează numai prezentul, care îi permite să lucreze la cucerirea ei. De aici extraordinara capacitate de adaptare a lui Lenin, a gândirii și a demersurilor sale, la imperativele unui prezent care la început înseamnă luptă pentru putere, iar apoi va deveni luptă pentru menținerea puterii. O putem numi pragmatism sau oportunism, termenul are prea puțină importanță; numai logica demersului îi conferă lui Lenin un loc deosebit în sînul inteligenței, fără asemănare cu vreun altul. Pentru el nu contează nici exigența morală, nici dreptatea, ci numai ceea ce este util puterii. Pentru el adevărul se confundă cu această utilitate.

Obsedat de putere, Lenin trebuia, conform logicii, să se consacre mijloacelor concrete de cucerire și de supraviețuire, adică organizării. Chiar dacă tradiția intelectuală îi oferea pe acest plan cîteva repere izolate – Pestel și Tkaciiov înainte de toate –, obsesia organizării, dar mai ales capacitatea sa de a reuși la acest capitol sînt tot atîtea elemente proprii personalității sale. Inteligența rusă se distingea mai degrabă – chiar și atunci

cînd trecea la acțiune – printr-o concepție naivă, dezordonată, spontană despre acțiune. Simțul său de organizare lasă mult de dorit. Semnele evidente ale acestei deficiențe se observă atît în alergia lui Bakunin la Marx, în cadrul Internaționalei I, cît și în actele dezordonate ale teroriștilor. Lenin opune dezordinii concepția sa despre partidul închis, profesionist, întemeiat pe *centralismul democratic*, formulă ambiguă, în care centralizarea autorității are mereu cîștig de cauză, iar logica loialităților se supune „spiritului partinic” (*Partinost*). Spiritul partinic, univers mental al membrilor săi, pune de altfel o problemă serioasă, de îndată ce este vorba de propriile lor raporturi cu poporul. Organizația lui Lenin este într-adevăr menită să atragă poporul, un popor a cărui avangardă o constituie partidul, dar o avangardă ieșită din el, care îi este consubstanțială, care permite abolirea distanței dintre intelighenția și popor, distanță întotdeauna fatală pentru mișcarea revoluționară. Lenin afirmă unitatea fundamentală dintre popor și avangarda lui, dar, în același timp, o contrazice prin noțiunea de *Partinost*. În acest fel, el pregătește calea divorțului dintre cei doi termeni.

Această organizare are nevoie, de asemenea – iar aici Lenin dă dovadă de originalitate profundă –, de un sistem ideologic total, singurul capabil să dea un răspuns global la problemele unei societăți chemate să se rupă de lumea în sînul căreia trăiește. Aici Lenin împărtășește viziunea apocaliptică, intrarea în vremuri noi necesită un plan global, transformînd totul, de la posibil la imposibil – visul lui Prometeu –, și nu propuneri parțiale, reforme și adaptări raționale ale ordinii existente. Ideea fixă a lui Lenin se combină cu atît mai bine cu o viziune milenaristă cu cît ea definește mijloacele de acces către ea. Pe deasupra, organizația sa are un mare merit în ochii contemporanilor, acela de a reconcilia cele două extreme ale dezbaterii tradiționale asupra căilor de schimbare. Occidentalist pasionat – este îmbibat de cultura filosofică germană și de gîndirea anglo-saxonă – privitoare la sistemele politice – Lenin întinde mîna în același timp implicit adversarilor săi slavofili, tuturor acelor care vor să creadă într-un destin privilegiat, în misiunea istorică a Rusiei. Ca organizator, el își va utiliza partidul, instrumentul făurit de el – pe care marxismul internațional, moștenitorul lui Marx, îl privește cu neîncredere și chiar cu dezgust – ca pîrghie pentru a ridica Rusia, pentru a rupe acea verigă slabă din lanțul imperialist și pentru a grăbi astfel revoluția mondială. Așa încît marxismul original, ca teorie a dezvoltării istorice a Europei occidentale, îmbrățișează visul rus despre a treia Romă, chemată să joace un rol central în izbăvirea revoluționară a lumii.

În sfîrșit, Lenin a știut să reconcilieze în jurul proiectului său – repet, pentru că tindea spre un singur țel – toate grupurile sociale, cărora intelighenția le-a acordat privilegii separate în fiecare moment al istoriei ei, izolîndu-se în acest fel de toate celelalte. Obsedat de eficacitate, Lenin, ca toți predecesorii săi, face apel la *popor*, cel ce conferă legitimitate oricărei schimbări radicale. Dar el realizează sinteza diverselor sale componente. Marxist fidel, el nu se mulțumește nicidecum să se sprijine pe clasa muncitoare. Actorii dramei istorice hotărîtoare care se va juca, alcătuit cu toții poporul – nu proletariatul – sînt oprimații, sărmanii, cei excluși din istorie. Lenin a inventat conceptul de „popoare”, care intră în scena istoriei, aflîndu-se încă la periferia ei, dar cărora vrea în felul acesta să le capteze energiile pentru a le integra în opera lui. Muncitorii, mujicii, intelighenția, populațiile oprite, toți intră în mod egal în careul magic al marii agitații. Iar practica revoluționară a arătat tocmai acest ecumenism social – foarte străin de marxismul *pur*, dar inerent voluntarismului lui Lenin – care i-a asigurat în final succesul și i-a permis să capteze dezorganizarea Revoluției din Februarie, spontaneismul dionisiac

al societății ruse în acele luni tulburi pentru a face să prevaleze proiectul său rigid, centralizat, care va deveni *dictatura proletariatului*.

Diferit de aproape toți predecesorii săi, chiar dacă împrumută câteva trăsături de la marea lor majoritate, ca și din cultura politică rusă, Lenin – și probabil aici se află esențialul – a știut să impună ca pe o consecință directă a obsesiei sale organizatorice o concepție morală aflată în dezacord total cu întreaga tradiție a țării sale. Toată intelighenția rusă acceptase în general morala, temelia comportamentului uman, ca pe un obiectiv. Au existat și câteva excepții, dintre care cea mai ilustră a fost Neceaev. Conștiința socială – clasa politică, intelighenția, întreaga societate la toate nivelurile ei, indiferent de diferențele lor culturale incontestabile – adoptase definitiv o concepție etică asupra comportamentului, asupra naturii binelui și răului, asupra imperativelor conștiinței. Faptul că practica a diferit mult de morală este cu totul altceva. Legea morală, în sensul ei absolut, independentă de contingent, a unit trainic într-o convingere și cultură comune toate componentele societății. Inovația hotărâtoare a lui Lenin a constatat în relativitatea legii morale pentru a o supune cerințelor istoriei și, în final, partidului. În acest fel, ajungând la putere, el deschide timpuri radical noi și o rupe cu întreaga cultură a fostei Rusii.

Discuția clasică asupra modului de a ști dacă URSS este vechea Rusie îmbrăcată în foițe de aramă ce par a fi de aur, ideologia reprezentînd învelișul principal, sau dacă ea este cu totul diferită își află răspunsul tocmai în această ruptură. Istoria a arătat că nici o revoluție nu poate abolii tot trecutul; iar statul sovietic va reține multe trăsături și greutăți din fosta Rusie. Dar, în ciuda menținerii anumitor tradiții, există o ruptură hotărâtoare care face pîrghia balanței să se încline în partea deosebirilor și a noului. Concepția morală a lui Lenin constituie aici elementul hotărîtor. În multe privințe URSS amintește de vechea Rusie – fapt dovedit în urma scrisorilor lui Custine –, dar lipsește esențialul. Iar secționarea a apărut din cauza lui Lenin, apropierea sale atît de personale de problema schimbării. URSS este, conform dorinței sale fierbinți, prima țară a lumii noi de după revoluție, deoarece el o întemeiază și își întemeiază acțiunea pe o concepție inedită despre morală, care în prezent trebuie analizată în aplicațiile sale.

Un viitor fericit

Toți revoluționarii au visat, pe parcursul luptei lor pentru o lume nouă, la viitorul revoluției lor. În general, concepțiile lor, oricît de generoase ar fi fost, erau lipsite de precizie, ele presupuneau un univers în care absența conflictelor din plan social elimina problema puterii și a raporturilor de forță. În momentul premergător preluării puterii, cînd scrie *Statul și revoluția*, Lenin însuși nu este deloc înclinat spre o viziune concretă și se mulțumește să schițeze în mare sistemul ce va urma. Revoluția nu suprimă statul de la început, spune el – continuîndu-l pe Marx în reflecțiile sale despre Comuna din Paris – dar pretinde, în vederea slăbirii rezistențelor celor învinși, o perioadă de tranziție obligatoriu *statală*, în care proletariatul să își exercite dictatura. Concepția sa despre statul de tranziție este puternic utopică: ea implică exercitarea unei puteri simplificate de către *majoritatea* socială, care își va asuma – popor înarmat – apărarea ordinii, precum și toate funcțiile administrative și sociale; se anunță astfel domnia *bucătăresei*. În același timp, gîndirea lui Lenin urmează un curs contradictoriu, dat fiind că această viziune despre un stat simplificat pe cale de dispariție se suprapune cu menținerea

concepției despre partid. Tensiunea dintre societatea girînd statul de tranziție și partidul, avangarda muncitorilor, susține implicit întreaga gîndire a lui Lenin, chiar și în ceasul de optimism maximal, cînd el întrevede iminența preluării puterii în Rusia și deci angajarea revoluției mondiale. Viitorul visat și scris pare să poarte în el un univers pacificat, din care se presupune că va dispărea violența.

Revoluția din Februarie își făurise deja acest vis, în ciuda dificultăților care s-au ivit imediat. Conducătorii ei începuseră prin a abolii pedeapsa cu moartea, decizie care simbolizează mereu sfîrșitul violenței. La 25 octombrie 1917, Congresul al II-lea al Sovietelor, care consacră trimful revoluției bolșevice, pronunță la rîndul său abolirea ei. Totuși, Lenin este indignat: „Cum să vrem să facem o revoluție fără să împușcăm?”.

În lipsa pedepsei cu moartea, imediat după preluarea puterii, este instalat un arsenal represiv. Lenin îl justifică prin nevoia de a salva revoluția de dușmani. În realitate, dușmanii sînt mai degrabă dezorientați. Pe cine să se sprijine, din moment ce sloganeurile – pace, pămînt, autodeterminare națională – au aruncat de partea lui Lenin toate categoriile sociale sau etnice? Problema unanimității sociale se pune în noiembrie 1917, la alegerile pentru Adunarea Constituantă. Confrontat cu opțiuni variate din partea societății, opțiuni ce atestă existența unei opinii publice, regrupate în funcție de preferințe și nu într-un elan unanim în jurul partidului său, Lenin condamnă „uzina de trîncăneală” și hotărăște s-o desființeze. Nu își ascunsese niciodată disprețul pentru parlamentarism, dar înainte de 1917 era vorba de a pedepsi „parlamentarismul burhez”. Puteau fi considerate zadarnice primele alegeri democratice cu sufragiu universal din Rusia? Răspunsul lui a fost clar: „Vom spune poporului că interesele sale le depășesc pe cele ale unei instituții democratice. Nu trebuie să acceptăm iluzia tradițională care subordonează interesele poporului unei democrații pur formale”.

Totuși, din moment ce opune democrației partidelor o concepție proprie despre intențiile poporului, al căror depozitar ar fi el împreună cu partidul său, este clar că înfruntările renasc. Neadmițînd arbitrajul popular, ce alt arbitraj mai poate imagina Lenin, exceptîndu-l pe acela al raporturilor de forțe? Și cum să le exprime altfel decît prin forță? În acest fel dispare, imediat după proclamare, ideea utopică a menținerii ordinii de către societatea însăși. Pentru că trebuie să se opună exprimării dorințelor sociale – suprimarea Constituantei nu reprezintă altceva –, să învețe societatea să distingă *adevărul adevărat* de adevărul așa cum îl percepe ea însăși, se cuvine ca instrumentele represivii să fie extrase din societate, dar pentru a le plasa *îngă* ea și, putem zice, îndreptate asupra ei.

Pentru a elabora acele arme de apărare ale revoluției, Lenin este asistat de doi oameni. Primul, Bonci-Bruevici, prieten vechi, care îl secondează în munca de la *Sovnarkom* (Consiliul Comisarilor Poporului, prezidat de Lenin) și a întemeiat primele instanțe represive. Tot Bonci-Bruevici a organizat operațiunea „pumnul” împotriva Constituantei. Timp de mai multe săptămîni „ordinea populară”, anunțată de *Statul și revoluția* – acea poliție despre care Marx proclama că, încredințată poporului, ca și armata, definește existența unei puteri populare – este reprezentată de mica celulă polițienească a lui Bonci-Bruevici, ucigași care organizează în felul lor o justiție sumară, jefuind și omorînd fără nici un control. Ficțiunea care le acoperă actele de violență este faptul că ei îi atacă pe supraviețuitorii vechii ordini.

Dar, foarte curînd, se impune o constatare: dezordinea, anarhia crescîndă îi discreditează pe bolșevici, iar critica se dezvoltă atît printre ei, cît și în rîndul altor partide aduse în Adunare printre alegeri. „Rusia are nevoie de un Fouquier-Tinville”, proclamă atunci

Lenin și îl găsește în persoana lui Feliks Dzerjinski care, la ora decisivă, susținuse fără rezerve hotărârea sa de a declanșa insurecția, contra opiniei lui Kamenev și Zinoviev, șovăitori în fața loviturii militare. Personaj foarte ciudat, acest fiu al unei familii de mici nobili de țară de origine poloneză, câștigat repede de marxism. Ascetic, intransigent, asemănător cu eroul revoluționar pur al lui Neceaev, Dzerjinski era detestat de socialist-revoluționarii din Europa și a fost comparat cu spiritul lui Banco la banchetul din *Macbeth*. Ca numeroși călăi, el era, dacă îl judecăm după jurnalul său, blînd cu copiii, capabil de prietenii adevărate. Dar era obsedat îndeosebi de ideea că teroarea este indispensabilă revoluției. Din acest motiv Lenin i-a încredințat, în decembrie 1917, sarcina de a crea o instituție represivă, eficace la scara întregii țări : este vorba de *Veceka* (Comisia Panrusă Extraordinară de Luptă împotriva Dușmanilor Revoluției și a Sabotorilor). *Veceka* este plasată direct sub autoritatea guvernului, a lui Lenin deci, și reunește din start puterea poliției cu aceea a justiției. Instituția centrală acoperă cu instanțele ei întregul teritoriu ; răzbumarea sa îi urmărește pe „sabotori”, categorie nedefinită, în care ea poate încadra pe oricine. La urma urmelor, pedeapsa cu moartea, pe care o practică cu nerușinare cu de la sine putere încă de la început, este restabilită oficial la 21 februarie 1918. Decretul stipulînd restabilirea ei confirmă amploarea puterilor dobîndite de *Veceka*, care poate să judece și totodată să execute sentințele pe loc. Concomitent funcționează tribunalele a căror bază legală este aprecierea revoluționară a delictelor. A dispărut orice noțiune de drept : nici coduri, nici sisteme de referință ; doar două elemente normative ; *justiția revoluționară*, adică interesele revoluției, și *interesul poporului*. Lenin a împrumutat conceptul de *popor*, deținător și garant al imperativelor reale ale moralei, de la tradiția narodnică. Dar împrumutul făcut nu are limite. Termenul de „popor” acoperă tot și, înainte de toate, instituțiile : miniștrii au devenit *comisari ai poporului*. Iar justiția, noile surse ale dreptului revoluționar, sînt emanații ale „poporului”. În realitate, în spatele discursului se află oamenii de la *Veceka*, ce știu, definesc și aplică acest nou drept popular. În divorțul dintre un sistem represiv, decis de Lenin și de apropiații lui, care se dezvoltă rapid printr-o rețea strînsă de instituții cu putere nelimitată, scăpînd oricărui control social, și afirmația că aici este vorba de popor și de dreptul poporului, se vede ilustrarea strălucită a ceea ce va deveni o constantă în URSS : limba de lemn.

În afară de *Veceka*, ce aplică o justiție „extra-judiciară”, (*ne sudebnaia rasprava*), și de tribunalele populare, puterea își creează la 5 septembrie 1918 o instituție ce va cunoaște în secolul XX o glorie sinistră : *lagărul de concentrare*. În realitate, Lenin nu a așteptat rezoluția *Sovnarkom*-ului pentru a instituționaliza închiderea în lagăr a acelor pe care îi crede periculoși pentru sistem. Cu trei luni mai devreme, Troțki, care pare să fi folosit pentru prima dată termenul, cere să fie închiși în acel loc burghezii, ofițerii și cehii. Peste două luni, Lenin propune să li se aplice același regim „țăranilor bogați, popilor și albgardiștilor”. Lagărele de concentrare și pedeapsa cu moartea devin din acel moment componentele indispensabile ale sistemului de teroare care, pentru Lenin, este inseparabil de dictatura poporului.

O ultimă componentă a sistemului merită menționată aici. Ea apare pe tot parcursul verii anului 1918, cînd „dictatura poporului”, exercitată de Lenin, va fi provocat riposta socialist-revoluționarilor și va fi adus țărănimea în pragul insurecției : „Trebuie să luăm ostatici”, va declara Dzerjinski, indicînd limpede că prin acest cuvînt se înțeleg proprietarii de pămînt, „numiți anterior”, și apropiații lor etc.

Care este bilanțul vremurilor de început ale dictaturii? Arhivele încă nu ne-au încredințat conținutul lor – de altfel, au existat vreodată arhive precise când este vorba de justiția sumară? – dispunem însă cel puțin de un document pe care unul dintre primii colaboratori ai lui Dzerjinski, Lacis, l-a consacrat „primilor doi ani de activitate” a instituției (în realitate, un an și jumătate, deoarece acoperă anul 1918 și primul semestru din 1919). În plus, acest bilanț nu privește decît o parte din țară și, ținînd cont de informațiile pe care Lacis le-a putut furniza pe altă cale și de diferitele verificări ale mărturiilor, putem considera că aceste statistici merită serioase reevaluări. Chiar și așa, ele sînt impresionante: 8 389 de persoane împușcate de Veceka, adică în cadrul competenței sale, ceea ce lasă deoparte condamnările la moarte hotărîte și executate de tribunalele populare; 412 organizații contrarevoluționare descoperite și 82 000 de arestări. Încă o dată, nu este vorba aici decît de un bilanț parțial și părtinitor. Prin aceste cifre, Lacis vrea să demonstreze *insuficiența* vigilenței colaboratorilor săi, și nicidecum excesele lor.

Soljenițin a comparat cifrele de mai sus cu bilanțul represiunii din Rusia între anii 1826 și 1906. Detaliu important: acest bilanț nu este opera puterii imperiale, ci a intelectualilor de stînga, care puneau puterea sub acuzație pentru cruzime. Desigur, nici aceste cifre nu sînt mai complete decît cele ale lui Lacis. Dar ce comparație! Luînd datele cele mai înalte ale culegerii consacrate unei perioade de 80 de ani de represiune imperială, găsim 3 400 de condamnări la moarte, cu un maximum de 1 310 condamnări în 1906, anul reacției contrarevoluționare din 1905. Nu trebuie desigur să facem din aceasta un motiv de glorie pentru imperiu, care, cel mai adesea, a luptat împotriva oponenților, condamnîndu-i în loc să caute să se reformeze pe sine însuși. Dar sîntem forțați să recunoaștem că în decurs de optsprezece luni, numai Veceka – tribunalele populare n-au fost însă mai puțin active în aceeași perioadă – a ucis de două ori și jumătate mai mulți „oponenți” decît imperiul în 80 de ani! În plus, cifrele referitoare la imperiu evocă pedepsele cu moartea pronunțate de tribunale, și am văzut că în secolul al XIX-lea, în acele instituții, nu se petreceau ilegalități: pe deasupra era vorba de condamnări, nu de execuții. Nu putem exclude faptul că dreptul de grațiere – se cunosc situații concrete – mai ponderează statistica în cauză. Am insistat suficient aici asupra locului pe care îl ocupă omorul polițienesc în lunga istorie a Rusiei, pentru a nu evidenția această progresie a *statului civilizat* în secolul al XIX-lea; puterea imperială îi ucide încă pe aceia care i se opun, dar încearcă din ce în ce mai mult să acționeze în conformitate cu dreptul. Dimpotrivă, dezvoltarea unei legalități teroriste, ruperea de normele juridice stabile deschid calea utilizării sistematice a violenței, în vederea apărării și a întemeierii noului sistem politic. Legalitatea nu face atunci referință decît la situația de moment, la dușmanii pe care puterea îi denunță, îi descoperă sau îi bănuiește. Iar combinația unei instanțe de securitate avînd puteri depline, fără referire la nici una din normele de drept, cu tribunalele invocînd o nouă legalitate, relativă, conferă certitudinea, exprimată mereu de Lenin, că independența și justiția, caracterul absolut al dreptului sînt invenții ale societății burgheze, care nu își mai au locul, din moment ce revoluția a învins-o.

Ni se va obiecta că acea ilegalitate teroristă corespunde perioadei incipiente a puterii lui Lenin, cînd uciderea dușmanului politic apare ca unic mijloc de a înscăuna o autoritate amenințată de nemulțumirea socială, de reacția foștilor slujitori ai imperiului și de intervenția străină. *Comunismul de război*, materializarea statului de tranziție, era, în Rusia anului 1918 – în mare majoritate țărănească –, o adevărată declarație de război făcută societății. Opțiunea în favoarea unei astfel de strategii – marș forțat spre comunism

contra realității sociale existente și contra celor mai numeroase aspirații – implica violența și eliminarea fizică a tuturor acelor care se așezau sau se aflau de-a curmezișu celui proiect de ruptură totală.

Încă din vara anului 1918, țărănimea – în jur de 110 milioane din cele 130 de milioane ale fostului imperiu – înțelege sensul antițărănesc al comunismului de război și i se opune. Împotriva ei, statul își angajează toate mijloacele de care dispune – forțele Veceka, aparatul politic al partidului și al sovietelor, dar și forțele militare. Pentru a pune capăt acelei veritabile lupte armate, puterea utilizează, desigur, mijloacele de război tradiționale, dar și pe acelea instaurate de noul sistem și pe care imperiul nu le imaginase: *ostatecii*, execuții într-un număr ce n-a putut fi încă evaluat, omorurile în serie în slujba unei politici respinse de societate; și *limbajul* care permite, în absența dreptului, desemnarea dușmanului. Revoluția rezultată dintr-o relație strânsă cu țărănimea nu poate vedea, se înțelege de la sine, țărănimea întorcându-se împotriva ei. În schimb, dușmanul „poporului țărănesc” există: este vorba de *culac*, țăranul bogat pe care satele devastate de război și de jafurile ce au urmat după îl vor furniza în cohorte impresionante, spre uimirea generală. Represiunea nu are nevoie decât de etichetarea fiecărui țăran drept *culac*; simpla desemnare constituie un delict, suficient pentru a justifica execuția sumară sau deportarea personală sau a familiilor întregi (lucru ce se practică deja).

Către o teroare legală

În 1921, URSS-ul lui Lenin se rupe de comunismul de război, înlocuindu-l cu o nouă politică economică (NEP), care este, în unele privințe, o nouă politică și nimic altceva. Discuțiile în legătură cu noua orientare rămân deschise. Viziune gradată și moderată asupra schimbării, pe care au întrerupt-o un timp dificultățile de început ale sistemului în beneficiul violenței comunismului de război? sau pauza menită să asimileze și să depășească dificultățile înainte de a se reveni la viziunea radicală anterioară? În ambele cazuri, NEP înseamnă recunoașterea eșecului. Prezentat ca o dorință de reconciliere socială – întreaga țărănime este răzvrătită în 1920, iar proletariatul refuză „dictatura comisarilor” – NEP marchează constatarea că teroarea nu este suficientă pentru reglarea problemelor sociale și mai ales economice. O putere politică poate să facă uz de violență pentru a-i zdrobi pe oameni; dar execuțiile sau violența n-au priză asupra economiei sau, după toate evidențele, se supune propriilor legi.

NEP, reconcilierea cu societatea, nu implică revenirea la o concepție democratică despre raporturile cu ea. Presa de opoziție, interzisă în anii comunismului de război, nu poate renaște; partidele politice rămân prohibite, reprezentarea socială neputînd beneficia de mai mulți purtători de cuvînt. Sovietele, cărora puterea începuse să le slăbească încă din 1919 conținutul și mijloacele de acțiune, sînt simple cochilii; subordonarea lor față de partid pare să se fi încheiat chiar atunci. Concesiile economice ale NEP¹ sînt dublate de birocratizarea sistemului, concepută să împiedice revărsarea liberalizării economicului în sfera politicului. La Congresul al X-lea din 1921, se hotărăște integrarea

1. Sîrșitul rechiziționărilor de la țară, susținerea cooperativelor, concesionarea unor întreprinderi particulare, redeschiderea unui mic comerț privat, atragerea și garanțiile oferite capitalului străin etc.

sindicatelor în aparatul de stat și interzicerea fracțiunilor, ceea ce face ca discuțiile în contradictoriu, deja imposibile în afara partidului, să nu se poată strecura în interiorul lui. Iată dovada clară că „retragerea și reconcilierea economică” sînt destinate să restabilească o situație viabilă, nu să permită evoluția sistemului în sensul unei participări sau al unui simplu control social asupra birocrăției invadatoare și a dictaturii pe care partidul o exercită asupra societății și asupra propriilor sale trupe.

În noul context, problema violenței își schimbă caracterul. O dată încheiat războiul civil, statul sovietelor intră într-o perioadă de stabilizare, stagnarea revoluției mondiale îi interzice revoluției ruse să continue să trăiască în afara lumii exterioare; necesitatea coexistenței cu capitalismul menținut implică o instituționalizare, fie ea și provizorie, a statului sovietic, conform normelor internaționale dominante. Iată de ce puterea va încerca atunci să pună teroarea de acord cu legalitatea. Legalizarea violenței exercitate împotriva dușmanilor politici este caracteristică ultimilor ani din viața lui Lenin. Nu putem înțelege căutarea neașteptată a legalității decît în lumina proiectului NEP: să nu se cedeze nimic pe plan politic, să se izoleze sfera politicului de sfera economicului, să se țină cont de unicitatea statului revoluționar și să se accepte un compromis momentan cu mediul internațional, periculos pentru revoluție.

Anii 1920 aparțin juriștilor, însărcinați să opereze sinteza dificilă dintre un drept normativ și un drept relativ. În 1922, se impune de urgență ca statul sovietic să fie înzestrat cu referințe juridice, deoarece intră în perioada de teroare pedagogică, cea care, prin exemplul primelor procese spectaculoase, va imprima societății fundamentele ideologice ale noului sistem. Trebuie să reținem aici două procese, care vor conferi o turnură legală *omorului ideologic*, adică suprimarea alternativelor ideologice prin lichidarea persoanelor fizice.

Adaptarea instituțiilor și a dreptului este fundalul înaintării către legalizarea violenței. În primul rînd, se cuvine să reținem transformarea nominală – dar cît de semnificativ, într-un sistem în care limbajul deține un loc central – a organizației polițienești. La 6 februarie 1922, un decret al Comitetului Central Executiv a desființat Veceka și a înlocuit-o cu GPU (Direcția Politică de Stat), care ține de Comisariatul Intern al Poporului¹. Numele s-a schimbat, dar responsabilitățile se mențin, dovedindu-se astfel continuitatea proiectului. Se cuvine totuși să reflectăm la semnificația acestei evoluții terminologice. Nominal, Veceka era o comisie *extraordinară*, ceea ce sugerează caracterul tranzitoriu al instituției și al motivației ei. GPU indică realmente că statul, ai cărui juriști elaborează în același moment trăsăturile esențiale, legînd relativitatea și stabilizarea, trebuie să dispună de instituții normale de control politic. În spatele schimbării de nume, se conturează perenitatea, legalizarea terorii ca mod de soluționare a raporturilor cu societatea. Faptul semnifică ruperea de concepția marxistă privind instrumentele de menținere a ordinii încredințate poporului. Începînd cu 1922, numai statul este garantul menținerii ordinii politice.

Noua concepție are nevoie de un drept care să nu mai fie rodul unor improvizații perpetue. Iar Lenin îi angajează pe juriști în elaborarea unui Cod penal. Primele variații care îi sînt prezentate în mai 1922 îl fac să remarce: „După părerea mea, trebuie să lărgim sfera de aplicare a pedepsei cu moartea la toate formele de activitate ale

1. La data întemeierii URSS, GPU va deveni OGPU, adică instanța care acoperă ansamblul republicilor federale.

menșevicilor, socialist-revoluționarilor etc. Și să găsim o formulare *care să lege* aceste activități de burghezia internațională”. Peste patruzeci și opt de ore el mai precizează ceva: „Tovarășe Kurski, vreau să adaug la întvederea noastră această schiță a unui paragraf complementar al Codului penal... Cred că esențialul este limpede. Trebuie să punem în mod deschis problema principiului, just din punct de vedere politic – și nu numai în termeni strict juridici –, care să motiveze esența și justificarea terorii, necesitatea și limitele ei! Tribunalul nu trebuie să suprimă teroarea, altfel înseamnă să ne mințim sau să mințim; ci s-o întemeieze, s-o localizeze în principiile sale, limpede, fără să trișeze sau să înfrumusețeze adevărul. Formularea trebuie să fie dintre cele mai sincere posibil, căci numai conștiința revoluționară legală și conștiința revoluționară creează condițiile de aplicare în fapte...”.

Considerînd proiectul prezentat insuficient de „deschis”, Lenin îi adaugă o serie impresionantă de motive, atrăgînd după sine pedeapsa cu moartea: „propaganda, agitația, participarea la o organizație sau sprijinul acordat unei organizații (propagandă și agitație) în sensul unei ajutorări a burgheziei internaționale...”.

Prin intervenția lui precisă în elaborarea Codului penal, Lenin introducea în dreptul cel nou noțiuni vagi, permițînd tot felul de interpretări și tot felul de utilizări împotriva acelor pe care statul dorea să-i suprimă. Pedeapsa cu moartea își afla în acest drept fluctuant, vag – o negare a dreptului în accepțiunea lui generală – un cîmp de aplicare cvasinelimitat. La 1 iunie 1922, textul era pus la punct și intra în vigoare. Nu putuse fi folosit la procesul din aprilie, intentat demnitarilor Bisericii, dar a fost aplicat în procesul socialist-revoluționarilor, care urma să aibă loc.

Procesul religios trebuie examinat pe scurt, nu atît pentru consecințe, cît pentru contradicțiile legalismului sovietic pe care le pune în evidență. Religia reprezenta o țintă preferată în activitatea lui Lenin, dat fiind locul pe care îl deținea de secole în concepția rușilor despre stat și în cultura populară. Formarea unei noi conștiințe sociale și politice, al cărei fundament va fi sistemul ideologic al partidului, presupunea suprimarea a ceea ce el considera drept o alternativă a sistemului. Încă din 1918, puterea a proclamat separarea Bisericii de stat – ceea ce Conciliul ortodox din 1917 hotărîse deja, la rîndul său – și a afirmat că religia este o chestiune personală. Dar postulatul în cauză nu ține, pentru că baza ideologică a statului sovietic înseamnă negarea acestuia. Pentru a despărți Biserica de stat, pentru a-i recunoaște conștiinței individuale libertatea, statul însuși este dator să fie neutru. Or, statul lui Lenin este un stat ideologic, care își propune să modeleze o nouă conștiință socială avînd drept componentă de seamă ateismul. Din acel moment, în spatele mitului libertății religioase, opțiune personală a fiecărui individ, se află confruntarea pe care o angajează partidul, desigur violentă, din moment ce este vorba de extirparea conștiinței sociale, avînd convingeri ancorate în ea de secole și în jurul cărora se făurise națiunea.

O dată cu NEP – cînd vine ceasul apărării legale a sferei politicului – se angajează lupta. De la despărțirea din 1918, Biserica își pierduse drepturile juridice și bunurile materiale – excepție făcînd obiectele de cult – și atacată cu violență de către stat încerca, sub autoritatea patriarhului Tihon, nou ales, să se mențină într-un sistem care își dăduse ca misiune s-o reducă la zero. Evitînd să ia o poziție netă în războiul civil, încercînd să aline suferințele – Biserica, prin donațiile sale, a contribuit la ajutorarea înfometaiților –, patriarhul Tihon ajunsese să salvgardeze o anume autoritate. Lenin nu putea să ignore această stabilizare a instituției religioase și hotărîște, în 1922,

să grăbească confruntarea¹. Venise momentul, sublinia el, să distrugă instituția și s-o plaseze în afara legii. Dar, ținând cont de starea de spirit, îi era necesară o pedagogie a rupturii care să ateste incompatibilitatea dintre universul religios și lumea născândă. Procesul ce s-a ținut la Moscova, de la 26 aprilie la 7 mai 1922, avea 17 acuzați, clerici de tot rangul și laici, propagandiști dovediți ai apelului patriarhului – considerat anti-sovietic – de a se opune confiscării obiectelor de cult. A fost, desigur, un proces public, dar publicul se compunea deja din membri GPU... Au fost pronunțate unsprezece condamnări la moarte, dintre care cinci au fost aplicate; ceilalți condamnați s-au îndreptat către gulagul din ce în ce mai mare. Patriarhul Tihon, chemat să depună mărturie, a fost arestat în zilele următoare. Dovada punerii în afara legii a Bisericii continuă peste câteva săptămâni la Petrograd, unde principalul acuzat – dintre cei peste 80 – era mitropolitul Veniamin, ales în 1917, foarte apropiat de popor și care pledase asiduu pentru o Biserică independentă de stat. Și aici, ca și la Moscova, pretextul procesului a fost refuzul Bisericii de a înmîna statului Sfintele Daruri (ea renunțase la toate celelalte); dar explicația acestui refuz a fost oferită chiar de acuzație: „Biserica este o organizație contrarevoluționară”. Prin pedepsele pronunțate, procesul a permis din nou lichidarea fizică a celor mai puternice personalități ale Bisericii și, în primul rînd, a mitropolitului Veniamin.

Lección desprinsă din aceste procese, larg difuzate în societate: Biserica este în întregime dușmanul poporului și dușmanul revoluției, ceea ce înseamnă același lucru. Condamnarea înalților ei demnitari legitimează totodată judecata aplicată Bisericii și măsurile de luptă ce vor urma. Anul 1922, deschis de aceste două procese, se poate mîndri cu un bilanț neobișnuit de omucideri: 8 100 preoți, călugări și călugărițe au fost împușcați pe parcursul lui ca o aplicare a definiției Bisericii desprinsă din cele două procese. Nu era nevoie să i se mai intenteze și altele. Tribunalele stabiliseră deja vina generală a Bisericii față de popor și de revoluție.

Se observă astfel, prin mijlocirea acestor două procese, instalarea unui sistem legal de tip nou care înlocuiește negarea pură și simplă a legalității din anii precedenți. Procesul și executarea sentințelor capitale lovind în cele mai reprezentative personalități dintr-o anumită categorie – patriarhul sau mitropolitul sînt reprezentanții Bisericii și ai comunității credincioșilor – nu slujesc la stabilirea unor acuzații determinate: „În acest caz, nu există nici probă de culpabilitate, nici fapte, nici măcar acuzație... Dumnezeuastră înșivă ați subliniat ca principiu fundamental *ceea ce este util* puterii sovietice”, a declarat avocatul care îl apăra pe mitropolitul Veniamin. Este important ca el să întemeieze raportul statului față de Biserică, un raport al forței statului. Dreptul ce se făurește în această practică decurge dintr-o concepere a raportului de forțe și a criteriului de utilitate a proiectului comunist. Din moment ce raportul de forțe, care plasează Biserica în postura de vinovăție, a fost codificat prin deciziile unui tribunal, toți aceia care i se alătură Bisericii țin de aceeași jurisprudență ce nu mai are nevoie, pentru a fi aplicată, de simulacre de proces. Vinovatul trebuie pedepsit; iar principiul general al vinovăției universului religios este întemeiat – în termenii acestui nou drept – pe procesele din 1922.

Procesul socialist-revoluționarilor (iunie-iulie) are meritul de a fi pus pentru prima dată la încercare noul Cod penal, a cărui pregătire a fost accelerată în acest scop. Actul

1. Pretextul l-a constituit intenția puterii de a-și însuși Sfintele Daruri. Rezistența clerului a antrenat atunci înfruntări asimilate cu o opoziție deschisă.

de acuzare foarte complex – pornind de la răspunderea pentru războiul civil – sfârșește cu *spionaj* în favoarea Antantei. Proces important din două motive: el stabilește, din moment ce socialist-revoluționarii sînt condamnați, că bătălia revoluționară nu a fost dusă exclusiv de bolșevici; pe de altă parte, el servește la testarea metodelor de acuzație „îmbucate” asemenea păpușilor rusești care, pornind de la un fapt real – încă din 1918, socialist-revoluționarii s-au opus absolutismului în materie de conducere al bolșevicilor – sfârșea prin principiul pe care Lenin îl expusese cu cîteva săptămîni mai înainte: orice opoziție față de bolșevici înseamnă în ultimă instanță cooperarea cu burghezia internațională. Procesul ca mod de legitimare – în cazul de față a unui partid, mai tîrziu a unui om – raționament mecanic care, pornind de la ceva real, conduce la acuzația mincinoasă de *trădare*, toate vor ajunge în cîteva ani la un stadiu de perfecțiune și vor fi utilizate chiar împotriva acelor care au pus la punct sistemul. Este semnificativă constatarea că, printr-o ironie a sorții cu care istoria s-a obișnuit, președintele Tribunalului Suprem a fost înlocuit la procesul socialist-revoluționarilor cu Piatakov, care în 1937 va fi principalul acuzat în procesul „Centrului troțkist antisovietic”, unde multe din acuzațiile reținute de el în 1922 împotriva socialist-revoluționarilor (în special spionajul) îi vor fi atribuite și îl vor duce la moarte¹.

Încă de la acea dată, arsenalul legal al terorii, al omorurilor la scară întinsă se află în funcțiune. Este totuși adevărat, chiar dacă omorurile legale sau acelea din afara oricărei legalități sînt nenumărate, că sistemul terorist conține încă „pete albe”. Mai întîi „discursul terorist” al lui Lenin, care maschează instaurarea unei terori reale, trebuie să se situeze încă pe o poziție defensivă. În ciuda interzicerii presei și a partidelor din opoziție, inteligența rusă, care s-a bătut cu tărie pentru revoluție, nu este redusă la tăcere; ea critică. Chiar în rîndurile partidului sau printre cei mai apropiați camarazi de drum ai săi persistă critica, denunțînd prăpastia din ce în ce mai largă dintre utopie și realitate. Pînă și Gorki, fidelul între fideli, și-a exprimat dezacordul. În afara statului sovietelor, în sînul mișcării socialiste, direcția imprimată de Lenin sistemului – dictatura proletariatului identificată cu dictatură partidului, suprimare a democrației – nu este unanim acceptată. Rosa Luxemburg, înainte de moarte, a reprezentat vocea critică a acestui proces, căruia i-a întrevăzut extrem de lucid evoluția. Iar Internaționala a III-a, întemeiată de Lenin, nu-și dăduse încă acordul relativ la această concepție despre înaintarea spre comunism.

Discursul terorist al lui Lenin, apoi definiția sa utilitară și relativă privind legalitatea revoluționară au cel puțin meritul unei anume sincerități. Lenin nu pretinde că revine la drept, ci la un drept propriu care să îi legitimeze politica. Prin acest fapt, așa cum subliniază atît de corect Leszek Kolakowski, el aruncă neîndoieľnic fundamentele unui sistem totalitar, dar nu și pe acelea ale unui simplu despotism. Succesorului său îi va reveni exploatarea și ducerea la bun sfîrșit a procesului început astfel, permițîndu-i să suprima pe oricine va dori în virtutea unui drept adaptat constant la această finalitate.

1. În 1918, în calitate de comunist de stînga, Piatakov s-a opus păcii de la Brest-Litovsk – una din acuzațiile socialist-revoluționarilor, la procesul lor din 1922, va fi aceea că au „sabotat-o” –, și concepțiilor lui Lenin, în care el vedea urmele unui „narodnicism țărănesc”.

Dreptul de a ucide

De cînd Stalin a fost acuzat de exercitarea teroristă a puterii, problema a constatat în datarea etapelor acestei devieri a sistemului originar și în încercarea de a-i evalua costul uman. De cînd crima a devenit o unealtă privilegiată a partidului? Cîte omoruri a comis Stalin?

La primul punct cîștigă teren concepția difuzată de Soljeniîn și Kolakowski, pe care am reținut-o și noi. La cel de-al doilea, răspunsul urmează să fie dat fiindcă depinde de accesul la arhive și ține pentru moment de speculație. Nu vom încerca deci să catalogăm omorurile lui Stalin și nici nu le vom întocmi contabilitatea sinistă, dar vom examina trăsăturile lor originale și vom încerca să le clasificăm după o tipologie funcțională.

Despre Stalin și stalinism s-au emis tot felul de păreri extreme. Marea lor majoritate pun accentul pe exces, pe irațional: „Stalinismul este sifilisul mișcării muncitorești”, scria Troțki către sfîrșitul vieții. Pentru poetul Mandelștam, Stalin a fost un monstru, un mîncător de oameni; pentru alții un nebun, pentru istoricul Roy Medvedev unul dintre cei mai mari criminali din istoria lumii.

Privindu-l mai îndeaproape, se impune o primă remarcă: Stalin a folosit omorul în mod multidimensional, dar sub acoperirea legii. În acest ultim fapt constă, se pare, decalajul major față de predecesorul său. Desigur, Lenin înființase un sistem terorist și folosisese omorul fără zgîrcenie. Însă el s-a bazat pe omor pentru a rezolva problemele complexe, acesta nu a reprezentat pentru el un instrument de putere universal. Lenin a recurs la omor în funcție de circumstanțe – acest lucru face parte din demersul său pragmatic – și l-a aplicat cu o sinceritate nedisimulată. Discursul său terorist este clar. Chiar atunci cînd încearcă să îi adauge dimensiunea dreptului, el subliniază caracterul relativ și utilitar al acestui drept, care nu are altă temelie decît aceea de a sluji puterea. Troțki, asemenea lui Lenin, a exprimat fără menajamente necesitatea și legitimitatea violenței. În viziunea lui, refuzul terorii însemna condamnarea șanselor socialismului. Cînd ai un țel nu trebuie să refuzi nici un mijloc pentru a-l atinge sau „înainte să dispară, statul îmbracă forma dictaturii proletariului, adică cea mai necruțătoare formă care există, aceea a unui stat care îmbrățișează în mod obligatoriu viața tuturor cetățenilor”.

Stalin opune acestei concepții a terorii mărturisite o variantă deghizată în hainele democrației și ale dreptului. Displăcîndu-i formulele brutale, el a asociat folosirea terorii cu imaginea legalității și a umanismului, cu imaginea statului sovietelor. În acest scop, el va mobiliza în 1930 juriștii, iar Constituția din 1936 va furniza modelul perfect al sovietului de drept și al democrației totale. În drept, dictatura proletariului va fi cedată în favoarea statului sovietelor și a participării populare – pentru prima dată de la 1917 încoace un sistem electoral perfect: sufragiul universal direct și secret va depune mărturie în acest sens –, în favoarea dezvoltării drepturilor și libertăților individuale sau în grup. Stalin se va pricepe astfel să îmbine trei elemente: teroarea politică, jurisprudența terorii și legalitatea socialistă. În 1936, în plină teroare, el va spune: „De acum încolo, stabilitatea dreptului ne este indispensabilă”, iar pentru a convinge societatea de cele afirmate, el îi va arunca în întinericul lagărelor sau îi va executa imediat pe juriștii care încercaseră să dea o formă dreptului relativ născut din revoluție.

Putem vorbi atunci de o contrarevoluție a dreptului. Semnificativ este faptul că artizanul lui a fost Vișinski, procurorul marilor procese din anii 1936-1938. Relativitatea

dreptului, principiu leninist, este tratată de acum încolo drept concepție nihilistă și dispare în beneficiul reabilitării strălucite a unui formalism juridic stabil. Procedura, legalitatea, înființarea unei suprastructuri juridice alcătuite din instituții și din legi sînt trăsăturile de seamă ale spiritului stalinist. Care cititor din mileniul următor, necunoscător al faptelor, înarmat cu Constituția, Codurile federale și republicane și cu întreaga literatură juridică din anii 1980, va bănuși că în spatele înfloririi democrației și al garanțiilor acordate societății, s-a desfășurat o violență fără margini împotriva societății?

Falia dintre drept și omorul cotidian este completă și maschează totodată un drept a cărui funcție este tocmai legitimarea omorului. Într-un asemenea sistem de garantare a libertăților, orice omor înseamnă crimă. Pedagogia stalinistă se va strădui să le lege indisolubil. În același mod „mîncătorul de oameni” se va înverșuna să instaureze un nou sistem de valori sociale, a cărui finalitate este mitul patern, protector, legat de persoana lui. În „statul sovietelor se respiră mai bine, mai liber decît oriunde în altă parte”, pentru că „Tătucul popoarelor”, „cel mai bun prieten al copiilor” veghează asupra statului de drept. Nu este inutil să subliniem că una dintre etapele decisive în constituirea imaginii protectoare, a mitului tatălui binevoitor este legată de o omucidere. O va pune în lumină povestea lui Pavlik Morozov. Tînărul pionier (1918-1931) s-a bucurat de trista faimă de a-și fi denunțat tatăl ca fiind „dușman al poporului” și membru al unui complot organizat de culaci. Înalta sa faptă – Pavlik Morozov a fost timp de decenii propus ca model copiilor sovietici – îi furnizează lui Stalin un dublu mit. Primul identifică societatea sovietică cu o familie în care progresul istoriei, legăturile de sînge contează pe viitor mai puțin decît cele create de adeziunea la sistem. În numele acestei ierarhii, Pavlik Morozov nu numai că îl respinge, dar îl și denunță pe tatăl său natural, de îndată ce se presupune că acesta a trădat. Procedînd așa, copilul delator arată pe de altă parte cine este *adevărata* familie și cine este *adevăratul* tată, dat fiind că fiecare familie are unul; acela care prezidează destinele societății familiale este în ultimă instanță Stalin. În 1931, societatea sovietică fiind încă nepervetită de acest discurs, Pavlik Morozov va fi ucis de ai săi, furnizînd astfel – în afară de miturile *Familiei politice* și al *Tatălui politic* – un martir-copil. Observăm cum, în cultura socială în curs de elaborare, sînt difuzate în conștiințe miturile cunoscute, dar dotate cu un conținut diferit.

Funcția crimei

Corolarul contrarevoluției legale: utilizarea sistematică a omorului pe care îl putem clasa în mai multe grupe.

Nimeni nu mai neagă faptul că Stalin a fost un ucigaș, cu excepția cîtorva nostalgici. Faptul că omorurile sale, încă imposibil de numărat – dar un total de milioane nu simplifică operația, ci dimpotrivă, o complică – s-au supus unei raționalități este la fel de evident.

Revenirea la ordinea fratricidă

O primă categorie, desigur cea mai simplă, o constituie omorurile ce îi elimină pe aceia ce-i stăteau în cale și îi frîneau accesul la puterea absolută. Sînt omoruri de tip clasic din sfera puterii, care nu prezintă interes decît în privința căilor diverse, imaginative, pe care Stalin și le-a croit. Poate fi absolvit de un singur omor, chiar dacă i-a fost și el uneori

atribuit: al lui Lenin. Desigur, în ultimele sale clipe, Lenin a încercat să îl îndepărteze de la puterea pe care i-o încredinșase – Stalin fusese numit Secretar General al partidului la propunerea lui în 1922 –, dar pare evident că moartea sa – era condamnat pe termen scurt – a fost naturală.

Dintre aceia pe care îi considera dușmanii săi personali, acela pe care l-a urît cu cea mai mare pasiune – ostilitatea era de altfel total reciprocă – acela pe care l-a vînat în modul cel mai constant și mai dificil a fost Troțki. Pentru a se descotorosi de el, lui Stalin i-a trebuit multă constanță în sentimente – și a folosit în slujba acestui omor aproape toate tehnicile criminale. Stalin organizează prima moarte a veșnicului său adversar foarte devreme; în luna în care Lenin, deja bolnav, era scos în afara jocului, Troțki angajează o luptă sistematică împotriva birocratizării aparatului comunist de către Stalin. Epuizat de lupta începută în ianuarie 1924, Troțki pleacă să-și refacă forțele în Caucaz. Anunțat de moartea lui Lenin la Tiflis, îi este imposibil să participe la funeralii, la inaugurarea „cultului lui Lenin”, pe care Stalin îl întreprinde pe loc, la reorganizarea puterii. Omor fără cadavru, dar totuși omor. La organizarea distribuirii rolurilor, Stalin îi reunește pe „camarazii” (*soratnicii*) lui Lenin, pe aceia care au dus alături de el lupta revoluționară. Din această familie spirituală a lui Lenin, el l-a exclus vizibil pe Troțki. Se perfectează astfel uciderea fratelui de arme. Moartea politică prin excludere, anterioară eliminării fizice, anunță unul din modurile staliniste de lichidare a dușmanilor personali.

Dar nu este de ajuns. Mort pentru cercul magic al „leniniștilor”, categorie proaspăt întemeiată de Stalin, acesta îl va omori ulterior în sinul partidului, extirpîndu-l din istoria revoluției ruse. Se va sluji în acest scop de duelul dintre anii 1924 și 1929. Alungat din patria revoluției, jefuit de Stalin care *dictează* dreptul revoluționar, Troțki va fi veșnicul rătăcitor hăituit, doborât în final în 1940, după ce au fost asasinați toți ai săi pe care ucigașii de la Kremlin i-au putut atinge. În înșiruirea titlurilor lucrărilor sale, Isaac Deutscher a rezumat admirabil strategia lui Stalin pe parcursul acestui duel implacabil. El l-a „dezarmat” pe Troțki – de armura sa leninistă și de aceea a partidului; apoi l-a făcut un „om în afara legii”. Uciderea sa politică, anterioară uciderii fizice, are meritul de a împiedica resudarea rîndurilor partidului în jurul unui martir.

Ulterior, Stalin va aplica strategia uciderii fără sînge, prin evacuarea din partid, din succesiunea lui Lenin a tuturor moștenitorilor posibili. În cursul luptelor interne pentru succesiune dintre 1924 și 1930, Stalin, situîndu-se în centrul conflictelor al căror arbitru se pretinde – stînga contra dreapta, dreapta contra stînga –, va repeta pentru toți rivalii săi operațiunea Troțki. El le impune tuturor în mod insidios o cale comună: instalarea pe o poziție extremă față de adversarii respinși în cealaltă extremitate pentru ca, la ora înfrîngerii, să fie constrînși să admită că s-au înșelat, că au înșelat partidul și, prin aceasta, s-au exclus treptat din familie.

În favoarea conflictelor interne, Stalin aranjează două mituri indisociabile decurgînd din cultul lui Lenin, pe care l-a orchestrat cu atîta grijă. Îmbălsămat, așezat într-un mausoleu deschis devoțiunii populare, Lenin – un Lenin intangibil, pe care Stalin îl împodobește cu *leninism*, piatră de încercare în continuarea căii presupuse a fi cea dreaptă – este fie trădat, fie urmat cu fidelitate, adevărată stea a păstorilor care îi ghidează pe supraviețuitori spre locul pe care li-l recomandă istoria. Cine se bate pentru a-și apăra propria concepție despre calea ce trebuie urmată la un moment dat și în circumstanțe deosebite – Zinovien, Kamenev, Rakovski, Preobrajenski... –, cine mai apoi este constrîns să-și recunoască greșeala și, lucru mai grav, că a folosit cadrul partidului spre a se proteja

este de două ori exclus din leninism. Cazul cel mai flagrant în această privință și totodată cel mai tragic este acela al lui Buharin, „copilul îndrăgit al partidului”. Nu numai că va trebui – în cadrul aparent pașnic al dezbaterii din sânul partidului să admită ruptura sa cu Lenin, dar, înainte de a se ajunge aici, el însuși în 1928 îi va condamna politica și va propune o cotitură implicând mărturisirea erorii sale și excluderea sa.

În felul acesta se dezvoltă, de la Troțki și Buharin, un prim mit, acela al *camarazilor pierduți* de Lenin. Alături, revers al primului mit, se naște un al doilea, acela al omului înțelept, al camaradului infailibil, care a încercat în mod constant să mențină intacte moștenirea și cercul familial. Camarazii pierduți, din cauza slăbiciunii lor, conferă legitimitate aceluia care menține tradiția. Ceea ce în 1924 părea greu de atins – Lenin recomandase îndepărtarea lui Stalin din funcțiile sale și terminase printr-un cuvânt de despărțire completă – s-a inversat datorită strategiei. Prin mărturisirea neînțelegerilor lor cu Lenin, camarazii acestuia măresc fără încetare golul în centrul căruia tronează Stalin. În 1934, în timpul Congresului al XVIII-lea, *congresul învingătorilor*, când Stalin îi adună pentru ultima oară – imagine a generozității, a fidelității față de un Lenin pe care îl obseda necesitatea de a uni partidul – pe adversarii săi, absolviți de greșelile lor trecute, noua mitologie este instalată. În mausoleu, Tatăl revoluției; la tribună, camaradul său credincios, încercând să refacă unitatea familiei destrămate. Fiii risipitori, cărora rar li se întrevede un viitor de durată, sînt aici...

Încă din acea epocă, un omor poate fi pe cît de sîngeros, pe atît de subtil. Moartea pe masa de operație, la 31 octombrie 1925, a lui Mihail Frunze, constrîns să se dea pe mîna chirurgilor pentru un ulcer ce nu îi amenința viața – contrar părerii unanime a medicilor care au declarat că acea operație impusă de Comitetul Cenrtal, adică de Stalin, îl va ucide în mod sigur –, este o variantă modernă a lichidării adversarului cu otravă invizibilă. În 1925, încă mai era posibil să îți exprimi îndoielile cu privire la acest tip de moarte foarte oportună, iar Boris Pilniak i-a consacrat o nuvelă surprinzătoare, *Povestea Lunii nestinse*. Revista care a publicat-o a fost imediat oprită, iar autorul său avea să fie arestat ulterior. Acea moarte a făcut să domnească o anume teamă printre camarazii lui Stalin; dar era vorba deja de o frică paralizantă, nu dintre acelea care incită la ripostă.

În epocă nu lipsesc morțile în condiții tulburi. Din categoria care ilustrează distrugerea familiei leniniste, categorie în definitiv fratricidă, una dintre cele mai interesante este aceea a lui Kirov, asasinat la 1 decembrie 1934. Ea încheie ciclul exterminării politice, pentru a face loc lichidării fizice a rivalilor. Ipoteza că asasinarea lui Kirov a fost organizată de Stalin s-a impus într-un mod destul de general, începînd de la Congresul al XX-lea al PC sovietic.

În unanimitatea omagiului ce se înalță către Stalin în timpul Congresului al XVII-lea din 1934, putem descoperi o ambiguitate. Este salutat pentru ceea ce a făcut și, prin aceasta, considerat deja omul unei epoci încheiate, pe care se cuvine deci s-o înlocuiască? Sau este pentru totdeauna omul destinului sovietic? Cele două teze sînt opuse. Atîta timp cît nu vor fi deschise toate arhivele pentru a se stabili răspunsuri, nici una dintre ele nu poate fi privilegiată în detrimentul celeilalte. Pentru bătrînul menșevic Boris Nikolaevski, ca și pentru Hrușciiov, Kirov era atunci partizanul unui răgaz după anii grei ai primului plan cincinal. Lichidîndu-și un rival printr-un asasinat foarte misterios – cu orice supraveghere brusc dispărută, într-o vreme în care înalții conducători ai partidului și locurile lor de muncă erau sever pázite, un tînăr necunoscut a reușit să-și descarce în tihnă revolverul asupra lui Kirov –, Stalin lichida în același timp un adversar. A doua

teză contestă faptul că în 1934 se putea cineva gândi la înlăturarea lui Stalin și insistă pe profunda asemănare în gândire a celor doi oameni. Dar nici o teză nu explică esențialul: ciudățenia care înconjoară crima presupune complici la cel mai înalt nivel și sugerează posibilitatea unei manipulări a omorului din partea lui Stalin. Fie că o comanditase, fie că nu, faptul contează numai în plan secund. Importanța lui se află în altă parte: acel omor bizar i-a permis lui Stalin să se angajeze într-o altă categorie de omoruri. Ea va transforma cadavrele politice în cadavre autentice, va deschide calea Terorii celei Mari și perfecționării unei noi culturi politice.

Omorul-spectacol

Robert Conquest, autorul unui important studiu despre *Marea Teroare*, numește omorul lui Kirov „omorul secolului”, pentru că a servit drept detonator și pretext unei terori generalizate, ascunzînd prin cele mai spectaculoase aspecte ale ei esențialul: raționalitatea exterminării masive a sovieticilor, comuniști sau necomuniști. Intervalul de timp ucigaș dintre 1934 și 1939 deconectează la prima abordare prin distanța ce separă declanșarea detonatorului, moartea lui Kirov, de explozie, procesele care încep în 1936. Considerînd Marea Teroare din acest unghi cronologic, lăsăm deoparte unul dintre aspectele ei primordiale: instalarea unui sistem legal, permițînd așezarea oricărei tentative de distrugere fizică ce va înflori începînd cu 1936 într-un cadru de drept.

Codul criminal al RSFSR din 1926 oferea puterii un instrument represiv comod: articolul 58, suficient de vag pentru a permite să fie inclusă în el orice formă de opoziție față de sistem. Soljenițin a notat pe drept cuvînt în legătură cu aceasta că „acolo unde nu există lege poate exista crimă”. În noaptea de 1 spre 2 decembrie 1934, Stalin semnează o serie de documente – legile Kirov – care în principiu trebuiau să permită asigurarea ordinii, dar constituind în realitate jurisprudența terorii. Serviciile competente – în acel an NKVD a înlocuit OGPU – primesc misiunea de a accelera instrumentarea procesului oricărei persoane acuzate de pregătirea sau de executarea unor acte teroriste. Recursul la grațiere este desființat, pedepsele sînt imediat puse în aplicare. Articolul 58 acoperă toate cazurile. La început, serviciile de instrucție ale NKVD aveau competențele limitate, în funcție de gravitatea delictelor și de sentințele pronunțate, iar tribunalele militare tratau cele mai grele cazuri. Treptat, diferențele se estompează. În 1935, dispozițiile complementare perfectează teroarea legală. Decretul din 30 martie 1935 prevede pedepse foarte mari pentru orice deținător de arme de foc sau de arme albe. Unde ia sfîrșit definiția armei? La 8 aprilie răspunderea penală – putînd merge pînă la pedeapsa capitală – se extinde la adolescenții de peste 12 ani. În sfîrșit, la 9 iunie, un decret prevede pedeapsa cu moartea, nu numai pentru spioni și paraziți, ci și pentru aceia „care ar fi avut cunoștință despre asemenea activități sau despre proiecte privitoare la acestea”. Textele constituie un ansamblu ce trebuie bine înțeles. El instituie obligativitatea delațiunii unui act criminal, dar și pe a unei intenții criminale. Se instituie principiul *răspunderii colective*. Aplicarea acestui drept represiv la adolescenți, atît de fragili din punct de vedere psihologic și închiși în mitul „eroic” al lui Pavlik Morozov, pune în lumină semnificația acelor decizii. Adolescenții au de ales între a deveni eroi sau „copii ai unor dușmani ai poporului” și, în consecință, complici ai acelor dușmani. Alegerea în cauză îl privește pe fiecare și în special fiecare familie concepută drept cunosătoare a urzelilor din sînul ei.

În acest punct – și numai pe baze „legale”, se pune în mișcare un proces complex. În vârful aisbergului se află melodrama plină de oroare a marilor procese de la Moscova ce vor face ravagii în toată vechea gardă a partidului bolșevic. Puțin mai jos, spectacolul oferit de procesele din tribunalele districtuale și din toate orașele URSSS.

Aici sînt judecați „complicii” diverselor comploturi pe care le-au pus în lumină procesele de la centru. Este același principiu care guvernează transmiterea în cercuri concentrice a cercului făcut la aruncarea unei pietricele în apă. Fiecare proces creează cercuri concentrice asemănătoare, care se multiplică la infinit. Ceva mai încolo, în adîncurile ghețarului terorist, procesele secrete și execuțiile fără proces nu mai pot fi numărate. Dușmanul se află peste tot : în partid, în întregul aparat de stat, în armată, pînă și în poliție, instituție ai cărei conducători vor fi absorbiți de procese, unii după alții : acuzatorii de ieri sînt dintr-o dată acuzați de cele mai grave nelegiuiri. Nu vom reveni aici asupra istoriei acelor procese : atîtea lucrări au relatat deja despre ele ! Ne interesează mai mult încercarea de a înțelege logica omorului stalinist, a motivației acelor puneri în scenă sinistre și inutile în fond.

La prima vedere, marile procese nu au nici o rațiune de a fi. Cei judecați sînt deja morți din punct de vedere politic, iar moartea lor a survenit cu mult timp în urmă : poporul trebuie să se indigneze în mod organizat în fața unor cadavre. Puține lucruri mai pot fi adăugate în cadrul procesului justificator. În epocă, legitimitatea lui Stalin nu poate fi pusă la îndoială. Procesele permit desăvîrșirea umilirii adversarilor săi, lichidarea lor fizică prin punerea lor în situația de a se acuza de crime pe care nu le-au comis. Dar din moment ce ei înșiși și le atribuie, cine să-și mai pună întrebări legate de veridicitatea lor ? Important este altceva : acele procese deschid drum unei represiuni generale care va avea consecințe de seamă asupra funcționării sistemului și făuririi miturilor care modelează conștiința socială. Din cauza epurării permanente, sistemul inaugurează o metodă inedită de selecționare a elitelor și de promovare a cadrelor. Prin reînnoirea constantă a întregii încadrări, Stalin ține tot mai ferm în mînă aparatul birocratic. Cei aflați la toate nivelurile puterii îl urmează orbește, de frică să nu fie îndepărtați – iar, în acele timpuri de epurare, îndepărtarea este sinonimă cu moartea sau, cel puțin, cu lagărul.

Cine se apropie de putere contribuie la procesul de epurare, în speranța că va avea la rîndul lui acces la ea.

Acel mijloc de a administra un aparat imens în beneficiul puterii unui singur om nu face nici o economie la capitolul vieți omenești și are pentru Stalin meritul de a fi eficient. Situația URSS, conflictele de la bază – pe care prea îndelungata tradiție a studierii în exclusivitate a conflictelor de la vîrf le-a condus spre subevaluare – atestă că puterea lui Stalin nu este asigurată pe veci. La mijlocul anilor 1930, URSS este o țară epuizată de un efort nemăsurat și dezechilibrată. Țăranul redescoperă noi forme de iobăgie, muncitorul nu este nici el mai favorizat de soartă ; industrializarea este spectaculoasă, conform datelor statistice, dar ea nu asigură nici electrificarea satelor și nici satisfacerea nevoilor minimale ale societății. Distanța dintre realitatea imaginată a sistemului, „viața voioasă”, și realitatea trăită este incommensurabilă. Ea atrage după sine tensiuni puțin vizibile, dar foarte concrete în rîndul populației. Acea distanță, acea prăpastie necesită o explicație. În ea constă pedagogia proceselor. Ea se întemeiază pe un mit explicativ care, deși nu este original, n-a cunoscut niciodată în altă parte un asemenea răsunet.

Complotul, a cărui parte vizibilă este evidențiată prin procese, divizează societatea sovietică. Pe de o parte, cresc cohortele acelora care îl trădează pe Lenin, comunismul,

poporul. Ei sînt răspunzători pentru tot, începînd cu necazurile zilnice ale populației. Putem face comentarii la nesfîrșit pe baza celor mai absurde anecdote legate de marile procese. De exemplu, mărturia lui Zelenski la procesul lui Buharin, acuzat de sabotaj economic : acesta ar fi făcut inutilizabil untul poporului, punînd cuie în el ; nu a reușit să facă aceeași operație și la ouă pentru că nu i-a permis coaja ! O dată cu distanțarea în timp și spațiu, caracterul straniu și supraréalist al unor cuvinte de felul acestora ne oferă prilejul să rîdem. Dar în atmosfera de penurie și de tragedie a timpului, ne putem imagina reacțiile oamenilor care făceau eforturi să găsească cele necesare supraviețuirii și care aflau, în sfîrșit, de ce a dispărut „untul poporului”... La cealaltă extremitate a complotului se află *cei buni*. Astfel, societatea este regrupată în jurul aceluia care, asemenea lui Lenin odinioară, încearcă să pună zăgaz fluxului complotiștilor. Mitul complotului, diviziunea maniheistă între buni și răi, între criminali (sabotori, trădători, spioni) și victime, transformarea adversarului în diavol servesc la conturarea unei lumi noi, a unei societăți noi, a unei culturi politice noi, aceea a efortului și a sacrificiului, în vederea înfrîngerii răului într-o ultimă luptă. Constatăm în același timp înlănțuirea elementelor ce au permis desprinderea unui model special nou : un omor fabricat și/sau exploatat, procese-spectacol menite să explice miturile născînde, să legitimizeze o putere și continuarea unei politici, în concluzie, teroarea generalizată.

Omorul „social”

Raportul secret a încercat să dateze omorul stalinist din 1934, adică din momentul în care opera de transformare a structurilor sociale – colectivizarea și industrializarea – este încheiată, dar trebuie să recunoaștem că principala sa lacună constă tocmai în acest fapt. Concentrîndu-ne prioritar atenția asupra a tot ceea ce Stalin le-a impus camarazilor săi, ansamblului de organisme administrative permanente, Hrușciiov încerca încă – de la Congresul al XXII-lea se va dovedi mai puțin timorat – să salveze opera socială înfăptuită, să șteargă prețul plătit și metoda de lucru : uciderea țărănimii.

Stalin s-a dorit artizanul unui proiect imens : smulgerea țării sale din fondul ei țărănesc. În 1929, în ciuda urbanizării în plin progres, statul sovietic rămîne eminemamente locuit de țărani, chiar atunci cînd aceștia au emigrat spre orașe, mentalitatea țărănească li s-a menținut. Unii istorici – ca E.H. Carr – au estimat că fenomenul colectivizării decurge dintr-o vertitabilă necesitate socio-economică : criza crescîndă, datorată comportamentului țărănesc de la sfîrșitul anilor 1920. Desigur, țărani nu erau perfect cooperanți cu puterea sovietică, iar reticențele lor în a-i accepta exigențele se agravau. Dar existau alte mijloace pentru rezolvarea lor decît acel război al claselor sociale, în afara celui război purtat cu satele. Colectivizarea a fost pentru toți de o violență nemaiauzită. Și ea a făcut apel la mitul complotului, al dușmanului neînduplecat, cel care, la țară, a îmbrăcat forma *culacilor*. Pentru că satele nu numărau destui culaci pentru a justifica puterea ce li se atribuia, ei au fost fabricați în întregime, în virtutea unei *quota* fixate dinainte. Acei „dușmani ai poporului”, „vampiri” etc., condamnați să fie *deculacizați* (ceea ce înseamnă distruși) împreună cu toți ai lor, au îndurat o soartă cumplită care amintește în toate privințele modul în care un om de aceeași teapă – Hitler – îi va trata altundeva, cîțiva ani mai tîrziu, pe unii din alte categorii umane.

În cazul nostru, omorul era precedat de un răgaz. Trebuia ca înainte de dispariție acei oameni condamnați pentru simplul fapt că erau țărani să fie folosiți. Deportați, aruncați

în lagăre, unde li se cerea să muncească dincolo de orice limită a rezistenței umane, *culacii* au furnizat industrializării, marilor șantiere, o mînă de lucru cvasigratuită. Capitalul necesar dezvoltării URSS a fost înainte de toate acel capital uman. Genocidul – căci este vorba într-adevăr de un genocid, calitatea de țaran fiind singura lor vină – a îmbrăcat forme variate. Culacilor condamnați la moarte prin muncă în condiții inumane li s-au adăugat în curînd nomazii „sedentarizați” atît de bine, încît aproape un sfert din numărul lor va dispărea din tabelele statistice. Cît despre marea foamete din 1932-1933, care va extermina, mai ales în Ucraina, cîteva milioane (2 sau 4?) de indivizi, ea a fost în mod sigur rezultatul unei politici agrare dezastruoase și, totodată, al unei politici sistematice de distrugere a societății țărănești. În timp ce populația rurală din Ucraina murea literalmente de foame, copiii ucigîndu-i pe vîrstnici pentru a se hrăni și a supraviețui, silozurile de grîu erau pline, iar țara exporta cereale.

Pe lîngă țărănimea asasinată prin deculacizare și foamete, trebuie să amintim de micile națiuni „pedepsite cu deportarea”, între 1943 și 1945, și decimate fizic, prin chiar condițiile deportării. Tot așa cum Stalin a vrut să suprimе fostul univers rural, oferind țărănimii care supraviețuia în colhozuri și sovhozuri, legată de ele printr-un statut juridic înrudit cu iobăgia¹, un *contramodel diabolizat*, acela al exploatatorilor, al culacilor, peste încă cincisprezece ani, el va furniza un model identic de națiuni „pozitive”, exterminînd parțial micile grupuri naționale „negative”, trădătoare. În cazul lor, pretextul va fi colaborarea cu dușmanul în timpul războiului. Fiecare știe că bătrînii și sugarii nu sînt în stare să colaboreze : în acele deportări ucigașe atît pentru viața oamenilor, cît și pentru sufletul popoarelor au fost incluși cu toții.

Contabilizarea omorurilor colective, pe care numai termenul de genocid le-ar putea desemna în mod echitabil, nu ne-ar sluji la nimic. Pînă și în ziua de azi ne este greu s-o stabilim... Cele mai modeste date evaluează pierderile țărănești din anii 1929-1933 între 5 și 7 milioane de persoane. Logica acelor omoruri se află în proiectul social, prometeic, pe care Stalin voia să îl ducă la bun sfîrșit. El voia să transforme societatea țăranilor colhoznici într-o societate nediferențiată și uniformizată, ceea ce în mîntea sa avea semnificația unei societăți desprinse de cultura socială seculară a mării majorități a societății – fie ea rusă sau de altă naționalitate. În realitate, el angajează o imensă „revoluție culturală” ce va deveni un succes tragic, care mai apasă și azi asupra destinului URSS. Prin asasinate – directe sau indirecte –, el reușește să distrugă o societate cu reperele, solidaritățile și modurile ei de viață, civilizația lumii rurale. O va înlocui cu o „lume a muncii la țară”, în cadrul unor structuri pe care cei menținuți cu forța în cadrul lor le-au dezonorat. Dar el nu a fost în stare să creeze un univers rural nou. Satul și cultura lui n-au fost înlocuite prin nimic. La sfîrșitul anilor 1980, în China, urmașii lui Mao Zedong reușesc să redea viața agriculturii, datorită unui țaran încurajat de inițiativa autorizată să facă din nou eforturi. În acel loc, civilizația lumii rurale supraviețuise, iar azi ea a redevenit cadrul comprehensibil al muncii fiecăruia. Omologii lor din URSS, porniți să rezolve aceeași problemă, constată cu disperare că mușicul nu mai există, că satul nu mai este un loc de viață sau de cultură socială.

1. Pînă la sfîrșitul anilor 1970, ca să-i împiedice să părăsească satele, țărani au fost lipsiți de *pașaportul intern*, singurul act de identitate care le-ar fi permis să circule și să locuiască într-un loc sau altul.

Omorul exportat

La cele trei grupe de omoruri evocate pînă aici trebuie să o adăugăm pe ultima, aceea care pregătește, dincolo de hotarele sovietice, expansiunea revoluționară ratată de Lenin și cu care Stalin se va mîndri ca de reușita sa personală. Încă din ajunul celui de-al doilea război mondial, în timpul negocierilor germano-sovietice care se vor finaliza cu pactul de la 23 august 1939, Stalin nu face un mister din ambițiile sale legate de frontierele occidentale ale țării. Dar nu este vorba de simple ambiții teritoriale, Stalin vrea ca revoluția să se întindă în acea direcție, acolo unde circumstanțele se vor preta conform propriei sale concepții centraliste și teroriste. Revoluția, acolo unde o va putea impune, trebuia să fie o *revoluție de sus*, asemenea revoluției sociale pe care a impus-o în propria lui țară, reproducînd modelul sovietic din toate punctele de vedere. Pentru a-și impune modelul fără discuții, trebuie să-i suprimă pretutindeni pe aceia care ar putea să îi confere schimbării sociale o dimensiune neobișnuită, legată de culturile naționale. Nimeni nu cunoștea mai bine decît Stalin cota sentimentelor și a concepțiilor naționale în lupta revoluționară, fiindcă a combătut-o cu mult înainte de 1917, iar mai apoi pînă cînd a nimicit toate elitele naționale din țara lui. Înainte de 1943, el extermină în același mod cadrele străine din Comintern care lucrează la Moscova. Acuzate de a fi luat parte cointereseată material în comploturile etalate de justiție la lumina zilei, cadrele străine foarte supuse totuși față de omul puternic al mișcării plătesc pentru faptul că sînt reprezentanții unui comunism național. Aceeași grijă de a zdrobi elitele naționale stă la originea uciderii a peste 15 000 de ofițeri polonezi, din care au fost găsiți 5 000 la Katyn, în 1940. Alți 10 000 se odihnesc încă în cîteva gropi comune necunoscute. În ciuda eforturilor sistematice ale lui Stalin și ale purtătorilor săi de cuvînt de a pune pe seama armatei germane, aflate pe pămîntul rus în 1941, răspunderea cumplitelui masacru și în ciuda tăcerii pudice păstrate de occidentali, acea „pată albă” a istoriei sovieto-poloneze nu este complet albă, probele adunate de istorici, tăcerea jenată a conducătorilor sovietici de la ora transparenței – *glasnost* –, totul confirmă că cei 15 000 de polonezi, făcuți prizonieri de armata sovietică în prima fază a războiului, au dispărut pe veci cu mult înainte ca germanii să fi pătruns în URSS. Exterminare în masă care pregătește deja viitorul: schimbarea într-o Polonie lipsită deja de cele mai patriotice elemente ale sale. După 1945, cînd URSS va fi prezentă din punct de vedere militar în întreaga Europă de Est, Stalin va reproduce în Polonia întregul proces de transformare socială pe care țara lui îl cunoscuse, impunînd aceleași metode: procese publice, epurări, teroare în masă. Logica sistemului constă în unificarea morală a spațiului socialist prin eliminarea elitelor naționale și a tradițiilor proprii fiecărei societăți. Aceeași furtună răvășitoare pentru întreaga societate trebuie să producă același tip de societate, crede Stalin.

Era complotului

O revoluție culturală nu este niciodată încheiată, mai ales dacă împrejurările deschid breșe în societatea supusă unei încercări asemănătoare. Breșele se datorează războiului cumplit de ucigaș pentru URSS, care îl constrînge pe Stalin să pună capăt terorii și să treacă la un compromis de moment cu forțele sociale. Încă din 1946, data la care s-a tras concluzia victoriei în război, Stalin a anulat compromisul și, asemenea lui Sisif, a repus

în funcțiune întregul proces din anii 1930. Cu o diferență totuși: la încheierea transformării sociale, finalitatea demersului său ucigaș devenise pur politică.

Se pune aici încă o dată problema autorității personale. Dacă, începînd cu 1934, nimeni nu îndrăznise să conteste puterea absolută a lui Stalin, după război, în special după 1948, autoritatea sa totală suferă o eroziune. Două cauze o explică. În 1938 încetează epurările, conducătorii din jurul lui Stalin cunosc o stabilitate relativă a pozițiilor lor, deci un sentiment inedit de securitate. Pe de altă parte, Stalin merge spre șaptezeci de ani – sărbătorii în 1949 și totul anunță o succesiune apropiată. În acea perioadă de stabilitate, necunoscută pînă atunci, se schițează rivalități și combinații în afara puterii staliniste. O a doua cauză, nu mai puțin importantă: din 1948, puterea absolută a lui Stalin se confruntă cu o sfidare externă, aceea a lui Tito, care refuză să se supună voinței sale și totodată să se lase distrus fizic, încăpățînîndu-se să nu răspundă la apelurile lui Stalin. Desigur, împotriva celui adversar de neînfrînt, Stalin folosește imediat metoda de care s-a servit odinioară în cazul lui Troțki. Îl ucide din punct de vedere politic, dîndu-l afară din universul comunist și denunțîndu-i „legăturile cu capitalismul”. În trecut, transformarea adversarului în cadavru politic constituise o etapă decisivă, premergătoare morții fizice. Dar în 1948 este imposibil să se reia aceleași procedee: istoria nu vrea să se mai repete. Extrăgîndu-și forța din țara aflată în spatele lui, Tito nu poate fi redus la defensivă, nu poate fi proscris sau pus în situația de a fugi prin lume ca să scape de asasinii. Nu fuge, nu se înclină, îl sfidează pe Stalin personal în planul hotărîtor al ideologiei. Opune ficțiunii umanității societăților revoluționare realitatea *națiunilor revoluționare* conturate de cultura politică și de istorie și care se mențin în cadrul progreselor luptei sociale. Vechea dispută care a divizat continuu mișcarea socialistă începînd cu secolul al XIX-lea – istoria nu este decît o luptă de clase sau trebuie să integreze solidaritățile seculare ale societăților globale, adică ale națiunilor? – renaște astfel dincolo de unanimitatea aparentă.

La sfidarea ambițiilor personale ce renasc în URSS, la confruntarea cu Tito, ale cărei implicații depășesc cu mult problemele dintre persoane, se adaugă sfidarea, ceva mai discretă, a societății. Deși tragic, războiul a avut ca efect reintroducerea în cultura uniformă a Terorii a unor elemente despre care se credea că dispăruseră pentru totdeauna – Biserica, sentimentul național, o anume libertate a inițiativei personale – toate concesiile făcute de Stalin față de societatea pulverizată și amorfă ca să îi provoace regăsirea generală a sentimentului de patriotism. În sfîrșit, lumea exterioară operează o reîntoarcere timidă în percepția deformată a cetățeanului sovietic. Muncitorii deportați în Germania în anii ocupației, soldații sovietici care au traversat Europa pînă în Germania, chiar dacă era vorba de o Europă în ruine, au putut măsura distanța dintre viziunea asupra lumii exterioare, vehiculată în discursul sovietic începînd cu anii 1930, și realitate. Executarea proiectului lui *Big Brother* nu este posibilă decît într-un univers închis, unde nu se ridică glasul nici unui disident. În 1948 s-au clătinat barierele acelei lumi.

Cum să reconstituim lumea închisă de ieri ca să regăsești unanimitatea sfărîmată? Arma absolută este complotul. Tocmai pe el contează Stalin pentru a-și relua procesul de epurări.

Proiectul de după război – reîntemeierea autorității pe epurarea motivată de complot – repetă ca tehnică proiectul din anii 1930, dar secvențele acestuia din urmă sînt total diferite. În 1948, Stalin pleacă de la complot ca să ajungă la epurări; odinioară, complotul era descoperit în plin proces de epurare. De acum încolo, complotul confundă condițiile Războiului rece – cine nu este bănuie de a fi un agent american? cu vechea pasiune

antisemită pe care Stalin o traduce în termenii contemporani : „cîrdășia sionismului cu imperialismul”. La începutul anului 1953, totul este pus la punct pentru ca mașina represivă să poată funcționa – arestările se multiplică începînd cu 1946, dar încă lipsește integrarea într-un proiect coerent. La 13 ianuarie 1953, se declanșează detonatorul. În 1938 fusese asasinat Kirov. Peste două decenii, procesul nu mai este pus în mișcare printr-un omor, ci prin descoperirea unui complot, „afacerea asasinilor în halat alb”, medici, în majoritate evrei, arestați sub acuzația absurdă că pregătesc asasinarea conducătorilor sovietici pe „cale medicală”. Alegerea medicilor indică natura complotului care li se impută : conspirație internațională, sionistă, împotriva statului sovietelor. Lupta de clasă din țară fiind încheiată de multă vreme, dușmanul extrem trebuie, firește, să îl înlocuiască pe dușmanul intern din anii 1930. În urma acestor detalii știm că ceea ce se va angaja ulterior va repeta cursul evenimentelor din urmă cu douăzeci de ani : procesele publice întemeiate pe mărturisirile acuzaților, reluarea epurării menite să nimicească toate centrele complotului. Moartea lui Stalin a salvat URSS de repetarea acelei tragedii exterminatoare. Ea nu poate elimina întrebările pe care le pune arma omuciderii în perioada apocaliptică ce se întinde din 1917 pînă în 1953.

Reflecții asupra omorului stalinist

Cel mai străluciți camarazi ai lui Lenin, apoi ai lui Stalin – asasinați de acesta din urmă – au fost conștienți de pericolul ce îi pîndea, de mașina ucigașă instalată imediat după revoluție. Totuși, puțini dintre ei au avut curajul să-și continue analiza pînă la capăt și să constate că au contribuit ei înșiși la edificarea unui sistem care le pregătea asasinatul și se va dezvolta ca tehnică a puterii prin omorul colectiv. Probabil că cel mai lucid a fost Karl Radek, acela care, în 1921, cînd Congresul al X-lea al partidului a hotărît să interzică fracțiunile, a votat decizia conchizînd că acceptase astfel să pregătească ștreangul care îl va sugruma într-o zi.

Troțki, criticul ce mai important al lui Stalin, sau Buharin l-au comparat pe Stalin cu marii ucigași din istorie, cu Nero, Cezar Borgia sau Genghis-Han. Comparația înseamnă să i se atribuie lui Stalin, nebuliei lui ucigașe sau perversității lui răspunderea unei violențe din care istoria reține puține exemple pe o atît de lungă perioadă. În privința tragediei îndurate de URSS de-a lungul mai multor decenii și chiar a comparației corecte cu oamenii înclinați să rezolve totul prin violență, acest raționament prin asimilare cu personajele monstruoase din istorie prezintă un dublu inconvenient.

În primul rînd, el elimină instalarea unui *sistem* de ucidere, menit să stabilească și să consolideze puterea, adică raportul dintre putere și omor, în beneficiul unui mit, *stalinismul*, creație exclusivă a unui monstru numit Stalin. Puțini autori ai „petelor albe” în analiza istorică a evenimentelor din Rusia sînt în definitiv întemeietorii conceptului de „deviere stalinistă”. Or, răspunsul trebuie căutat tocmai în filosofia care i-a inspirat pe cei ce au instalat sistemul.

Un al doilea inconvenient : a-l considera pe Stalin un simplu ucigaș, de proporții excepționale, desigur – comparația cu Nero, Caligula și alte cîteva persoane de aceeași teapă nu face să tragem această concluzie – sau un dement înseamnă să anulăm logica incontestabilă care i-a condus omorurile. Logica utopiei care impune distrugerea prezentului și construirea viitorului conform bunului plac al întemeietorilor utopiei în cauză.

Stalin, ca și Lenin înaintea lui, a plecat de la o logică a rupturii. Lumea la care visau, pe care preluarea puterii le permitea s-o realizeze s-a lovit de o realitate, cea a oamenilor. Pătrunși de certitudinea că omul este numai produsul condițiilor economice și sociale – variantă redusă a gândirii bogate și profunde a lui Marx –, ei au considerat omul ca pe un simplu material, supus modelării condițiilor politice și socio-economice pe care voiau să le creeze. Aici se află, desigur, păcatul originar dominant ce face să devieze orice acțiune revoluționară. Pentru că omul, în ciuda unei tradiții îndelungate de supunere, s-a dovedit înzestrat cu o natură autonomă față de „condițiile obiective”, a apărut de la bun început faptul că unul dintre cei doi termeni ai raționamentului trebuie distrus sau cel puțin corectat: omul sau lumea cea nouă anunțată de utopie. Opțiunea a avut ca victimă natura umană, deoarece opțiunea în sens invers implica distrugerea utopiei, deci compromisul cu lumea reală. De aici decurg nenumăratele trăsături ale acelor decenii de teroare și de violență, trăsături aparent dispersate dar în realitate coerente, dat fiind că este vorba de menținerea utopiei și de încorporarea forțată a omului în ea.

În acest scop, ce altă soluție poate exista, în afară de distrugerea a ceea ce este de neînfrânt? Omorul se impunea. El suprima cele mai puternice opoziții, crea teroarea prin puterea exemplului și imprevizibilul pentru ansamblul societății. Ca să transformi o societate, nu este nevoie să ucizi toți membrii ei. Este suficient ca fiecare să știe că în orice moment viața îi este pusă în joc. Orwell are dreptate când face din ochiul atotvăzător al lui Big Brother simbolul sistemului. În termeni concreți, asupra fiecăruia apasă moartea, nu moartea naturală, final al fiecăruia desțin individual, ci fructul necesității sistemului, omorul.

Omorul necesar abolirii unei naturi umane autonome nu se putea realiza în ilegalitate sau în absența legalității, pentru că se afla în slujba unei utopii explicitate, nu a unui proiect individual, a cărui unică logică este interesul celui ce ucide. Attila, Genghis-Han ardeau tot și ucideau toată lumea întâlnită în cale pentru că imperiul era făcut din cuceriri teritoriale, nu din sclavi umani. Să domini fără să pretinzi că poți construi o altă lume îți permite să ucizi fără să-ți justifici omorul. Așa s-au petrecut lucrurile cu Nero sau cu Irod, care a condamnat la moarte copiii pentru a-și menține puterea. Acest tip de omoruri nu are nevoie de legi.

Dar bolșevicii au pretenția să creeze o lume în care omul să se deschidă plenar, în care drumul său către fericire să-și găsească, în sfârșit, împlinirea de-a lungul mileniilor. În cadrul unui asemenea proiect, este necesar să utilizezi omorul legal. Nu ucizi fără motiv atunci când ești depozitarul fericirii oamenilor; nu-i poți ucide decât pe aceia care se ridică împotriva realizării unui asemenea proiect. De aceea trebuie într-un caz ca acesta să se reazeze dreptul la omor în antetul proiectului. Lenin s-a arătat mai interesat de înființarea instituțiilor represive decât de codificarea dreptului la moarte, pe care îl definește într-un mod relativ din două motive. Spera, cel puțin pînă în 1920 – că extinderea revoluției va acoperi cu valul său puternic și de nestăvilit tot ceea ce i se mai împotriva încă; și că natura umană nu va mai găsi nici o scăpare în afirmarea sa într-o lume devenită de nerecunoscut. Astfel a devenit el omul politicului. S-a spus că pentru el conta numai puterea. Iar puterea este înainte de toate un raport de forțe. Dreptul care să îi permită să-și impună puterea și s-o apere prin toate mijloacele poate fi simplificat și relativ, deoarece el nu face decât să traducă starea acestui raport de forțe la un moment dat.

Stalin – iar faptul nu înlătură nimic din instinctele sale monstruoase – a fost în același timp mai ambițios și mai realist. Ambiția sa este pur politică – să-și mărească, să-și

instaleze definitiv puterea –, dar acelui țel îi este suficientă uciderea individuală a rivalilor. De altfel, a știut s-o practice cu o mare îndemânare. Dincolo de acel fapt, el a avut ambiția de a adăuga la opera politică a revoluției leniniste opera sa personală: transformarea oamenilor, nu numai tăcerea lor; și transformarea societății. Stalin – iar mai târziu Mao – va fi adevăratul artizan al proiectului prometeic ce constituie una din componentele marxismului. El se dedică creării unui om nou – *Homo sovieticus* – rupt de rădăcinile sale culturale și sociale tradiționale. Iar o asemenea construcție are doi versanți: distrugerea omului existent și formarea lui *Homo sovieticus*, al cărui comportament va fi produsul unei culturi politice complet noi. Distrugerea trece prin omucidere și prin amenințări; cu ea dreptul elaborat în acel moment are ca funcție să facă omorul acceptabil pentru aceia pe care îi amenință. Un vinovat mai degrabă caută să se facă uitat decât să urzească o răzmeriță. Iar întregul său sistem legal stalinist, prin juxtapunerea statului de drept cu dreptul represiv, îl plasează pe individ în postura de vinovat. Legea de la 1 august 1932, privind sabotajul la țară, ilustrează din plin faptul: să proclami că orice țăran care sabotează (sau amenință bunurile colective, este același lucru) – munca în comun de la țară este pasibilă de pedeapsa cu moartea – înseamnă să faci ca amenințarea să planeze asupra fiecărui individ, căci acela care literalmente moare de foame și ridică spicul de grâu ca și acela care „nu și-a îndeplinit planul”, irealizabil prin definiție, intră în aceeași categorie. Legea face din fiecare un vinovat potențial și prin aceasta îl supune.

Prin teroare, Stalin a făurit o societate silențioasă, supusă, fără memorie. „Dușmanii poporului” nu sînt numai lichidați, ci și excluși din universul mental al celor apropiați lor și al contemporanilor: la fel cum face legea. Ea șterge orice urmă a acelora pe care i-a condamnat. Literatura sovietică, multă vreme subterană, redă această extraordinară mutație mentală. Citind *Casa goală* de Lidia Ciukovskaia, care povestește cum, în câteva clipe, o ființă omenească este smulsă dintre ai săi, înghițită de un univers legal – birourile NKVD, biroul procurorului –, lichidată fără să lase urme și ștearsă din memoria supraviețuitorilor – pentru a te salva pe tine însuși, trebuie să respingi orice legătură cu „dușmanul poporului” – înțelegem mai bine acel proces de descompunere a naturii umane. Frica, memoria amputată, ce îi mai rămîne individului?

Fabricarea miturilor

În *casă goală* în care s-au transformat atît conștiința omenească, cît și țara întreagă, rămîne loc pentru cealaltă parte a lucrării: recompunerea personalității în vederea făuririi omului nou printr-o serie de mituri a căror purtătoare este în cea mai mare parte teroarea. Într-adevăr, miturile lumii s-au născut în anii stalinismului – Lenin nu a avut timp și poate că nici nu simțea un interes suficient ca să se angajeze într-un asemenea demers. Nu este locul aici să rezolvăm problema dificilă a relațiilor dintre mit și sistem: cine a orientat ce? Miturile generatoare ale utopiei au determinat sistemul sau sistemul născut din utopie a secretat miturile? Este o altă discuție infinit de complexă. Vom reține doar că asocierea sistemului cu miturile formează cultura politică stalinistă, în cadrul căreia fiecare mit inițial creează un mit superior complementar care îl explică pe primul și conferă sistemului politic legitimitatea sa deplină. Fără a intra în amănuntele imaginarului politic ce se formează în acest fel, putem clasa miturile în trei grupe: politice, sociale și eshatologice.

Mitul politic central este *complotul*, a cărui dezvoltare este permisă de întregul sistem legal – procesele nu sînt decît extremitatea vizibilă, pedagogică a complotului. Or, este evident că în cazul complotului nu există decît alternativa descoperirii și pedepsirii; în fața amenințării pe care o reprezintă aceasta trebuie mai ales un *salvator*. Mărturiile jalnice ale acuzațiilor din marile procese – ei au sabotat opera revoluționară, viața zilnică a poporului, au vrut să-i asasineze pe constructorii noului stat, în primul rînd pe Lenin – curăță locul pentru acela care n-a greșit. Cultul personalității ce se desfășoară atît de vizibil după cel de-al doilea război mondial – statui uriașe ale lui Stalin se înalță în fiecare oraș – este cultul celui ce n-a șovăit niciodată și care, din această cauză, a salvat opera întreprinsă în 1917. Numeroase calificative atribuite lui Stalin – „conducător genial”, „cel mai mare om al tuturor timpurilor” etc. – întăresc această imagine de salvator. Nu-i deloc împlător faptul că, în anii 1930 și, mai ales, în anii războiului, Stalin restabilește o istorie națională – suprimată pînă în acel moment – ale cărei personaje, „recuperate” de regimul sovietic, sînt cei ce au păstrat imaginea salvării: Aleksandr Nevski, Dmitri Donskoi, eroii recuceririi independenței, Suvorov, Kutuzov, eroii războaielor napoleoniene. Atotștiutor și atotputernic, Stalin, în calitate de *salvator*, se substituie *pantocratorului*, a cărui imagine a dominat timp de secole Biserica orientală.

Dar miturile definesc și comportamentele sociale. Marile mituri ale anilor sînt Pavlik Morozov, Stahanov, eroii științei și realizării unei vitejii fizice, exploratorii, aviatorii etc. Aportul acelor mitici este triplu. În primul rînd, ei semnalează o ruptură de comportamentul tradițional: capacitatea omului de a se depăși pentru a fi „tot mai bun” (Pavlik Morozov), „tot mai productiv” (Stahanov), de a merge „tot mai departe”, „mai repede”, „mai sus”. Această capacitate de depășire le arată tuturor că nu este posibilă decît în conformitate cu proiectul global al societății. Orice om care acceptă societatea nouă devine capabil să facă imposibilul. De aceea, acest mit răspunde de minune discuției inițiale: natura umană sau condițiile socio-economice? În noile condiții socio-economice, tocmai faptul că un copil a primit o proastă educație în sînul unei familii de *culaci* (Pavlik Morozov), că a fost un simplu muncitor de constituție medie (Stahanov și atîția ca el), că a fost un golan sadea înainte de a se dovedi capabil de o ispravă aeriană extraordinară (Baidakov a survolat Arctica în 1936) nu prea are importanță. Din acești oameni diferiți, supuși unui destin obișnuit, lumea nouă a făcut cavaleri, eroi de legendă (*bogații*).

Mitul degenerării naturii umane și al regenerării ei într-o lume schimbată produce un altul, mitul *Tatălui* și al *Familiei*. Într-adevăr, toți aparțin aceluiași univers colectiv, noua familie de o calitate inedită. Iar o familie este datoare să aibă un *tată*, modelul oricărei autorități. Producerea fiecăruia dintre aceste mituri duce astfel spre Stalin. „Cel mai bun prieten al copiilor”, „tatăl popoarelor” se substituie tatălui natural, trădător, al lui Pavlik Morozov. Cînd Stahanov explică prin ce miracol a fost capabil să realizeze o oarecare ispravă de producție, el o leagă în mod direct de Stalin, al cărui discurs, din ajunul isprăvii (autorii mitului nu și-au dat măcar osteneala să verifice datele – discursul în cauză este pură invenție), a fost sursa sa de inspirație. Stalin este tatăl spiritual și pentru eroii din domeniul științei (Lîsenko) sau pentru un succes sportiv (Cikalov). Eroul zborului arctic se referă la fel ca Stahanov la inspirația oferită de Stalin și la orientarea pe care i-a adus-o. Om al tuturor generațiilor și al tuturor straturilor sociale, „fiii” aduc mulțumire „Tatălui” pentru faptele lor de vitejie care sînt tot atîtea victorii asupra limitelor condiției umane.

Una dintre curiozitățile familiei dominate de Tată o reprezintă faptul de a fi în primul rînd masculină: într-o țară în care femeile au jucat un rol politic și social atît de strălucitor, nici măcar un mit feminin. O singură figură de femeie, dar secundară, care nu va ajunge niciodată la statutul celorlalte, tînăra Zoia Kosmodemianskaia, ucisă de germani în timpul războiului. Sacrificiul său aparține unei alte categorii, seria care cinstește efortul comun din vremea războiului. Chiar dacă o imagine populară a lui Stalin îl arată în tovărășia unei fete, *familia* utopiei este cea ce îi unește pe fii de Tată.

Un ultim aspect al acestei mitologii: *unitatea* societății. Societatea fără clase – pentru că toți dușmanii de clasă au fost uciși, ai căror ultiimi reprezentanți au fost *culacii* –, deci societate fără conflicte. Înlăturarea legală a dușmanilor poporului nu lasă loc decît *Poporului* care, prin definiție, înseamnă unitate. Unitatea sistemului de valori – Biserica distrusă, partidele politice și fracțiunile suprimate – pe care o proclamă corul social univoc și pe care o personifică puterea unui partid unic. Această unitate, produsul distrugerii tuturor diferențelor, își are capătul în mitul supream, acela al *Vîrstei de Aur*. Statul sovietic, născut din acest vis, l-a realizat. „Nicăieri nu se respiră atît de liber și cu atîta bucurie!” Constituția din 1936 atestă că s-a trecut peste pasajul ce permite accesul în *Vîrsta de Aur*. Teroarea are drept funcție să facă din această vîrstă mitică – într-o țară unde amenințarea cu moartea dă tîrcoale fiecărui individ, iar memoria și solidaritatea firească sînt abolite – o realitate trăită. Acest imaginar care se constituie din 1917 pînă în 1953 are, în definitiv, un caracter ce se înscrie într-o lungă durată: exterminarea sistematică a familiei imperiale și a tuturor acelor a căror opoziție ar fi putut oferi o alternativă la ordinea existentă, adăugată la amputarea memoriei prin teroare, creează ireversibilul – nu există un trecut către care să te întorci – și dă celor existente – Stalin Tatăl, Salvatorul, Conducătorul *Vîrstei de Aur* – dimensiunea adevărului. Omorul sistematic din acea perioadă apocaliptică a suprimat discuția între *adevărat* și *fals*, între minciună și adevăr. Nu există decît un adevăr fără întoarcere, acela al apocalipsei. De acum încolo faptul că adevărul nu mai are nici o asemănare cu realul este de prea mică importanță.

CAPITOLUL AL XIII-LEA

SĂ NU UCIZI

La 5 martie 1953, un adevărat taifun se abate asupra URSS. Moment de neuitat pentru foarte mulți martori ! În acordurile austere ale muzicii lui Bach care a înlocuit pe toate lungimile de undă constanțele discursuri sforăitoare și anoste și mereu victorioase, vocea celui mai celebru *speaker* al timpului, Levitan, anunță brusc : „Stalin a murit”. Incredibilul s-a produs : Salvatorul, Tatăl, acela care agita fulgerul în toată maiestatea lui și a cărui umbră se întindea peste jumătate de continent, era un simplu muritor. Doliul oficial de patru zile, durerea publică afișată zgomotos de o societate dezgustată, golul incredibil ce se oferea brusc vederii sfîrșesc printr-o ultimă tragedie : mulțimi de oameni se grăbesc spre Kremlin să vadă, să știe : nu cumva Conducătorul suprem a fost asasinat ? – și se izbesc de trupele însărcinate cu protecția moștenitorilor livizi de teamă : ce va face poporul în neorînduiala sa ? Din acel impact fișnește încă o dată moartea : aproape 500 de persoane pier înăbușite sau strivite. Părăsind scena istoriei, idolul cel sîngeros rămîne fidel lui însuși : mai face încă să curgă sînge.

Pactul supraviețuitorilor teferi

În jurul patului de moarte al lui Stalin, care își dăduse sufletul în casa de țară de la Kunțevo, începe un priveghi ciudat, pe care l-au reconstituit într-un mod foarte asemănător doi martori privilegiați : Svetlana, fiica Conducătorului suprem, și Hrușciiov. Grupul mic scăpat nevămat din toate epurările : Beria, Malenkov, Hrușciiov, Bulganin, care își împărțiseră de două zile sarcina de a-l veghea pe muribund, îl privesc și se privesc cu groază. Primul reflex, în fața acelei morți așteptate și totuși incredibile, a fost ușurarea. Epurarea declanșată de afacerea medicinilor nu avea să urce pînă la vîrf și să sfîrșească prin a-i elimina pe toți, ca în complotul din 1934 ? Moartea lui Stalin înseamnă izbăvirea tuturor. Pe parcursul acelei confruntări cu temutul cadavru, nimeni nu a exprimat mai bine decît Beria sentimentul general : triumful manifest și insultele la adresa mortului. În fața cadavrului, înainte ca să-i închidă sicriul, „el sărbătorea printr-o masă festivă inaugurarea noii case a acestuia”, va spune Hrușciiov în limbajul său colorat. Dar, o dată cu potolirea sentimentului de ușurare, se ivește imediat groaza. Cine va umple golul lăsat de Stalin, care pentru moment le salvează viața ? cum ? și cu ce preț ? Nu vom asista la o reeditare a succesiunii lui Lenin, care a văzut în victoria lui Stalin – acela în care aveau cu toții încredere – și manifestarea furiei lui distrugătoare împotriva tuturor rivalilor ? Se pare că trecutul poate să se repete identic.

Mai mulți pot pretinde succesiunea, iar Stalin, ca și Lenin înaintea lui, s-a abținut să indice vreo preferință. Ca în 1924, nici o lege, nici o regulă nescrisă nu spune cum să

fie organizată succesiunea! În fața muțeniei textelor, la amintirea unei practici care s-a dovedit fatală pentru atîția dintre predecesorii lor, cei ce au scăpat optează pentru un compromis și pentru un pact implicit de supraviețuire.

Pentru început a fost adoptat compromisul. Împărțirea puterii, ca în 1924 : pentru a-i bara drumul celui ce pare mai înspăimîntător dintre toți, Beria, șeful poliției, georgian ca și Stalin, de o brutalitate și de un cinism care rezistă la orice încercare, li se încredințează puteri echilibrate celor mai plauzibili moștenitori¹. La 14 martie 1953, se creează un echilibru prin înființarea unui triumvirat oficial, în realitate un cvartet alcătuit, pe de o parte, din echipa guvernamentală : Malenkov, președintele Consiliului de Miniștri, Beria, ministrul Afacerilor Interne, Molotov la Afacerile Externe și, de cealaltă parte, Hrușciiov, care ține solid în mînă aparatul de partid. În cîteva zile – de la 6 la 14 martie 1953 –, moștenitorii potențiali au ajuns la un acord explicit : să separe puterile imense pe care Stalin le concentrase în mîinile sale și să îl îndepărteze pe cît posibil de ambele aparate ale puterii staliniste pe acela care stîrnea cea mai multă îngrijorare – Beria.

Ei au încheiat, de asemenea, un acord implicit : să facă totul ca să evite revenirea la situația de a extermina. Oricine își ucide rivalii pentru putere riscă la rîndul lui să fie ucis. Lecția pe care Stalin a lăsat-o moștenire, în lipsa unor reguli politice clare, constă în faptul că trebuie sau să refuze folosirea omorului, sau să fie ei înșiși amenințați permanent cu moartea.

Pact implicit ca, în competiția lor pentru putere, să se oprească înainte de a ucide. Dar un asemenea pact trebuie consolidat, înzestrat cu un conținut care să îl facă ireversibil. Iată sensul adînc al primei lepădări de uzanța terorii practică de Stalin, la abia o lună de la moartea lui. La 4 aprilie 1953, URSS este din nou zguduită de o lovitură aproape la fel de stupefiantă ca stabilirea faptului că Stalin era un om ca toți ceilalți. În dimineața noii zile istorice, ziarele și radioul aduc la cunoștința societății sovietice următoarele : „complotul asasinilor în halat alb” era pură invenție, iar acuzații își mărturisiseră crimele numai sub presiunea „metodelor ilegale de instrucție”. Se prăbușește dintr-o dată tot ceea ce a slujit ca bază sistemului de teroare legală, dintr-o dată se confirmă ceea ce presimțise sau bănuise o societate înfricoșată și tăcută : mărturisirile, temelie a proceselor și a comploturilor, nu mai aveau sens. Ce rămînea atunci din crimele și comploturile care făcuseră să dispară în neant atîția cetățeni sovietici ?

Sensul comunicatului era limpede : el marca ruperea de epoca stalinistă. Interzicea ca pe viitor să se recurgă la aceleași metode de exercitare a puterii. Pactul implicit de supraviețuire capătă formă cu atît mai mult cu cît partidul se ralia la mișcare – cîteva zile mai tîrziu –, denunțînd printr-o rezoluție „violările legalității”, ceea ce sugera că afacerea medicilor era doar o ilustrare a violării în cauză. Un decret de amnistiere – limitat, desigur, și de care beneficiau mai ales deținuții de drept comun –, adoptat la 27 martie 1953, a contribuit la tulburarea spiritelor : decepțiile, așteptarea crescîndă a celor ce înduraseră represiunea și care, peste cîteva luni, se va traduce printr-o agitație intensificată în gulag și prin înmulțirea cererilor de revizuire pe lîngă procurorul general al URSS. Haos printre conducătorii și agenții Securității statului care, după ce au dominat îndelung întreaga societate sovietică, brusc nu mai erau siguri de drepturile lor.

1. Această soluție „echilibrată” a fost elaborată după o primă soluție de urgență care, la 6 martie 1953, remitea puterile guvernamentale și conducerea partidului lui Malenkov cu scopul de a-l îndepărta pe Beria.

Să nu mai ucizi într-un sistem unde puterea se întemeiase pe ucidere nu este o decizie simplu de transpus în fapte. Îndeosebi atât timp cât nu au fost elaborate soluțiile stabile de exercitare a puterii. Compromisul din martie – împărțirea puterii – era un paliativ de urgență care nu elimina ambițiile și în spatele căruia progresa în opinia publică acela de care colegii săi se temeau cel mai tare : Beria¹.

La 10 iulie 1953, presa – pe care, după o lungă perioadă de dezinteres, cetățenii sovietici încep s-o pîndească spre a descoperi noutățile stupefiant pe care le vehicula lună de lună – anunță arestarea lui Beria, acuzat simultan de a fi colaborat în trecut cu poliția țaristă, Ohrana, de a fi fost un agent al străinătății și un persecutor al poporului. Evenimentul – căderea șefului Securității – și motivele sale – spionaj, dușman al poporului – redau fapte arhicunoscute, însă contextul său, în acele luni ciudate, suscita mai multe întrebări decît certitudini. În decembrie 1953, s-a aflat că Beria fusese judecat, condamnat la moarte și executat. Peste cîteva luni, o soartă identică îl lovea pe Riumin, acuzat că a inventat „complotul asasinilor în halate albe” ; apoi Abakumov, căruia i s-a atribuit răspunderea în privința represiunii de la Leningrad din 1948 ; în sfîrșit, Baghirov, vinovat de a fi terorizat Caucazul la cererea lui Beria. Toți acei oameni au fost judecați după tradiția apusă : amestec de acuzații adevărate și crime absurde – înțelegere secretă cu burghezia imperialistă, Ohrana etc. – care reînnoiau mitul complotului.

Multă vreme, ideea cea mai răspîdită pe acea temă a fost că procesul lui Beria – cu ușile închise – nu era decît o invenție acoperind în realitate o execuție sumară în ceasul arestării sale. Totuși, în prezent, cînd „petele albe” ale unei istorii atît de brutale încep să se coloreze, apare faptul că ușile închise se aplicau efectiv unui proces adevărat, că mașina judiciară și legalismul au prevalat în acele timpuri de experimentare a unei lupte politice ce se voia fără omoruri. În lumina precizărilor pe care dezghețul gorbaciovist o proiectează asupra acelor ani incomplet cunoscuți, putem măsura drumul parcurs de moștenitorii lui Stalin și dificultatea unui asemenea parcurs. Voiau să evite omorul, dar în același timp nu puteau să riște ca Beria să își ducă la bun sfîrșit planul de cucerire a puterii. Beria era în mod incontestabil un criminal adevărat, iar complicii lui, judecați împreună cu el, împușcați ca și el, erau tot atît de criminali. Dar cine dintre urmașii lui Stalin nu avea miinile înroșite de sînge ? Ca să supraviețuiești sub Stalin în sfera puterii, trebuia să accepți omuciderea și să participi la ea.

Toate acestea alcătuiesc o dare de seamă parțială asupra ambiguității din jurul procesului lui Beria. Respectarea legalității – un proces conform legii – este impusă de tradiție, dar și de faptul că succesorii se vor justițiar, nu asasini. Caracterul absurd al acuzațiilor explică imposibilitatea de a întemeia procesul numai pe adevăr. A-i împușca pe Beria și pe ceilalți inculpați pentru că și-au torturat concetățenii, au terorizat și au mințit nu însemna să îi împuști pentru acte pe care toți urmașii lui Stalin le comiseseră într-un fel sau altul ? Ruperea de sistemul terorist, trecînd într-o primă fază prin pactul de supraviețuire, impunea să se păsească dincolo, în vederea întemeierii unei politici durabile. Ea implica să se treacă de la minciuna tradițională la adevăr. A spune că Beria

1. Ministru al Afacerilor Interne în 1953, Beria se erijează în promotorul lichidării exceselor trecute : comunicatul de la 4 aprilie, măsurile de eliberare din închisoare, măsurile de decențializare salutate de naționalități, în sfîrșit, modificarea politicii internaționale în sensul unei detensionări Est-Vest și a unei presiuni slăbite asupra țărilor socialiste. Din martie pînă în iulie, Beria a propus continuu inițiative partidului, fapt ce explică neliiniștea colegilor săi.

era un criminal de o speță deosebită – trădător în toate, complotist, de felul oamenilor lichidați odinioară de Stalin – era sinonim cu posibilitatea unei reveniri la ilegalitate. Metodă periculoasă pentru toți, conducători sau simpli cetățeni. Metodă greu de stăpinit, în situația în care cunoștințele pătrund în societate.

Asistăm într-adevăr la un *dezgheț* progresiv, ca să reluăm frumosul titlu al lui Ilia Ehrenburg : dar acel *dezgheț* face parte din miza competiției pentru putere. După ce au recunoscut ilegalitatea, concurenții trebuie să se bată pe un alt teren decât acela al menținerii autorității : terenul compromisului social. În acel domeniu, oamenii de la putere încearcă să introducă noi practici fără să deranjeze raporturile existente dintre putere și societate, care îi asigură celei dintâi responsabilitatea totală asupra destinului celei de-a doua. Malenkov, șeful guvernului, constată sărăcia socială pe care buletinele despre victorii economice n-o ascund complet. Teroarea nu mai constituie modul dominant în raporturile politice. Trebuie căutată o cale de acord cu societatea și, în penuria absolută existentă, faptul implică înainte de toate satisfacerea celor mai stringente nevoi ale ei : hrană, îmbrăcăminte, locuințe. Dar unde în țară se găseau resurse de hrană ? La țară, se înțelege de la sine. Ca toți reformatorii, Malenkov se adresează în primul rînd satelor și sporește numărul măsurilor destinate să îi încurajeze pe țărani¹. Rezultă cîteva succese, dar și cerințe pe măsura speranței născînde, într-o societate care, asemenea bolnavului ieșit din starea de comă, încearcă să învețe din nou să trăiască.

Speranța își face loc și în suflete. De amnistia din 1953 au profitat numai cîteva mii de indivizi din milioanele de deținuți. În 1955, două serii complementare sînt eliberate, între care valul acelor care fuseseră acuzați de colaboraționism în timpul războiului. Cei întorși dintr-o altă lume au contribuit la deschiderea unor breșe într-o conștiință socială anesteziată care, de ani, îi smulsese din amintire pe cei smulși din viață. Întoarcerea lor – încă discretă – naște întrebări, cine este vinovat ? cine nu era ? cine este răspunzător de zdrobirea vieților nevinovate ? Această trezire a conștiinței se traduce în semne fără echivoc. În zori, măturătoarele orașelor găsesc statuile lui Stalin pline de murdărie. Asupra tuturor organelor puterii plouă cu cereri și reclamații. *Omul nu trăiește numai cu pîine*, proclamă un romancier, Mihail Dudințev, în 1954. Puterea face imposibilul ca să asigure pîinea ; ea nu poate evita cealaltă parte a exigenței sociale care, în mod confuz, scapă de tulburarea nervoasă poststalinistă.

Uciderea controlată a ucigașului

Din 1953 pînă în 1956, reformele parțiale, eliberarea deținuților, un anume adevăr în discursuri – „este timpul să ameliorăm viața zilnică a cetățeanului, neglijată prea multă vreme” – și o politică externă inovatoare – reconcilierea cu trădătorul Tito, în mai 1955, la Belgrad, la Canossa unde se duce Hrușciiov, nu și Tito, totul dovedește că URSS îi întoarce spatele lui Stalin. De altfel, numele lui dispare din paginile ziarelor. Dar corpul său neînsufletit încă zace alături de acela al lui Lenin, în mausoleul unde vin

1. Țăranii beneficiază în același timp de scăderea impozitelor, de înlocuirea impozitului în natură, atît de arbitrar, printr-un impozit în numerar, de anularea impozitelor restante. Ei sînt chemați să-și muncească peticul lor de pămînt și să practice creșterea vitelor pentru propriile nevoi. Orașul beneficiază de o scădere spectaculoasă a prețurilor.

mulțimile să îi contemple pe cei doi bărbați încremeniți pe vecie. Unde este adevărul ? În schimbarea ce se împlinesc treptat ? În chipul hieratic ce proclamă continuitatea și legitimitatea operei revoluționare ?

Răspunsul sosește în noaptea tragică din 24 februarie 1956, când discursul-fluviu al lui Nikita Hrușciiov face să explodeze învelișul de tăcere și de minciuni, iar suflul ia cu sine compromisurile schiopătînde și ambiguitățile ce mai rezistau. *Raportul secret* pe care îl citește timp de patru ore prim-secretarul Partidului Comunist numai în fața delegaților țării sale se înrudește cu un omor, unul din acele omoruri atît de dragi lui Stalin : un omor politic, fără cadavru. Este adevărat că, de acea dată, cel ucis este deja mort, dar a doua sa moarte este de o cu totul altă natură : ea îl va transforma pe Salvator în ucigaș. La capătul unui congres care confirmă marile direcții ale Dezgheșului, cele spuse de Hrușciiov, în secret, colegilor săi este revoluționar și, totodată, prudent.

Revoluționar fiindcă amintește că la sfîrșitul zilelor sale Lenin îl condamnase pe Stalin, afirmație prin care mina pretenția acestuia din urmă de a fi urmașul firesc al întemeietorului URSS. Revoluționar, de asemenea, deoarece arată că Stalin nu a fost conducătorul înțelept și moderat al partidului său, dimpotrivă, l-a abătut din drum, impunîndu-i practici criminale prin care scăpa de toți aceia care îl stînjeneau. Revoluționar pentru că în locul conducătorului de război, făurar al victoriei, el așază imaginea bărbatului ce a exterminat cadrele militare înainte de război, iar prin autoritarismul său incompetent, prin intervenționismul său permanent, a dat pradă invadatorului o țară prost pregătită, pentru ca ulterior, după ce conducătorii militari au obținut victoria, să-și atribuie întreaga glorie acumulată de aceștia. La finalul lecturii sale de proporții, au ieșit la iveală pasiunea puterii și nebunia ucigașă a lui Stalin, sîngele partidului vărsat din belșug, popoarele întregi sacrificate sub pretextul mai mult sau mai puțin binevenit al colaborării cu ocupantul : „Dacă ar fi putut, ar fi deportat întreaga Ucraină, dar ucrainenii erau prea numeroși !”. Prin relatarea sa amănunțită, tragediile trăite de toți se recompun într-un *puzzle* imens și înșingurat.

Acel rechizitoriu este însă foarte controlat. Stalin este pus sub acuzație, dar opera lui, camarazii lui, sistemul nu suferă critici ; numai Stalin a pus în discuție securitatea oamenilor și pe a sistemului. Cel puțin trei paveze sînt bine instalate. Mai întîi Lenin, întemeietorul sistemului, ale cărui texte exhumate la momentul oportun probează despărțirea de Stalin, permit tăierea cordonului ombilical. Apoi partidul : Stalin era un monstru, un om mînat de pasiunea de a domina, care i-a sacrificat pe ai săi. Victimele tragediei de durată fac parte în primul rînd din partid. În arierplanul aceluia tablou sinistru se ghicește, desigur, un popor suferind și alte mici popoare „pedepsite” spre a servi o lecție altora după război. Dar proiectorul este îndreptat spre tragedia trăită de partid, decimat de unul dintre ei lui, semn că partidului, numai lui, îi revine sarcina să contabilizeze sinistrul și să îl excludă pe acela care l-a exterminat mai mult sau mai puțin. În al treilea rînd : timpul cînd se desfășoară „cultul personalității”. Început în 1934, spune *Raportul secret*, cultul n-a marcat deci perioada anterioară care iese nepătată din acel proces. Or, perioada care o precede este aceea a revoluției sociale și culturale, a opțiunilor în favoarea desprinderii – colectivizarea și industrializarea – în detrimentul țărănilor și al societății. Această cronologie implică pertinenta selecțiilor operate, faptul că partidul nu are motiv să se desolidarizeze de ele. Martiriul societății țărănești nu intră în cadru. Partidul își plînge morții, judecă în numele lor activitatea lui Stalin și exclude omul.

Din acel rechizitoriu ambiguu reiese în mod esențial alungarea lui Stalin din partid. Uzurpator – a trunchiat mesajul ultim al lui Lenin, falsificator – a reinventat întreaga

istorie, Stalin este exact tipul *impostorului*, al conducătorului nefast. O dată ridicat, o dată smuls vâlul imposturii, rămîne adevărul: *adevăratul* comunist, Lenin; *adevărații* urmași, cei ce au alungat impostorul și au restabilit legătura cu tradiția părintelui fondator al partidului.

Partidul este impresionat de acel raport, dar societatea a căreia îi este adus la cunoștință în cursul săptămînilor următoare, în cadrul unor grupuri restrînse, este și mai impresionată. Cu atît mai mult cu cît societatea știe că tăcerea închide propria ei tragedie. Lidia Ciukovskaia, care a asistat la una din acele lecturi de la Uniunea scriitorilor, a exprimat limpede ceea ce simțeau numeroșii auditori: „Cred că este neplăcut să consideri că tragedia nu i-a lovit decît pe comuniști, ca și cum nemembrii de partid nu ar fi pierit cu milioanele... S-ar zice că este o slujbă de pomenire a morților”. Neîncrederea socială – societatea se bucură, firește, căci știe că, deși secret, Raportul este un act simbolic de încheiere a teroriilor – apasă din primul moment asupra capacității partidului și asupra lui Hrușciiov, care deja se identifică cu Raportul secret, de a duce pînă la capăt opera începută. Societatea sovietică simte efectiv că are a cere socoteală. Faptul că lagărele au fost golate, după Congres, de toți „dușmanii poporului”, aflați în prezent în căutarea reabilitării, contribuie la creșterea efervescenței. Tradiția îndelungată a fricii incită la prudență, la disimulare, firește, dar numărul întrebărilor crește în inimi, în conversații. Inteligența își amintește dintr-o dată că misiunea ei nu constă în repetarea cuvintelor puterii, ci în traducerea aspirațiilor și îndoielilor societății în termeni limpezi și preia ștafeta. În URSS maturizarea spiritelor este sovăielnică și progresivă. În alte țări, unde greutatea apăsătoare a lui Stalin s-a făcut simțită mai puțină vreme, iar glaciațiunea fusese precedată de tradiții politice mai libere, saltul este aproape imediat. În Polonia, în Ungaria, anul se încheie cu revoluția – din moment ce Stalin era un impostor, totul era deci impostură – și cu vărsare de sînge. Putem să ne rupem de tiranul cel mai sîngeros menținînd tirania intactă?

Întrebarea primește mai multe răspunsuri. Acela al Ungariei, care distruge totul și reclamă dreptul la o ordine diferită. Acela al revenirii la violență în vederea menținerii cu orice preț a sistemului. În sfîrșit, puterea sovietică apelează alternativ la celelalte două: revoluția ungară strivită cu tancurile; revoluția poloneză reasezată cu subtilitate pe calea cea bună. Dar, mai ales, în cele din urmă, compromisul dintre impostorul denunțat și cei ce vor să îi mențină opera, fără să recurgă la practicile lui sîngeroase. De unde încurcătura partidului în fața mumiei lui Stalin. Ca ucigaș și ca impostor, Stalin merită doar disprețul, să fie aruncat la lada de gunoi a Istoriei. Dar opera și sistemul trebuie ocrotite. Mumia asasinului – despre care poporul sovietic va spune cu tot mai multă tărie că, în acea specialitate, el nu și-a avut concurent de-a lungul întregii istorii umane, rămîne culcată în mausoleu. Dar mausoleul este închis din cauza „lucrărilor” (*remont* este unul din termenii cei mai curenți ai vieții sovietice), mod temporar de a traduce nehotărîrea urmașilor.

Memoria regăsită

1956-1961: ani ciudați în care URSS, atîta timp univocă, urmează, într-o ordine disperată, drumuri diverse.

Inteligența renăscîndă – firește, nu toată – încearcă să reînvie misiunea sa tradițională și să contribuie la edificarea adevărului, începută în 1956. În acea perioadă agitată,

cuvîntul reprodus și vehiculat deține rolul central. După francitirori – Ehrenburg, Dudințev, tînărul poet Evtușenko –, vine timpul cînd scriitorii încearcă să se organizeze. Poetul Tvardovski, conducătorul revistei *Novii Mir*, începînd din 1958¹, vrea să o transforme în loc de reflecție emancipatoare. Nu reușește să îl primească aici pe Boris Pasternak, al cărui *Doctor Jivago*, în spatele ficțiunii de roman, poartă o concepție iconoclastă despre univers, contrară întregului sistem de idei ce a prevalat în 1917. Cartea, citită în intelighenția pe mici grupuri, croiește un drum altor lucrări, cărora puterea va trebui, într-un moment sau altul, să le accepte publicarea.

Tinerii se adună ca să publice sau ca să citească în clandestinitate autori ce rămîn interziși, să pună întrebări la care se pare că nu s-a primit răspuns în momentul cînd a fost denunțat impostorul: „Cum a putut un singur om să impună o asemenea teroare unei țări imense?”, „Cum a putut țara și în primul rînd intelighenția să îndure și să tacă?” – și unul dintre acei „tineri furioși”, Aleksandr Ginsburg, fondatorul primei reviste ilegale, *Syntaxis*, tipărește în ea fraza ce rezumă întreaga discuție în curs: „Îl urîm pe Stalin mai puțin decît urîm propria noastră tăcere”.

Partidul în ansamblul său se nelinește vîzînd cum o parte – chiar redusă – a societății se angajează în dezbateri, pune astfel mîna pe politică. El crede că totul a fost spus, că s-a terminat cu impostorul și cu impostura în rîndurile sale, dar cel aflat în fruntea lui ezită și o ia pe căi ocolite. Hrușciiov cu partidul încearcă să reînvie sistemul care arătase ce poate: acela în care intelighenția servea drept cor partidului și transmitea gîndirea și opțiunile sale. El o mustră, participă la execuția publică – politică, a trecut vremea uciderii – a lui Pasternak. Respins de toți, acuzat că i-a trădat pe ai săi, victimă a unei opinii publice manipulate ca în zilele cele bune ale stalinismului, care cere pentru marele poet o pedeapsă exemplară, Pasternak este țapul ispășitor, simbolul luptei disperate dintre un sistem fondat pe minciună și adevărul ce și-a făcut în 1956 o hotărîtoare dar efemeră apariție. Pentru că oamenii nu mai sînt uciși – pactul din 1953, Raportul secret interzic omorul –, puterea trebuie să se mulțumească cu execuția simbolică și exemplară, care în loc să producă liniștea și întoarcerea spiritelor la ordine, accentuează maturizarea lor lentă.

Hrușciiov se bate astfel pe două fronturi: unul al libertății de cuget care caută să cîștige teren; altul al partidului, conștient de surparea provocată de Raportul secret, care militează pentru o întoarcere parțială în trecut², îl acuză de imprudență și încearcă să îl îndepărteze în favoarea unor oameni ce vor ști, mai bine decît el, să controleze deșteptarea societății. În iulie 1957, discuția – pentru putere, desigur, dar mai ales pentru fixarea limitelor de netrecut ale destabilizării – izbucnește la vîrfurile partidului. Renegat, aparent învins de aceia care îi reproșează că a provocat „naufragiul sistemului”, Hrușciiov reușește, făcînd sistematic apel împotriva egalilor săi din Prezidiul restrîns (*Politburo*) la instanța mai largă a Comitetului Central, să își redreseze poziția și să obțină condamnarea acelor care îl condamnau. Acuzați de „spirit antipartinic” (sub Stalin erai dușman al poporului și mureai pentru mult mai puțin), adversarii lui Hrușciiov sînt demiși din posturi, dar nu

1. El a condus-o din 1950 pînă în 1954, apoi a reluat conducerea între 1958 și 1970. Începînd cu 1963, poziția sa în cadrul revistei a fost contestată.

2. Încă din 6 iulie 1956, *Pravda* consacră un articol demonstrației că în ceea ce privește sistemul, „numai partidul este garantul caracterului său democratic”. La 1 ianuarie 1957, Hrușciiov este constrîns să spună în chip de urări de Anul Nou: „Sîntem cu toții urmașii lui Stalin, sîntem cu toții stalinisti” – ceea ce nu este aici o mărturisire de complicitate, ci un omagiu adus impostorului...

și din partid. Hotărît lucru, vremurile s-au schimbat mult. Să te descotorosești de un semen în cadrul partidului, fie și în mod pașnic, devine o sarcină grea, dacă nu imposibilă.

Hrușciov o va afla pe pielea lui. Contestat chiar dacă în 1958 ajunge să reunească în mîna lui, așa cum făcuse Stalin, conducerea statului și a partidului, el a descoperit repede că adversarii săi sînt de învins. În 1959, el convoacă un Congres extraordinar – al XXI-lea – ca să încerce să-și consolideze puterea, neutralizată de rivali și, concomitent, să scape de ei prin redeschiderea dosarului Stalin.

În ciuda aparențelor, lupta pentru putere nu s-a încheiat cu adevărat nici după șase ani: deși el controlează aparatele de partid și de stat, hotărîrile lui se izbesc de un sabotaj ascuns, care le ține în șah și îl constrînge din ce în ce mai mult să fugă înainte. La Congresul extraordinar, vrea să pună o întrebare dintre multele pe care și le pune țara: un singur om, fie el Nero sau Caligula, putea să supună țara la o încercare atît de dură și pe o perioadă atît de lungă? Provocarea nu i-a reușit. Partidul își strînge rîndurile, refuză să redeschidă discuția. În 1956, s-a spus totul, morții trebuie lăsați în pace, iar partidul lăsat să muncească! Într-un anume fel, mumia, încă prezentă în mausoleu, pare să triumfe asupra timpului.

Toate acestea își reiau cursul năvalnic în octombrie 1961, cînd se întrunește Congresul al XXII-lea. În atmosfera cenușie a toamnei moscovite, în împotmolirea progresivă a destalinizării, nimeni nu mai aștepta miracolul: „După un Congres al XXI-lea încolor, care îngropase, fără nici un cuvînt, perspectivele minunate deschise de cel de-al XX-lea, îți era imposibil să prevezi atacul neașteptat, răsunător și furios pe care Hrușciov îl ținea în rezervă pentru Congresul al XXII-lea (...) Citeam și reciteam discursul, iar zidurile universului meu secret începeau să se clatine”, scria pe bună dreptate Soljenițin. Acel congres miracol reprezintă cea de-a doua moarte a lui Stalin, moartea sa definitivă, căci el îi restituie societății sovietice memoria.

Niciodată un congres al Partidului nu a avut o asemenea audiență: 4 799 de delegați¹, față de 1 430 la Congresul al XX-lea, desfășurat în urmă cu cinci ani. Pentru cei prezenți, discuția ce se deschide are ca temă un proiect grandios: organizarea trecerii URSS în curs de douăzeci de ani de la socialism la comunism, încheierea insurecției organizate de Lenin în 1917. La baza proiectului se află continuitatea protejată de Raportul secret, adică triumful limbii de lemn. Dintr-o dată, ca și în 1956, dar de data aceasta în mod public, pe față, adevărul țîșnește: un adevăr despre trecut, dar și despre prezent, adică referitor la un sistem – stalinismul –, nu numai la om, mort, pe deasupra.

Discuția evoluează în două sensuri, ambele la fel de importante. Prima se referă la rolul jucat de secundanții lui Hrușciov, care își salvează puterea, susținînd-o pe a lui. Stalin a putut fi tiran, afirmă ei, numai pentru că avea complici. Oameni, pătați cu sînge ca el, ocupă poziții în partid și mențin impostura stalinistă pentru că nu lasă adevărul să vorbească. Atacurile nu condamnă numai oamenii, ele prezintă și un sens adînc. Un partid – nu numai un simplu individ – populat de tirani ascunde în sînul său elementele propice tiraniei. Dacă tiranul demască în 1956 nu și-a atras toți complicii în cădere înseamnă că partidul este ros de un rău adînc. În acest caz, cine mai garantează că partidul, care, în ciuda Raportului secret, a știut să protejeze și alți oameni nu va reveni într-o zi la practicile aducătoare de moarte din trecut? Lecția oferită de prima fază a discuției – nu poți aplica tirania de unul singur.

1. Efectivele partidului au crescut într-adevăr, în mod considerabil: 6 800 000 de membri la moartea lui Stalin, 7 173 000 în 1956, 9 275 500 la vremea Congresului al XXII-lea.

A doua parte a execuției *post-mortem* a lui Stalin, cea mai hotărâtoare, este jucată de Hrușciov. Restricțiile Raportului secret, secretul în general, i-au servit niște lecții. Trage concluzia că a sunat ceasul adevărului deplin. Ceea ce era numit cu pudoare „excesul cultului personalității” poartă de acum încolo adevăratul său nume : *crime*. Iar crimele comise de Stalin au decimat partidul, armata – Hrușciov completează catalogul din 1956 – și întreaga societate. Aceste cuvinte răvășesc conștiințele. Se prăbușește în sfârșit zidul de tăcere care mai înconjura încă partidul! Statuia lui Stalin este sfărâmată irevocabil. Stalin este complet vinovat, destalinizarea nu este numai preocuparea partidului, ci și a societății sovietice în ansamblul ei, deoarece i-a fost victimă în integralitate. Din acel moment, numai societatea are dreptul să țină socoteala contului îngrozitor care a fost deschis sub Stalin.

Două simboluri – de natură diferită – vor conferi întregul lor sens celor două revelații de neuitat. Mai întâi ideea, avansată de Hrușciov, ca memoria victimelor anonime ale lui Stalin – demnitarii au adesea dreptul la plăci comemorative, care înfloresc pe imobilele din Moscova începând cu 1961, și la note de regret și de reabilitare publicate în ziare și în enciclopedii, dar morții ceilalți, nerevendicați de nimeni pînă atunci, nu există – să fie recunoscută prin edificarea unui monument menit să amintească în veci martiriul lor. URSS este țara edificiilor comemorative – mausoleul din Piața Roșie, monumentele închinat morților, statuile gigantice –, pe care vin să le salute mulțimile, să le viziteze copiii, să le cinstească tinerii căsătoriți. Aceste construcții sînt simbolurile conștiinței sociale a lui *Homo sovieticus*, pe care partidul a pretins să le ridice pe ruinele trecutului. În acest context, construirea unui monument dedicat martirilor anonimi ai represiunii implică integrarea a milioane de morți și de dispăruți în conștiința socială și în istoria ce se va scrie în continuare. Este simbolul restituirii memoriei către societatea sovietică ; este simbolul renașterii adevărate. Soljenițin nu se înșală cînd, din dorința de a încărca simbolul cu întreaga lui semnificație, sugerează că singurul loc adecvat pentru ridicarea monumentului în cauză este Piața Roșie : în fața mausoleului, greșeala confruntată cu ispășirea. Vai, va mai trece un sfert de veac pînă ce hotărîrea va fi materializată.

Al doilea simbol complementar celui dintîi : smulgerea lui Stalin din memoria și din istoria sovietică, extirparea a tot ceea ce încă mai supraviețuiește din mit și, se înțelege de la sine, din criminalul fără pereche. Pentru a-și impune hotărîrea – înlăturarea mumiei din mausoleu, ruperea tuturor legăturilor dintre ea și tot ceea ce înseamnă ea : revoluția, camaraderia de durată cu Lenin, anii creării URSS, pe care Congresul al XX-lea a știut să le protejeze –, Hrușciov a pus în scenă un număr extraordinar, pe măsura naturii sale, din care nu lipsește bufoneria, conform unei lungi tradiții rusești.

30 octombrie 1961, ziua celei de a doua morți a lui Stalin, începe normal, chiar dacă tema discutată – soarta mumiei – este, pentru unii, peste măsura admisibilului. Procedura urmată în vederea acceptării deciziei apare în fapt ca ceva normal. Mai mulți conducători cer aprobarea ei în numele unor „cereri de la bază”, „petiții”, care circulă prin uzine și prin sate. Asemenea argumente permit, de decenii, să se demonstreze că „poporul” vrea moartea „trădătorilor”, ca în anii 1930, tot așa cum „a cerut” o pedeapsă exemplară pentru Pasternak în 1958. Nu este de mirare că „poporul”, mobilizat de nenumărate ori în acest fel, zboară acum în ajutorul destalinizării lui. Nu putem spune același lucru despre lovitura de teatru ce urmează. O veche bolșevică, Lazurkina, supraviețuitoare a lagărelor staliniste, se ridică brusc, traversează sala și, după ce relatează Congresului stupefiat lungul ei trecut de militantă, urmat de un trecut concentraționar interminabil,

conchide : „Ieri, m-am consultat cu Ilici (Lenin), ca și cum ar fi fost lângă mine, în carne și oase. Mi-a spus : nu mai pot suporta să mă odihnesc lângă Stalin ! ”.

Spectacol incredibil : partidul, care a predicat domnia națiunii, ascultă dintr-o dată vocea lumii de dincolo. Și îi dă ascultare ! Votînd pe loc, prin ridicare de mîini, expulzarea pe care Lenin, mort de 37 de ani, le-o pretinde ! Numai în Rusia, țară în care naturalul și supranaturalul au fost amestecate atît de des, ne-am putea imagina o asemenea scenă demnă doar de *Macbeth*. Ea dovedește că *tabula rasa* nu abolește tot, sau că este nevoie de timp pentru a șterge chiar tot. Dar, dincolo de spectacol, urmarea are multe consecințe pentru viitor : în aceeași noapte, Stalin este luat din mausoleu și îngropat discret, departe de privirile mulțimii. Mausoleul poate să-și redeschidă porțile, creatorul sistemului și Salvatorul se confundă de acum înainte într-o singură și aceeași persoană : Lenin ; iar partidul și-a regăsit siguranța unei referințe pe care nu i-o contestă nimeni. Hotărîre imediată și, în același timp, ireversibilă. De astă dată, Stalin, care a ucis atîția oameni, a murit în conștiința și în memoria țării sale.

În 1961, adevărul a cîștigat foarte mult teren. Nu numai că societatea și-a reluat locul în tragedia stalinistă și, prin aceasta, dreptul la cuvînt, ca să știe cum să se protejeze pe viitor de reapariția unui tiran asemănător, dar, în același timp, partidul a pierdut tot ceea ce a cîștigat societatea. El nu mai este nici unica victimă, nici stăpînul destalinizării, iar complicitatea sa – în cel mai bun caz orbirea sa în ce privește stalinismul – îl lipsește pe veci de aureola de infailibilitate. Suferințele partidului, topite în martiriul milioanei de ființe, sînt banalizate, integrate în cele ale societății. Această a doua moarte a bărbatului cu care se identificare îi răpește *cunoștințele* înnăscute de partid, purtător al conștiinței sociale. Firește, partidul, conștient de tot ce implică extinderea destalinizării – dar nu încă totale – n-o înțelege în felul acesta : se va strădui să restaureze, dacă tot și-a pierdut infailibilitatea, măcar aparențele ei. Între timp, societatea, prin vocea reprezentanților ei tradiționali, intelectualii, accelerează aflarea adevărului.

În 1962, consecință a Congresului al XXII-lea, Tvardovski îi smulge lui Hrușciov dreptul de a publica *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, de Soljenițîn, capodoperă a memoriei regăsite. Ea spune fiecărui sovietic ceea ce a trăit sau ceea ce a trăit unul dintre ai săi. *Pravda*, organul partidului, își deschide în același timp coloanele pentru Evtușenko care, în *Moștenitorii lui Stalin*, spune răspicat ceea ce fiecare doar gîndește : ce-i de făcut pentru ca stalinismul să nu renască ? Plouă din toate părțile, peste reviste și edituri, cu manuscrise care își aduc contribuția la edificarea memoriei în curs de reconstrucție. Marea majoritate a textelor nu pot vedea lumina tiparului, pentru că partidul ridică imediat zăgazuri împotriva valului de amintiri și de acuzații, și se întreabă din ce în ce mai des ce se cuvine să facă pentru a-l elimina pe inconștientul, periculosul conducător ce a dezlănțuit tot acest uragan unde partidul se pierde, iar societatea se regăsește.

Concluzia este simplă : trebuie eliminat. Dar cum să-ți elimini adversarul, din moment ce trebuie să îl lași în viață ? din moment ce riscă să-și afle suficient sprijin, atît în cadrul partidului, ca în 1957, cît și în sînul societății ?

Să ucizi fără să curmi viața ?

Complotul ce se organizează împotriva lui Hrușciov în vederea reintegrării celor dezbinați de el – discursul, dogma, adevărul exprimat – și evacuării acestui adevăr adevărat care acoperă adevărul partidului, discursul lui trecut și prezent, este un veritabil complot. Un complot greu de dus la bun sfârșit, din moment ce viața condamnatului trebuie protejată. Asupra acestui punct, partidul nu și-a schimbat hotărârea adoptată în 1953. Nu vrea să riște ca, printr-o revenire la forță majoră, la eliminarea fizică, să pună în mișcare din nou angrenajul fatal. Norma vehiculată de secole și de Scripturi – „să nu ucizi” – face de acum parte din patrimoniul politic al URSS. Dar complotul face și el parte din noile reguli ale jocului, iar în final va reuși.

La 14 octombrie 1964, Nikita Hrușciov este demis de egalii săi, rugat să admită că vîrsta, incompetența, un temperament incontrollabil l-au făcut să comită erori impardonabile.

În ciuda demiterii sale, bărbatul rămas în viață deranjează. A întruchipat prea multe speranțe – chiar semidecepționate – ca să nu fie periculos, în special pentru un partid ce visează să se întoarcă parțial în urmă, reluîndu-și discret rolul conducător, pe care destalinizarea i-l pusese sub semnul întrebării. Ce să îi facă lui Hrușciov, ca să îl împiedice să devină un simbol sau un martir, fără a-i lua zilele ?

Moartea politică, moartea în lumea vizibilă, cufundarea în tăcere și în singurătate : așa arată versiunea modernă a mănăstirilor unde, odinioară, Imperiul îi închidea pe aceia de care voia să scape, fără ca să le ia viața. Iată destinul lui Hrușciov, condamnat să-și sfîrșească zilele rupt de toate, dar trăind ca un pensionar liniștit. A murit de moarte bună și a fost îngropat în pripă. Va trebui ca într-o zi să se interzică accesul la mănăstirea Novodievici, unde odihnește, pentru ca absența veșnică, impusă în ziua căderii sale, să rămînă neștirbită. Cine l-a alungat pe Stalin cel mort din conștiințe a îndurat, în viață fiind, aceeași soartă. Intenția urmașilor lui era clară : trebuia ca paranteza Hrușciov să fie închisă, să i se înapoieze partidului autoritatea. Se impunea deci să nu se vorbească despre Stalin – nici despre acela care l-a omorît în două rînduri –, să i se ia societății din nou *adevărul* pentru a-i fi restituit partidului.

De altfel, urmașii lui Stalin nu sînt oameni răi. Ei doresc – în numele partidului și prin el – să amelioreze soarta guvernanților. Sînt însă convinși că este de datoria lor să închidă toate breșele pe care imprevizibilul lor predecesor le-a făcut în edificiul sistemului. Acțiunea lor – inițial încărcată de eforturi meritorii în direcția redresării economice (reforma din 1965), de reveniri asupra fanteziilor precedente din conducerea afacerilor externe – sfîrșește în imobilismul ce se va numi într-o zi *stagnare*. Acest imobilism este ultimul lor răspuns la cutremurul conștiințelor ce continuă să se manifeste. În URSS și în afara granițelor țării, ei încearcă să îl oprească recurgînd – cu măsură și prudență – la un terorism subtil, pe care se străduiesc să îl mențină dincoace de omor. Cine dorește să păstreze intact *adevărul adevărat* este marginalizat – în aziluri de nebuni, în lagăre, ba chiar, soartă mai blîndă, în exil în străinătate. Să nu ucizi rămîne o constantă, dar ea implică necesitatea represiunii la un anumit nivel. Regula este încălcată în 1968, cînd Cehoslovacia își regăsește tradițiile democratice în discursul adevărului : acea renaștere este zdrobită prin forță militară. Dar violența în plan intern și în plan extern rămîne o excepție ; urmașii lui Lenin nu doresc decît tăcerea. S-ar zice că URSS redevine țara sufletelor moarte.

Al doilea dezgheț

La mijlocul anilor 1980, Uniunea Sovietică arată ca o corabie prinsă de ghețuri. La prima vedere, totul mare nemișcat. Sistemul politic și conducătorii au renunțat la orice gest, la orice inițiativă. Proiectele de reformă au fost demult abandonate. Puterea se mulțumește cu discursul, el însuși oglindă a stabilității: acela din Constituția de la 1977. URSS este țara „socialismului dezvoltat”, societatea sa este o „comunitate istorică de tip nou”; spațiul socialist european reunește o „familie de popoare profund unite în marș spre un țel comun”. În realitate, Istoria înaintează fără înconjur spre țelul pe care i l-a fixat utopia.

În fața puterii se instalează o societate indiferentă la acel discurs, prezentînd un același imobilism ce acoperă comportamente bizare. În spatele tăcerii sociale și adeviziunii aparente la discursul social, *Homo sovieticus*. Referindu-se la el, un scriitor rus îl va numi om dublu, pentru că el se dovedește a fi din ce în ce mai mult o ființă cu două chipuri: la suprafață, în conformitate cu discursul oficial și cu modelele sociale ce îi sînt propuse – muncește pentru a face să progreseze socialismul către înflorirea lui pleneră și culege roadele eforturilor depuse; dar, sub acest înveliș, omul sovietic evadează și pare un cetățean jalnic. Evadarea îl îndeamnă din ce în ce mai mult să se retragă în sfera vieții personale și a interesului individual. Viață personală care cunoaște extreme însemnate, mergînd de la beția sistematică pînă la o pioșenie ascendentă; la căutarea unui trecut îndepărtat, cînd ideea de revoluție era străină de gîndirea lui și care se regăsește în istoriile naționale: vechile biserici sînt restaurate benevol de amatori și proliferază secte ciudate a căror putere de atracție crește neconținut. Viața personală, protejată în acest mod, atrage după sine dedublarea comportamentului. Fiecare cetățean sovietic pare, prin raportarea lui la lumea exterioară, să-și îndeplinească datoria socială – muncește, participă, este membrul unei comunități, pentru care mausoleul, unde Lenin se odihnește de aici înainte singur, reprezintă simbolul și semnul ralierei. În realitate, toate acestea nu sînt decît o viziune trunchiată, un simplu decor; domnește ideea fiecăru pentru sine, a înșelătoriei permanente. Fațada comunitară ascunde divorțul dintre ceea ce reprezintă sistemul și cei ce îl trăiesc zi de zi. Tradiționalul *ei și noi* are o forță mai mare ca oricînd.

Dar, în același timp, lucrurile nu sînt la fel de simple ca acelea din perioada prerevoluționară, deoarece discursul vine să le falsifice. Acest discurs – limba de lemn – afirmă o stare de lucruri ce nu există. Dar există un acord între cei ce rostesc discursul, aflați în fruntea sistemului, și cei ce îl recepționează: să se prefacă în mod unanim a crede că discursul se confundă cu realitatea. Poate acesta este semnul că există într-adevăr un „om nou”, în ciuda tuturor aparențelor, sau că o parte a conștiinței colective a fost invadată de noi certitudini. Dominatori și dominați sînt animați de o complicitate tacită: au căzut de acord să simuleze credința că *realul* corespunde cu ceea ce se spune despre el, faptul că societate a integrat cultura politică depozitată și difuzată de putere, că și-a modelat comportamentul în funcție de ea. Firește că ambele părți cunosc adevărul, însă magia discursului pare mereu capabilă să îl ascundă și, cine știe, poate, în cele din urmă, să îl distrugă.

În cadrul minciunii acceptate de toți se instituie o trăsătură nouă. Se pare că cei ce au întruchipat îndelung conștiința socială, mijlocitorii ei – inteligența pe care urmașii lui Stalin i-au numit *intelighentiki* (micii intelectuali), dovedind un dispreț de neconceput în

regimul țarist, mereu respectuos față de intelect – au dispărut din tablou. La discreta vînătoare de vrăjitoare din anii 1970 nu au fost uciși oamenii, ci spiritul critic ce s-a opus dintotdeauna puterii. De atunci încolo, cînd nu este pur și simplu absentă, inteligența participă la ficțiunea de unanimitate, de reconciliere a adevărului cu discursul. S-ar putea trage concluzia că domnește o evidentă pace socială : puterea nu mai seamănă a cîmp de bătălie, ci a consiliu de administrație al unei societăți anonime, iar societatea domolită are parte de beneficiile pe care i le aduce consiliul cel înțelept. Cel puțin acesta este tabloul pe care și-l făuresc în epocă unii observatori.

Deodată, gheața începe să se fisureze în jurul corabiei. În martie 1985, dat fiind că se impune o schimbare a ștafetei la putere, vine un bărbat ce reprezintă o generație nouă. Prima care nu are nimic comun cu tradiția omorului. Ea n-a participat la omuciderile staliniste, n-a ajuns la putere trecînd peste cadavre, cum s-a întîmplat cu generația precedentă. Fiind însă produsul minciunii ieșite dintr-o societate schizofrenică, ea stîrnește puține speranțe, exceptîndu-i pe cei dotați cu mai multă energie și o competență mai ridicată. Este adevărat că la început, luînd cu prudență comanda vasului, ea nu pare să îi modifice direcția. Continuitate de o clipă, care treptat se va dezagrega lăsînd loc neprevăzutului, chiar dacă acesta are uneori un aer de *déjà-vu*. Ghețurile s-au topit, iar corabia iese dintre sloiuri. Cartea reformelor se redeschide la pagina părăsită cu două decenii în urmă ; a sosit ora întrebărilor.

În căutarea adevărului

Analiza unei mișcări în desfășurare, mai ales atunci cînd ea se proclamă a fi schimbare, ruptură, este un exercițiu periculos ; dar oare știința politicului nu este condamnată să meargă pe buza prăpastiei, căutînd să cuprinsă sensul evenimentelor în curs, cu riscul de a se pierde o dată cu ele ? URSS-ul lui Gorbaciov, pe care istoricii îl vor înțelege mai tîrziu, reprezintă azi un cîmp de observație privilegiat pentru cei însuflețiți de pasiunea de a înțelege un eveniment ieșit din comun, de a încerca să îi explice din nou firele și de a-l explica în lumina unei lungi tradiții.

Într-un spațiu de trei ani și cîteva luni – de la venirea lui la putere, în martie 1985, pînă la Conferința partidului, eveniment de excepție, petrecut în iulie 1988 –, Mihail Gorbaciov a înaintat vertiginos în grad și a propus multe. Ce să reținem mai întîi din acei ani atît de denși ? Discursul, firește, și eterna problemă a reformelor.

Înainte de toate, discursul, deoarece el indică o ruptură în foarte multe privințe. Ajungînd la putere, Mihail Gorbaciov a făcut ceea ce impun uzanțele : un bilanț în termenii tradiționali, constatînd că predecesorii lui erau incapabili, că trebuia să-i condamne și s-o rupă cu orientarea lor. Pînă aici, nimic nou. Cine, mai ales în URSS, nu a început să se instaleze la putere fără să constate moștenirea preluată, căreia să-i opună propriile puncte de vedere referitoare la opțiunile și conduita din trecut ? Noutatea apare totuși repede : ea se află în *tempo* și în ton. Avînd ca punct de plecare un bilanț civilizat, negativ desigur – în 1985 starea URSS nu mai permite cuvinte alinătoare –, discursul o ia brusc razna și iese din tradiție. Obiectul dezbaterii nu îl constituie numai „anii de stagnare”, corupția și faptele reale ale predecesorilor. Omul aflat la putere folosește dintr-o dată un limbaj nou. Pentru că dezastrul este real. El rupe pactul tăcerii ipocrite în care guvernanții și guvernații trăiau confortabil de mai multe decenii. Noul

limbaj se numește *glasnost*, adică voința de a spune public ceea ce există, de a dezvălui realitatea și, în ultimă instanță, de a armoniza *vorba* cu *fapta*.

Tentativă redutabilă foarte destabilizatoare într-un sistem unde cuvântul servea tocmai la transformarea realității și, prin urmare, la pervertirea spiritului uman. Și tocmai un om produs al sistemului ce și-a întemeiat existența timp de decenii pe devierea spiritului uman, pe folosirea perversă a discursului acuză aceste practici. Când spune: „Trebuie să spun adevărul, să regăsesc adevărul” înseamnă că discursul nu trebuie să vehiculeze decât ceea ce există. Omul din serai cunoaște toate riscurile tentativei și nimeni nu poate încă hotărî – istoria va trage concluziile *a posteriori* – dacă ea reprezintă pentru el un *mijloc* de a smulge țara din imobilismul ei distrugător sau, *în sfârșit*, ca om cu un simț politic excepțional, el știe să conducă această căutare a adevărului cu circumspecție, străduindu-se s-o țină sub control, s-o orienteze spre eficiență; denunțarea corupției ambiante permite modelarea pe planul lui a unei clase conducătoare noi; denunțarea lenei oamenilor muncii permite să li se ceară mai multe eforturi – și mulțumindu-se adesea cu adevăruri tardive (Cernobîl, de exemplu) sau ponderate. Esențialul însă rămîne: a știut să sfârșim un înveliș de tăcere și cîteva tabuuri.

Primul tabu: că nu ar fi de datoria societății să orienteze discuția sau să aleagă din ea elementele care îi convin; că inițiativa le-ar fi rezervată numai acelor care conduc societatea – partidului; la acest punct, Constituția din 1977 este categorică. Desigur, Gorbaciov nu este nici primul, nici ultimul care a chemat societatea să participe la critică. Însă Hrușciov, care a uzat de ea cu generozitate, a fost depășit și dus de val pentru că nu a știut să controleze bine fenomenul. Pînă și Stalin a folosit-o de nenumărate ori. Dar participarea socială nu era decât un fel de cor antic susținându-i pe aceia care, în prim-planul scenei, țineau discursul oficial. Prin emanciparea mijloacelor de comunicare, Gorbaciov i-a deschis societății canale de exprimare proprie. Datorită eforturilor lui, corul armonios de altădată seamănă uneori mai degrabă cu o cacofonie asurzitoare.

Al doilea tabu suprimat: nu numai opera predecesorilor, ci și îndelungata istorie a sistemului sovietic poate face obiectul discuției și poate fi condamnată din plin.

În momentul în care vorbește, Gorbaciov – Secretarul general al partidului – poate proceda altfel fără să-și pună în joc puterea? – Încearcă să judece efectele, nu cauzele adînci ale dezastrului pe care l-a dezvăluit. Cei ce vorbesc și scriu – și cine nu face așa în URSS-ul de azi? – au avut tot răgazul să urce pînă la izvoarele răului. Un exemplu, printre atîtea altele, explică în această privință ceea ce a luat proporțiile unui cutremur. Televiziunea sovietică a prezentat un film, *Mujicul din Arhanghelsk*: un țăran simplu, dar impresionant, supune unui proces la rece fundamentele ideologice ale sistemului sovietic, răspunzător, în ochii lui, de *dezastrul* devenit azi punctul de plecare al oricărui discurs. El acuză ideea că individul trebuie să se conformeze tiparului social și să accepte că interesul colectiv prevalează asupra celui individual; este vorba de ideea că *profitul* personal nelimitat nu este principalul mobil al eforturilor omenești. Ce rămîne din utopia originară în urma acestui proces public, căruia mijloacele de comunicare modernă îi conferă un ecou ce cuprinde întreaga țară?

Al treilea tabu se referă la rodul eforturilor trecute. Pînă la Gorbaciov a existat convingerea că etapele istorice fuseseră depășite – de bine, de rău, aici este vorba de o altă problemă. Și că aceste etape – ale socialismului – constituiau un progres de netăgăduit asupra trecutului. Exista, de asemenea, convingerea că o frontieră invizibilă, ca aceea dintre trecut și prezent, separa spațiul capitalismului de acela al socialismului.

Ambele spații erau percepute în negru și alb : pe de o parte, istoria întirziată, pe de altă parte, istoria în plin progres. Detaliile acestei concepții maniheiste despre spațiu și timp puteau da naștere la discuții, cît despre opoziția în cauză – aceea dintre Bine și Rău, în definitiv – ea face parte integrantă din utopie. Proclamînd fără nici o precauție că 70 de ani de regim sovietic sîrșesc printr-un dezastru, că omorul sovietic nu se distinge, prin felul său de-a fi, de omul din lumea capitalistă, Gorbaciov supune discuției întregul concept de la începutul anului 1917 într-un timp istoric. El a sfărîmat certitudinile și, în același timp, a rupt cu uzanța tradițională a discursului. De acum înainte, fiecare trebuie să știe că vorbele pot minți și că adevărul, așa cum este el perceput de fiecare, trebuie căutat în afara discursului. Adevărul comun garantat este urmat de un adevăr de care este răspunzător fiecare.

În URSS nu se mai ucide. Dar și Gorbaciov fabrică cadavre politice, conform tradiției stabilite în 1953. Ele sale sînt în cea mai mare parte moarte – Brejnev și colegii lui, răspunzători de stagnare –, semn de progres. Prin *glasnost*, el permite să fie treziți morții, asinați fizic sau politic în perioadele anterioare. Reabilitarea accelerată a victimelor lui Stalin, reparația progresivă a amintirii despre Nikita Hrușciov au marele merit de a fi relativizat condamnările și omorurile, ca urmare, de a fi contribuit sub forme moderate la închiderea drumului spre ele. Din moment ce fiecare este chemat să se pronunțe asupra trecutului, să opereze o selecție proprie între morțile juste și morțile injuste, dreptul puterii de a judeca și de a condamna – deci de a ucide – nu mai este decît rodul circumstanțelor, este supus hazardului erorii umane. *Glasnost* a răsturnat *absolutul*, fundament al întregului sistem ideologic sovietic în toate domeniile. În locul său s-a instalat relativul. Or, o utopie este absolută prin definiție ; de îndată ce este relativizată, ea nu mai există. Numai realul, contingentul ghidează atunci destinul oamenilor.

Plecînd de la un bilanț în fond modest al eșecurilor predecesorilor, Mihail Gorbaciov a declanșat un seism ale cărui unde succesive au înghițit tot ceea ce servea ca bază consensului societății sovietice și autorității conducătorilor ei. Seismul nu i se datorează numai lui. *Glasnost* nu putea fi opera unui singur om, nici a partidului ; la ea contribuie și inteligența. Tentativa reluată în 1985 îi redă inteligenței identitate și vocație – unul dintre aspectele hotărîtoare ale fenomenului.

Corul care difuza de atîta vreme discursul oficial – limba de lemn – își merită cu greu frumosul nume de inteligență ; prin domesticire ea își trădase funcția. Un aspect proeminent al dezastrului denunțat de Gorbaciov constă în existența unei societăți creatoare pervertite și în divorțul absolut dintre această categorie de „funcționari ai inteligenței” și creatorii adevărați. Excluderea lui Pasternak și a lui Soljenițin, prin intermediul Uniunii scriitorilor, din universul lor, faptul că au fost proclamați impostori ai creației, cum li se întîmpla odinioară „dușmanilor poporului”, au dovedit în mod strălucit deviația și divorțul inteligenței, alcătuiind o dată complet nouă în istoria rusă. Mulți scriitori au fost supuși în trecut reprobării cenzurii, dar pe acest motiv niciodată cenzorii nu i-ar fi calificat drept *scriitori impostori* sau falși scriitori. Iar societatea, dincolo de pluralitatea pozițiilor exprimate, nu recunoștea decît o singură categorie de intelectuali. Prin privarea culturii de autonomie, prin integrarea ei în planul utopiei și prin impunerea limbii de lemn, puterea sovietică a distrus unitatea creației, obținînd în primul rînd consensul social în jurul a ceea ce ea numea creație *adevărată* (un timp a fost vorba de realismul socialist). Mai tîrziu, înainte ca minciuna să fie dublată de ipocrizie, s-a ajuns la o situație complet inversă : scriitorii complet detestați, cei puși la index, care

erau uciși (Mandelștam), cărora li se organiza în mod sistematic moartea în calitate de creatori (Anna Ahmatova sau Pasternak, constrinși la activitatea de traducători), au devenit dintr-o dată în ochii unei fracțiuni crescînde a societății *adevărații* reprezentanți ai creației. Aceasta a început să le recopieze cu febrilitate scrierile care circulau de la un inițiat la altul. Între timp, autorii consacrați oficial deveneau, pentru aceeași societate, *falși* scriitori și *adevărați* funcționari ai culturii. *Glasnost* a avut, între alte țeluri, și pe acela de a pune capăt divorțului din sînul intelighenției. Ce sistem își poate oferi constant luxul de a fi susținut de creatorii pe care societatea îi respinge, și pe acela de a fi contestat de aceia pe care tot societatea îi consideră drept adevărați creatori? Conflictul dintre adevărat și fals, miezul contradicției dintre discurs și realitate, se revarsă astfel în întregul spațiu cultural. Gorbaciov a vrut să umple prăpastia dintre ele și a făcut apel la libertatea de creație.

Corabia beată ?

Dreptul la exprimare și la discuție pe tot felul de subiecte – sociale, economice, politice – acordat persoanelor și mijloacelor de comunicare a produs imediat efecte, ziarele și publicațiile uzează de acest drept, în funcție de gradul lor de adeziune, mai ridicat sau mai coborît, la temele înnoirii. Însă nimeni nu se abține de la discuțiile legate de orice. Toată lumea face apel la societate ca să intre în discuție. Paginile ziarelor se umplu mai mult de trecut, care de această dată suscită pasiunea unanimă, decît de viitor – cu toate că *glasnost* avea ca primă funcție deschiderea porților către viitor. Destin ciudat al unei utopii care destina oamenilor un viitor luminos, de care brusc nimeni nu pare să-și mai amintească. În schimb, toată lumea se apleacă cu aviditate peste examinarea erorilor, a tăcerilor, a „petelor albe” și, mai mult, încearcă să urce către izvoare. O dată încheiată faza de așteptare și de scepticism, începe brusc o cursă de viteză între clasa politică ce încearcă să fixeze limitele căutării adevărului – aruncînd căutătorilor de adevăr tot mai multe tabuuri drept hrană – și intelighenția, care consideră aceste limite ca inacceptabile. De acum încolo se poate spune deschis că toate tarele atribuite altădată societăților occidentale există în URSS : alcoolismul, drogurile, prostituția, corupția sau catastrofele naturale ori accidente. Vremea cînd un scriitor sovietic era trimis în lagăr sub acuzația de „complot împotriva căilor ferate sovietice”, pentru că a menționat într-un roman că un erou aștepta pe peronul unei gări un tren aflat în ușoară întîrziere, pare cu totul apusă.

Pe parcursul „întoarcerii în timp” Gorbaciov și tovarășii lui de arme au sacrificat deja tot ce puteau : ceea ce Hrușciov reușise să salveze în trecut, tot ce a adoptat și a realizat Stalin. Desigur, nimeni nu spune clar că nu trebuia făcută colectivizarea, deci instalată ordinea socială existentă. Dar să faci din Buharin nu numai o victimă a arbitrarului, ci și un înțelept al economiei înseamnă să-i reabilitezi întregul discurs. Lună după lună, problemă după problemă, Gorbaciov a spoliat sistemul de infailibilitate în selecționarea orientărilor (cotitura din 1929), de infailibilitatea judecării (toleranța îndelungată a criminalului sadea numit Stalin), de opțiunile fundamentale (preeminența interesului social). Ce le mai rămîne să sacrifice? Răspunsul se află în Piața Roșie, în mausoleu, unde, solitar, expus încă venerației multîmilor, fondatorul sistemului continuă să reprezinte adevărul imanent, planul sigur pervertit, dar al cărui garant rămîne, în forma sa pură. Atîta timp cît un adevăr absolut – proiectul, acțiunile fondatorului – va rezista,

piatră de temelie a întregii concepții reformatoare, corabia ce s-a urnit în 1985 își va putea menține direcția. Dar ne putem întreba : mai există direcție, în afara gizantului din mausoleu care o reprezintă ? Dacă el ar fi acuzat într-un anume punct, întregul edificiu clădit pe această referință intangibilă s-ar năruî.

Întrevedem deja două ieșiri posibile din cursa către adevărul din trecut. Sau partidul va reuși să întoarcă atenția inteligenței de la ceea ce o fascinează – originile și absolutul –, s-o mobilizeze asupra unei reflecții mai contemporane, și, ca în 1964, sistemul va ieși din încercare modificat, slăbit, dar încă intact în mare parte ; punctul de ruptură va fi ocolit. Sau elanul care împinge inteligența la asaltul trecutului va merge pînă la capăt. Inteligența își dovedește în multe privințe hotărîrea – chiar dacă discuția privind stalinismul nu s-a încheiat – de a merge pînă în adîncul lucrurilor. Discutînd despre condițiile păcii de la Brest-Litovsk, opțiune impusă de Lenin, chiar dacă aparțin categoriei subterfugiilor teatrale de tipul celor practicate de dramaturgul Șatrov, ni se impune o întrebare esențială : revoluția justifică oare folosirea oricăror mijloace ? Ceea ce altădată era doar o discuție filosofică a căpătat astăzi greutatea învățămintelor din ultimii șaptezeci de ani. Revoluția nu mai este un vis la care fiecare își poate aduce iluziile proprii. Ea este istoria a trei generații de oameni sovietici. Este judecată cu măsura acelora ce au trăit-o, nu cu măsura a ceea ce ar fi trebuit să fie. Tocmai la acest aspect se dovedește pustiitor discursul veridic inaugurat de Gorbaciov. Istoria omenirii nu mai poate judeca nimic doar prin prisma intențiilor, discursul nu mai poate mijloci transformarea proiectului în realitate. Noul discurs măsoară și evaluează istoria personală, plămădită din suferințele și din singele fiecărei persoane ce a traversat în spațiul Uniunii Sovietice cele șapte decenii tragice. Atunci cînd o revistă oficială, *Novii Mir*, publică, în numele ideii de *glasnost*, *Doctor Jivago*, permițîndu-i lui Pasternak să întindă în sfîrșit mîna fratelui său încercat Soljenițin, efectul este devastator într-un alt mod decît pe vremea cînd toată țara devora clandestin romanul. Sub coperta albastru-gri care a făcut atîta timp faima literelor sovietice, cuvintele lui Pasternak, privirea pe care o îndreaptă *Jivago* asupra destinului omului aruncat de colo-colo de evenimente pe care voluntarismul „Pugaciovilor din universități” le-a fabricat și i le-au impus au o rezonanță cu atît mai puternică cu cît publicarea oficială le servește drept garant. Acum nu numai vocea lui Pasternak distruge, bucată cu bucată, edificiul în care odihnește Lenin. Acest sanctuar al adevărului absolut, acest reper intangibil reprezintă acum vocea culturii oficiale.

Dar pentru a duce la bun sfîrșit această lucrare care dă amețeli există doar morții. Istoricii nu se apleacă doar asupra crimelor lui Lîsenko, Beria și a altora căzuți pradă focului lor purificator. Cînd tratează despre soarta țărănilor și istoria colectivizării, nu au doar viziunea erorilor, a numărului victimelor. Dincolo de toate acestea, ei contemplează *individul*, a cărui soartă a fost sacrificată în numele unei idei. Tot așa se întîmplă cu aceia care se apropie cu pași vătuiți de unul din miturile fondatoare, războiul civil, conceput ca ridicare la luptă a poporului sudat de revoluție împotriva celor ce voiau s-o distrugă. La capătul drumului îi așteaptă întrebarea, pe care o cunosc și pe care au formulat-o deja : cît adevăr cuprinde mitul fondator ? Războiul civil a constituit într-adevăr acea minune sacră a poporului în vederea salvării revoluției *sale* ? sau un război impus poporului în vederea înlăturării lui ireversibile de revoluție ?

Cît despre revoluție, cine avea dreptate ? Gizantul din mausoleu care pretindea, aproape singur împotriva tuturor, că sosise vremea ei, că succesul calculelor sale atesta o sentință favorabilă din partea Istoriei, adaptarea lor la cursul firesc al acesteia, fapt ce

îl autoriza, ba chiar îi impunea să nu mai lase bara cîrmei, să se țină singur de ea, ignorînd vocea poporului și a celorlalte partide? Sau adevărul era de partea cealaltă, printre cei care, asemenea lui Zinoviev și Kamenev, apoi a socialist-revoluționarilor și a Rosei Luxemburg din perioada detenției, considerau că istoria nu poate fi modelată numai de voință, conștiința socială avîndu-și locul său în contextul istoric și trebuie respectată? Sau printre aceia care, de la mistici la liberali, afirmau că omul este valoarea supremă și că libertatea este în primul rînd libertatea individului?

În fața valorilor revoluției, a societății în marș spre progresul ei material reapar alte sisteme de valori, încărcînd corabia *glasnost*-ului. Ceea ce le rezumă se află probabil fixat în întrebarea ce încheie admirabila *Căință* a lui Abuladze (însăși alegerea termenului „a se pocăi” nu este naivă, întîmplătoare, el își are locul în lunga istorie intelectuală din această țară agitată): „Ce drum duce la templu?”. Pînă în prezent toate drumurile duceau la mausoleul din Piața Roșie; răspunsul definitiv, absolut la toate îndoielile. Faptul că s-a ajuns în situația de a pune cu atîta forță întrebarea – cîte articole publicate în URSS, începînd cu 1985, au repetat-o? – în sens contrar: „Unde se află drumul care duce la templu?” atestă amploarea revoluției ce se operează în cugete. Căci dacă există un templu al *adevărului*, înseamnă că mausoleul este doar o impostură. Și că mumia ce se odihnește în el ar fi doar părintele unei dinastii de uzurpatori.

De mulți ani, inteligenția rusă – pentru că despre ea este mai întîi vorba, pentru că popoarele integrate acestui sistem acuză încă o dată Rusia, inima sistemului, de a fi purtătoarea răspunderii pentru tot ce s-a înfăptuit – sau cel puțin acea fracțiune a ei care se ridică astăzi, o dată cu Gorbaciov, așa cum s-a mai ridicat o dată împreună cu Hrușciov, acceptă imaginea foarte evocatoare a unei societăți și a unei culturi sociale „îngropate în ruine”. Hrușciov a deschis calea, a permis degajarea etajului superior, acela pe care îl ridicase Stalin. Astăzi, urmașul lui a lansat oficial apelul la un efort asemănător. Intelectualii (adeseori aceiași) au reînceput să sape, să smulgă adevărul din ruine. De data aceasta, ei pretind însă să sape pînă la capăt, să ajungă pînă în momentul cînd a fost instaurat adevărul relativ, utilitar; pînă la acela prin care această operă a fost realizată. „Cîrțița” care își săpa galeriile sub suprafața bine organizată a capitalismului nu va juca, oare, de această dată același rol în cazul socialismului și nu va demonstra că nu există absolutul legilor Istoriei? Pentru marea majoritate a poporului comunist, o asemenea tentativă este de neconceput. *Glasnost*-ul necontrolat a transformat corabia echilibrată de la începutul secolului într-o corabie beată. Dacă nu mai ucidem, măcar s-o facem de-adevăratelea! spun spiritele conservatoare. Să-l lăsăm în pace și pe gizantul de la Kremlin. Să-i mai permitem să îi liniștească și să îi conducă pe cei vii.

Reforme pentru a salva sistemul

Ajungînd la putere, făcînd calculul amar al eșecurilor predecesorilor lui, Gorbaciov a tras concluzia foarte justă că este necesar să se facă o reformă totală și în primul rînd a tot ceea ce condiționează mediul uman, deci comportamentele și mentalitățile: economia. Faptul denotă că este un bun marxist. I-au fost suficienți trei ani pentru a constata pertinența certitudinilor lui Lenin: politica primează în toate, nu invers; a vrea să reformezi economia, ferind sistemul politic de schimbare sau operînd în el niște retușuri, înseamnă a-l condamna sigur la eșec. Distanța dintre marile proiecte de reforme economice,

indispensabile redresării țării, și ceea ce pătrunde în realitatea faptelor este impresionantă, dar nicidecum surprinzătoare. Ca toți reformatorii de dinaintea lui, de la Aleksandr al II-lea la Kosighin, Gorbaciov se lovește de aceleași rezistențe și de același conflict.

Rezistența celor ce nu doresc o noapte de 4 august. Rezistența celor ce nu mai cred în ea. De ambele părți, mentalitățile pot fi prea puțin afectate de discurs, deoarece dezacordul pe termen lung dintre discurs și realitate i-a răpit cuvîntului întreaga capacitate mobilizatoare. El mai poate reuni societatea într-o aparență de acord, de a cărui ipocrizie fiecare este conștient în adîncul inimii. Dar nu-i mai poate insufla energia necesară. Pentru a modifica raportul conștiință-cuvînt, va trebui mult timp, multă pedagogie. Or, reformele, toți reformatorii o știu, necesită timp ca să producă efecte dar dispun, în schimb, de un timp limitat pentru a fi puse în practică și a reuși. Sau nimeni nu crede în ele, în care caz bătălia este pierdută dinainte, sau ele suscită speranțe și exigențe ce depășesc foarte repede ritmul în care pot fi realizate.

Dat fiind că a înțeles, în fața rezistențelor întîlnite, că reforma economiei nu putea ține loc de program de renovare socială, Gorbaciov a trecut brusc de cealaltă parte a oglizii. La Conferința partidului, convocată în mod special ca printr-o renovare a aparatului de partid să-și ofere mijloacele de a învinge rezistențele întîmpinate de reformă, Gorbaciov a alunecat de la proiectul inițial și de pe terenul economic în sfera hotărîtoare a politicului și a schimbărilor ce îi trebuie aduse. Propunerile sale au fost suficient de analizate în alte materiale și ne abținem să revenim aici la ele. Ne interesează doar spiritul proiectelor. El constă în două idei fundamentale: instaurare unui stat de drept; intrarea societății – prin intermediul sovietelor, înzestrate în sfîrșit cu puteri reale – în viața politică. Firește, Gorbaciov nu aruncă peste bord tot ce există și încearcă în construcția sa să-și salveze partidul, partidul conducător, lăsîndu-i grija de a prezida sovietele. Dar această construcție contradictorie ascunde esențialul: loviturile date certitudinilor și politicii idolului pe care mulțimile continuă să vină să îl salute în Piața Roșie. Statul de drept presupune un drept immanent, independent de contingentele și de exigențele proiectului politic. El implică *autonomia dreptului*, realitate negată mereu de Lenin. El implică faptul ca societatea civilă să se exprime în organe reprezentative, înzestrate cu puteri reale, întruchipate de reprezentanții permanenți ai poporului, de profesioniștii politicii, ceea ce presupune, de asemenea, o separare a puterilor și autonomia legislativului. Altă erezie, manifestare a „cretinismului” respinsă mereu de Lenin. Totuși, fără această reformă, fundamentală prin conținutul ei, însuși termenul de *democratizare*, din care Gorbaciov face un preambul al intervenției voluntare a societății în procesul de reformă, își pierde întregul sens.

Vedem înlăntuindu-se aici într-un mod implacabil toate elementele proiectului gorbaciovist. Pentru a salva URSS de la declinul care ar condamna în mod sigur sistemul întemeiat de Lenin, trebuie să faci reformă; ca să faci reformă trebuie să modifichi radical sistemul politic, nu să faci retușuri, iar pentru aceasta trebuie să uiți elementele centrale ale leninismului. În acest caz nu este vorba, desigur, de o înaintare ireversibilă către o democrație pluralistă. Dar este vorba totuși să faci să sară zăvoarele puse odinioară de Lenin pentru a închide toate ieșirile, prin care sistemul ar fi putut devia de la calea pe care i-o fixase. Puteți obiecta acestui fapt că pragmaticul Lenin ar fi apucat-o probabil de la sine pe alte căi, ar fi renunțat la multe dogme pentru a evita impasurile pe care le-au putut constata urmașii lui. Dar dacă sistemul i-a putut supraviețui lui Lenin – și ce altă revoluție se mai poate mîndri cu o asemenea durată, cu atîtea succese în spațiu? –,

înseamnă că el nu i-a reținut pragmatismul, ci absolutismul, certitudinea ireversibilității, întemeiate pe un adevăr și pe principii intangibile. Propunerile lui Gorbaciov sînt un alt mod de a atenta la integritatea, la simbolul mausoleului.

Putem atunci încheia definitiv această reflecție asupra sfidării reformelor altfel decît apelînd încă o dată la Lenin și punînd vechea întrebare: *Kto kogo ?* „Cine pe cine ?”, mai pe șleau: *Cine va ucide pe cine ?*. Tentativa lui Gorbaciov, temerară, fapt de necontestat, va da lovitura fatală lui Lenin? Ucigîndu-l nu pe Lenin, omul acțiunii, gata mereu să se adapteze la realitate fie și numai pentru ca s-o ocolească – „doi pași înainte și unul înapoi” –, ci pe Lenin-simbolul care își domină țara și sistemul din Piața Roșie, așa cum odinioară statuia lui Perun domina Kievul, referință supremă, certitudinea absolută? Sau sistemul, cei ce se agață de el cu disperare, cu toate că îl știu sortit schimbării – „Încă o clipă, domnule călău” – îl vor ucide pe Gorbaciov? Desigur, nu fizic – „Să nu ucizi” face de acum parte integrantă din Tabla legilor –, ci politic, îndepărtîndu-l sau neutralizîndu-l?

Aici sînt din nou în joc capacitatea și posibilitatea de a constrînge societatea că nu este prada unui impostor, că cel ce o cheamă la efort este îndreptățit să o facă. Într-un cuvînt, *adevăratur* țar.

Concluzie

Unsprezece secole de istorie jalonată de omoruri fac desigur din Rusia o țară fără asemănare. Totuși, această constatare rapidă ascunde discontinuități și schimbări care sînt poate mult mai semnificative decît tradiția de a nu separa niciodată, în cazul ei, omorul de putere.

În cursul ultimelor secole, lungă perioadă de homicid politic a cedat terenul în două rînduri, schimbîndu-și natura. Prima este situată la mijlocul secolului al XIX-lea. Pînă atunci, puterea, cu cîteva mici excepții, și-a arogat dreptul de viață și de moarte asupra supușilor. Autoritatea suveranului, raporturile cu societatea excludeau exprimarea voinței sociale și faptul că ea ar fi putut intra în conflict cu stăpînul tronului, deținătorul unei părți din autoritatea divină. Acest fapt nu înseamnă că toți suveranii erau ucigași. Însă nu era exclus să se folosească în scopuri politice, ca instrument de menținere al unui sistem, în care întreaga societate constituia bunul statului. El a făcut îndelung parte integrantă din absolutismul țarist. La mijlocul secolului al XIX-lea se operează ruptura hotărîtoare în conceperea absolutismului și deci în folosirea omorului. Meritul de-a fi înțeles, de a fi personificat, în tot cazul, căutarea unui nou mod de relație între putere și societate îi revine probabil lui Aleksandr al II-lea. Emanciparea din 1861, reformele politice din 1864 fac societatea să intre, fie și cu rezerve – în spațiul politic, înainte monopolul statului și al suveranului. În ciuda reînvierii concepțiilor absolutiste, prin urmașii lui, impulsul reformator era ireversibil. Raporturile dintre putere și societate erau sortite să sfîrșească într-o zi prin dialog și cooperare, depășind faza exclusivității voinței autocratului.

Atunci cînd contravin unei lungi tradiții politice, asemenea reforme nu se pot impune dintr-o dată, prin miracolul unor simple texte. Le trebuie timp și, în general, sînt însoțite de violență. Ruptura survenită la mijlocul secolului al XIX-lea se caracterizează prin faptul că violența – dorința de a scurta timpul dintre speranța născută de reforme și relizarea lor – se menține, dar își schimbă tabăra: societatea, nerăbdătoare să accelereze cursul istoriei proaspăt trasat de reforme, o întoarce împotriva puterii care o exercita de multă vreme. Încercările de a restabili ordinea prin forță, între 1881 și 1914, nu mai sînt decît lupte de ariergardă. Chiar aceia care visează la o revenire a ordinii vechi, ca Aleksandr al III-lea, știu că ea a apus; că în cadrul modernizării structurilor economice și a condițiilor sociale se joacă progresul sistemului politic. În jumătatea de secol premergătoare revoluției în Rusia, s-a recurs mult la omorul politic, dar nu este vorba de un omor destinat să cucerească sau să mențină puterea, ci de un mijloc de care societatea – sau purtătorii ei de cuvînt – fac uz pentru a ajunge la o modernizare a exercitării puterii, din care omorul ar fi în sfîrșit izgonit.

A doua ruptură după revenirea – și ce revenire! – la violență se împlinește lîngă patul de moarte al lui Stalin. Urmășii lui, în ciuda divergențelor dintre ei, și-au făcut din ea o regulă intangibilă. Privind istoria în acest fel, timpurile tragice, deschise de revoluție, sfîrșindu-se în forma lor extremă din 1953, apar ca o paranteză în mersul Rusiei către

stabilirea unei relații consensuale între putere și societate. Când închidem paranteza, ne este limpede că de peste un secol istoria Rusiei face dovada unui efort îndârjit de a se rupe de acel specific numit cu indiferență „asiatism” (*aziatskina*), „barbarie” sau cu stupiditate „suflet slav”, presupus a fi alcătuit din supunere și atrăgând deci violența.

Faptul că nici o reformă nu a putut pînă în prezent să meargă pînă la capăt denotă că societatea nu și-a putut găsi încă locul ei adevărat în istoria politică discordantă a Rusiei. Chemată să-și manifeste existența în *zemstva*, în adunările alese prin vot, în sfîrșit, în Constituantă, adunîndu-se spontan în jurul diverselor organizații de ajutor social pe durata războiului, apoi în soviete, societatea imperiului a început un drum lung pe parcursul căruia etapă de etapă și-a descoperit autonomia și a făcut ucenicia în domeniul democrației. Să spunem că Rusia nu are nici o experiență democratică înseamnă să uităm cu multă ușurință această dezvoltare discontinuă, desigur, dar incontestabilă a unor instanțe sociale, în care rușii și frații lor din imperiu au învățat din cînd în cînd să facă uz de răspunderi și să-și manifeste voința de a ocupa un loc în jocul puterii. Modernizarea, cuvînt ambiguu ce acoperă conținuturi variabile, are totuși, la acest punct, un sens precis. Ea înseamnă schimbarea mentalităților, ascensiunea la o conștiință socială responsabilă care nu se supune puterii, ci consideră că interesul tuturor, sensul națiunii, obligă la un dialog cu puterea. Rusia s-a angajat în acest proces în a doua jumătate a secolului trecut, iar la începutul marelui conflict, în care va dispărea întreaga ordine socială din estul Europei, efectele sale sînt deja vizibile. Desigur statul – cel puțin la suprafață – rămîne stăpînul jocului; dar la ora la care slăbește, între 1915 și 1916, rapiditatea cu care societatea preia ștafeta structurilor statale năruite îi dovedește maturitatea.

Concepția revoluționară a lui Lenin, utopia pe care o aduce, împingînd timpul pentru a instaura Vîrsta de Aur fără discuții prealabile, impun întoarcerea la o ordine politică ce era atunci în curs de dispariție. Statul – sau Partidul, în funcție de moment –, purtătorul Utopiei, garantul Vîrstei de Aur, supune încă o dată societatea, o pune în slujba proiectului său, în pas cu el, conform propriilor sale concepții. Să menții în serviciul statului o societate care i-a fost mereu slugă nu este o sarcină ușoară, mai ales atunci cînd societatea tocmai s-a angajat pe calea modernizării. Este o sarcină cu mult mai complexă cînd este vorba să te întorci în urmă, să negi modernizarea mentalităților, să afirmi că progresele înfăptuite nu există și că Vîrsta de Aur nu este fructul schimbărilor progresive, al mișcării lente a oamenilor, ci al unei rupturi și al voinței politice radicale a unui Partid. Ca să impui această cotitură unei societăți aflate deja în mers spre autonomie este indispensabilă violența. Puterea sovietică i-a dat o dimensiune pe care nimeni nu și-ar fi imaginat-o, nici măcar cele mai cumplite romane de anticipație. Cine a trăit stalinismul regăsește multe din trăsăturile sale în Orwell, dar constată cu plăcere că la el lipsește violența dezlănțuită, experiență pentru a cărei exprimare imaginația nu are mijloace. Mecanismele sînt rediate perfect în roman, dar groaza zilnică lipsește, ca și caracterul invincibil – cvasisupranatural – pentru că este legat mai mult de o utopie decît de oameni – al acelei orori.

Nu au fost puse suficient de multe întrebări asupra motivelor pentru care, în Germania nazistă, unde semidemența lui Hitler făcea să domnească totuși o groază echivalentă, niște oameni au îndrăznit să-i răspundă prin omorul politic, pe cînd Uniunea Sovietică, într-o țară unde lunga tradiție a curajului fizic al terorismului nu ar putea fi pusă la îndoială, nimeni n-a îndrăznit să atenteze la viața lui Stalin. Excesul de precauții cu care se înconjură Hitler era egal cu acela al omologului său sovietic. Diferența constă probabil

în faptul că proiectul hitlerist nu a nimicit toate elementele constituente ale societății, spre deosebire de Stalin, care n-a avut ca adversar decît o societate pe care a fărîmîțat-o prin asasinatul imprevizibil la scară întinsă. „Izolarea omului” este atît începutul terorii, cît și terenul ei cel mai fertil, rezultatul ei, a subînțiat Hannah Arendt.

În istoria rusă, omorul „de jos” n-a constituit decît caracteristica unui moment, cînd căutarea modernității sistemului politic îl împingea pe acesta din urmă să renunțe la metodele violente, deschizînd astfel poarta unei violențe sociale încurajate de ceea ce părea a fi o slăbire a puterii – în Rusia tiranicidul nu îl vizează decît pe „tiranul” slăbit – dar omorul politic la vîrf, în întreaga sa ultimă fază, și-a schimbat profund caracterul. Ca să dispară în calitate de practică, fără să dea impresia de slăbiciune, cum s-a întîmplat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, omorul politic își caută, începînd din 1953, noi forme: omorul fără moarte, omorul fără vărsare de sînge, *omorul simbolic*. Puterea rămînînd autonomă, societatea neputînd să le fie arbitru, conflictele nu s-ar putea rezolva într-un mod pacificat. Dar victimele acestor conflicte au mult noroc în comparație cu cele anterioare. Cadavrul politic ce nu mai este sortit să devină într-o fază ulterioară cadavru adevărat: iată destinul lui Hrușciiov; evacuat din istorie și din memorie, mort într-o tăcere apăsătoare, el a fost cu toate acestea un pensionar liniștit. Și oricît de amară i-a fost această retragere forțată, nici un alt martor al crimelor staliniste nu ar fi putut măsura mai bine progresele pe care le reprezenta condiția sa. Cu timpul, de altfel, cadavrul politic, țapul ispășitor al conflictelor de la vîrf, al opțiunilor respinse sau condamnate cunoaște o soartă mult ameliorată. Podgornîi, exclus și „ucis politiceste” de rivalii săi de la mijlocul anilor 1970, va fi autorizat într-o zi să-și facă o timidă reapariție pe parcursul unei festivități oficiale: mărturia furișă a unei morți cu suspendare. În zilele noastre, Boris Elțin, francțirorul *perestroikăi*, este condamnat pentru extremism, dar menținut numai pentru sarcini secundare; în afară de aceasta, el este autorizat să-și pledeze cazul în public, în fața întregului partid și în fața țării, pe care televiziunea îi informează că un cadavru politic poate reînvia, că o condamnare începe să devină relativă.

La sfîrșitul anilor 1980, rupturile și vînațoarea de vrăjitoare îi vizează mai mult pe morți decît pe cei vii, semnul cel mai frapant al acestei evoluții. Moartea lui Brejnev a fost cea mai simbolică moarte a perioadei: a fost așteptată înainte de a-l transforma în cadavru politic. Inversarea metodei staliniste, revelatoarea dublei preocupări de a nu renunța complet la omor, simbolul greșelii și al pedepsei, al revenirii pe calea cea dreaptă și, totodată, de a definitivă ruptura cu practicarea reală a omorului. Putem nega că avem de-a face cu un progres continuu al sistemului politic? Așa cum de mai mult de patruzeci de ani au dispărut războaiele, dar nu și armele convingerii, garantul păcii de durată, tot așa omorul politic a dispărut practic de treizeci de ani din regimul sovietic, dar nu și arma morții simbolice, echivalentul convingerii de pe scena internațională. *Statul civilizat*, la care au visat atîția suverani, este un stat ce domină încă societatea și întreține cu ea și, prin urmare, în sinul ei raporturi pacificate, regulate. Stadiul următor este acela al statului în slujba societății. Din nou se deschide discuția despre această tăcere dificilă. Pentru ca s-o ferim de împotmolire sau de valul nerăbdării sociale pe care o trezește o asemenea perspectivă, ar mai trebui, poate, ca statul să-și mențină controlul asupra unei lungi și subtile tranziții.

Perspectiva se sfîrșește cu o veche discuție: ce este Rusia? ce este URSS? este vorba de același stat? de un același sistem? de un același mod de guvernare al oamenilor sub nume diferite? este vorba, dimpotrivă, de două universuri politice pe care cenzura radicală din 1917 le separă pe veci?

Cititorii marchizului de Custine și mulți alții au tendința să acorde privilegiu celei dintîi ipoteze și să considere că în Rusia nu s-a schimbat nimic, că, după afirmația faimoasă a unui mare duce devenit istoric, aici este vorba tot „de o tiranie pe care o ponderează asasinatul”. Înseamnă să uite o realitate: Custine trăiește în Rusia anului 1839, la vremea cînd Nikolai I, obsedat de lovitura de stat din 1825, încerca – cu succes – să impună întregii societăți țărăcea. Or, Rusia s-a pus în mișcare peste cîțiva ani, cînd intelighenția s-a întrebat asupra destinului ei, iar succesorul lui Nikolai I a preluat o parte din discuție pentru ca să se angajeze pe calea reformelor. Dacă ținem să vorbim de continuitate și de ruptură, poate că se cuvine să ne îndreptăm reflecția în această direcție. Continuitatea metodelor politice autoritare, firește. Dar ruptură între un timp cînd atotputernicia statului și excluderea societății din cîmpul politic erau fundamentele sistemului și perioada posterioară, aceea de după 1861, cînd dorința modernizatoare animă extremele societății, puterea și oamenii pe care îi are în sarcină. Intrarea, lentă, dar ineluctabilă, a societății în sfera politicului constituie una din datele fundamentale ale procesului modernizator ce cunoaște proeminente puterice – 1860-1864, 1905-1917 – și a cărui modernizare economică, concepută între timp ca mijloc de renovare a absolutismului, va da în realitate un impuls remarcabil.

Evoluția născută din „utopia la putere” va restaura ecuația inițială: o societate în slujba statului. Faptul că slujește un proiect nu schimbă cu nimic realitatea: întreaga evoluție a raporturilor dintre putere și societate s-a inversat, situație ce s-a menținut pînă în anii '60, ai secolului în curs. Din acel moment, prin tatonări succesive, sistemul politic, intelectualii, intermediarii permanenți, asemenea sfinților de altădată, și o societate care, regăsindu-și memoria, se trezește încet dintr-o letargie înfricoșată, încearcă să reînnoade firul rupt de modernizare, înlocuind concepția utopică a acesteia din urmă de la intrarea forțată în Vîrsta de Aur cu cea rezultată din promovarea politică a societății. URSS nu prelungește sistemul despotice din fosta Rusie, ci căutarea modernității din acea țară, chiar dacă tragica paranteză leninist-stalinistă a distrus pentru decenii edificiul ce începea să se întrevadă în 1913 și de care Lenin s-a îngrozit atunci: acest fapt nu va tăia oare drumul revoluției?

Căutînd o adevărată continuitate în istoria ruso-sovietică, o aflăm în nefericirea ei de durată: nefericire simbolizată de folosirea sistematică a omorului ca modă a puterii și ca mod de reacție față de putere. Trebuie să spunem aici ce a fost cu nefericirea în cauză, deoarece ea luminează specificul istoriei acestei țări.

Pînă în secolul al XIII-lea, Rusia nu se detașează de țările de același rang nici prin înapoiere, nici prin brutalitate. Centrele sale de civilizație, Kievul sau Novgorodul ori alte orașe somptuoase, prevestesc mai degrabă un viitor strălucit. În ele se ucide ca peste tot în altă parte, în acele vremuri cînd regulile și spațiile politice nu sînt stabilite pe deplin. Abia după aceea se abate asupra Rusiei nefericirea atît de durabilă.

Niciodată nu vom insista suficient asupra faptului că Rusia este înainte de toate un spațiu deschis, fără frontiere, ea însăși frontieră între Europa ce se constituie și Asia. Încă de la începuturi, cnejii Kievului au trebuit să-și apere pas cu pas spațiul împotriva invadatorilor care îi amenințau din toate părțile. În aceste condiții, înflorirea imperiului ține de miracol. Dar și de încăpățînarea acelor ce au domnit aici și de opțiunea lor pentru creștinism, în definitiv o opțiune în favoarea Europei. În 1237, an fatal, armata mongolă se năpustește asupra țării, zdrobește cnezatele, le impune dominația ei pentru două secole și jumătate. Rusia, statul fără frontiere, care îi reține în spațiul ei pe

mongoli, reprezintă frontiera ce îi separă pe aceștia de o Europă a cărei istorie se continuă pe parcursul celor două secole și jumătate sub pavăza unei Rusii nimicite. Când vine ora emancipării, Rusia, ieșind din tenebrele unei dominații ce i-a lăsat multe urme, a ratat tot ce înseamnă dezvoltare europeană. Trebuie să-și constituie națiunea, să-și definească un spațiu, să hotărască unde îi este frontiera – în Europa? sau în fața Europei? –, să-și creeze un stat care să fie capabil să administreze și să apere un spațiu imens, a cărui protecție impune mereu extinderea frontierei. În alte locuri există gloria Renașterii; în Rusia se naște cu greu națiunea. Timpul Rusiei nu va mai fi niciodată acela al Europei: în urma ei până în 1917; înainte prin utopie, mai apoi.

Consecința acestui decalaj cronologic prin raportare la Europa, cu care nu se poate uni și căreia i-a servit drept santinelă în fața Asiei, este una dublă. Sistemul social decalat – iobăgia, într-o vreme când în alte părți oamenii erau emancipați – va face ca Rusia să fie pentru Europa un obiect de curiozitate sau de groază. De asemenea, incapacitatea Rusiei de a se dezvolta în jurul unui proiect comun care să-i unifice pe cei ce dețin puterea și pe cei ce-o îndură. Construirea catedralelor, cruciadele, tot ceea ce consolida la acea vreme națiunile Europei creștine îi lipsesc Rusiei; apoi nu are timpul necesar remedierii acestor lipsuri. Din absența proiectului comun, în jurul căruia se făuresc miturile națiunilor și coerența lor, decurge eternul conflict rus. Rusia s-a dezvoltat prin juxtapunerea a două culturi: una a clasei conducătoare și a elitelor, prin care voința de „a ajunge din urmă” Europa, de a se integra în ea sau de a-și defini specificul prin raportare la ea a reprezentat o constantă; și o cultură populară zonală, statică, resimțind eforturile culturii elitelor ca pe tot atâtea lovituri date împotriva ei. Un semn simbolic, dar foarte important, al acestei discontinuități culturale îl aflăm în eterna migrație a capitalelor țării: de la Kiev la Suzdal, apoi la Moscova și Sankt Petersburg, pentru a reveni la Moscova, nu s-ar zice că este drumul parcurs de putere în căutarea identității sale? Rupturile istorice radicale: Kievul; veacurile mongole; Anii tulburi; Moscova; opera de occidentalizare a lui Petru cel Mare, Sankt Petersburg; în sfârșit, revoluția. Ce popor s-ar recunoaște în ele, și-ar găsi în ele identitatea definitivă și ceea ce îl leagă de stăpînii momentului?

Această istorie frământată a făcut din poporul rus un popor nefericit, în căutare de mituri consolatoare. Influența permanentă și diversă a religiei îi datorează mult. Căutarea identității și a unității culturale ale acestui popor sfîșiat și-a aflat neîndoiește în miturile religioase răspunsul cel mai potrivit care să-i permită să se angajeze în lucrarea de construire națională, începută la Kiev, și în aceea de reconstruire, ce se continuă în secolul al XVI-lea. În extrema mizerie morală a Rusiei, religia a avut ca funcție suplimentară să facă posibilă acceptarea socială. Sfințenia țarului ascunde sălbăticia domniei sale. Despotismul lui extrem pretinde o legitimare la fel de extremă, aceea a supunerii față de planul divin. Iar dacă suferințele constante ale poporului sînt dominate este pentru că viziunea eshatologică de la baza întregii mitologii politice conferă acestei suferințe aspectul înaintării pe urmele Patimilor lui Hristos.

Tot această concepție religioasă – unde se amestecă într-un sincretism surprinzător creștinismul ortodox, rigorismul credincioșilor de rit vechi, credințele ortodoxe neenumărate secte și vestigiile păgînismului primitiv – va ghida conceptele mai moderne create de intelectuali: *poporul* – alesul lui Dumnezeu și suferind prin voința Sa –, *greșeala* și necesitatea *răscumpărării*.

În această privință, revoluția n-a constituit o ruptură, chiar dacă ea s-a străduit să înlocuiască mitologia dezvoltată în cursul secolelor cu propriile ei mituri. Dar ideologia

salvatoare rămîne în centrul unui sistem în căutare de unanimitate. Revoluția a luat act de existența celor două culturi, pe care istoria nu a reușit să le reconcilieze, și, oferind la rîndul ei o viziune eshatologică, a rezolvat divorțul cultural prin folosirea *limbii de lemn*. Nimeni nu a reușit mai bine decît Boris Pasternak, în *Doctor Jivago*, să redea atît de perfect conflictul cultural ce se află în inima nefericirii ruse, trecînd peste epoci și evenimente, pînă la revoluție. Jivago, al cărui nume, după cum subliniază J. Billington, vine de la liturgia pascală, concentrează în ființa lui majoritatea miturilor din Rusia. Eroul acesta îndurerat, acceptînd fără să se revolte în exterior o ordine ce îi este străină și îl distruge, este veritabila alternativă a lui *Homo sovieticus*, care simulează adeziunea, se integrează în colectiv și se pervertește în limbajul dublu. Patimile lui Jivago, care îndură vîrtejul revoluției, pe acela al războiului, al lipsurilor fizice și al degradărilor morale, sînt simbolice pentru destinul poporului, pentru nefericirea rusă. În spatele personajului lui Jivago se află acest popor care își trăiește Patimile după chipul și asemănarea lui Hristos, într-un timp despre care se bănuiește că desparte Muntele Măslinilor de o Înviere îndepărtată. Violența ce jalonează romanul, violență inevitabilă, violență mîntuitoare, este în realitate aceea din întreaga istorie a Rusiei. Problema lui Jivago ascunde de altfel o altă problemă eternă a țării, voința de a nu ceda în fața deformării, înfrumusețării adevărului și de a discerne ceea ce este *adevărat* în spatele *falsului*.

De mai bine de un secol, oameni care au dorit să facă bine – Aleksandr al II-lea odinioară, ieri Hrușciiov, poate azi Gorbaciiov – se încapățîneau să depășească universul nefericirii tradiționale, pentru a-și ancora solid țara în modernitate. Epopeea grea a acestor reformatori stă mărturie că sarcina lor este spinoasă. Ei s-au străduit să înlăture omorul din drumul politic al țării lor, dar, în acest fel, primii doi și-au dat viața sau ceea ce ține, în politică, locul vieții. Pe parcursul înaintării către progres, au făcut și ei omoruri simbolice. Omorul unui întreg sistem de raporturi sociale, omorul simultan al iobagului și acela al posesorului său, în 1861; omorul celui ce a comis atîtea omoruri în Rusia, în 1956 și în 1961. Ce omor simbolic ar putea perfecta astăzi opera împlinită, extirpînd tot ceea ce a făcut nefericirea rusă, iobăgia și idolii sîngeroși, și să închidă pentru totdeauna cartea ciudățeniei?

Putem oare conchide mai bine decît evocînd nuvela care, difuzată clandestin acum vreo cincisprezece ani la Moscova, a făcut furori în oraș? Este povestea profund simbolică despre un „împătimit de adevăr” ce pătrunde în Mausoleu, taie capul îmbălsămat al lui Lenin și îl ia cu el. În timp ce rătăcește pe străzile Moscovei, agitîndu-și trofeul sinistru, privirea oarbă a trecătorilor, a milițienilor care păzesc Mausoleul, aceea a vizitatorilor veniți să salute idolul îi permit să tragă concluzia că, în realitate, Mausoleul este gol de ani de zile, iar acea carcasă inutilă nu avea, asemenea cuvintelor, nici o legătură cu realitatea. Adevărul se afla acolo, în vidul pe care îl puteai vedea dar despre care nu puteai vorbi.

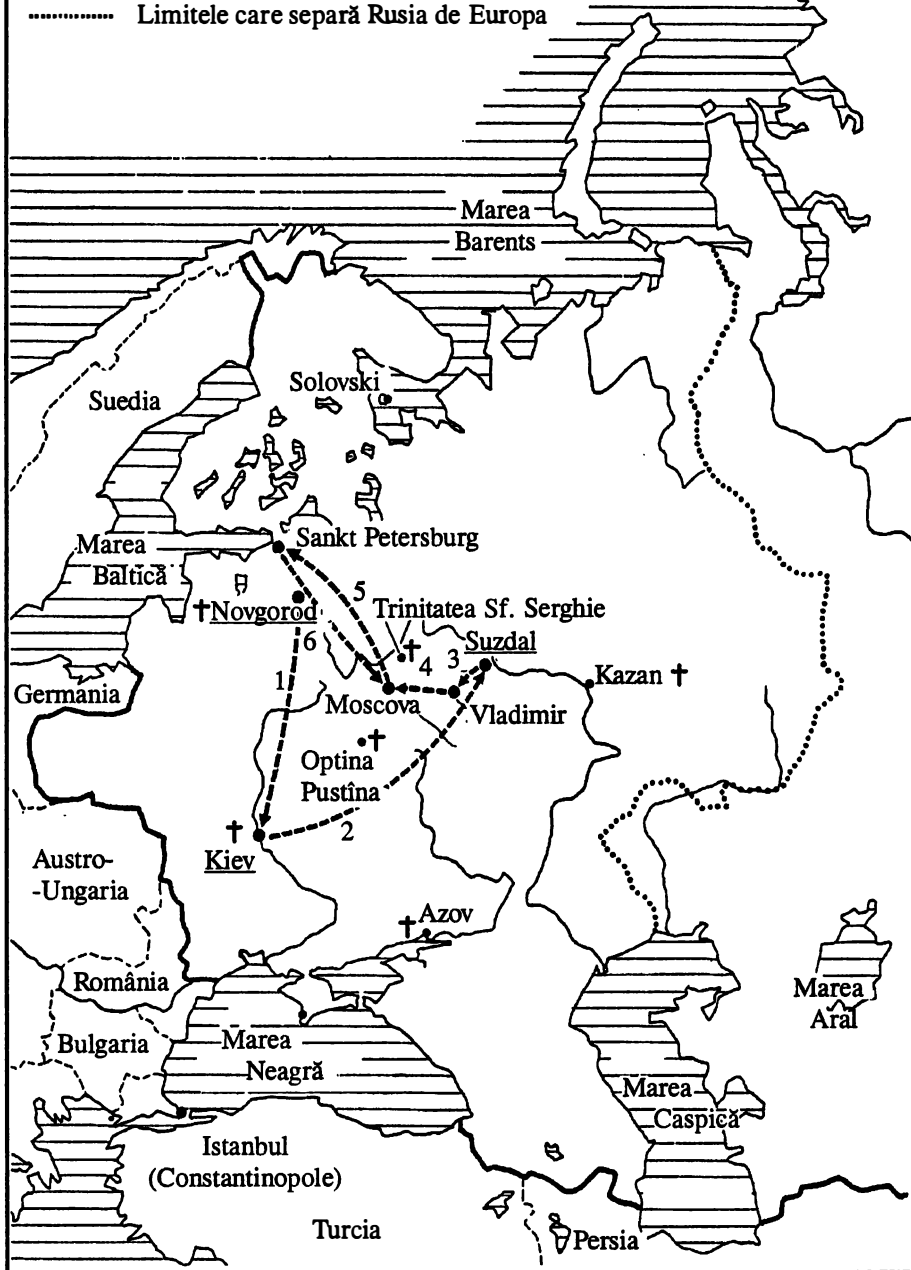
Poate aici se află omorul simbolic pe cale de a se împlini în împrejurimile Mausoleului care, autorizînd societatea să constate că a dispărut capul idolului, i-ar reda libertatea și stăpînirea asupra destinului său. Ceea ce, în nuvelă, rămîne o constatare individuală și pe care oamenii se prefac în colectivitate că nu o văd, devenind proprietatea tuturor, limbajul comun, ar pune capăt „izolării” și „dezolării” omenеști despre care vorbește Hannah Arendt și ar da naștere pentru totdeauna unei societăți politice unde omorul și teroarea n-ar mai fi, ca în atîtea alte locuri, decît accidente ale Istoriei.

ANEXE

Traseele puterii în Rusia

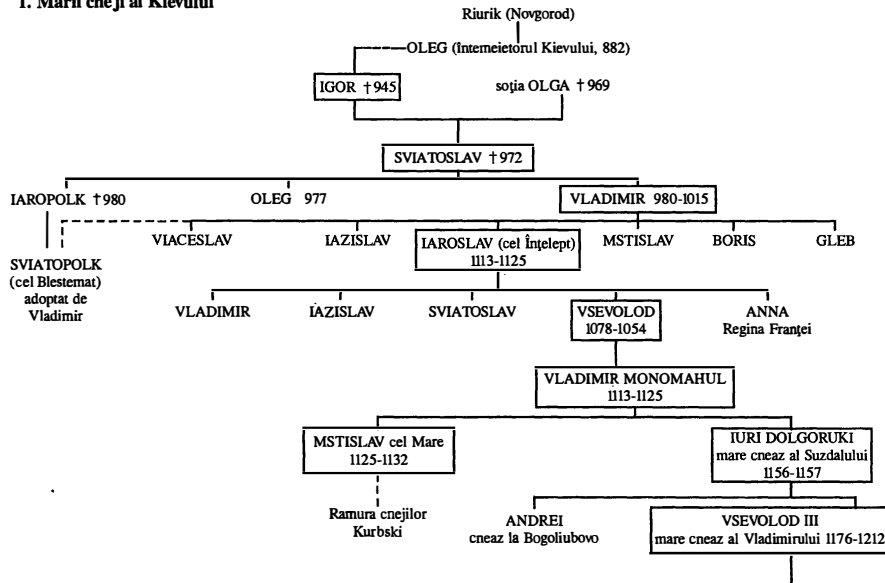
Frontierele sînt cele de la începutului secolului

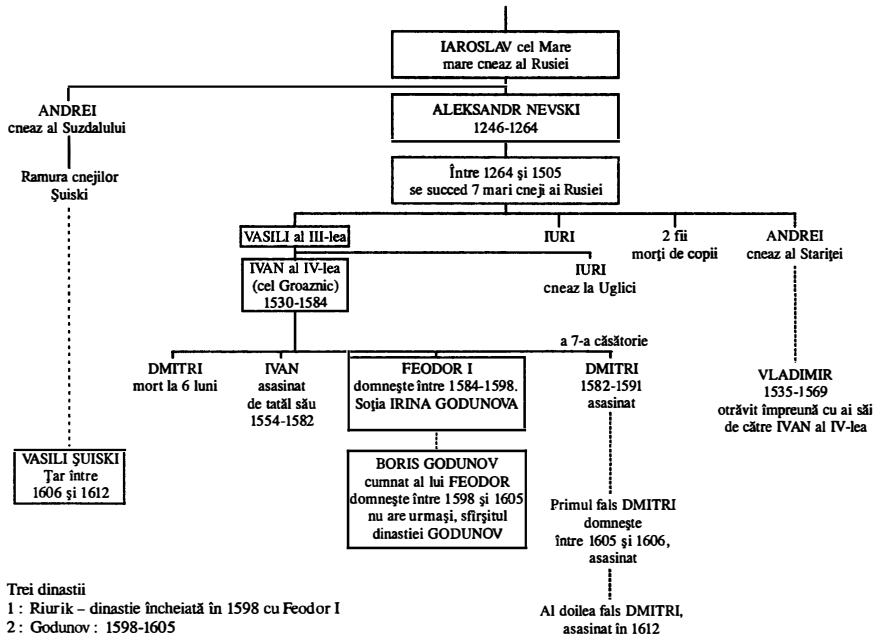
- 1➔ Mutarea succesivă a capitalei
- † Principalele centre religioase
- Limitele imperiului rus
- Limitele care separă Rusia de Europa

Genealogia familiilor cnejilor înainte de Romanovi

I. Marii cneji ai Kievului

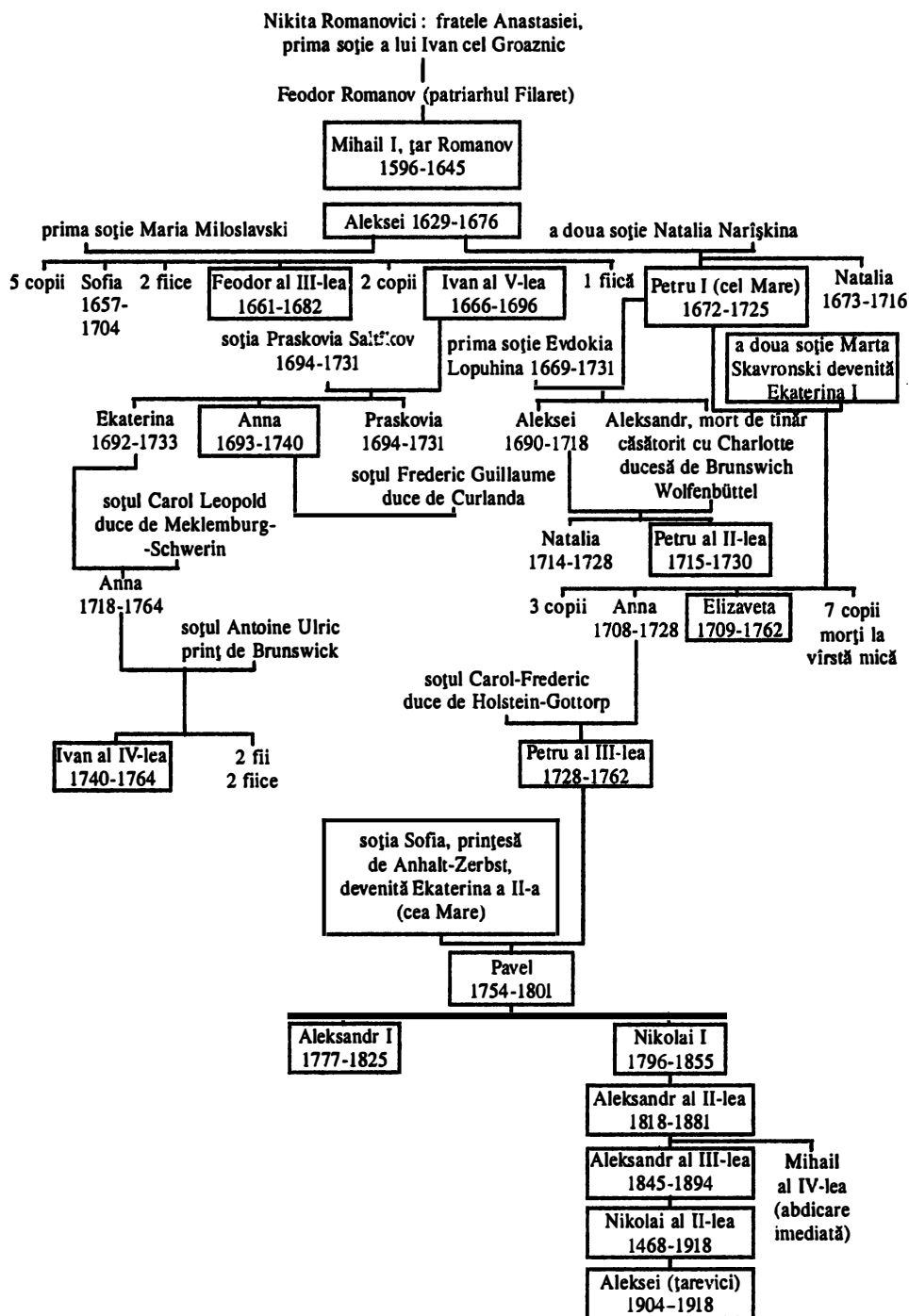
Trei dinastii

1: Riurik – dinastie încheiată în 1598 cu Feodor I

2: Godunov: 1598-1605

3: Șuiski: 1606-1612

Genealogia dinastiei Romanov (1613-1917)

Cronologie sumară

I. Rusia kieveană

<i>Rusia</i>		<i>Repere externe</i>	
882	Oleg cucerește Kievul și unește Kievul cu Novgorodul	913-959	Constantin Porfirogenetul, împărat al Bizanțului
987-1015	Domnia lui Vladimir I	987	Hugues Capet rege al Franței
988	Botezul lui Vladimir și al Rusiei		
1015	Asasinarea lui Boris și Gleb		
1019-1054	Domnia lui Iaroslav cel Înțelept	1054	„Marea Schismă” dintre Roma și Bizanț
1097	Conferința de la Liubici	1099	Prima cruciadă
1113-1125	Iuri Dolgoruki (mare cneaz al Kievului, 1155-1157)		
1157-1174	Andrei din Bogoliubovo (cneaz al Suzdalului)		
1169	El cucerește Kievul		

II. Perioada mongolă

1206-1227	Cuceririle lui Genghis-Han	1180-1223	Filip August rege al Franței
1236	Batu, succesorul lui Genghis-Han, ajunge în Rusia		
1240	Căderea Kievului		
1252-1263	Alexandr Nevski, mare cneaz al Vladimirului	1265	Sfântul Toma din Aquino scrie <i>Summa Theologiae</i>
1299	Vladimir devine <i>reședință metropolitană</i>	1302	Dante începe <i>Divina comedie</i>
		1237	Începutul Războiului de 100 de Ani
1380	Victoria lui Dmitri Donskoi de la Kulikovo. Retragerea mongolilor		
1382	Mongolii pradă Moscova		

II bis. Ascensiunea Moscovei

<i>Rusia</i>		<i>Repere externe</i>	
1389-1425	Vasili I	1431	Moartea Ioanei d'Arc
		1450	Gutenberg
		1453	Căderea Bizanțului ; sfârșitul Războiului de 100 de Ani
		1461-1483	Ludovic al XI-lea, rege al Franței
1462-1505	Ivan al III-lea		
1472	Ivan al III-lea se căsătorește cu Sofia Paleolog		
1477	Moscova anexează Novgorodul		
1480	Ivan al III-lea proclamă încheierea stăpînirii mongole		
		1516	<i>Principele</i> de Machiavelli
		1517	Luther
		1519	Carol Quintul ales împărat al Germaniei
1533-1538	Regența Elenei, mama lui Ivan al IV-lea	1543	Copernic își expune tezele
1533-1584	Domnia lui Ivan cel Groaznic		
1549-1556	„Ivan Reformatorul”		
1552	Cucerirea Kazanului. Ia sfârșit cu adevărat stăpînirea mongolă		
1556	Căderea Astrahanului	1556-1598	Filip al II-lea domnește în Spania
1564-1572	Domnia <i>opricininei</i>		
1570	Ivan al IV-lea cucerește Novgorodul și masacrează locuitorii orașului		
1571	Raidul lui Devlet Ghirai asupra Moscovei	1571	Lupta de la Lepanto
		1572	Noaptea Sfîntului Bartolomeu
		1580	<i>Eseurile</i> lui Montaigne
1582	Începutul cuceririi Siberiei		
1581-1592	Întocmirea cadastrului		
1582	Ivan al IV-lea își ucide fiul		
1589	Crearea Patriarhatului în Rusia		
1584-1598	Domnia lui Feodor I		
1591	Țareviciul moare la Uglici		
1598	Sfârșitul dinastiei Riurik	1598	Edictul de la Nantes. Încheierea războaielor religioase din Franța
1598-1605	Domnia lui Boris Godunov		
1605	Sfârșitul dinastiei Godunov	1605	Cervantes publică <i>Don Quijote</i> , iar Shakespeare, <i>Macbeth</i>

III. 1598-1613 : Anii tulburi

<i>Rusia</i>		<i>Repere externe</i>
1605	Încoronarea „falsului Dmitri”	
1606	Moartea „falsului Dmitri”	
1606-1610	Domnia lui Vasili Șuiski	
1610	Sfârșitul dinastiei Șuiski	
1610	Tronul Rusiei este oferit unui prinț polonez	
1613	Alegerea lui Mihail Romanov și proclamarea lui ca țar	

IV. 1613-1917 : Dinastia Romanov

1619-1633	Patriarhul Filaret îl ajută pe țar	1637	<i>Discursul asupra metodei</i> de Descartes
1645-1676	Domnia lui Aleksei	1643	Începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea
		1649	Executarea lui Carol I al Angliei
1654	Ucraina se unește cu Rusia		
1654-1666	Reformele lui Nikon ; începutul schismei credincioșilor de rit vechi		
1670-1671	Răscoala condusă de Stenka Razin		
1676-1682	Domnia lui Feodor al III-lea	1679	Parlamentul englez votează <i>Habeas corpus</i>
1682-1689	Regența Sofiei	1685	Revocarea Edictului de la Nantes
1689-1725	Domnia lui Petru cel Mare		
1689-1696	Petru și Ivan împart domnia		
1696	Cucerirea Azovului		
1697	<i>Preobrajenskii Prikaz</i> ; Definirea delictului politic		
1697-1698	Marea Solie a lui Petru cel Mare	1697-1718	Domnia lui Carol al XII-lea al Suediei
1698	Răscoala <i>strelților</i>		
1702	Petru hotărăște întemeierea Sankt Petersburgului		
1703	Înființarea primului ziar rus <i>Vedomosti</i>		
1712	Sankt Petersburgul devine capitala Rusiei	1715	Ludovic al XV-lea pe tronul Franței
1718	Procesul și moartea țareviciului		
1721	Petru devine împărat. Abolirea Patriarhatului, înlocuit cu Sfântul Sinod		

<i>Rusia</i>		<i>Repere externe</i>	
1722	Crearea Tablei rangurilor Schimbarea legii de succesiune		
1725	Întemeierea Academiei de Științe		
1725-1727	Domnia Ekaterinei I		
1727-1730	Domnia lui Petru al II-lea		
1730-1740	Domnia Annei Ivanovna		
		1748	<i>Spiritul legilor</i> de Montesquieu
1741-1761	Domnia Elizavetei I		
		1751-1778	<i>Enciclopedia</i> lui Diderot
1761-1762	Domnia lui Petru al III-lea		
1762,(18-2)	Emanciparea nobilimii	1762	<i>Contractul social</i> de Jean-Jacques Rousseau
1762,(28-6)	Uciderea lui Petru al III-lea		
1762-1796	Domnia Ekaterinei a II-a		
1767-1768	Comisia legislativă		
1772	Prima împărțire a Poloniei		
		1774	Independența Statelor Unite Ludovic al XVI-lea rege al Franței
		1789	Revoluția franceză
		1792-1797	Prima coaliție
1793	A doua împărțire a Poloniei	1793	Executarea lui Ludovic al XVI-lea
1795	A treia împărțire a Poloniei		
1796-1801	Domnia lui Pavel I		
1797	Revenirea la ordinea succesorală abolită în 1722		
		1798-1802	A doua coaliție
		1799	Lovitura de stat din 18 Brumar
1801-1825	Domnia lui Aleksandr I		
		1804-1815	Napoleon împărat
		1805	A treia coaliție
		1806-1807	A patra coaliție
		1809	A cincea coaliție
1811	Crearea Ministerului Poliției		
1812	Războiul napoleonian	1812	Napoleon în Rusia
		1815	Congresul de la Viena
		1821	Moartea lui Napoleon
1825,(14-21)	Lovitură de stat ratată		
1825-1855	Domnia lui Nicolae I		
1826	Crearea celei de-a <i>treia secții</i> (poliția politică) Codul cenzurii	1830	Revoluția din iulie în Franța

<i>Rusia</i>		<i>Repere externe</i>	
1832	Codul de legi	1837-1901	Domnia reginei Victoria în Anglia
		1848	Revoluția din Europa
		1851	Lovitura de stat a lui Ludovic Napoleon Bonaparte
1857-1881	Domnia lui Aleksandr al II-lea		
1861,(19-2)	Emanciparea iobagilor		
1864	Reforme judiciare și instituționale	1864	Dreptul la grevă este legalizat în Franța
		1864-1876	Internaționala I
		1865	În Statele Unite este abolită sclavia
1870	Serviciul militar obligatoriu	1871	Comuna din Paris
		1875	Nașterea celei de-a treia Republici
1877-1878	Procesul teroriștilor		
1878	Vera Zasulici trage asupra șefului poliției. Judecată și achitată		
1878,(4-8)	Atentat terorist reușit		
1878-1880	Legi represive și suprimarea celei de-a treia Secții în beneficiul unui <i>Departament al Poliției de Stat</i>		
1881,(1-3)	Asasinarea lui Aleksandr al II-lea		
1881-1894	Domnia lui Aleksandr al III-lea	1884	Sindicalismul este legalizat în Franța
1887	Atentat eșuat împotriva lui Aleksandr al III-lea		
		1888-1918	Domnia lui Wilhelm al II-lea
1894-1917	Domnia lui Nicolae al II-lea	1889	Internaționala a II-a
1904	Campania pentru constituție	1894	Afacerea Dreyfus
1905, ian.	„Duminica sîngeră”		
1905, oct.	Manifest imperial promițînd libertăți civile și o reprezentanță		
1905	Prima Dumă		
1907	A doua Dumă		
1912	A treia Dumă	1912-1913	Războaiele balcanice
1914, aug.	Înfrîngere militară la lacurile din Mazuria	1914, 28-6	Asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand la Sarajevo
		1914	
		- 19/24-7	Germania și Austro-Ungaria declară război Rusiei
1916-1917	A patra Dumă	1916	Verdun

<i>Rusia</i>		<i>Repere externe</i>	
1917			
- 3-3	Abdicarea lui Nikolai al II-lea		
- 3-4	Reîntoarcerea lui Lenin în Rusia	1917, apr.	Intrarea în război a Statelor Unite
- 25/27-10	Revoluția bolșevică		
1918			
- 5/6-1	Deschiderea și desființarea Adunării Constituante		
- 3-3	Pacea de la Brest-Litovsk		
- 12-3	<i>Moscova capitală</i>		
- iulie	Complotul socialist-revoluționarilor împotriva lui Lenin		
- iulie	Începutul comunismului de război, începutul războiului civil		
		1918, nov.	Sfârșitul primului război mondial
1919,(4-3)	Crearea celei de-a treia Internaționale la Moscova		
		1919, iunie	Tratatul de la Versailles
1920			
- aug.	Eșecul Armatei Roșii la Varșovia. Sfârșitul speranțelor revoluționare ale lui Lenin		
- nov.	Sfârșitul războiului civil		
1921, mar.	Revoluția țăranilor din regiunea Tambov Comuna din Kronstadt Al X-lea Congres al partidului NEP și sfârșitul comunismului de război		
1922, feb.	Ceka devine GPU		
1922, apr.	Stalin ales <i>Secretar general</i> al Comitetului Central al partidului		
1922	Mare foamete pînă în vară		
		1922, oct.	Mussolini la putere
1922,(30-12)	Nașterea URSS		
		1923	Puciul ratat al lui Hitler la München
1924,(21-1)	Moartea lui Lenin La putere în URSS troica Zinoviev-Kamenev-Stalin		
1925			
- ian.	Troțki exclus de la guvernare		
- oct.	Troțki exclus din Politburo Moartea patriarhului și vacantarea scaunului patriarhal pînă în 1943		
1927	„Unificarea opoziției” împotriva lui Stalin		
- nov.	Troțki și Zinoviev excluși din partid		

<i>Rusia</i>		<i>Repere externe</i>
1928	Criza livrării de cereale	
1928, mai	Troțki exilat la Alma-Ata Congresul al VI-lea al Cominternului „întors către stînga”	
1929		
- ian.	Troțki expulzat din URSS	
apr.	Conferința a XVI-a a partidului aprobă primul plan cincinal	
		1929, oct. Crahul din Wall Street Începutul mării crize
toamna	Începutul colectivizării	
nov.	Buharin exclus din Politburo	
1930		
- aug.-dec.	Procesul cu ușile închise sau public al specialiștilor „sabotori”. Pedepse cu moartea.	
1931	Procesul menșevicilor	
1932		
- 15-5	„Planul cincinal antireligios”	
- 7-8	„Legea privind protecția întreprinde- rilor și a bunurilor de stat” Se extinde pedeapsa cu moartea	
- dec.	Reintroducerea pașaportului intern. Țăranii sînt lipsiți de acest drept (pînă în 1970)	
1932-1933	„Marea foamete”	1933, 30-1 Hitler devine cancelar al Reich-ului
1934		
- ian.	Congresul al XVIII-lea al învingătorilor	
- iul.	GPU devine NKVD	
- 8-6	Legea privind trădarea	
- 18-9	URSS aderă la SDN	
- 1-12	Moartea lui Kirov	
1935, aug.	Apariția stahanovismului	
1936		1936 Frontul Popular Începutul războiului civil din Spania Hitler ocupă Renania
- aug.	Primul proces de la Moscova	
- dec.	Constituția URSS	
1937	Al doilea proces de la Moscova	
- iun.	Executarea ofițerilor militari	
- dec.	Alegeri în Sovietul Suprem	
1938		1938 Anschluss-ul Acordul de la München asupra Cehoslovaciei
- martie	Al treilea proces de la Moscova	

<i>Rusia</i>		<i>Repere externe</i>	
- dec.	Beria, comisar al poporului al Afacerilor Interne Livretul de muncă obligatoriu pentru muncitori		
1939		1939	
- 23-8	Pactul germano-sovietic	- martie	Hitler ocupă Cehoslovacia
		- 3-9	Începutul celui de-al doilea război mondial
- sept.	Împărțirea Poloniei		
1940			
- martie	Pacea cu Finlanda		
- apr.	Masacrul de la Katyn		
- iun.	Anexarea Țărilor baltice	1940, 22-6	Armistițiul franco-german Ocuparea Franței
- aug.	Asasinarea lui Troțki, în Mexic		
1941,(22-6)	Hitler invadează URSS		
1943, ian.	Victoria de la Stalingrad	1943	Lichidarea Cominternului
1943, sept.	Reînstituirea Patriarhatului		
1945,(9-5)	Sfârșitul războiului sovieto-german	1945, oct.	Crearea ONU
1946-1948	„Jdanovismul”	1947	Crearea Cominformului
1948-1953	Epurări ascunse	1949	Înființarea CAER
1952			
- 5/14-10	Congresul al XIX-lea al PCUS		
1953			
- 31-1	„Descoperirea” complotului „asasinilor în halat alb”		
- 5-3	Moartea lui Stalin		
- 6-3	Malenkov, succesorul lui Stalin		
- 14-3	Sucesiunea este reorganizată în favoarea troicăi : Malenkov, Beria, Molotov. Prezidiul este redus de la 25 la 10 membri		
- 4-4	Comunicatul MVD privind nevinovăția „medicilor asasini” și „metodele ilegale de anchetă”	1953, iun.	Greve și revolte în Germania de Est
- 10-7	Căderea lui Beria ; este anunțată arestarea lui	27-7	Armistițiu în Coreea
- 20-8	URSS dispune de bomba cu hidrogen		
- 3/7-9	Plenara CC. Hrușciiov devine „prim secretar”. Dezbateri asupra problemelor agricole		
23-12	Anunțarea execuției lui Beria		
1954		1954	
- 22-2/2-3	Plenara CC. Hrușciiov propune planul de punere în valoare a pământurilor înțelenite	- ian-feb.	Conferința celor patru asupra Berlinului

Rusia	Repere externe
1955 - 8-2 Malenkov este constrins să demisioneze, rămâne în Prezidiu - 9-2 Bulganin, șef al guvernului, mareșalul Jukov este numit ministru al Apărării	- iul. Conferința de la Geneva asupra Indochinei - 20-7 Armistițiu în Indochina 1955 - 17/24-4 Conferința de la Bandoeng
- 26-5/2-6 Întâlnire la nivel înalt Hrușciiov-Tito la Belgrad: reconciliere sovieto-iugoslavă - 4/12-7 Plenara CC. Suslov intră în Prezidiu. Decizia de a convoca Congresul al XX-lea	- 14-5 Semnarea Pactului de la Varșovia - 15-5 Semnarea tratatului de pace cu Austria
1956 - 14/25-2 Congresul al XX-lea al PCUS. Citirea <i>Raportului secret</i> - 25-4 Abrogarea legilor „muncitorești” din 1940 - 30-6 Rezoluția CC privind „eliminarea cultului personalității” Publicarea „testamentului” lui Lenin - 14-7/8-9 Legile sociale privitoare la pensii și la salariul minimal	- 17/24-7 Întâlnirea celor patru puteri la Geneva 1956 - 17-4 Dizolvarea Cominformului
- dec. Plenara CC 1957 - 13/14-2 Plenara CC, crearea sovnașozurilor - 22/29-6 Plenara CC, condamnarea „grupului antipartinic”. Malenkov, Kaganovici, Molotov sînt excluși din Prezidiu și din CC; Șepilov este exclus din Secretariatul CC - 4-10 Lansarea primului „sputnik” - 26-10 Plenara CC. Mareșalul Jukov este demis din toate funcțiile sale și pensionat - 14/16-11 Conferința de la Moscova a șefilor de partide comuniste aflate la putere - 17-12 Plenara CC	- (de la) 23-10 (la) 4-11 Revoluția ungară, criza poloneză - nov. Criza Suezului

<i>Rusia</i>	<i>Repere externe</i>
<p>1958</p> <ul style="list-style-type: none"> - 25/26-2 Plenara CC. Este adoptat proiectul de lichidare a MTS și de vânzare a materialului agricol către colhozuri - 27-3 Plenara CC. Demisia lui Bulganin de la președinția Consiliului de Miniștri. Hrușciov îl înlocuiește - 5-9 Plenara CC. Bulganin exclus din CC pentru apartenență la „grupul antipartinic” - 22-10 Pasternak primește Premiul Nobel - 12-11 Plenara CC, este adoptat planul de reformă a învățământului - 15/19-12 Plenara CC, discuție pe probleme de agricultură 	
<p>1959</p> <ul style="list-style-type: none"> - 27-1/5-2 Congresul extraordinar al XXI-lea al PCUS ; este adoptat planul șeptenal - iunie Criza raporturilor chino-sovietice devine publică - 15/27-9 Hrușciov în Statele Unite. Întâlnirea la nivel înalt de la Camp David - 30-9 Hrușciov în China - 4-10 Convorbiri Hrușciov-Mao - 22/25-9 Plenara CC, discuție pe probleme de agricultură - dec. Plenara CC 	<p>1959, dec. Victoria lui Fidel Castro în Cuba</p>
<p>1960</p> <ul style="list-style-type: none"> - 13-1 Reducerea efectivului forțelor armate ale URSS, 1 200 000 de militari sînt eliberați din armată - 1-5 Avionul american U2 este doborât deasupra Sverdloskului - 4-5 Plenara CC, Kosișhin este numit prim vicepreședinte al Consiliului de Miniștri - 7-5 Ziua de muncă în URSS este redusă la 7 ore - 30-5 Moartea lui Pasternak - 13/16-7 Plenara CC, discuție pe probleme de industrie - apr./17-7 URSS își retrage tehnicienii din China 	<p>1960, 16-5 Eșecul Conferinței la nivel înalt de la Paris, din cauza avionului U2</p>
<p>1961</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1-1 Reforma monetară 	<p>(de la) 10-11 (la) 10-12 Conferința celor 81 PC de la Moscova nov. Fidel Castro proclamă Cuba „republică socialistă”</p>

Rusia	Repere externe
<ul style="list-style-type: none"> - 10/18-1 Plenara CC, discuție pe probleme de agricultură - 12-4 Lansarea lui <i>Vostok</i>, prima navă spațială cu om la bord - iun. Întîlnirea la nivel înalt Hrușciov-Kennedy, de la Viena - 17/21-10 Congresul al XXII-lea, adoptarea celui de-al treilea Program și a noului statut al PC. Stalin este scos din mausoleu. Vorosilov, alături grupului antipartinic, își face autocritica. Dezacord cu Albania. 10-11 Stalingradul devine Volgograd 1962 - 5/9-3 Plenara CC, discuție pe probleme agricole - 1-6 Creșterea prețurilor agricole - aug. Rebeliuni și represiune la Novocerkask - oct. <i>Pravda</i> publică <i>Moștenitorii lui Stalin</i>, de Evtușenko - 19/23-11 Plenara CC. Reforma partidului, împărțit în două ramuri, industrială și agricolă - nov. Revista <i>Novîi Mir</i> publică <i>O zi din viața lui Ivan Denisovici</i> de Aleksandr Soljenițin - 1-12 La <i>expoziția de la Manej</i> Hrușciov critică arta abstractă - 17-12 Rechemarea la ordine a intelectualilor : „Ideologia trebuie să primeze” 1963 - 18/20-6 Plenara CC, dezbateri asupra ideologiei - 14-7 Scrisoarea PC chinez, polemica sino-sovietică este oficială - 5-8 Tratatul de la Moscova, referitor la încetarea experiențelor nucleare - 9/13-12 Plenara CC privind condițiile tehnice din agricultură (îngrășăminte) 1964 - 10/15-2 Plenara CC, discuție pe probleme agricole - 17-4 Jubileul lui Hrușciov - 15-7 Brejnev „este confirmat în funcție” în cadrul Secretariatului partidului și se află în poziție secundă față de Hrușciov - 14-10 Plenara CC, Hrușciov este demis din toate funcțiile sale și pensionat. Leonid Brejnev este prim-secretar al PC, Kosîghin, șef al guvernului 	<ul style="list-style-type: none"> 1961, aug. Ridicarea zidului Berlinului 1962 - 22/28-10 Criza din Cuba

<i>Rusia</i>		<i>Repere externe</i>	
- 16-11	Plenara CC, reforma partidului este abolită. PC este reunificat		
1965			
- 24/26-3	Plenara CC, dezbateri pe probleme de agricultură		
- 24/29-9	Plenara CC, reforma industriei propusă de Kosișhin și suprimarea sovnașozurilor		
- 9-12	Podgornî devine șef al statului		
1964-1985	<i>Era stagnării</i>		
1965	Reforma Kosișhin		
		1972	Nixon la Beijing Acordurile Salt I
1973	<i>Arhipelagul Gulag</i> apare în afara granițelor URSS		
1974	Soljenitșin este expulzat din URSS		
		1975	Conferința de la Helsinki
		1976	Moartea lui Mao Zedong
1977	Adoptarea celei de-a patra Constituții a URSS	1977	Deng Xiaoping la putere în China
		1979	Intervenția sovietică în Afganistan
1980	Saharov este surghiunit la Gorki		
		1981 - nov.	Stare de război în Polonia Întilnirea la nivel înalt Gorbaciov/Reagan de la Geneva
1982	Moartea lui Breșnev, înlocuit de Andropov la conducerea partidului și a statului		
1984, feb.	Moartea lui Andropov, înlocuit în ambele funcții de Cernenko		
1985, 10-3	Moartea lui Cernenko. Gorbaciov secretar general al PCUS. Gromiko șef al statului		
1986	Congresul al XXVII-lea al PCUS	1986, oct.	Întilnirea la nivel înalt Gorbaciov/ Reagan de la Reykjavik
- 25-4	Cernobil		
- nov.	Moartea lui Molotov		
- dec.	Rebeliuni la Alma-Ata. Încheierea surghiunului lui Saharov		
1987	Plenare în ianuarie și iunie (propunerea unor reforme)		
1988			
- 28-6/2-7	Conferința a XIX-a a PCUS (propunerea unor reforme politice)		
- 28/29-7	Plenara, propunerea unor reforme agrare (începutul de colectivizării?)		

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

Teama de a nu încărca inutil un eseu politic cu referințe la o întinsă perioadă istorică – un mileniu – ne-a determinat să renunțăm la aparatul critic. În schimb, am avut grijă să îi cităm exact pe autorii și lucrările care au servit în cea mai mare măsură drept călăuză gândirii noastre și la îmbogățirea ei cu datele istorice necesare. Pentru un plus de claritate, am separat bibliografia generală care urmează și pe care ne-am întemeiat lucrarea de izvoarele adăugate fiecărui capitol, insistând mai ales pe perioadele mai îndepărtate, și limitându-ne la minimum indicațiile referitoare la secolul XX, asupra căruia există referințe cunoscute în detaliu.

Orientare bibliografică generală

Despre violență, revoluție, schimbare

- Adorna (T.W.), *The authoritarian personality*, New York, Harper, 1956.
- Alexander (Y.), editor, *Terrorism, National et global perspectives*, New York, Prager, 1976.
- Alexander (Y.), Finger (S), editori, *Terrorism in interdisciplinary perspectives*, New York, John Jay Press, 1977.
- Arendt (H.), *On violence*, New York, Harper, 1969.
- Arendt (H.), *Le système totalitaire*, Paris, Le Seuil, 1972.
- Buchanan (G.), *De jure regni apud Scotos*, Londra, 1579-1680.
- Brutus (J.), *Vidictae contra tyrannos*, S.L., 1579.
- Constant (B.), *De l'esprit de conquête et de l'usurpation*, Paris, Flammarion, 1986.
- Ford (F.), *Political murder*, Harvard, University Press, 1985.
- Kirkam (J.F.), editor, *Assassination and political violence*, Washington DC Government Printing Office, 1969.
- Laqueur (W.), *Terrorism*, New York, Boston, Little Brown, 1977.
- Laqueur (W.), *The terrorism. Reader*, New York, Londra, New American Library, 1978.
- Laqueur (W.), *Fascism, a reader's guide*, Londra, Wildwood House, 1976.
- Lewis (B.), *Les assassins*, Bruxelles, Complexe, 1984.
- Maffesoli (M.), editor, *Violence et transgression*, Paris, Anthropos, 1979.
- Wilkinson, *Political terrorism*, Londra, Mac Millan, 1974.
- Almond (G.), Flanagan (S.), Mundt (R.), *Crisis choice and change, historical studies of political development*, Boston, Little Brown and Co., 1973.
- Apter (D.), *The politics of modernization*, Chicago, Chicago University Press, 1966.
- Arendt (H.), *Essai sur la révolution*, Paris, Gallimard, 1967.
- Aron (R.), *Démocratie et totalitarisme*, Paris, Gallimard, 1965.
- Baechler (J.), *Les phénomènes révolutionnaires*, Paris, PUF, 1970.
- Borkenau (F.), „State and revolution in the Paris Commune, The Russian revolution and the Spanish War”, *Sociological Review*, vol. 29, pp. 41-75.

- Eckstein (H.), „Theoretical approaches to explain political violence” în Gurr (T.R.), editor, *Handbook of political conflict: theory and research*, New York, Free Press, 1980, pp. 135-166.
- Eisenstadt (S.N.), *Revolution and the transformation of the societies: a conformative study of civilizations*, New York, Free Press, 1978.
- Feierabend (Ivo.K.), „The comparative study of revolution and violence”, *Comparative Politics*, vol. V, 1973, pp. 393-424.
- Faye (J.-P.), *Langages totalitaires*, Paris, Hermann, 1972.
- Friedrich (K.), Brzezinski (Z.), *Totalitarian dictatorship and autocracy*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1954.
- Furet (F.), *Penser la révolution française*, Paris, Gallimard, 1979.
- Gershenkron (A.), *Economic backwardness in historical perspectives*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1962.
- Gurr (T.R.), *Why men rebel*, Princeton, Princeton University Press, 1970.
- Gurr (T.R.), „The revolution, social change nexus: some old theories and new hypotheses” în *Comparative Politics*, vol. V, 1973, pp. 359-393.
- Johnson (C.), *Revolutionary change*, Boston, Little Brown and Co., 1966.
- Kassof (A.), „The administered society. Totalitarianism without terror” în *World Politics XVI*, iunie 1964.
- Lasswell (H.), Lerner (D.), editori, *World revolutionary elites: studies in coercive ideological movements*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1966.
- Mannheim (K.), *Ideology and utopia*, Londra, Kegan Paul, 1940 și 1956.
- Moore (B.), *Les origines sociales de la dictature et de la démocratie*, Paris, Maspéro, 1969.
- Mousnier (R.), *Fureurs paysannes. Les paysans dans les révoltes du XVIIe siècle*, Paris, Calmann-Lévy, 1967.
- Muller (E.), „A test of a partial theory of potential for political violence”, *American Political Science Review*, vol. 66, 1972, pp. 928-959.
- Nicolet (C.), „La dictature à Rome” în Duverger (M.), editor, *Dictature et légitimité*, Paris, PUF, 1982, pp. 69-82.
- Papaioannou (K.), *L'idéologie froide*, Paris, Pauvert, 1967.
- Poliakov (L.), *La causalité diabolique*, Paris, Calmann-Lévy, 1986.
- Rose (R.), „Dynamic tendencies in the authority of regimes”, *World politics*, iulie 1977, pp. 602-628.
- Rouquie (A.), „L'autoritarisme aujourd'hui: nouvelles formes, nouvelles approches”, Rapport introductif. Table ronde du IIe congrès de l'A.F.S.P., Grenoble, 1984.
- Sartori (G.), „Politics, ideology and belief system”, în *American Political Science Review*, iunie 1969.
- Skocpol (T.), *States and social revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
- Witfogel (K.), *Le despotisme oriental*, Paris, Ed. de Minuit, 1977 (mai ales prefața semnată de P. Vidal-Nacquet).
- Zimmermann (E.), *Political violence, crises and revolution. Theories and research*, Cambridge, Mass., Shenkman, 1983.

Despre Rusia

O bibliografie foarte detaliată poate fi consultată în:

Riazanovski (N.), *Histoire de la Russie des origines à 1984*, Paris, Laffont, 1987.

Nu vom cita aici, exceptînd lucrarea foarte utilă a lui Riazanovski, decît unele lucrări „clasice” care permit cuprinderea istoriei generale a Rusiei și a URSS.

- Black (C.), *Rewriting Russian History*, New York, Vintage Books, 1962.
 Black (C.), *The modernization of Japan and Russia*, New York, Londra, Mac Millan, 1975.
 Durand-Cheyne (C.), *Moscou contre la Russie*, Paris, Ramsay, 1988.
 Florinsky (M.T.), *Russia, a history and an interpretation*, Londra, Mac Millan, 1953, 2 vol.
 Hingley (R.), *The Tsars : russian autocrats 1533-1917*, Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1968.
 Karamzin (N.M.), *Istoriia Gosudarstva Roscii*, 12 vol. SPB 1982, trad. franceză *Histoire de l'Empire de Russie*, Paris, Belin, 1919-1926, 11 volume.
 Kiiucevski (V.O.), *Kurs Ruskoj Istorii*, 5 vol., trad. franceză *Histoire de Russie*, Paris, Gallimard, 1956, 5 vol.
 Kovalevski (M.), *Manuel d'histoire russe*, Paris, Payot, 1948.
 Leroy-Beaulieu (A.), *L'Empire des Tsars et les Russes*, Paris, 1881-1890, 3 vol.
 Malia (M.), *Comprendre la révolution russe*, Paris, Le Seuil, 1980.
 Miliukov, Seignobos, Eisenman, *Histoire de la Russie*, Paris, Leroux, 1933, 3 vol.
 Nolde (B.), *La formation de l'Empire russe*, Paris, Institut d'Études Slaves, 1952-53, 2 vol.
 Pascal (P.), *Histoire de la Russie des origines à 1917*, Paris, PUF, 1976.
 Platonov (S.), *Histoire de la Russie des origines à 1918*, Paris, Payot, 1929.
 Portal (R.), *Les Slaves, peuples et nations*, Paris, Colin, 1965, și aceeași lucrare reluată de un alt autor : Conte (F.), 1986.
 Pipes (R.), *Russia under the old regime*, New York, Charles Scribner's, 1974.
 Raef (M.), *Comprendre l'Ancien Régime russe*, Paris, Le Seuil, 1982.
 Seton-Watson (H.), *The decline of Imperial Russia*, Londra, 1952.
 Seton-Watson (H.), *The Russian Empire 1800-1917*, Oxford University Press, 1967.
 Szamuely (T.), *La tradition russe*, Paris, Stock, 1971.
 Vernadsky (G.), Karpovitch (M.), *A history of Russia*, 5 părți, din care a V-a *Tsardom of Moscow* în 2 vol., publicate de la 1943 pînă la 1969, Newhaven, Conn.
 Weidél (W.), *La Russie absente et présente*, Paris, Gallimard, 1949.
 Walsh (W.), *Russia and the Soviet Union*, Ann Arbor, 1962.

Acelora care vor să consulte o mare lucrare de istorie generală în limba rusă le recomandăm :

- Istoriia SSSR, s drevneișh vremen do naših dnei*, Moscova, 1966.
 Leontovitch (V.), *Histoire du libéralisme en Russie*, Paris, Fayard, 1987.
 Lossky (N.), *Harakter russkogo naroda*, Frankfurt, 1957.
 Lihaciov (D.), *Kultura russkogo naroda, X-XVII vekov*, Moscova, Leningrad, 1961.
 Mșcedlov (M.P.), *Politika i Religiiia*, Moscova, 1987.
 Pascal (P.), *Avvakum et les débuts du Raskol, la crise religieuse au XVIIe siècle en Russie*, Paris, La Haye, Mouton, 1963.
 Pascal (P.), ediție și note, *La vie de l'archiprêtre Avvakum écrite par lui-même*, Paris, Gallimard, 1960.
 Schapiro (L.), *Rationalism and nationalism in Russian nineteenth century political thought*, Newhaven, Conn., 1967.
 Soloviev (A.V.), *Holy Russia : the history of a religious social idea*, New York, 1959.
 Soloviev (V.), *Conscience de la Russie*, Paris, 1950.
 Ulam (A.), *In the name of the people. Prophets and conspirators in prerevolutionary Russia*, New York, Viking Press, 1977.

- Arseniev (N.), *Iz russkoi kulturnoi i tvorceskoi tradicii*, Frankfurt, 1959.
- Berdiaev (N.), *The russian idea*, Boston, 1962.
- Berdiaev (N.), „Revoluția i kul'tura”, *Poliarnaia zvezda*, nr. 2. 22-12, 1905.
- Berdiaev (N.), *Les surces et le sens du communisme russe*, Paris, Gallimard.
- Besançon (A.), *Le tsarevich immolé*, Paris, Plon, 1967.
- Billington (J.), *The icon and the axe, an interpretative history of Russian culture*, Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1966.
- Blum (J.), *Lord and peasant in Russia from the ninth to the nineteenth century*, Princeton University Press, 1961.
- Boborykin, *Le culture du peuple dans la Russie contemporaine*, Paris, 1880.
- Cherniavsky (M.), *Tsar and people*, Newhaven, Londra, Yale University Press, 1961.
- Cherniavsky (M.), „Holy Russia: a study of the history of an idea”, *American Historical Review*, aprilie 1958 (Nr. 63), pp. 617-637.
- Fedotov (G.P.), *The russian religious mind*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1966.
- Florovski (G. tatăl), *Puti russkogo bogosloviia*, Paris, YMCA Press, 1937-1981.
- Friedlander (S.), *Histoire et psychanalyse*, Paris, Le Seuil, 1975.
- Kartasev (A. V.), *Otseri po istorii russkoi jerskoi*, Paris, YMCA Press, 1959, 2 vol.
- Kologrivof, *Essai sur la sainteté en Russie*, Bruges, 1953.
- Koyre (A.), *Essai sur l'histoire de la pensée philosophique en Russie*, Paris, 1950.
- Soloviov (S.), *Istoriia rossii s drevenisih vremen*, reeditată la Moscova, în 15 volume, între 1959 și 1964 (lucrarea apăruse în 1851).
- Spravochnik po istorii dorevoliucionnoi rossii*, Moscova, 1978.
- Zaharova (L.G.), *Istoriia dorevoliucionnoi Rossii v dnevniakah i vospominaniiah*, Moscova, din 1976 până în 1986, 4 vol. (începe cu secolul al XV-lea).

Privitor la revoluția rusă și la regimul sovietic, ne vom raporta la bibliografiile care figurează în istoriile foarte numeroase ale URSS, publicate sau traduse în Franța, și, din nou, la bibliografia lui Riazanovski. Cea mai completă și mai recentă lucrare în limba franceză rămîne: Heller (M.), Nekritch (A.), *L'Unopie au pouvoir*, Paris, Calmann-Lévy, 1986.

Referitor la mituri, idei și istorie politică

Despre mituri

- Barthes (R.), *Mythologies*, Paris, Seuil, 1957.
- Bastide (R.), „Mythes et utopies”, *Cahiers internationaux de sociologie*, nr. 28, 1960.
- Caillouis (R.), *Le mythe et l'homme*, Paris, Gallimard, 1938.
- Cohn (N.), *The pursuit of the millennium*, Londra, Paladin, 1970.
- Girard (R.), *La violence et le sacré*, Paris, Grasset, 1972.
- Pareto (V.), *Mythes et idéologies*, Geneva, Droz, 1966.
- Rezsler (A.), *Mythes politiques modernes*, Paris, PUF, 1981.

Istoria ideilor și istorie politică

- Anderson (Th.), *Russian political thought*, Cornell University Press, 1967.
- Utechin (S.V.), *Russian political thought*, New York, Londra, 1964.
- Zenkovski (V.V.), *Medieval Russia's epic, chronicle and tales*, New York, 1963.
- Zenkovski (V.V.), *Russian thinkers and Europe*, Ann Arbor, 1953.
- Zenkovski (V.V.), *Istoriia russkoi filosofii*, Paris, YMCA Press, 1950, 2 volume.

Rusia văzută de străini

Există numeroase note de călătorie, însă numai câteva au contribuit la propagarea, cel puțin în Franța, unei imagini foarte speciale despre Rusia.

Custine (A. de), *La Russie en 1839* (publicată în 1855 și numărând patru volume) a reprezentat un „best-seller”. Ediția modernă: Custine, *Lettres de Russie*, prezentată de Pierre Nova, Paris, Gallimard, 1975.

Cadot (M.), *La Russie dans la vie intellectuelle française, 1839-1856*, Paris, Fayand, 1967.

Vogüé (E.M. de), *Le roman russe*, Paris, L'Age d'homme, 1971 (precedat de un studiu semnat de Pierre Pascal).

Mai adăugăm :

Ferro (M.), *L'Occident devant la révolution russe*, Bruxelles, Complexe, 1980.

Kennan (G.), *The marquis de Custine and his Russia in 1839*, Princeton University Press, 1971.

Kupperman (F.), *Au pays des Soviets. Le voyage français en Union Soviétique*, Paris, Gallimard, 1979.

Marx (K.), *La Russie et l'Europe*, Paris, Gallimard, 1954.

Sombart (W.), *Russia and western man*, New York, 1950 ; cu referințe la revoluția rusă.

Bibliografie pe capitole

Introducere

Quincey (Th. de), *De l'assassinat considéré comme un des Beaux-Arts*, Paris, 1963.

Capitolul I

Ahrweiler (H.), *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975.

Avenarius (V.P.), *Kniga Bīlin*, Sankt Petersburg, 1903.

Baumgarten (N. de), „Saint Vladimir et la conversion de la Russie”, *Orientalia Christiana*, XXVII, I, 1932.

Dvornik (F.), *Les Slaves. Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris, 1926.

Fedotov, *Sviatfe drevnei russi*, Paris, 1985 (prima ediție în 1931).

Fennel (J.), *The crisis of medieval Russia 1200-1304*, Londra, New York, 1983 (Longmann history of Russia).

Grekov (B.), *Kievskaia Rus*, Moscova, 1959.

Hrushevsky (M.), *A history of Ukraine*, Newhaven, 1941.

Horoșev (A.), *Politiceskaia istoriia russkoi kanonisatii XI-XVI vekov*, Moscova, 1986.

Ingham (N.W.), „The sovereign as martyr, East and West”, *Slavic and East European Journal*, XVII, 1973, II, 1-7.

Orlov (A.), *Vladimir Monomah*, Moscova, Leningrad, 1946.

Obolensky (D.), *The byzantine commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, Londra, 1971.

Obolensky (D.), *Byzantium, Kiev and Moscow : a study in ecclesiastical relations*, Harvard University Press, 1957.

- Priselkov (M.D.), *Otcerki po țerkovno-politiceskoi istorii kievskoi russi X-XII vekov*, Sankt Petersburg, 1913.
- Presniakov, *Knaijnoe Pravo v drevnei russi*, Sankt Petersburg, 1909.
- Tihomirov (M.), *Drevniaia rus'*, Moscova, 1975.
- Vlasto (A.), *The entry of the Slavs into christendom. An introduction to the medieval history*, Cambridge, 1970.
- Vodoff (V.), *Naissance de la chrétienté russe*, Paris, 1988 (lucrarea este o analiză a celor mai recente cunoștințe).
- Volkoff (V.), *Vladimir, le soleil rouge*, Paris, 1981.
- Zernov (N.), „Vladimir and the origin of the Russian church”, *The Slavonic and East European Review*, vol. 28, pp. 70 și 71 (noiembrie 1949 – aprilie 1950).

La cele de mai sus trebuie să mai adăugăm două culegeri de documente :

- „Cronica lui Nestor” *Povest vremennîh let*, editată de D.S. Lihaciov și B.A. Romanov, Moscova, Leningrad, 1950, 2 volume.
- Pravda Russkaia* (Justiția rusă), editată de B. Grekov, Moscova, Leningrad, 1940-1963, 3 volume.

Capitolul al II-lea

Pentru partea generală, exceptîndu-l pe Machiavelli, *Le Prince* și *Discours sur la première décade de Tite-Live*, Paris, La Pléiade, 1952.

- Addyngton Simons (J.), *The age of despots*, Londra, 1898.
- Coville (A.), *Jean Petit : la question du tyrannicide au commencement du XVe siècle*, Paris, 1932.
- Laski (H.), *A defence of liberty against tyrants*, New York, 1963.
- Mallett (M.), *The Borgias*, Londra, 1969.
- Mousnier (R.), *L'assassinat d'Henri IV*, Paris, 1964.
- Skinner (Q.), *Foundations of modern political thought*, vol. II, Cambridge, 1978.

Pentru renașterea Rusiei

- Fennel (J.), *The emergence of Moscow*, Berkeley, 1968.
- Kovalevski (P.), *Saint Serge et la spiritualité russe*, Paris, 1958.
- Presniakov (A.), *Obrazovanie velikorusskogo gosudarstva*, Petrograd, 1918.
- Rouet de Journel (tatăl), *Monachisme et monasteres russes*, Paris, 1952.
- Stremouhov (D.), *Moscow. The third Rome*, Speculum, 1950.
- Tihomirov (M.), *Drevnerusskie goroda*, Moscova, 1945.
- Wolff (R.), „The three Romes : the migration of an ideology and the making of an autocrat”, *Daedalus*, Spring, 1959.
- Zernov (N.), *Saint Sergius, builder of Russia*, Londra, 1953.
- Zimin, *O politiceskoi doktrine Iosifa Voloțkogo*, Moscova, 1953.

În afara lucrărilor de istorie generală a Rusiei mai trebuie să cităm excelentul *Alexandre Nevski* de Catherine Durand-Cheynet, Paris, 1983, și excelenta sa bibliografie privitoare la Rusia medievală la care cititorul ar trebui să facă apel.

Capitolele al III-lea și al IV-lea

Rasskazî russkikh letopisei, XV-XVII vv, Moscova, 1976.

Le domostroi, editat de E. Duchesne, Paris, 1910.

Le stoglav, Cele 100 de capitole, editate de E. Duchesne, Paris, 1920.

Coquin (F.-X.), „De la fonction monarchique en Russie au XVIe siècle”, CNRS, Paris, 1973.

Dmytryshyn (B.), editor, *Medieval Russia*, a source book 900-1700, New York, 1967.

Eck (E.), *Le Moyen Age russe*, Paris, 1933.

Fletcher (G.), *La Russie au XVIe siècle*, Paris, Leipzig, 1864.

Grey (I.), *Ivan III and the unification of Russia*, New York, 1964.

Herberstein (baron de), *La Moscovie du XVIe siècle*, Paris, 1965.

Jenkinson (A.), *Early voyages and travels to Russia and Persia*, Londra, 1886.

Kurbksi (A.M.), *Prince A.M. Kurbsky's history of Ivan IV*, editată de Fennel J. Cambridge, 1965.

Olearius, *Relation de voyage en Moscovie*, sl 1579.

Platonov (S.), *Ivan Groznîi*, Petrograd, 1923.

Sadikov (P.), *Otcerki po istorii opricininî*, Moscova, 1950.

Skrînnikov (R.), *Rossîia posle opricininî*, Moscova, 1978.

Smirnov (I.), *Otcerki politiceskoi istorii russkogo gosudarstva 30-50 gg. XVI veka*, Moscova, 1958.

Șcerepin (L.V.), *Obrazovanie russkogo țentralizonogo gosudarstva v. XIV-XV vekah*.

Tihomirov, *Rossiiskoe gosudarstva XV-XVII vekov*, Moscova, 1973.

Veselovski (S.), *Isledovaniia po istorii opricinî*, Moscova, 1963.

Zimin (A.), *Opricina Ivana Groznogo*, Moscova, 1964.

Zimin (A.), *Sostav Boiarskoi Dumî v XV-XVI v*, Moscova, 1958.

Zimin (A.), *Krupnaia feodal'naia votșina : volokolamskii monastîr'*, Moscova, 1977.

Zimin (A.), *Reformî Ivana Groznogo*, Moscova, 1960.

Zimin (A.), *I.S. i ego sovremenniki*, Moscova, 1958.

Bibliografiile lui Ivan cel Groaznic în limbi occidentale abundă. Nu le vom aminti decât pe cele de mai jos :

Beucler (A.), *La vié d'Ivan le Terrible*, Paris, 1931.

Durand-Cheyne (C.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1981.

Graham (S.), *Ivan le Terrible, le premier tsar*, Paris, 1933.

Merilys (J.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1948.

Olivier (D.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1959.

Payne (R.), Romanoff (N.), *Ivan le Terrible*, New York, 1975.

Semonoff (S.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1928.

Troyat (H.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1982.

Vallotton (H.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1959.

Walisczewski, *Ivan le Terrible. Les origines de la Russie*, Paris, 1902.

Capitolul al V-lea

Exceptînd aportul foarte prețios al reflecției lui Cerniavski (M.), (*op. cit.*), și a lui Besançon (A.), (*op. cit.*) :

Polnoe sobranie Russkikh letpisei, SPb, 1901.

- Artîbișev (N.S.), „O konșcine țarevicia Dimitria”, *Russkii arhiv*, 3, 1986.
- Belaev (I.S.), *Ugliceskoe Sledstvennoe delo ob ubiitvii Dimitriia 15 maia 1591 g.*, Moscova, 1907.
- Bestujev-Riumin (K.), „Obzor sobitii ot smerti Ivan Vassilievicia do izbraniia na prestol M.F. Romanova”, *Jurnal Ministerstva narodnogo prosvещения*, nr. 7/8, 1887.
- Buganov (V.), *Krestianskaia voia v naceale XVII-veka*, Moscova, 1976.
- Dragomanov (M.), *Bar'ba za duhovniui vlast'i svoboda sovesti v XVI-XVII v.*, Sankt Petersburg, 1887.
- Dnevnik posol'sta litovskogo kanclera L'va Sapegi v Moscovie v 1600 godu*, Sankt Petersburg, 1858.
- Ilovaiski (D.I.), volumul IV, din istoria sa generală a Rusiei, *Smutnoe vremia*, Moscova, 1876-1905.
- Kostomarov (N.), *Smutnoe vremia moskovskovo gosudarstva v naceale XVII veka*, Sankt Petersburg, 1883.
- Kostomarov (N.), *Kto bil pervii Ijedimitrii ?*, Sankt Petersburg, 1864.
- Kostomarov (N.), *Bil li Ijedimitrii Griša Otrepiev ?*, Sankt Petersburg, 1865.
- Letopis o mnogih miatejah i o razorenii moskovskogo gosudarstva*, Sankt Petersburg, 1771.
- Litovskii kancler Lev Sapieha o sobitiih smutnogo vremeni*, Moscova, 1901.
- Materiali po smutnomu vremeni na russi XVII veka*, Sankt Petersburg, 1909.
- Neceaev (V.), *Smutnoe vremia v moskovskom gosudarstve*, Moscova, 1913.
- Platonov (S.), *Smutnoe vremia*, Praga, 1924.
- Pavlov (N.), „Pravda o Ijedimitrii” *Russkii Arhiv* 3, 1886.
- Polosina (I.), „Uglicinoe sledstvennoe delo 1591”, în *Soŭial'no-politiceskaia istoriia rossii XVI-naceala XVII veka*, Moscova, 1963.
- Skazanie o smerti ĭaria Fiodora Ivanovicia i voĭarenii Borisa Godunova*, Moscova, 1957.
- Tatișciuv (I.), „K voprosu o smerti țarevicia Dmitria”, în *Sbornik statei posveșcenii S.F. Platonu*, Petrograd, 1922.
- Tihomirov (M.), *Istoriia rossii v XV veke*, Moscova, 1962.
- Vernadsky (G.), *The tsardom of Moscow 1547-1582*, Londra, 1969.
- Vernadsky (G.), „The death of the tsarevitch Dimitri. A reconsideration of the case”, *Oxford slavonic papers*, V, 1954.
- Vremennik Ivana Timofeeva*, Moscova, Leningrad, 1951 (editat de Derjavina și de Andrianova-Peret).
- Zabelin (I.), *Domașnii bît russkih țarei v XVI-XVII stoletii*, Moscova, 1869.
- Zabelin (I.), *Domașnii bît russkogo Naroda*, Moscova, 1872.
- Zimin (A.), „Smert' Țarevicia Dmitria i Boris Godunov”, *Voprosi Istorii* 9, 1978.

Bibliografiile lui Boris Godunov :

- Durand-Cheyne (C.), *Boris Godounov et le mystère Dimitri*, Paris, 1986.
- Graham (S.), *Boris Godounoff*, Londra, 1933.
- Grunewald (C.), *La véritable histoire de Boris Godounov*, Paris, 1961.
- Platonov (S.-F.), *Boris Godunov*, Petrograd, 1921.
- Platonov (S.-F.), *Boris Godounov, tsar de Russie*, Paris, 1929.
- Skrinnikov (R.), *Boris Godunov*, Moscova, 1978.

Merită citite :

- Margeret (Căpitanul Jacques), *Un mousquetaire à Moscou*, Paris, 1893.
- Mérimee (Prosper), *Un épisode de l'histoire de Russie, les faux Demetrius*, Paris, 1853.
- Pierling (Paul), *Rome et Demetrius*, Paris, 1878.

Capitolul al VI-lea

Lucrările consacrate acelei epoci sînt foarte numeroase. Vom cita pentru perioada ei de început :

O rossii v jarsstvovanie Alekseia Mihailovicia, socinenia Grigoriia Kotoşkina, Sankt Petersburg, 1906, 4 vol.

Absoliutizm b rosii XVII-XVIII v. (Moscova, 1964), cf. articolul semnat de N. Demidova.

Bogoslovski (M.), *Bît i nravi russkogo dvorianstva v pervoi polovine XVIII veka*, Moscova, 1906.

Paņsenko, *Russkaia Kul'tura v Kanun Petrovîh reform*, Leningrad, 1984.

Petru cel Mare, *Pisma i bumagi Piotr Velikogo*, Sankt Petersburg, 1887, 12 volume.

Petru cel Mare, ediția Șcerbatov, *Journal de Pierre le Grand depuis l'année 1698 jusqu'à la paix de Nystadt*, Londra, Berlin, 1773, 2 volume.

Andreiev (editor), *Piotr Velikii* (sbornik statei), Moscova, Leningrad, 1947.

Bogoslovski (M.), *Piotr I. Materiali dlia biografii*, Moscova, 1940-1948, 5 volume.

Bruckner, *Piotr Velikii*, Sankt Petersburg, 1882.

Cracraft (J.), *The church reform of Peter the Great*, Londra, 1971.

Golikova (N.), *Politiceskie proșessi pri Piotr I*, Moscova, 1957.

Grunwald (C. de), *La Russie de Pierre le Grand*, Paris, 1933.

Grunwald (C. de), *Trois siècles de diplomatie russe*, Paris, 1945.

Garrard (G.), *The eighteenth century in Russia*, Oxford, 1973 (volumul acesta oferă numai contribuții de preț).

Guichen (de), *Histoire d'Eudoxie Feodorovna, première épouse de Pierre le Grand*, Leipzig, 1861.

Dmytryshyn (B.), editor, *The modernization of Russia under Peter I and Catherine II*, New York, 1974.

Gasiorowska (X.), *The image of Peter the Great in Russian fiction*, Madison, 1979.

Gordon (A.), *History of Peter the Great*, Aberdeen, 1755, 2 volume.

Herbert (J.), *Le czar Pierre le Grand à Charleville*, Charleville, 1876.

Ikonnikov, *Russkaia jenscina nakanune i posle reform Petra velikogo*, Kiev, 1874.

Kapterev (N.), *Patriarh Nikon i țar Aleksei Mihailovici*, Sergeiev-Posad, 1909.

Korb (J.), *Diary of an Austrian secretary of legation at the court of Czar Peter the Great*, Londra, 1863 și Londra, 1968.

Klioutchevski (V.), *Pierre le Grand et son œuvre*, Paris, 1853.

Lamartine (A de), *Pierre le Grand*, Paris, 1865.

Lortholary (A.), *Le mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Paris, 1951.

Lupov (S.P.), *Istoriia stroitel'stva Peterburga v pervoi cetviorti XVIII veka*, Moscova, Leningrad, 1957.

Massie (R.), *Pierre le Grand*, Paris, 1980.

Miliukov (P.), *Gosudarstvennoe stroennie reformi Petra velikogo*, Sankt Petersburg, 1905.

Melnikov (Pecerskii), *Polnoe Sobranie socinenii*, Sankt Petersburg, Moscova, 1898, t. 14.

Muller (A.V.), *The spiritual regulations of Peter the Great*, Seattle, 1972.

Moreau de Barzey (J.N.), *Mémoires politiques d'un brigadier de sa majesté czarienne*, Paris, 1735, 3 vol.

Neuville (de la), *Relation curieuse et nouvelle de la Moscovie*, La Haye, 1699.

Muliukin (A.S.), *Priezd inostranțev v moskovskoe gosudarstvo*, Spb 1909.

O'Brien, Bickford, *Russia under two tsars, 1682-1689: the regency of Sofia*, Berkeley, 1952.

Ustrialov (M.G.), *Istoriia țarstvovania Piotra Velikogo*, SPb 1858-1863, 6 vol.

- Patriarșia ili Nikonovskaia letopis. Polnoe sobranie russkikh letopisei*, SPb 1901, vol. 12.
- Palmer (W.), *The Patriarch and the Tsar, „The replies of the humble Nikon”*, Londra, 1871.
- Pascal (Pierre), *Avvakum et les débuts du Raskol*, Paris, 1938.
- Pavlenko, Nikiforov, Volkoff, *Rossia v period reform Petra pervogo*, Moscova, 1973.
- Poltava k stoletiu poltavskovo srajenia-sbornik statei*, Moscova, 1959.
- Portal (R.), *Pierre le Grand*, Paris, 1969.
- Predscenski, *Petersburg Petrovskogo vremeni*, Leningrad, 1948.
- Raef (M.), *Peter the Great, reformer or revolutionnary ?*, Boston, 1966.
- Romanovici-Slavatinski, *Dvorianstvo v rossii*, Kiev, 1912.
- Rumianțeva (V.S.), *Tendenții dezvoltării obștecestevenno go sozdaniia i prosveșcenia v Rossii XVIII veka, Voprosi Istorii 2*, 1988.
- Sbornik imperatorskogo russkogo istoriceskogo obșcestva*, SPb 1867-1916, cea dintîi culegere consacrată judecării țareviciului.
- Ségur (de), *Histoire de la Russie et de Pierre le Grand*, Paris, 1829, 2 vol.
- Tregubov, *Religiozni bît Russkikh i sostoianie duhovenstva v XVIII veke po memuarom innostranțev*, Kiev, 1884.
- Troyat (H.), *Pierre le Grand*, Paris, 1979.
- Tolstoi (A.), *Pierre le Grand*, Paris, 1929.
- Teil (J. du) *Le Csar à Dunkerque*, Dunkerque, 1902.
- Vallotton (H.), *Pierre le Grand*, Paris, 1958.
- Voltaire, „Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand” în *Œuvres complètes*, vol. XXIV, ediția din 1784.
- „Lettres de l'Impératrice de Russie et de M. de Voltaire” în Voltaire, *Œuvres complètes*, vol. 67, ediția din 1784.
- Waliszewski, *Pierre le Grand*, Paris, 1887.
- Waliszewski, *L'héritage de Pierre le Grand*, Paris, 1900.
- Weber (F.W.), *The present state of Russia*, Londra, 1723.
- Wittram (R.), *Peter I, Tsar und Kaiser*, Goettingen, 1964, 2 volume.

Capitolul al VII-lea

O bibliografie foarte completă privind domnia Ekaterinei a II-a se află în remarcabila lucrare *Russia in the age of Catherine the Great*, Londra, 1981, sub semnătura Madariaga (I. de). Alte lucrări clasice privind numeroase alte aspecte prezentate în acest capitol :

- Sbornik imperatorskogo russkogo istoriceskogo obșcestva*, vol. al VII-lea.
- Bolotov (A.T.), *Jizn'i prikljuenie Andreia Bolotova*, Leningrad, 1931.
- Ekaterina a II-a, *Socineniia* (ediția Pypine), SPb 1901, 12 volume, în special volumul al XII-lea.
- Catherine II, *Mémoires*, ediția franceză, cea dintîi publicată în 1857 și aceea din 1953, Paris.
- Șcelbalski (P.), *Politiceskaia Sistema Piotra III*, Moscova, 1870.
- Haxthausen (G.C.), „Doneseniia dațkogo poslannika o tarstvovanie Piotra III i perevorota 1762 g”, *Russkaia Starina* nr. 158 și 160, 1914 ; nr. 161, 162 și 164, 1915.
- Bilbasov (V.A.), *Istoriia Ekaterini II*, Berlin, 1900, 2 volume.
- Dachkova (Prințesa), *Mémoires*, Londra, 1958, și Paris, 1966.
- Lebedev (P.S.), *Grafi Nikita i Piotr Panin*, SPb, 1863.
- Petrovitch (M.B.), „Catherine II and a fake Peter III in Montenegro”, *Slavic Review* XIV.2, aprilie 1955.

- „Possobniki i storonniki Pugaciova”, *Russkaia Starina*, nr. 1/1876 și 17/1876.
- Pușkin (A.) „Istoriia Pugaciova” în Pușkin (A.), *Polnoe sobranie socinenii*, Moscova XII, 1949.
- Pypine (A.N.), *Russkoe Massonstvo XVIII i pervogo cetviorti XIX veka*, Petrograd, 1916.
- Radichtchev (A.N.), *Journey from St-Petersburg to Moscow* (editată de R. Page), Cambridge, Mass., 1958.
- Ransel, „Nikita Panin's imperial project and the struggle of hierarchy group at the court of Catherine II”, *Canadian Slavic Studies* IV, Fall 1970, pp. 443-463.
- Soloviov (S.M.), *Istoriia rosii i drevneișih vremen*, Moscova, 1959-1966, 15 volume, volumul al III-lea.

Referitor la problemele ridicate de reforme :

- Confino (M.), *Domaines et seigneurs en Russie vers la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Institut d'études slaves XVIII, 1963.
- Coquin (F.-X.), *La grande commission legislative 1767-1768. Les cahiers de doléances urbaines*, Paris, Louvain, 1972.
- Dvorianstvo i krepostnoi stroi v rossii XVI-XVIII vekov. Sbornik*, Moscova, 1975.
- Raeff (M.), *Plans for political reform in imperial Russia 1730-1905*, Pretince Hall N.J., 1966.
- Raeff (M.), „The domestic policies of Peter III and his overthrow”, *American Historical Review* XV nr. 5, iunie 1970.
- Raeff (M.), „The well-ordered Police-State and the development of modernity”, *American Political Review*, LXXX nr. 15, decembrie 1975.
- Safronov (N.M.), „Konstituționi proekt N.I., Panina-D.I. Fonvizina”, *Vospomogatelnye istoriceskie disipline*, Leningrad, 1971, volumul al VI-lea.

Privind răscala lui Pugaciov :

- Pascal (P.), *La révolté de Pougatchev*, 1971.
- Dubrovin (N.), *Pugaciov i ego soobșciniki*, SPb 1884, 3 volume.

Au apărut numeroase lucrări generale în limba franceză, dintre care :

- Brian-Chaninov (N.), *Catherine I, impératrice de Russie*, Paris, 1932.
- Olivier (D.), *Catherine la Grande*, Paris, 1966.
- Tegny (E.), *Catherine II et la princesse Dachkoff*, Paris, 1860.
- Troyat (H.), *Catherine la Grande*, Paris, 1977.
- Waliszewski (K.), *Le roman d'une impératrice*, Paris, 1893 și *Le fils de la Grande Catherine. Paul I*, Paris, 1912.
- Ragsdale (H.), *Paul I, a reassessment of his life and reign*, Pittsburgh, 1979.
- Grundwald (C. de), *L'assassinat de Paul Ier*, Paris, 1960.
- Childer (N.K.), *Imperator Pavel I*, SPb, 1901.
- Kobeko (D.I.), *Ţarevici Pavel Petrovici 1754-1796*, SPb, 1883.
- Morane, *Paul Ier de Russie*, Paris, 1907.
- Nikolas Mikhailovitch (Marele duce), *Le tsar Alexandre Ier*, Paris, 1931.
- Nikolas Mikhailovich (Marele duce), *Légende sur la mort de l'Empereur Alexandre en Sibirie*, SPb 1907.
- Sivkov (K.V.), „Samozvanșestvo v rossii v posledenei treti XVIII veka”, *Istoriceskie zapiski*, nr. 31, 1950.

- Goerz (von), *Mémoires sur la Russie*, Wiesbaden, 1969.
- Vernadski (G.), *Russkoe massonstvo v țarstvovanie Ekaterinî II*, Petrograd, 1917.
- Baratinski (Prințul), *Le mystère d'Alexandre Ier, le tsar a-t-il survécu sous le nom de Fedor Kouzmitch ?*, Paris, 1929.
- Tchoulkov, *Les derniers tsars autocrates*, Paris, 1928.
- Czartoryski (Prințul A.), *Mémoires et correspondance avec l'Empereur Alexandre Ier*, Paris, 1887, 2 volume.
- Childer, *Imperator Aleksander Pervyi*, SPb 1897, 4 volume.
- La Harpe (G. de), *Mémoires*, Paris, 1864.
- Lioubimov (L.), *Taina imperatora Aleksandra I*, Paris, 1938.
- Maistre (J. de), *Mémoires politiques et correspondance diplomatique*, Paris, 1859.
- Speranski (M.M.), „Pisma Speranskogo k.A.A. Stolîpinu”, *Russkii Arhiv VII*, 1869, nr. 9.

Capitolele al VIII-lea, al IX-lea și al X-lea

Au fost publicate mai multe lucrări de neînlocuit avînd ca subiect *intelighenția* și terorismul față de care autorul se simte profund îndatorat. Așa se explică trimerile pe care le facem la bibliografiile lor, chiar dacă lucrările citate au fost intens utilizate în prezenta carte.

Despre intelighenția

- Berdiaev (N.), *Les sources et le sens du communisme russe*, Paris.
- Billington (H.), *Mikhailovski and Russian populism*, Oxford, 1958.
- Confino (M.), *Daughter of a revolutionary*, Londra, 1974.
- Hingley (R.), *Nihilists : Russian radicals and revolutionaries in the reign of Alexander II, 1855-1881*, Londra, 1967.
- Itenberg, *Dvijenie revoliucionnogo narodnicestva*, Moscova, 1965.
- Leikina-Svirskaja (V.R.), *Intelligenția v Rossii vo vtoroi polovine XIX veka*, Moscova, 1971.
- Lunacearski (A.V.), *Intelligenția v eio prošlom, nastoiščem, i buduščem*, Moscova, 1924.
- Malia (M.), *Hertzen and the birth of Russian socialism*, Harvard University Press, 1961.
- Nahirnyi (V.), *The Russian intelligentsia from torment to silence*, New Brunswick, 1983.
- Pipes (R.), *The Russian intelligentsia*, New York, 1961.
- Pipes (R.), *Struve. Liberal on the left*, Harvard, 1970.
- Pipes (R.), *Struve. Liberal on the right*, Harvard, 1980.
- Raeff (M.), *The decembrist movement*, Englewood Cliffs, 1966.
- Schapiro (L.), *Turgheniev. His life and Times*, Oxford, 1978.
- Țimbaev (N.I.), *Slavianofilstvo : iz istorii russkoi obščestvenno-politiceskoi mîsli*, Moscova, 1976.
- Țimbaev (N.I.), *Aksakov v obščestvennoi jizni po-reformnoi Rossii*, Moscova, 1978.
- Ulam (A.), *Ideologies and illusions*, Harvard, 1976.
- Venturi (F.), *Les intellectuels, le peuple et la révolution. Histoire du populisme russe du XIXe siècle*, Paris, 1972, 2 volume (de neînlocuit).
- Vucinych (A.), *Social thought in tsarist Russia : the quest for a general science of society, 1861-1917*, Chicago, 1976.
- Walicky (A.), *Slavophile controversy : history of a conservative utopia in XX century, Russian thought*, Oxford, 1975.
- Baynac (J.), *Les socialistes révolutionnaires*, Paris, 1979.
- Naimark (N.), *Terrorists and socialists : the Russian revolutionary movement under Alexander III*, Harvard University Press, 1983.

Despre educație

- Besançon (A.), *Éducation et société en Russie dans le second tiers du XIXe siècle*, Paris, La Haye, 1974.
- Șcetnina (G.I.), *Studentcestvo i revoliuionnoe dvijenie v Rossii; posledniaia cetrviort XIX veka*, Moscova, 1987.
- Rojdestvenski (S.V.), *Otcerki po istorii sistem narodnogo prosveščeniia v Rossii v XVIII-XIX vv*, SPb, 1912.
- Studentcestvo v jifrah*, SPb, 1909.
- Uvarov (S.), „Desiatiletie ministerstva narodnogo prosveščeniia 1833-1844”, în Gerșenzon (ediția), *Epoha Nikolaia I go*, Moscova, 1911.

Despre reforme

- Belonkovski (I.), *Zemskoe dvijenie*, Moscova, 1914.
- Briuhatov (L.D.), *Znachenie „tretiego elementa” v jizni zemstva, 1864-1914, Jubilenii sbornik*, SPb, 1914.
- Cerkasova (N.V.), *Formirovanie i razvitie russkoi advokatury v Rossii 60-80 gg, XIX v.*, Moscova, 1987.
- Drujinin, *Russkaia derevnia na perelome 1861-1881*, Moscova, 1978.
- Le statut des paysans libérés du servage*, Paris, La Haye, 1963.
- Herasimenko (G.), „Zemstva v oktiabrskie dni”, *Voprosi Istorii*, 11/1987.
- Korotkin, „Sudebnaia reforma 1864 g. v Rossii”, *Voprosi Istorii*, 12/1987.
- Korelin (A.P.), *Dvorianstvo v poreformnoi Rossii*, Moscova, 1979.
- Mișkevici (S.I.), *Zapiski vracia-obščestvennika 1888-1918*, Moscova, 1941.
- Primurova (N.M.), *Zemskaia intelligenciia i eio rol' v obščestvennoi bor'be do naceala XX veka*, Moscova, 1986.
- Starr (I.), *Descentralization and self-government in Russia 1830-1870*, Princeton, 1972.
- Topuhin, *Nastoiščie i buduščie russkoi politiki*, Moscova, 1907.

Despre problemele de stat și absolutism

- Childers (M.), *Imperator Nikolai Pervoi*, SPb, 1903, 2 volume.
- Eroșkin (N.), *Istoriia gosudarstvennih ucerejdenii do revoliuionnoi Rossii*, Moscova, 1968.
- Konstituția Loris-Melikova*, Londra, 1893.
- Korf (M.), *Jizn' grafa Speranskogo*, SPb, 1861.
- Korkunov (N.), *Russkoe gosudarstvennoe pravo*, SPb, 1899, 2 volume.
- Lincoln (W.), *Nicolas I, Emperor and autocrat of all the Russias*, Bloomington, 1978.
- Meșcerski (Printul), *Vospominaniia*, SPb, 1897-1898, 2 volume.
- Mosse (M.), *Alexander II and the modernization of Russia*, New York, 1958.
- Pobedonostsev (K.P.), *Reflections of a Russian states man*, Londra, 1898.
- Speranski, *Drujeskie pis'ma k Masal'skomu*, SPb, 1862.
- Svod zakonov rossiiskoi imperii*, SPb, 1892, vol. I, un volum.
- Zaionșikovski (P.A.), *Krizis samoderjaviia na rubeje 1870-1880 khgodov*, Moscova, 1964.
- Zaionșikovski (P.A.), *Rosciiskoe samoderjavie v konțe XIX stoletiiia*, Moscova, 1970.
- Zoiantchkovskii (P.A.), *The Russian autocracy under Alexander III*, Gul. Breeze, 1978.

Despre începuturile secolului XX

- Șațilo, *Russkii liberalizm na kanune revoliuții 1905-1907 gg.*, Moscova, 1985.
- Șepelev (L.E.), *Țarizm i burjuaziia v 1904-1914 gg.*, Leningrad, 1987.

Ioffe (G.E.), *Velikii Oktiaabr' i epilog țarizma*, Moscova, 1987.

Leikina-Svirskaja (V.R.), *Russkaia intelligenția v 1900-1917*, Moscova, 1981.

Minț (editor), *Neproletarskii partii Rusi*, Moscova, 1984.

Paholenko (N.B.), *Gosudarstvenno-pravovîe vzgliadî G.V. Plehanova 1883-1903*, Moscova, 1987.

Petrunkovici, *Mémoires*, Berlin, 1934.

Politiceskaia sșilka v Sibiri XIX-nacealo XX vekov, istoriografiia i istociniki, Novosibirsk, 1987.

Savel'ev (S.N.), *Ideino-bankroțno bogoiskatel'stva v Rossii v naceale XX veka*, Leningrad, 1987.

Stolypine (A.), *P.A. Stolypine*, Paris, 1927.

Cernenski (E.D.), *Burjuaziia i țarizm v pervoi russkoi revoliuții*, Moscova, 1970.

Ușakov (A.B.), „Demokraticeskaia intelligenția Rossii na puti k soțIALIZMU”, *Voprosî Istorii*, 10/1987.

Witte (Contele de), *Souvenirs*, Berlin, 1922-1923.

Capitolul al XI-lea

Principalele mărturii despre Rasputin:

Ioussoupov (F.), *La fin de Raspoutine*, Paris, 1927.

Ioussoupov (F.), *Avant l'exil, 1887-1919*, Paris, 1952.

Ioussoupov (F.), *Rasputin, his malignant influence and his assassination*, Londra, 1928.

Bienstock (J.), *Raspoutine, la fin d'un règne*, Paris, 1917.

Enden (M. de), *Raspoutine ou la fascination*, Paris, 1976.

Amalrik (A.), *Raspoutine*, Paris, 1982 (lucrare postumă în care se remarcă o analiză de o foarte mare finețe).

Gevakhov (Prințul de), *La verita su Rasputin*, Bari, 1930.

Le ministre du mal. Mémoires de Fedor Rajeovski, secrétaire privé de Raspoutine, s.l.n.d.

Murat (Prințesa L.), *Raspoutine et l'aube sanglante*, Paris, 1918.

Nekliudoff (A.), *Diplomatic reminiscences before and during the World War 1911-1917*, Londra, 1920.

Pares (B.), *The fall of Russian monarchy*, Londra, 1939.

Pourichkevitch (V.), *Comment j'ai tué Raspoutine*, Paris, 1923.

Radziwill (Prințesa C.), *Rasputin and the Russian revolution*, New York, 1918.

Rasputin (M.), *Rasputin, the man behind the myth, a personal memoir*, Engelwood cliffs, 1977.

Rasputin (M.), *My father*, Londra, 1934.

Rodzianko (V.), *Le règne de Raspoutine: mémoires du dernier président de la Douma d'empire 1900-1917*, Paris, 1927.

Simonovitch (A.), *Raspoutine par son secrétaire*, Paris, 1930.

Spiridovitch (Generalul), *Raspoutine 1863-1916, d'après les documents et archives privées de l'auteur*, Paris, 1935.

Trufanov (S.), *The mad monk of Russia, Iliodor*, New York, 1918.

Wyubova (A.), *Mémoires of the Russian Court*, New York, 1923.

Wassiliev (A.), *Mes souvenirs*, Le monde slave, 1927.

Wilson (C.), *Rasputin and the fall of the Romanovs*, New York, 1964.

Despre sfârșitul familiei Romanov

- Nicolas II, *Journal intime*, Paris, 1925.
The letters of the tsar to the tsaritsa 1914-1917, Londra, 1927.
The letters of the tsaritsa to the tsar 1914-1916, Londra, 1923.
The secret letters of the last tsar, New York, 1938.
 Alexandre (Marele-duce), *Quand j'étais grand-duc*, Paris, 1934.
 Andrei (Marele-duce), extrase din jurnalul său, *Krasnîi Arhiv XXVI*, 1928, pp. 185-210.
 Beckendorff (Contele P.), *The last days at Tsarkoe selo*, Londra, 1922.
 Block (A.), *Les derniers jours de l'Ancien Régime*, Paris, 1931.
 Botkin (T.), *Vospominania o Tarskoi sem'ie*, Belgrad, 1921.
 Buchanan (Sir G.), *My mission to Russia*, Londra, 1923, 2 volume.
 Buchanan, „The foulest crime in history”, *Saturday Review*, 1935.
 Bulygin (P.), Kerensky (A.), *The murder of the Romanov's*, Londra, 1935.
 Buxhoeveden (Baroana S.), *Left behind fourteenth months in Siberia during the revolution*, New York, 1929.
 Buxhoeveden (Baroana S.), *The life and tragedy of Alexandra Feodorovna*, Londra, New York, 1928.
 Gilliard (P.), *Thirteen years at the Russian Court*, New York, 1921.
 Ioffe (G.Z.), *Velikii oktiab'r i epilog țarizma*, Moscova, 1987; completată de un proces-verbal referitor la lucrarea lui Cerkasov din *Novîi Mir*, 7-1988.
Izvestia, 19.07.1918 (informare despre executarea țarului).
 Lloyd Georges (D.), *War memories. 1916-1917*, Boston, 1934.
 Paléologue (M.), *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre*, Paris, 1921, 3 volume.
 Troțki (L.), *Kak voorujalas revoliuțiia*, Moscova, 1923.
 Trotsky (L.), *Diary in exile*, Cambridge, Mass., 1958.
 Wilton (R.), *The last days of the Romanovs*, Londra, 1920.
 Pares (B.), *The fall of the Russian monarchy*, Londra, 1961.
 Nikolai Mikhaïlovitch (Marele-duce), *La fin du tsarisme*, Paris, 1968.

Despre represiunea din 1918

- Krasnaia kniga V.C.K.*, Moscova, 1920, vol. 1.
 Lațis, C.K. *v borbe s kontr revoliuții*, Moscova, 1921.
 Mal'kov, *Zapiski komendanta moskovskogo Kremlia*, Moscova, 1962.
 Peters, „Vospominania o rabote v V.C.K. v pervie godî revoliuții”, *Biloe*, Paris, 1933, vol. XLVII.
Sobranie uzakonenii i riasporiajenii Rabocego i Krestianskogo pravitelstva, Petrograd, 1918.

Capitolele al XII-lea și al XIII-lea

Exceptînd lucrările clasice referitoare la acea perioadă, cf. bibliografiile despre revoluția rusă din :

- Ferro (M.), *La Révolution russe*, Paris, 1967-1977, 2 volume.
 Gorodețki, *Rojdenie sovetского gosudarstva 1917-1918*, Moscova, 1987.
 Keep (J.), *The Russian revolution, a study in mass mobilization*, New York, 1976.
 Minț (I.), *Istoriia velikogo oktiabria*, Moscova, 3 volume.
 Pipes (R.), *Revolutionary Russia*, Harvard, 1968.

Walter (G.), *Histoire de la révolution russe*, Paris, 1953.

Savel'ev (P.-Ș.), Iroșnikov (M.P.), Soboliov (G.L.), „Publikația Dokumentov po istorii velikogo oktiabria i grajdanskoi voini”, *Voprosi Istorii*, 10/1987.

Ignatenko (T.A.) *Kritika menșevičkoi koncepții Istorii oktiabria v sovețkoi istoriografii*, Moscova, 1986.

Lucrarea de bază este :

Soljenițin (A.), *Arhipelag gulag*, YMCA Press, ediția rusă, și Le Seuil, 1972-1976, 4 volume. precum și lucrările lui Conquest (R.).

Cîteva lucrări sovietice mai recente referitoare la perioada inițială :

Izucenie otecestvennoi istorii v SSSR meju 25 i 26 s'ezdami KPSS, Moscova, 1982.

Spirin (L.), Litvin (A.), *Na zaščite revoliuții. V.I. Lenin v godi grajdanskoi voini*, Leningrad, 1985.

Iroșnikov (M.), „Dokumental'naia letopis geroiceskoi epohi”, *Kommunist*, nr. 15/1986.

Despre stalinism, originile sale și revizuirea contemporană, cititorul se poate informa din lucrările clasice și bibliografia lor, printre care amintim :

Brzezinski, *La purge permanente dans le totalitarisme soviétique*, Paris, 1958.

Conquest (R.), *La grande terreur, les purges stalinienues des années 39*, Paris, 1970 și 1976.

Conquest (R.), *Kolyma*, Londra, 1978.

Medvedev (R.), *Le stalinisme*, Paris, 1972.

Souvarine, *Staline*, Paris, 1985.

Tucker (S.), *Stalin as revolutionnary*, t. I, New York, 1973.

Werth (N.), *Les procès de Moscou*, Bruxelles, 1987 (cf. Bibliogr.).

Procesele din perioada 1936-1937-1938. Moscova (proces-verbale), dar mai ales documentele celui de-al XX-lea și ale celui de-al XXII-lea Congres al PCUS.

Raportul secret al lui Hrușciov de la Congresul al XX-lea, editat de B. Lazitch, Paris, 1976.

Memoriile supraviețuitorilor dintre care rămîn semnificative, pînă în prezent :

Alliloueva (S.), *Vingt lettres à un ami*, Paris, 1967, text în limba franceză ; New York, 1967, text în limba rusă.

Alliloueva (S.), *Tol'ko odin god*, New York, 1969.

Chalamov, *Recits de la Kolyma*, Paris, 1985.

Guinzbourg (E.), *Le vertige*, Paris, 1967.

Guinzbourg (E.), *Le ciel de la Kolyma*, Paris, 1980.

Ivinskaia (O.), *Otage de l'Éternité*, Paris, 1978.

Mandelstam (N.), *Contre tout espoir*, Paris, 1970-1975, 3 volume.

Tchoukovskaia (L.), *La maison déserte*, Paris, 1975.

Tchoukovskaia (L.), *Entretiens avec Anna Ahmatova*, Paris, 1980.

Tchoukovskaia (L.), *Les chemins de l'exclusion*, Paris, 1980.

Soljenitsyne (A.), *Une journée dans la vie d'Ivan Denisovici*, Paris, 1976.

Vichnevskiaia (G.), *Galina*, Paris, 1985.

Indicăm aici doar câteva repere, pe cele mai cunoscute, deoarece în lucrările autorului figurează bibliografii mai complete : *Stalin, la révolution et le pouvoir : Le pouvoir confisqué ; La déstalinisation commence*. Actualmente, în URSS, întreaga istoriografie oficială se află sub semnul întrebării, iar revistele publică articole și texte care pun la îndoială istoria sovietică referitoare la toate timpurile, fapt ce conferă precaritate întregii bibliografii. Din întreaga reevaluare vom cita numai :

Seliunin (V.), „Istoki”, *Novii Mir*, nr. 5, mai 1988, pp. 162-190 (punerea în discuție a alegerilor făcute inițial de Lenin).

„Rossia-Kroviu umitaia ? Artema Veselogo”, *Po materialam licinogo arhiva pisatel'ia*, același număr, pp. 135-162.

Pasternak (B.), „Doktor Jivago”, *Novii Mir*, nr. 1-4, 1988.

Grosman (V.), *Jizn' i sud'ba Oktiabr'* nr. 1-4, 1988. (Lucrarea se întemeiază pe paralela dintre Hitler și Stalin și constituie o reflecție politică inedită în URSS asupra naturii stalinismului).

Kapustin (M.P.), „Ot kakogo nasledstvia mî otkazivaemsia?”, *Oktiabr'* nr. 4, 1988, pp. 176-193 și 5, 1988, pp. 149-172 (discuție cu un caracter general).

Nuikin (A.), „Ideali ili interesi”, *Novii Mir*, I, 1988, pp. 190-212 (discuție pe tema mentalităților sovietice).

Șmelev (S.), „Noviie trevogi”, *Novii Mir*, nr. 4, 1988, pp. 160-176. (*Ibid.*)

Dezbateri ale unor istorici care pot fi urmărite în *Voprosi Istorii*, 3/1988. Masa rotundă pe tema pierderilor staliniste și articolele semnate de Iskanderov și de Danilov, inspirate de *foametea cea mare*.

Baldiș, Panizovska, *Nikolai Vavilov*, Leningrad, 1987.

Morții lui Stalin din Gulag, Semionov în *Moskovskii Komsomoleț*, 24.02.1988.

Întoarcerea lui Hrușciov, „Cetiri vstreči s Hrușciovim”, *Ogoniok*, nr. 28, 1988.

Articolele publicate în *Ogoniok* despre :

Lisenko, (nr. 1 și 2, 1988).

Afacerea Béria (Burlațki în *Literaturnaia Gazeta*, nr. 24-2, 1988.

Memoriile mareșalului Jukov,

Persecuțiile împotriva lui Tvardovski, *Ogoniok*, nr. 5, 1988, Fețele multiple ale lui Lenin, *Ogoniok*, nr. 16, 1988,

Garanțiile juridice ale Statului de drept.

Tiutiukin (S.), „Plehanov i velicie ucenogo, tragedia revoliuionnera”, *Kommunist*, nr. 5, mai 1988, pp. 90-100 (reevaluarea lui Plehanov).

Nu putem decât să indicăm asemenea exemple de reflecții novatoare – care se referă nu atât la „petele albe” ale istoriei, la „aproximările” sau la erorile politice cât la certitudinile ideologice inițiale.

În ce privește izvoarele „părinților întemeietori”, ne vom referi la operele complete ale lui Lenin, Stalin și la lucrările publicate de Hrușciov, precum și la diferitele congrese al PCUS, citate deja în lucrările clasice asupra URSS și indicate anterior.

Index

A

Abakumov 233
 Abuladze, Tenghiz 248
 Adașev, Aleksei 41, 45, 47-48
 Adunarea Constituantă 207, 252
 Afanasie (mitropolit) 49, 52
 Agapet 56
 Ahmatova, Anna 247
 Aksakov, Serghei 159
 Akselrod 169
 Aleksandra Feodorovna (cneaghină a Rusiei) 188-190, 192-193
 Aleksandr I 128, 145, 148-151, 153, 278
 Aleksandr I (rege al Serbiei) 181
 Aleksandr al II-lea 125, 144, 147, 149, 151-155, 160, 162-163, 168-172, 176, 178, 180, 183-184, 188, 190, 192, 203, 211, 280
 Aleksandr al III-lea 136, 161-163, 165-166, 182-184, 186, 190-191, 193, 203, 280, 284
 Aleksandr Nevski (sfânt) 68, 91, 228
 Aleksei I (zis și Țișaișii, „cel foarte blind”) 76-79
 Aleksei Petrovici (țarevici, fiul lui Petru cel Mare) 90, 94-97, 116, 126, 133
 Alembert d' 115
 Allilueva, Svetlana Stalin 231
 Anna de Rusia (regina Franței) 17, 22, 35
 Anastasia a Rusiei (regină a Ungariei) 17, 39, 41, 45-46
 Andrei I (rege al Ungariei) 17
 Andrei (cneaz în Bogoliubovo) 21, 23
 Andrei (cneaz în Starița) 35-36, 45
 Anhalt-Zerbst (Sofia, prințesă de). *Vezi* Ekaterina a II-a
 Anna Ivanovna (ducesă de Curlanda, devenită cneaghina Anna I) 101-102
 Anna Petrovna (regentă, fiica lui Petru cel Mare) 101
 Anna (soția lui Vladimir) 12-13
 Arendt, Hannah 253, 256
 Aristotel 31
 Attila 226
 Augustus (împărat) 55, 57
 Aziov, Evno 180

B

Baden, Luiza de 116
 Baghirov 233
 Baidakov 228
 Bakunin, Mihail 138, 140, 145-147, 169, 172, 205
 Balmahov, Serghei 173
 Banco 208
 Baranikov 149
 Baratinski, Feodor (cneaz) 112
 Barthon, Louis 9
 Basmanov, Feodor 51, 54, 66-67
 Bathory, Ștefan 59, 62
 Beckett, Thomas 48
 Belski, Bogdan 33, 38, 62
 Belski, Ivan
 Bennigsen (general) 122-123, 125
 Beria, Lavrenti 231-233, 247
 Bernouilli 91
 Besançon, Alain 96
 Billington, J. 256
 Biron, Ernest-Jean (duce de Curlanda) 102-103
Bironovșcina 102
 Bismarck, Otto (prinț de) 139, 179
 Blanqui, Auguste 137
 Blok, Aleksandr (poet) 192
 Bobrikov, N. 173
 Bogdanovici 173, 180
 Bogolievov, Nikolai 172, 175
 Bogoslovski, G. 173
 Bogrov 177
 Boleslav cel Viteaz (rege al Poloniei) 14
 Bolotnikov, Ivan 69, 71
bolșevici 170, 197-198, 200, 207, 214, 226
 Bonaparte. *Vezi* Napoleon I
 Bonci-Bruevici 207
 Borgia, Cezar 27, 225
 Boris (sfânt) 13-15, 31, 41, 52, 55, 72
 Brejko-Brejkovskaia, Ekaterina 169-170, 178, 180
 Brejnev, Leonid 245, 253
 Brilliant, Dora 176, 179
 Brunswick, Charlotte (prințesă de) 94, 102
 Buchanan, sir George 28
 Buharin, Nikolai 136, 218, 221, 225, 246

Bulganin (mareșal) 231
 Buonarroti 137

C

Cain 7-8
 Caligula 225, 238
 Calvin 28
 Camus, Albert 176
Carbonari 137
 Carol I (rege al Angliei) 99, 196
 Carol al VII-lea (rege al Franței) 34
 Carol al VIII-lea (rege al Franței) 34
 Carol cel Mare 15-16
 Carr, E.H. 221
 castrați 109
 Cazimir (rege al Poloniei) 17
 Ceaikovski, Nikolai 136
ceaikovski 177
 Cehov, Anton 166
 Cerniavski, Mihail 31
 Cernișevski, Nikolai 135-136, 144-146
 Cezar, Iulius 7
 Cicero 48
 Cikalov 228
cin 89
 Ciukovskaia, Lidia 227, 236
 Clément (călugăr) 27
 Coligny (amiral de) 27
Comisia Pahlen 173
Comitetul de cenzură 133
 Confino, Michel 138
 Conquest, Robert 219, 290
Consiliul de Stat 157
 Corday, Charlotte 149
 credincioși de rit vechi (*Raskol*) 77, 85, 87,
 92-93, 101, 113, 147
 Cromwell 196
 Custine, Astolphe (marchiz de) 206, 254

D

David 18-19, 149
decembriști 129, 131-132, 161
 Deutsch 169
 Deutscher, Isaac 217
 Dionisie (Denis, mitropolit) 63
 Dmitri (nepotul lui Ivan al III-lea) 34-35, 65-73
 Dmitri (zis și Dmitri de la Uglici, fiul lui Ivan
 al IV-lea) 45, 61-63, 65, 67-68, 73, 193
 Dmitri (Grigori Otrepiev, primul fals Dmitri)
 65-67, 69-73, 76, 99
 Dmitri (zis și Bolotnikov, al doilea fals Dmitri)
 71, 76
 Dmitri (zis și țarul din Tușino, al treilea fals
 Dmitri) 71, 76

Dmitri Donskoi 25, 228
 Dmitri Pavlovici (mare duce) 191
 Dobroliubov, N.A. 135
 Dolfüss (cancelar al Austriei) 9
 Dositei (arhiepiscop) 95
 Dostoievski, Feodor 139, 159, 184, 193
 Draga (regină a Serbiei) 181
 Dragomanov, Mikola 162
 Drenteln, Aleksandr (general) 149
 Dudintsev, Mihail 234, 237
 Dulebov, Igor 173
 Duma 41, 50, 62, 79
 Dumele (între 1906-1917) 173-174, 187-190,
 193-194
 Dzerjinski, Feliks 208-209

E

Ehrenburg, Ilia 234
 Eichorn (mareșal von) 200
 Ekaterina I 94, 100-101, 103, 105, 125
 Ekaterina a II-a 43, 103-104, 111-112, 114-115,
 122, 126, 130-131, 133, 177
 Elisabeta I (regină a Angliei) 27, 46
 Elizaveta (cneaghină a Rusiei) 101, 103-106, 111,
 113, 115-116
 Elizaveta a Rusiei (regină a Norvegiei) 17
 Elizaveta Feodorovna (mare ducesă) 197
 Elțin, Boris 253
 Emelianov, Ivan 156
 Evdokia 86, 94-95
 Evfrosina (amantă a țareviciului Aleksei) 95
 Evtușenko, Evgheni 237, 240

F

Figner, Lidia 178
 Figner, Vera 147, 153, 157, 161, 178, 180
 Filaret (mitropolit) 70
 Filip (mitropolit) 52-53, 58
 Filoftei (călugăr) 55
 Feodor (fiul lui Ivan al IV-lea) 61-63, 65, 69, 72
 Feodor (țar) 76-79
Flagelanți (hlisif) 93, 109
 Fouquier-Tinville 207
 Francisc din Assisi (sfântul) 26
 Franz Ferdinand (arhiduce al Austriei) 9
 Frederic al II-lea (rege al Prusiei) 107, 114
 Frunze, M. 218

G

Gedeminas 33, 62
 Genghis-Han 226
 Gertenstein, Mihail 173
 Gheorghe (fratele lui Ioan al III-lea) 26

Gilliard, Pierre 192
 Ginsburg, Aleksandr 237
 Ginsburg, Sofia 170
 Gleb (cneaz de Murom, sfint) 14-15, 31, 41, 52, 55, 72
 Glebov, Ștefan 95
 Glinska, Anna (cneaghină) 39
 Glinska, Elena (regentă) 35-38, 45
 Glinski, Andrei (cneaz) 36-37, 40
 Glinski, Mihail (cneaz) 35-36
 Glinski, Vladimir (prinț) 36, 39
 Godunov, Boris 61-67, 70-73, 99, 109
 Godunova, Irina 63, 100
 Gogol, Nikolai 134
 Goldenberg, David 149, 153-154
 Golițin, Vasili (cneaz) 80-81
 Gorbaciov, Mihail 142, 182, 243-250, 256
 Goremkin, Ivan 188-189
 Gorki, Maksim 214
 GPU 211, 213
 Grinevski, Ignati 156
 Grotius 97
 grupul *Eliberarea muncii* 169
 Guise, Henric (duce de) 7, 27
 Guise, Ludovic (cardinal de) 27
gulag 213, 232
 Gustav al III-lea (rege al Suediei) 132
guvern provizoriu 196-197

H

Halturin, Stepan 154
hașașin (asasini) 8
 Harold cel Viteaz (rege al Norvegiei) 17
 Heinzen, Karl 137
 Henric 7
 Henric I (rege al Franței) 17
 Henric al III-lea (rege al Franței) 7, 27
 Henric al IV-lea (rege al Franței) 7, 27, 97
 Henric al IV-lea (împărat al Germaniei) 18
 Henric al VIII-lea (rege al Angliei) 27
 Herzen, Aleksandr 138
 Hitler, Adolf 8, 221, 252
hlstf. Vezî Flagelanți
 Hobbes 97
 Hrușciov, Nikita 218, 221, 231-232, 234-241, 244-246, 248, 253, 256

I

Iașvil (cneaz) 122-123
 Iaropolk 13, 16
 Iaroslav cel Înțelept 14-18
 Iaroslav (cneaz în Novgorod) 14
 Iazislav (mare cneaz al Kievului) 18
 Ieremia (patriarh) 63

Ignațiu (patriarh) 66
 Igor 11
 Ilia Murometș 30, 92
 Internaționala I 205
 Internaționala a III-a (Comintern) 214
 Ioachim (patriarh) 79, 82
 Iov (patriarh) 63, 65-66
 Irod 226
 Iuri (cneaz în Dmitrov) 35-36
 Iuri Dolgoruki 20-21
 Iurovski, Iakov 197
 Iusupov, Feliks (cneaz) 189-191, 193-194
 Iusupova, Irina (cneaghină) 191
 Ivan al III-lea (cel Mare) 25-26, 29, 34, 41, 43, 50, 130
 Ivan al IV-lea (cel Groaznic) 27-28, 33-35, 44-45, 51, 54, 61, 64, 68-73, 80-82, 95-96, 187
 Ivan al V-lea 56, 101, 103, 107, 111
 Ivan al VI-lea 102-103, 107, 110-111
 Ivan (fiul Mariei Miloslavskaia) 78
 Ivan (țarevici, fiul lui Ivan cel Groaznic) 33-59, 61-62, 64, 66, 70-71, 78-80, 95, 103, 110-111
 Ivanov, Ivan 146-147, 179

J

Jeliabov 152-153, 155-156, 158
 Junius Brutus 28
 Justiția poporului (*Narodnaia rasprava*) 146

K

Kaliaev 176, 179
 Kamenev 208, 217, 248
 Kaplan, Fanny 200
 Karakozov, Dmitri 145-146, 150-151
 Karpovici, Piotr 172, 175, 177
 Kennedy, J.F. 8
 Kerenski, Aleksandr 195, 197-198
khmerii roșii 8
 Kilbacici, Nikolai 152-153, 156
 Kirov 218-219, 225
 Kokovțev, Vladimir (conte) 187
 Kolakowski, Leszek 214-215
 Konstantin Pavlovici 124, 129-130
 Kosighin, Aleksei 249
 Kosmodemianskaia, Zoia 229
 Kovalevski, Maksim 184
 Kovalskaia, Elizaveta 177-178
 Kravcinski, Serghei Stepniak 149, 162-163
 Kropotkin, Dmitri (general) 149, 153
 Kropotkin, Piotr (cneaz) 180
 Kurbski, Andrei (cneaz) 33, 41, 47-49, 51-52, 56-57
 Kurbski, Ivan (cneaz)
 Kurski 212

Kutuzov, Mihail (cneaz în Smolensk, mareșal) 228
Kuzmici, Feodor. *Vezi* Aleksandr I

L

Lacis 209
La Harpe 116, 125-126
Lamartine, Alphonse de 133
Lavrov, Piotr 170
Lazovert (doctor) 191
Lazurkina 239
Lenin, Vladimir Ulianov (zis) 41, 131, 140, 160, 162, 169, 172, 176, 184, 195-201, 204-212, 214-215, 217-218, 220-221, 223, 225-228, 232, 234-236, 238-240, 242, 247, 249-252, 254, 290-291
Levitan 231
Libertatea poporului (*Narodnaia Volia*) 139, 151-154, 156-157, 162, 165
Liebknecht, Karl 204
Lincoln, Abraham 8
Lisenko 228, 247
l'Isle, de 91
Lopuhin, Avraam (fratele Evdokiei) 95
Lopuhina, Evdokia (soția lui Petru cel Mare) 93
Loris Melikov, Mihail (conte) 156, 158
Ludovic al VI-lea (rege al Franței) 20
Ludovic al XI-lea (rege al Franței) 26, 34
Ludovic al XIV-lea (rege al Franței) 84
Ludovic al XVI-lea (rege al Franței) 114, 196
Ludovic al XVII-lea (delfin al Franței) 128
Ludovic al XVIII-lea (rege al Franței) 120
Luther 28
Luxemburg, Rosa 204, 214, 248
Lvov (cneaz) 194

M

Macarie (mitropolit) 41, 55
Macbeth 7, 208, 240
Machiavelli 27
Mahomed al II-lea 26
Maistre, Joseph de 121, 129
Maksim Grecul 56
Malenkov 231-232, 234
Mandelștam, Osip 215, 246
Mao Zedong 8, 141, 222
Marcel (mitropolit) 82
Maria Antoaneta (regină a Franței) 188, 196
Marina, Juan de 28
Markov, Evgheni 183
Marx, Karl 138, 169, 205-207, 226
Maximilian (împărat al Mexicului) 196
Medvedev, Roy 215
Medvedev, Silvestr (călugăr) 81

menșevici 170, 212
Mercader, Ramon 47
Mezențov (general) 149
Mihail I (țar Romanov) 70, 72, 76-77, 79
Mihail al II-lea (Mihail Aleksandrovici) 195, 197
Mihailov 152
Mihailov, Timotei 156
Mihailovski 136
Miliukov, Pavel 174, 184
Miloslavskaia, Maria 78
Minin, Kuzma 70
Mir. Vezi obște țărănească
Mirovici 110-111
Mirski, Leonid 149
Mniczek, Marina 69
Molotov, Veaceslav 232
Morozov, Nikolai 139, 152
Morozov, Pavlik 216, 219, 228
Morus, Sir Thomas 27
Mousnier, Roland 99
Mstislav cel Mare 47
Mstislav cel Viteaz 16
Mstislavski, Ivan (cneaz) 62
Muraviev, Nikolai (conte) 175

N

Nagoia, Maria 61, 66-67, 69
Napoleon I 120-121, 127, 132, 139
Narișkin, Lev 82
Narișkin, Natalia 82
Narodnaia razprava. Vezi Justiția poporului
Narodnaia Volia. Vezi Libertatea poporului
Natanson, Marc 169
nebuni pentru Hristos 30
Neceae, Serghei 138, 140, 146-147, 169, 178-179, 206, 208
NEP 136, 210-212
Nero 225-226, 238
nihilisti 135, 136
Nikolaevski, Boris 218
Nikolai I 128, 132-134, 142, 183, 193, 254
Nikolai al II-lea 173, 180-189, 198, 203
Nikolai Mihailovici (mare duce) 124, 197
Nikolai Nikolaevici (mare duce) 176
Nikon (patriarh) 77
Nil Sorski 29-31
NKVD 219, 227
Novikov 118

O

Obolenski, Ivan (cneaz) 173
obște țărănească 133, 143
occidentaliști 133, 135, 159, 168
Ogariov 138

OGPU 211, 219
 Ohrana 179, 180, 233
 Oleg 16
 Olga (sfînta) 11, 15, 17, 37, 177, 192
opricinici 50-51, 53-54, 62
opricinina 50, 54
 Orlov (frații) 108
 Orlov, Grigori (cneaz) 109
 Orlov Șemenski, Aleksei (conte) 109, 111-112
 Orwell, George 226, 252

P

Pahlen, Piotr Alekseievici (conte) 122-125
 Paleolog, Constantin 26
 Paleolog, Sofia 26, 34
Pămînt și Libertate 147-149
 Panin, Nikita Ivanovici (conte) 108, 114-115, 122, 126
 Panin, Nikita Petrovici (conte) 122-126
 Panin, Piotr (conte) 122
 Papus (magul) 186
 Partidul Constituțional-Democrat (KD) 184
 Partidul Socialist Revoluționar (SR) 169-170, 172, 180, 200
 Pasternak, Boris 237, 239, 245-247, 256
Patriarhat 62-63, 90, 93, 184
 Pavel I 115, 117, 120-122, 124-127, 132, 192
 Peresvetov, Ivan 56
 Perovskaia, Sofia 156, 158, 161, 177-178
 Perun (zeu) 11-12, 20, 39, 54, 92, 250
 Pestel, Pavel 131, 140, 204
 Petru I (cel Mare) 75, 78, 80, 82, 86-91, 94-96, 99-105, 107-109, 111-113, 115-117, 120, 123, 133-134, 163, 255
 Petru al II-lea 100-102
 Petru al III-lea 101, 103-105, 107-115, 125, 127, 130-131, 133
 Petru de Holstein. *Vezi* Petru al III-lea
 Philippe (magul) 186
 Piatakov, Grigori 214
 Pilniak, Boris 218
 Pisarev, D.L. 135
 Plehanov, G.V. 151, 169
 Plevé, Veaceslav 173, 175, 176, 179-180, 185
 Pobedonostev, Konstantin 158, 160, 172, 184
 Podgornii, Nikolai 253
 Pojarski (cneaz) 70
 Poniatowski, Stanislav (conte) 106
 Preobrajenski 108, 217
Preobrajenskii Prikaz 88
 Prințip, Gavriil 9
 Prokopovici, Teofan 97, 100
 Protasov (general) 123
 Prus 55

Pugaciov, Emelian 110, 112-113, 122, 127, 138, 140, 142, 170, 175
 Pușkin, Aleksandr 31, 134
 Pușkhevici, Vladimir 191, 193

Q

Quincey, Thomas de 7-9

R

Radek, Karl 225
 Radișcev, A. 118, 121, 130-131, 135
 Raef, Marc 87, 183
 Rahmetov 136
 Rakovski, Christian 217
Raskol. Vezi credincioși de rit vechi
 Rasputin, Grigori 181, 183-195, 197, 199, 201, 203
 Rathenau, Walter 204
 Ravailac 99
 Razin, Stenka 76-77, 138, 140, 170
 Razumovski, Aleksei (conte) 103
 Reagan, Ronald 8-9
 Remus 7, 10
 Riumin 233
 Riurik 41, 62-63, 68, 71
 Risakov, Nikolai 156
 Robespierre, Maximilien de 140, 199
 Rodionova, Liuba 170
 Rodzianko, Mihail 187, 195
 Romanov (dinastia) 39, 73, 75-78, 102, 105, 107, 109-110, 112, 182, 193-195, 197, 199
 Romanova, Anastasia 39, 41, 45-46, 54, 61-62
 Romanov, Nikita 62
 Romanov, Feodor Aleksandrovici (cneaz) 190
 Romulus 7, 9
 Rostopșin, Feodor (conte) 132

S

Saint-Just 139
 Salisbury, John din 48
 Saltikov, Serghei (conte) 106
 Savinkov, Boris 175-176
 Selivanov 109
 Serafim de Sarov (sfînt) 186-187
 Serghei Aleksandrovici (mare duce) 173, 175-176, 179
 Serghei Mihailovici (mare duce) 197
 Șerghie din Radonej (sfînt) 25-26, 30, 53
Sfîntul Sinod 91, 126, 160-161, 172, 184, 186
 Sigismund al II-lea (rege al Poloniei) 54
 Silvestr 41
 Silvestru (preot) 43, 45-46

Sipiaghin, Dmitri 173
skopfi. Vezi castrați
 Skuratov, Maliuta 51, 52, 54
slavofili 133, 136, 144, 171, 205
 Sofia (regentă) 79-81, 85-86, 105
 Soljenițin, Aleksandr 204, 209, 215, 219, 238-240, 245, 247
 Soloviov, Aleksandr 150-151, 153
 Soloviov, Vladimir 159
 Sorel, Albert 120
Sovmarkom 207-208
 Speranski, Mihail 127, 133
 Stahanov 228
 Stalin, Iosif Djugașvili (zis) 8, 37, 215-229, 231-242, 244-246, 248, 251-253
 Stolipin, Piotr 172-173, 176-177, 179, 182, 187
strelți 42, 79-81, 85-86, 91-93
 Struve, Piotr 160, 174
 Stuart, Maria 27
 Suhanov, Nikolai 194
 Suhotin 191
 Suslov, Ivan 93
Sutele Negre 139
 Suvorov, Aleksandr 118-119, 228
 Sverdlov, Iakov 198
 Sviatopolk al II-lea (mare cneaz de Kiev) 18-19
 Sviatopolk cel Blestemat 13-15
 Sviatoslav 14-15
 Sviatoslav (cneaz de Cernigov) 17-18
 Sylla 7

Ș

Șahloviți, Feodor 81
 Șahovskoi (cneaz) 69
 Șatrov 247
 Șibanov 49, 51
 Șuiski, Andrei (cneaz) 39
 Șuiski, Ivan (cneaz) 62
 Șuiski (țarul Vasili, cneaz) 63, 65-66, 68, 71-72
 Șuvalov, Pavel (conte) 173

T

Tabla rangurilor 89
 Tarnovski, Gheorghi 139
 Tihomirov, Lev 165
 Tihon (patriarh) 212-213
 Timofeev, Ivan 72-73
 Tito 37, 224, 234
 Tkaciiov, Piotr 138, 140, 169, 172, 204
 Tocqueville, Alexis de 9, 10
 Tolstoi, Lev (conte) 159

Toma din Aquino (sfint) 48
 Tottleben 152
 Trepov, Dmitri 148-149, 172, 175, 178
 Troțki, Lev 198-199, 208, 215, 217-218, 224-225
 Turgheniev, Ivan 159
 Tvardovski 237, 240

U

Ulianov, Aleksandr 162
Uniunea pentru mintuirea fiilor fideli Patriei 131
 Urițki 200

V

Vasile al II-lea (împărat al Bizanțului) 12
 Vasili al III-lea 34-35, 39, 55, 78
 Vasilko 18, 19
Veceka 208-211
 Veniamin (mitropolit) 213
 Venturi, Franco 132
 Verhovenski, Piotr 139
 Vișinski, Veaceslav 215
 Vladimir I (sfint) 11-17, 19, 55, 95
 Vladimir Aleksandrovici (mare-duce) 175
 Vladimir Monomahul 19-20, 23, 68
 Vodov, Vladimir 12
 Voloțk 29, 55, 73
 Voltaire 78, 86, 94, 96-97, 103-105, 111, 115
 Voronțova, Elisaveta 106, 109

W

Wilde, Oscar 190
 Wilhelm Taciturnul 7
 Witte, Serghei (conte) 161, 166-167, 182
 Wladislaw (prinț al Poloniei) 69

Z

Zander, Lev 193
 Zasulici, Vera 140, 148-149, 161, 169, 175, 178, 180
 Zelenski 221
Zemlia i Volia. Vezi Pământ și Libertate
zemșcina 50
Zemski Sobor 41, 57, 70
zemstva 252
 Zinoviev, Grigori 208, 248
 Zosima (preot) 186
 Zubatov, Serghei 179
 Zubov (frații) 122-123
 Zubov, Platon (cneaz) 122

CUPRINS

<i>Cuvînt înainte</i>	5
Introducere	7
CAPITOLUL I	
ORDINEA FRATRICIDĂ	11
Alegerea unui Dumnezeu	11
Soldatul lui Dumnezeu	12
Creștinătatea incidentală	13
Apogeul Rusiei kievene : puterea pacificată	15
Redeșteptarea clanurilor	17
Ultimele licăriri ale unei puteri în declin	19
Căderea Kievului	22
CAPITOLUL AL II-LEA	
RENAȘTEREA RUSIEI DIN VREMEA RENAȘTERII	25
A treia Romă	25
Renașterea : Rusia face parte din Europa ?	27
A treia Romă și puterea	29
CAPITOLUL AL III-LEA	
TIRANIA INCIPIENTĂ	33
O regență singeroasă	34
Începuturi nesigure	39
Ivan Reformatorul	40
CAPITOLUL AL IV-LEA	
TIRANIA ABSOLUTĂ	45
Era suspiciunii	45
Răzbunătorul	46
Rechizitoriu împotriva tiranului	47
Prințul tenebrelor	50
Teroarea totală	51
Ruptura cu Biserica	52
De la genocid la uciderea fiului	53
Țarul : natură divină, natură umană	55

CAPITOLUL AL V-LEA

ȚARI ADEVĂRAȚI ȘI FALȘI	61
O dinastie descompusă	61
Țarul Boris : răsăritul unei dinastii ?	63
Țar sau uzurpator ?	64
Țar sau impostor ?	65
Certitudini contrarii	68
Rusia pierdută, Rusia salvată	69
Ce este un țar ?	71

CAPITOLUL AL VI-LEA

LIMITELE STATULUI „CIVILIZAT”	75
Începuturile Romanovilor, răscoale și schismă	75
Rusia între trecut și prezent	78
Coroana împărțită	80
„Universitățile” lui Petru	82
„Război bărbilor ! ”	85
Barbaria în ajutorul progresului	86
„Statul civilizat”	87
Țarul necivilizat	90
Confruntarea celor două culturi	92
Țareviciul sacrificat	93

CAPITOLUL AL VII-LEA

REGICIDUL FAMILIAL	99
În voia succesiunilor... ..	99
Suprimați-l pe împărat !	104
Complotul	108
Împărăteasa regicidă	109
Consecințele politice ale regicidului	111
Împărăteasa împotriva fiului ei	115
Pavel I : domnia lui Hamlet ?	117
Uciderea lui Pavel I : un paricid ?	121
Aleksandr : paricid ?	123
Aleksandr I și „dublura” lui	126

CAPITOLUL AL VIII-LEA

PUGACIOVII DIN UNIVERSITĂȚI	129
Complotul decembriștilor	129
Greșeala și răscumpărarea	132
Gîndirea teroristă	137

CAPITOLUL AL IX-LEA

„PEȘTELE DE LA CAP SE ÎMPUTE”	141
Reformă sau revoluție ?	141
Teroarea împotriva reformei	144

Teroarea împotriva statului	148
„Vînarea” Țărului Eliberator	150
Sfîrșitul unui mit	156
Ce-i de făcut?	160

CAPITOLUL AL X-LEA

AGONIA TERORISMULUI	165
O societate în mutație	166
Reîntoarcerea la teroare	168
Puterea asediată	172
Reflecții asupra terorii	174
Reflecții asupra terorismului	177

CAPITOLUL AL XI-LEA

SÎNGELE LUI RASPUTIN	181
Norocul și nenorocul Rusiei	181
Domnia taumaturgului	185
O „crimă shakespeariană”	190
Exterminarea dinastiei	194
Teroare contra teroare	199

CAPITOLUL AL XII-LEA

APOCALIPSA	203
Utopia prometeică	203
Un viitor fericit	206
Către o teroare legală	210
Dreptul de a ucide	215
Funcția crimei	216
<i>Revenirea la ordinea fratricidă</i>	216
<i>Omorul-spectacol</i>	219
<i>Omorul „social”</i>	221
<i>Omorul exportat</i>	223
<i>Era complotului</i>	223
Reflecții asupra omorului stalinist	225
Fabricarea miturilor	227

CAPITOLUL AL XIII-LEA

SĂ NU UCIZI	231
Pactul supraviețuitorilor teferi	231
Uciderea controlată a ucigașului	234
Memoria regăsită	236
Să ucizi fără să curmi viața?	241
Al doilea dezgheț	242
În căutarea adevărului	243
Corabia beată?	246
Reforme pentru a salva sistemul	248

CONCLUZIE	251
ANEXE	257
Traseele puterii în Rusia (hartă)	259
Tabele genealogice	260
Cronologie sumară	263
Bibliografie generală	275
<i>Orientare bibliografică generală</i>	275
<i>Bibliografie pe capitole</i>	279
<i>Index</i>	293

HISTORIA

«Simt că voi părăsi viața înainte de 1 ianuarie. Dacă voi fi omorât de asasini obișnuiți, și în special de un frate țaran rus, tu, țarul Rusiei, nu ai a te teme pentru tronul și puterea ta, nu ai a te teme pentru copiii tăi care vor domni în veac. Dar dacă voi fi omorât de boieri, de nobili, dacă ei îmi vor vărsa sângele, mâinile le vor rămîne mînjite de sângele meu și nu-l vor putea șterge timp de douăzeci și cinci de ani. Vor trebui să părăsească Rusia. Frații își vor ucide frații, se vor ucide unii pe alții, se vor urî unii pe alții, și nu vor mai fi nobili în țară. Țar al pămîntului Rusiei, dacă auzi sunînd ceasul lui Grigori, să știi că dacă moartea mi-a fost provocată de unul dintre ai tăi, nimeni dintre ai tăi, nici un copil de-al tău nu va trăi mai mult de doi ani. Ei vor fi uciși de poporul rus.» (Rasputin)

- **Ordinea fratricidă**
- **Renașterea Rusiei**
- **Tirania incipientă**
- **Tirania absolută**
- **Țari adevărați și falși**
- **Limitele statului „civilizat”**
- **Regicidul familial**
- **Pugaciovii din universități**
- **Agonia terorismului**
- **Sângele lui Rasputin**
- **Apocalipsa**
- **Să nu ucizi**

Hélène Carrère d'Encausse este membră a Academiei Franceze.

